

Ա. ՆՈՐԵԱՆ

ԴՐԻԱԳՆԵՐ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

1917

«ՀԱՅՐԵՆԻԴ» ՏՊԱՐԱՆ

ԲՕՍՏՈՆ

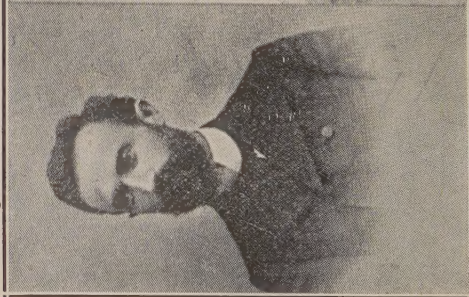
Ա. ՆՈՐԵԱՆ

ԴՐԻԱԳՆԵՐ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

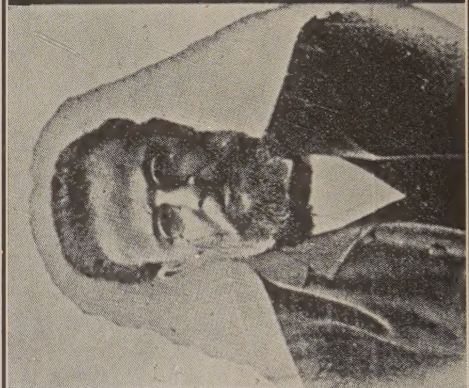
Ա. ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1917

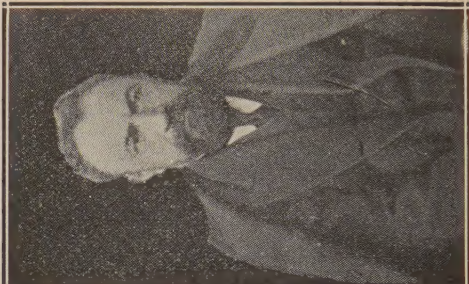
«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՏՊԱՐԱՆ
ԲՕՍՏՈՆ

ԶԱԿԱՐԵԱՆ,

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ,

ՌՈՍՏՈՄ

ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

1) Յառաջարան—	Ա—	ԺԴ	էջ
ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ			
Յեղափոխական Մտքեր —			
1. Իրական քաղաքականութիւն			15-20
2. Ժողովրդապետական սկզբունք			21-24
3. Թրքո-Քրտական կնճիռ			24-28
4. Գաղթականական հոսանք			28-32
5. Ներքին Չարիք			32-42
6. Դիւանագիտութիւն			42-48
7. Յեղափոխական կռիւ			48-81
Յեղափոխական Դէպքեր—			
1. Կուկունեանի արշաւանքը			82-92
2. Արարօի կռիւը			101-104
3. Կարաքիլիսէի կռիւը			104-106
4. Հալսուկային խմբի կռիւը			106-110
5. Դերեկի կռիւը			110-116
6. Ահաբեկումներ			116-127
7. Չխուրի կռիւը			128-130
8. Արշաւան գիւղի կռիւը			130-132
9. Քէօփրիւ-Քէօյի կռիւը			132-133
10. Սիւրմէնէի կռիւը			134-138
11. Սահմանապահ զօրքի հետ ընդհարում			138-139
12. Սարա-Բողազքեասեանի կռիւը			139-149
13. Ս. Խաչ վանքի կռիւը			150-152
14. Ղալաթիոյ դիմադրութիւնը			152-154
15. Դէլի-Բաբայի կռիւը			155-158
16. Պօլսում կախաղաններ			158-159
17. Վանի ինքնապաշտպանութիւնը			159-167
18. Շատախի կռիւը			167-172

Յեղափոխական Դէմքեր

1. Մարգար վարժապետ	174-177
2. Աւետիս Մալոյեան	177-179
3. Աբրօ	179-184
4. Զաթօ-Շէրօ	184-187
5. Մարտիրոս Բապունճեան	187-190
6. Պետօ	190-195

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Յեղափոխական Մտքեր

1. Յուսադրիչ խօսքեր	197-200
2. Ներքին տրամադրութիւններ	200-214
3. Հայ-թրքական յարաբերութիւններ	214-221
4. Արտաքին պայմաններ	222-231
5. Յեղափոխական գործելակերպ	231-239

Յեղափոխական Դէպքեր

1. Բանկ Օտտօմանի գրաւումը	240-259
2. Սամաթիացիներու կռիւը	259-265
3. Վանայ երկրորդ կռիւը	265-271
4. Հայդուկային կռիւ՝ Հայոց Զորում	271-277
5. Ախտուկայ կռիւը	278-281
6. Սողորդի կռիւը	281-284
7. Սպահան լճի կռիւը	284-294
8. իմանասօրայ արշաւանքը	294-324
9. Թեղուտի կռիւը	324-326
10. Ռումբերը Պօլսում	326-330
11. Քաթաւինի կռիւները	330-347
12. Բաբչէնի կռիւը	348-352
13. Յրօնք գիւղի կռիւը	352-357

14. Պաղը-Դաղի կռիւը	357-360
15. Կէլիէ-Գուզանի կռիւը	360-362
16. Խաստուրի կռիւը	362-371
17. Սպղան գիւղի կռիւը	371-373
18. Ապաղայի կռիւը	373-376
Յեղափոխական Դէմքեր	
1. Արտաշէս Միսաքեան	379-382
2. Արտաշէս Անդրէասեան	358-387
3. Խաչիկ Գնունի	389-397
4. Բաբկէն-Սիւնի	399-404
5. Մարօ (Մարիամ Մակարեան)	407-410
6. Եգիպտացի (Արտաշէս Դեւեան)	413-416
7. Սաղաթէլ Խան Զօհրաբեան	419-421
8. Խան (Կարապետ Դաւթեան)	423-424
9. Կարօ (Արիստակէս Զօրեան)	427-431
10. Կրետացի (Աստուած. Միրզայեան)	433-436
11. Զաւէն (Յակոբ Գարակէօղեան)	439-442
12. Վաղգէն (Տիգրան Տէրօեան)	445-450
13. Միքօ (Միքայէլ Ազիզ Մելիքեան)	453-454
14. Արչակ Զալկատարեան	457-
15. Թովալ-Տէրտէր	458-461
16. Գուրգէն (Բաղդասար Մալեանց)	463-467
17. Արամ-Արամեան	469-477
18. Աղբիւր-Սերոբ	479-492

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Լոյս ընծայելով «Դրագներ Հ. Յ. Դ. Գործունէութիւնից» աշխատութեան Ա. հատորը, ես պարտք եմ համարում մի քանի անհրաժեշտ բացատրութիւններ տալ յարգելի հասարակութեան :

Համեմատական ահեղ պատերազմն իր ալիքները զարնեց նաեւ Տաճկաստանին, որը կուրօրէն, անկամ հետեւողականութեամբ նետուեցաւ ահոելի փութորկի մէջ : Հայաստանն եղաւ արիւնահեղ կռիւնների թատերաբեմ, ուր երկու դարաւոր թշնամիներ՝ Ռուսաստանն ու Թուրքիան, վճռական հարւածի պատրաստուեցան : Հաջ ժողովուրդը, որ հինգ երկար ու ձիգ զարեր տանջւել էր թիւրք կառավարութեան չղթաների տակ, այս վերջին կռիւն իր համակրութիւնն յայտնեց Դաշնակից պետութիւններին, ապա ուրեմն եւ Ռուսաստանին :

Եւ ահա կազմակերպւեցան կամաւորական խմբեր : Իրար յետեւից նշանաւոր հայ խմբապետներ, որոնք տասնեակ տարիներ ընթացքում հայդուկային կռիւներ են մղել, անցան այդ խմբերի գլուխը եւ

ծայր տւեց մի անասելի ոգեւորութիւն՝ Կովկասից մինչեւ Բալկաններ, Ամերիկայից մինչեւ Եգիպտոս։ Ընդհանուր այդ խանդավառութեան ժամանակ ես միտք յղացալ ուսումնասիրել Հայ Մարտական կազմակերպութիւններինց ամենակենսունակի եւ վերջին 25 տարւալ ընթացքում հայ իրականութեան մէջ խոշոր եւ առաջնակարգ դեր խաղացող Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալ գործունէութիւնը։ Սկզբնական ծրագիրս էր համառօտակի, ընդհանուր գծերով ներկայացնել «Հայրենիք» թերթի սուղ էջերում, թէ ինչպէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, 90-ական թւականներին, իր մարտական գործունէութիւնը զարգացնելով, դաստիարակելով մի յեղափոխական «ւրունդ, աստիճանաբար հայ հասարակութեան հասցրել է ներկայ ոգեւորած հեւքին եւ համազգային խմբերին։ Ես մտադրութիւն եմ ունեցել ուրւագրծել այն ճանապարհը, որով անցել է ներկայի հայ կամաւորութիւնը։

Աշխատանքս սկսել եմ Ամերիկայում, 1915 թւականի փետրւարի վերջերին։

Աստիճանաբար իմ առաջ նոր հորիզոններ բացւեցան։ Ես իմ ձեռքի տակ ունեցայ բաւականաչափ նիւթ։ Մի քանի տեղերինց էլ՝ նամակներով թէ անձամբ դիմումներ էին կատարւած՝ աւելի ընդարձակելու եւ մշակելու յօդաժաշարքս՝ հրատարակութեան տալու համար։ Ես միշտ խուսափում էի խոստանալուց եւ կամ առ առաւելն մերժում էի՝ իմ ուժերին վեր համարելով նման խոշոր աշխատանք։

Նկատելով միաժամանակ, որ հայ հասարակութիւնը եւ մասնաւորապէս յեղափոխական շարքերը անծանօթ են իրենց նախնիքների զաղափա-

րական գործունէութեան, որ նրանք բացի մի քանի նշանաւոր զէպքերից եւ այն էլ վերջիններիս անուններին, ուրիշ շատ բան չեն իմանում, վճռեցի մի հատորի մէջ ամփոփել համառօտ, թէեւ թերի, ուրեւ-գիծն այն կուսակցութեան, որ այնքան նշանակալից պատմութիւն ունի:

Ապա աստիճանաբար, մօտիկուց ծանօթանալով «Դրօշակ»ի 92 թւից սկսած բոլոր համարների հետ՝ առանց բացառութեան, միաժամանակ քրքրելով այն ժամանակւայ առաջնորդող մտքերը, կարելոր, քաղաքական նշանակութիւն ունեցող յօդւածները, ես զգացի գործնականապէս, որ այդ հաւաքածուն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ պաշտօնական օրգանը մի լուրջ, եւ բազմակողմանի աղբիւր է, անգին գանձ՝ ծանօթանալու համար մեր վերջին 25-30 տարւայ յեղափոխական պատմութեան հետ, և վճռեցի աշխատութիւնս ընդլայնել:

Վերջապէս պարտաւոր եմ յիշատակել նաեւ, որ մեր իրականութեան մէջ ո'չ թէ միայն պակաս են նման բովանդակութեամբ գրքեր, այլ և որ ամենակարելոր հասարակական-յեղափոխական գործիչներն իրար յետեւից գերեզման են իջնում, առանց որեւէ օրագիր, լուչատետր թողնելու, նրանք իրենց հետ տանում են բազմաթիւ փաստեր, իրողութիւններ, տպաւորութիւններ, նրանց հետ անհետանում են և մեր մօտիկ անցեալի պատմութեան մանրամասնութիւնները, որոնց անհրաժեշտ է օր առաջ փրկել:

Եւ այսպէս, կամաւորական շարժումը եւ նրա հետ կապւած հաջ մարտականութեան պատմութիւնը, վերջին տասնամեակների յեղափոխական մտքերի, գործողութիւնների եւ անհատների վերաբեր-

եալ զասաւորեած եւ ամփոփեած հրատարակութեան պակասը եւ աչն, որ իմ աչս աշխատանքը առիթ կը հանդիսանայ եւ կամ շատ երկրորդական հիմունք, որի վրայ հնարաւոր կը լինի աշխատել եւ լրացնել աչն պատմութիւնը, որի անունն է Հայ Ազատագրութեան Պատմութիւն, ստիպեցին ինձ առանձին գրքով լոյս ընծայել զայն:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնն անհրաժեշտ էր որոշ շրջանների վերածել եւ ըստ աչն՝ զատ-զատ ուսումնասիրութեան ենթարկել: Իմ բաժանումների ժամանակ ես միշտ զգուշացել եմ, որ նախ՝ Դաշնակցութիւնից 2-3 տարի առաջ ծնունդ առած Հեչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը չմոռնայ, եւ երկրորդ՝ աշխատել որոշ կանոնաւորութիւն մտցնել եւ մանաւանդ յաջորդականութիւն քաղականների մէջ: Եթէ անգամ ընդհանուր Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնն էլ գրէր, տիրութեանայիւ բաժանումները, շրջանները նոյնն են մնում, որի համար էլ գործն աւելի է դիւրանում:

Առաջին շրջան. — Յեղափոխական նախապատրաստական խմբումներ — որ սկսում է 80-ական թվականներից եւ վերջանում է 94-95-ի կոտորածների ժամանակ ելած գիմադրութիւններով եւ Վանի առաջին եւ նշանաւոր համագործակից ինքնապաշտպանութեամբ: Այդ ժամանակաշրջանի մէջ են եւ իմրիմեանը, Արծրունին, եւ Ռաֆֆին, եւ Փորթուզալեանը, եւ Հնչակ. կուսակցութիւնն ու իր կազմակերպած ցոյցերը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջացումը, Սաադունի եւ Զէյթունի ապստամբութիւն-

ները, Բօլազ-Քեասանը, Շատախի կռիւները, Աբրօի ընդհարումները, զինակիր խմբերի չաճախակի դիմադրութիւնները, ահաբեկումները, եւայլն, եւայլն :

Այդ բոլորի մէջ կալ չեղափոխական կայծ, բըռնկում, կան երբեմնակի եւ աննշան կազմակերպւած կռիւներ, կան մի քանի անվեհեր անհատներ՝ Մուրադի, Աղասու, Ապահի, Տամատեանի, Հրայրի ղեկավարած շարժումները, երբ նրանք օգտուել են լեռնական եւ առնական սասունցիների եւ զէջթունցիների բռնկող տրամադրութիւններից եւ ասլըստամբական դրօշ բարձրացրել : Չեմ ուրանում, այլ երախտագիտաբար շեշտում եմ, որ դրանք ունեցել են իրենց քաղաքական եւ մանաւանդ ու գլխաւորապէս ներքին պրօպագանդայի նշանակութիւնը, բայց այդ բոլորը չէին կրում լուրջ կազմակերպւած բնաւորութիւն եւ որ կարեւորն է՝ յատուկ սխտեմա ու յաջորդականութիւն չունէին, որոնք այնքան անհրաժեշտ են կանոնաւոր չեղափոխական շարժման համար :

Բացի մի քանի կռիւներից, որոնց ծրագիրն առաջուց մշակւած է եղել, մինչեւ 96 թւականը եղած բոլոր միւս դէպքերը կրում էին պատահական եւ գլխաւորապէս ինքնապաշտպանական բնոյթ : Դրանց մեծ մասը, մասնաւորում եմ խօսքս Դաշնակցութեան պատմութեան համար, զինակիր խմբերի ընդհարումներն էին, որոնք տեղի էին ունենում չաւամայից եւ շատ անգամ ընդհանուր գործին վնաս հասցնում : Այսպէս ուրեմն, մինչեւ 96 թւականը, մինչեւ Բանկ Օտտօմանի կազմակերպւած ցոյցի օրը, մեր չեղափոխութիւնն իր մանկական հասակն էր

մնում է միայնակ: Նա է հանդիսանում չեղափոխական ասպարէզի գլխաւոր դերակատարը, որ եւ իր վրայ դրած պարտականութիւնը պատարում է բարեխղճօրէն:

Իսնկ Օտտօմանով բացեցաւ չարձակողական շրջանը, որ անընդհատօրէն շարունակեց մինչեւ 99-ի դեկտեմբերը: Չորս տարւայ ընթացքում, չը հաշուելով տասնեակներով ահաբեկումները, իրար յետեւից պայթեցան սասաթխացիների կուլը, Խանասօրայ լրջաւանքը, Վանայ երկրորդ կոիւը, Սփահան լճի, Սեւրակ ջրաղացի կոիւները, Բարչէնի և Յրօնքի գիմպուրութիւնները, որոնք վերջացան Խաստուրի պատմական կռուով: Չորս տարւայ ընթացքում Հ. Յ. Գաշնակցութեան հաշուկային խմբերը 16 կոիւ են ունեցել՝ կազմակերպւած եւ չաջողակ: Այդ բոլորը ցոյց են տալիս, որ մեր իրականութեան մէջ միայնակ մնացած, բայց միշտ հալածւած չեղափոխական կազմակերպութիւնը, դեռ իր հնգամեայ գոյութիւնից յետոյ, իր գերադ. յն ոյթերը լարելով, կարողացաւ ազահովել յ' դւ ընթակուն շարժումն ու միանգամայն ցրել հակառակորդների ուրախութիւնը: Եւ շարունակական այդ կոիւները, ճիշդ է, խեցին ամենամաքուր, զոհաբերող և դազադաբադան տարրերին՝ Բարիկէն՝ Սիւնի, Եգիպտացի, Վազգէն, Կարօ, Գուրգէն, Աբամեան, Ալրիւր-Սէրօր, բայց եւ աջնպէս հնարաւոր արեցին ապստամբել ազատագրական շարժումը: Առաջին ապստամբութեամբ Գաշնակցութիւնը, որպէս քաղաքացիական չեղափոխական կռուակցութիւն, քնննութիւն տուց եւ հասարակական կեանքը ղեկավարելու իրաւունքն ստացաւ այն ժամանակ, երբ մեր

իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող միւս հոսանքներն ու կուսակցութիւնները, անկարող լինելով դիմանալ քննութեան, վստահել էին դպրոցից և կամ գործող քննութեան ո՛չ մի նշան չէին ցոյց տալիս :

Նրբորդ Երջան.— 900—ական թւականներէն սկսած միջնորդական էլէքտրականացած էր՝ արտասահմանի, սահմանագլխի հայաշատ կենտրոններում : Բաւականաչափ դաստիարակւած սերունդ կար, խանդավառ տրամադրութիւններ էին ստեղծւած, զոհաբերութեան աստիճանը զարգացած էր եւ սկսել էր մրջիւնի աշխատանք՝ Հայրենիքի եւ Ազգի ազատագրութեան համար : Ինչպէս զգաց եւ հասկացաւ այդ տրամադրութիւնները եւ այդ է պատճառը, որ չաշխատեց հայդուկային կոիւնքի ուղղութեամբ առաջնորդւել, այլ կանխամտածւած և ծրագրւած կենտրոնական ահաբեկումով և պատրաստւած ապստամբութեամբ : Դրանք էին՝ Սուլթանի դէմ մահափորձը եւ Սասունի ապստամբութիւնը, որոնց իրադործման մեծապէս խանգարեցին՝ հայ եկեղեցական կալւածների գրաւումը եւ Ք. Միքայէլեանի մահը : Ի՞նչ թողնենք այդ հարցը վերլուծելու գրքի երկրորդ հատորի մէջ :

Զորքորդ Երջան.— 905 թ.-ի Հայ-Թաթարական ընդհարումներին էր, երբ մարտական կռուող ուժերը կարողացան պաշտպան հանդիսանալ հայութեան երկրորդ մեծ հատւածին, և երբ առաջին անգամ լինելով կանոնաւոր կերպով կազմակերպւած ինքնապաշտպանական խմբեր գոյութիւն ունեցան իրենց սպայակոյտով, շտաբով և որ վստահորեն է գինւորնե-

ըը ամսական որոշ գումար ստացան իբրեւ ապ-
րուստի վարձ։ Դրանց թիւն արդէն հազարների էր
հասնում, որոնք ո՛չ թէ միայն մի որոշ կուսակցու-
թեան մարդիկ էին, այլ և ուրիշ կուսակցականներ և
բազմաթիւ չէզոքներ։ Այստեղ է որ իրաւամբ կա-
րելի է ասել թէ մենք անցնում ենք ժողովրդական
բանակի շրջանը, որ իր թերի կողմերով միասին,
խոշոր յառաջդիմական քայլ էր։ Այս շրջանի մէջ պի
տի մտցնել և բանւորական գործադուլները, տարած
ւած միութիւնները եւ ապա Պարսկաստանի յե-
ղափոխական շարժման մէջ գործօն եւ առաջնա-
կարգ մասնակցութիւնը։ Չերկարենք։ Իր ժամանա-
կին պիտի հանդիպենք նորից այդ հարցերին։

Ամփոփենք։ 90-ական թւականներից Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը, պաշտպանողական – կազմակեր-
պական շրջանից անցաւ 96-ի կազմակերպւած յար-
ձակողական ու անընդհատ կռիւների երջանին։ Ա-
յա աստիճանաբար լայնացնելով իր գործունէու-
թեան սահմանները կազմակերպում է ապստամբա-
կան ձեռնարկներ եւ կովկասում էլ՝ կալւածների
առման ժամանակ՝ ժողովրդական դիմադրութիւն,
որից շատ դիւրին չէ լինում ընկրկել ժողովրդական
բանակի հասկացողութիւնը։

Այս բոլորի մանրամասնաբար վերլուծումից յե-
տոյ միայն պարզ կը լինի թէ ինչո՞ւ Դաշնակցու-
թիւնը իր սեփական կուսակցական դրօշակով դուրս
չեկաւ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ
ռուս-տաճկական ճակատի վրայ, ալ իր սկզբունքա-
յին գործնական համաձայնութիւնը տւեց՝ ունենալ
Հայկական կամաւորական խմբեր և անոնց ղեկա-
վարող Ազգային Բիւրօ և Ազգային գերագոյն դրօ-

շակ : Իւրաքանչիւր շրջան ներկայացնելու ժամանակ ես յատկապէս ուշադրութիւն եմ դարձրել երեք կարեւոր կէտի վրայ :

Ա. — Յեղափոխական մտքեր, որոնց մէջ գլխաւորապէս ամփոփւած են այն հարցերը, որ այդ ժամանակաշրջանում զբաղեցրել են թէ հայ հասարակութեան և թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան : Յեղափոխական պրօպագանդան է այդ, որ երիտասարդներին մարտի հրաւէր էր կարգում, իսկ միւսներին՝ պարտաճանաչութիւն : Դժւար էր, անպայման, կարճ ժամանակւայ ընթացքում, առանց բազմաթիւ շրջանների մարմինների արձանագորութիւններն ու հրատարակութիւնները, մանաւանդ շատ պաշտանագորութիւններ, որոնք արխիւում են պահւում, քննելու՝ որոշ եղրակացութեան գալ. բայց այդքանն էլ ստիպողական էր, մանաւանդ որ «Դրօշակ»ը կուսակցութեան պաշտօնական բերանն էր հանդիսանում :

Բ. — Յեղափոխական դէպքեր, որոնց վերաբերեալ պարտաւոր եմ շեշտել, որ շատ քիչ եւ ընդհ. բան է գրւած : Այս մասի աղքատութեան գլխաւոր պատճառն այն է, որ մարտական շատ ուժեր գերեզման են իջել՝ իրենց հետ տանելով բազմաթիւ կռուիների մանրամասնութիւններ եւ այն, որ Յրկրի մարմինների պաշտօնական զեկուցագրերը դեռ ծածկւում են փոշու մէջ եւ ազատ օրերի են սպասում, հրապարակւելու եւ կամ վստահելի, անաչառ պատմագրի ձեռքն յանձնւելու :

Գ. — Յեղափոխական դէմքեր. — Նոյնը կարելի է սեղ եւ այս կէտի վերաբերեալ, որ մենք չատ քիչ տեղեկութիւն ունենք ժողովրդի ծոցից ելած, առանց յուշատետրի նահատակւած եւ անզրադէտ ծնողներից ծնւած այն հերոսների մասին, որոնք մեր ապագայ պատմութեան թանկագին դէմքերը պիտի հանդիսանան: Մենք պարտաւոր ենք մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքել նրանց ընտանիքի, գիւղի կամ քաղաքի հասարակութեան, ուսումի եւ շրջապատի, նրանց բնաւորութեան եւ հոգու արտայայտութեան, ընկերական եւ բարեկամական կապերի մասին, որպէսզի լրիւ կենսագրականներով կարողանանք պարզել թէ՛ ովքե՛ր են եղել Հայ Ազատագործութեան համար արիւն թափողները:

Սի քանի խօսք էլ աւելորդ չէր լինի չեղատակել աղբիւրների մասին — թէ ո՞ր գրքերից եւ կամ ժողովածուներից եմ օգտւել: Գլխաւոր եւ համարեա մէակ առաջնորդող գիրքը «Դրօշակ»-ի 92 թիւից ըսկըած հաւաքածուն է եղել, որտեղից գլխաւորապէս օգտւել եմ դէպքերի եւ դէմքի լրիւ վերաբերեալ տեղեկութիւններ հաւաքելով:

Հայ ժողովրդի քաղաքական տրամադրութիւններն ուսումնասիրելու համար օգտւել եմ «Արմէնիա»-ի հաւաքածուներից, 96-ից սկսած մինչեւ 900 թւականը, ապա Ք. Միքայէլեանի «Յեղափոխականի Մտքեր» գրքից գլխաւորապէս օգտւել եմ հակայեղափոխականների եւ մանաւանդ կոտորածները չեղափոխական շարժումներին վերագրողների դէմ գրւած գլուխներից, հայ-քրդական կնճռի էջերից եւայլն:

Դիւանագիտական հարցերի համար՝ «Դրօշակ»-ի

արտաքին տեսութիւններից և Էտառ Տոիօ-ի «Արեւելեան Հարցը և Հայկական Հարցը» գրքից :

Ահարեկոմների եւ առ հասարակ յեղափոխական տակտիկայի վերաբերեալ խնդիրներու համար ի նկատի եմ առել նաեւ սօց . յեղափոխականների Մ-րդ համագումարի մէջ տեոօրի շուրջ եղած վիճաբանութիւնները :

Սպահան լճի կուլի մանրամասնութիւններն հաղորդել է ինձ՝ կուլին մասնակցող Սահակ Աւետիս-Լանը : Աւերակ ջրաղացի եւ Քաթալինայի կոիւները զրի է առել ընկեր Հայաստանցին՝ ականատեսի պատմածի հիման վրայ :

Արտաշէս Միտաքեանի մանրամասն կենսագրականը յանձնել է ինձ Ամերիկացում դտնւած իր եղբայրը՝ Միքայէլ Միտաքեանը :

Գուրգէնի վերաբերեալ որոշ լուրեր հաւաքել եմ ձեցիցներից , որոնք նրան կր ճանաչեն :

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է , այնքան էլ հաստատուն , անվիճելի աղբիւրներ չեմ ունեցել իմ ձեռքի տակ , բացի եղածն էլ բաւական էր կարգի բերելու , դասաւորելու եւ մի ամփոփ ուրւագիծ ներկայացնելու Հ . Յ . Դաշնակցութեան առաջին տասնամեակի գործունէութեան :

Մի քանի խօսք էլ լեզւի մասին : Երկուսից աւելի տարի ապրելով եւ գործելով տաճկահայ շրջաններում եւ Լնթարկւելով շրջապատի ազդեցութեան , իմ լեզւի մէջ առաջ է եկել խառնուրդ , որի շտկելն այնքան էլ նպատակայարմար չգատեցի : Թւում է թէ իմ այդ քաջով եւ մեղանչած չեմ լինի հայ լեզւի օրէնքների դէմ :

Ես ուեէ ջանք չեմ խնայել՝ յատուկ ուշադրու-

Թիւն դարձնելու դէպքերի յաջորդականութեան , ամիսների , Թւականների ճշդութեան վրայ , համարելով այդ ամենակարեւոր պահանջներէից մէկը :

Եւ այսպէս , ներկայացնելով իմ այս համեստ աշխատանքը ընթերցող հասարակութեան եւ դնելով այն հայ գրական աշխարհի քննադատութեան առաջ , ես պատրաստ եմ ուրախութեամբ ընդունելու իւրաքանչիւր մի դիտողութիւն , եթէ այն նպատակ ունի շտկելու , լրացնելու Հայ Յեղափոխութեան պատմութեան այս նախափորձը :

Ա. ՆՈՐԵԱՆ

916 , 12 Սեպտեմբերի ,

Նիսպարա-Ֆօլս .

Յ . Գ .— Պարտք եմ համարում խնդրելու , որ «դէպքերի» եւ կամ «դէմքերի» վերաբերեալ լրացուցիչ տեղեկութիւններ և կենսագրականներ ունեցողներ բարի լինեն ուղարկելու ինձ՝ «Հայրենիք»ի հասցէով :

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԵՐ

Իրական փաղափականութիւն.— Ժողովրդապետական սկզբունք.— Թրֆօ-Քրդական կննիւ.— Գաղթականական հոսանք.— Ներքին Չարիք՝ հոգեւորականներ, հարուստներ եւ մատնիչներ.— Դիւանագիտութիւն.— Յեղափոխական կռիւ:

I.— Իրական փաղափականութիւն.— Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իր սկզբնաւորութեան շրջանից մինչեւ ներկայ օրերը, հետեւել է մի քաղաքականութեան, որ յենւած է եղել շրջապատող եւ իրական պայմանների վրայ: Տեղը եւ Ժամանակը ունեցել են իրենց կարեւորագոյն նշանակութիւնը՝ հասարակական եւ չեղափոխական գործունէութեան ընթացքում:

Նախ՝ նա աշխատել է մանրամասն ուսումնասիրութեան ենթարկել, վերլուծել այս կամ այն երեւոյթը եւ ապա միայն համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել: Այդ դիտաւորութեամբ է, որ «Դրօ-

չակ»-ի 92 թւականի փետրւարի համարի մէջ, նա փորձում է վերլուծել Տաճկահայաստանի այն ժամանակւոյ պայմանները եւ դալիս է հետեւեալ ընդհանուր եզրակացութիւններին. —

1) Քիւրդ զեղերը մնաղել են իրենց հովուական եւ խաւնարածական կեանքում, նրանք վարում են թափառական կեանք, քաջութիւնն ու փրէժանդրութիւնը որպէս սրբազործւած սկզբունք են ընդունում. իսկ հայ ժողովուրդը հողագործ է եւ նստակեաց, ապրում է իր քրտինքով. և երկու տարրեր պայմանների մէջ ապրող հարեան ժողովուրդներն անդադար կռիւներ կ'ունենան, յաճախակի սպանութիւններ, թարաններ և սրածութիւններ կը լինին. մինչև որ քրտական զեղերի թափառական կեանքը չը մերացի, որ պահանջ է մեղին ոտի լստաճեմութեան, որի համար էլ ինչպէս «Դրօշակ»ի թիւ 1-ի մէջ շեշտւած է, «կիւրդ ո՛ր միայն ազգային կոիւ է, այլ եւ կւրդական քաղաքակրթութեան եւ մարդկային իրաւունքների դատ»։

2) Տաճկի կառավարութիւնը, դարեօի իր քաղաքականութեամբ, չկարողացաւ ստեղծել մի պետութիւն, որին հաւատարիմ մնալին բոլոր հպատակ և քրիստոնեայ ազգութիւնները, շնորհիւ իր բարբարոս և վայրենական բնազդներին, իր յետամնաց և տղէտ ղեկավարներին ու այն ձգտման, որով աշխատում էր երկրում մի տիրապետող տարր տեսնել՝ ուղղափառ միսիւյմանութիւնը. իսկ միւսներին եւ մանսուսնդ գեղավուրներին՝ աշխատող, ենթակայ եւ Հլու-հնազանդ։

Տղէտ մահմեդականութեան գերակշռութիւնը, բնականաբար, անկարող էին տանել կուլտուրայէս

աւելի բարձր եւ յառաջադէմ քրիստոնեայ ազգութիւնները :

3) Հարկեր. — Պետական եկամուտի միակ աղբիւրը, համարեա հարկերն են : Այդ դժւարութիւնից ազատ են՝ մօլլանները, քահանաները, զինուորական զօտը, Պօլսոյ բնադիրները մի մասը եւ այդ բոլոր ծանրութիւնն էլ ընկնում է աղքատ եւ աշխատաւոր ժողովրդի վրայ, որ հազիւ է կարողանում իր գոյութիւնը քարշ տալ : Դրդական թափառական ցեղերը, ապաստանած լեռներն ու զեռ բնական տնտեսութեան սահմաններում, հարկ վճարելու եւ ո՛չ մի տրամադրութիւն չեն ցոյց տալ : Երբեք ծովովուրդն էլ՝ օրշլ եւ մեզլ, աղքատ ու նեղւած, չոր հարկերը կասեցատուր կերպով չի վճարել եւ կամ վճարած դէպքում՝ սրտ հաշտից է «պարաք» փախցրել : Երբ յետեւը բաղկաւորապէս աշխատանք տուողն քրիստոնեայ ժողովուրդներն էլ՝ ազատութիւն ձեռք բերելով, ազատուած են միաժամանակ ինքիք կառավարութեան հարկ տալուց եւ վերջոյ՝ այլս հարկերի հաւաքելու սխտեմը, այսինքն առաջատ ժողովրդի ինչպէս ամուրդի զննել եւ միջնակ վանալան հարուստների, որոնք հարրուտանալու աննշով են բռնւած, քանում է խեղճ ժողովրդի արին—ըրտինքը եւ եռադատիկ, բազմապատիկ հաւաքում : Այդ բոլոր ծանրութիւնն ընկնում է քրիստոնեաների եւ մասնաւորապէս հայ աշխատաւոր ժողովրդի վրայ :

4) Առանձնաւորութիւններ. — Եւրոպական մեծ պետութիւններից եւ ո՛չ մէկը տանեակ տարիների բնիկացեւում ունի չարեց տիրապետելու եւ վերջնականապէս պրաւելու ճաճկաստանը՝ թէ քաղաքական եւ

Թէ տնտեսական ազատութիւն տալու համար ճնշած ժողովրդներին և սրբազանից դարձնելու այն՝ իրենց անկտրտկան շահան: Սրանցից իւրաքանչիւրը բարեօք համարեց «քաղաք նաճուածներ» կատարել, դիւանագիտական զլուշութեամբ մօտենալ Արեւելեան կնճրոններին և իրենց վաճառականների ու արդիւնաբերողներին համար որոշ իրաւունքներ, առանձնաշնորհումներ ստանալ: Եւրոպական կապիտալը, ներս մտնելով Տաճկաստան, օգտուեց պատեհութիւնից և խոշոր տնտեսական ծանրութիւն դրեց աշխատաւոր ժողովրդի վրայ:

5) Այդ բոլորից գուրս՝ հայը, իր երկրի մէջ, անպաշտպան էր թէ՛ պատաւարութեան, թէ՛ արդարադատութեան եւ թէ՛ իւրանագիտութեան կողմից: Նա միայնակ իր բազմութիւն էր ձգւած: Լինելով անզէն եւ անկազմակերպ, նա մշտապէս ենթակայ էր սովալլուկ քիւրդերի ու թիւրքերի յարձակումներին, որոնք պաշտպանուած եւ հովանաւորուած էին կառավարութեան պակսից: Պարբերական հալածանքներն ու բանտարկ, կախաղաններն ու առեւանգումները, սպանութիւններն ու կոտորածները ըստեղծել էին մի անտանելի դրութիւն, անելանելի քաղաքական կացութիւն:

Տիրում էր մի առտիճանական հիւծում եւ ոչընչացնում մի հին ազգութեան, քաղաքակրթւած մի ժողովրդի, որի առաջը պէտք էր առնել՝ ինչ գնով էլ լինէր:

6) Քաղքական եւ տնտեսական ֆակտորներից գուրս՝ պէտք է շեշտել և կրօնական ազդեցութիւնները: Ծիւղ է, հին ժամանակներում, երբ դեռ կրօնական կրքերն աւելի բորբոքւած էին, հալածանք-

ների եւ կոտորածների պատճառը, որոշ դէպքերում, կարելի էր համարել կրօնական անտաղօնիզմը: Ժըլստեւ, սակա՛ն, չի կարելի, որ այդ երկու վարդապետութիւնները՝ Քրիստոնէութիւն եւ Մահմեդականութիւն հարեւանի հանգամանքով իրար հետ ապրել չեն կարող եւ բնական է, որ յաճախակի կոռւներ եւ սպանութիւններ տեղի ունենան: Վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում եւ մասնաւորապէս հայկական շրջաններում, կրօնական Փակտորը պատճառի դերից անցել է առիթի և կամ պրօպագանդայի դերին: Բաւական է յիշել, որ հայկական կոտորածների ժամանակ քացառապէս եւ միայն հայերին էին կոտորում եւ ձեռք չէին տալիս Եւրոպացիներին, յոյներին եւ ուրիշներին: Կրօնը հանդիսացել էր որպէս միջոց, բայց իր այդ շրջանի մէջ էլ խոչոր դեր է խաղացել:

Այսպէս ուրեմն, հայ ժողովուրդը, երկար ժամանակից ի վեր գտնւել է քաղաքական հայածանքների եւ իրաւագրկութեան մէջ, տնտեսական ճնշող եւ քայքայիչ պայմանների ու կրօնական ստաւնալիքների ու վտանգների տակ:

Եւ բնական է, որ բուն երկրում, տիրել է աղքատութիւն, սով, գաղթականութիւն, աճեցողութեան պակաս, արդիւնաբերական յետամնացութիւն, կուլտուրական քարացած շրջան. ճանապարհների հաղորդակցութեան պակաս եւ, կոտորածների պարբերաբար կրկնւելով՝ հայ ցեղի բռնաջնջման ծրագրի իրագործում:

Այս բոլորի հիման վրայ Հ. Յ. Դ. Դաշնակցութիւնը կազմել է իր մինիմում ծրագիրը, մօտաւոր նպատակակէտը, ուր պիտի անմիջապէս հասնել. և առա-

Ջադրեւ է հետեւեալ պահանջները :

ա) Քաղաքական ազատութիւն :

բ) Ազգութիւնների եւ դաւանութիւնների ազատութիւն :

գ) Ընտրողական լայն սկզբունք, առանց որեւէ ցենզի, որ սկսած կառավարչական բովանդակ դործողութիւններից դէպի առաւել նեղ դաւառականն ու համայնականը պիտի ստանայ առաւելագոյն լայն ծաւալ :

դ) Անճի եւ գոյքի ապահովութիւն :

ե) Խօսքի, խղճի, մամուլի եւ այլ ոսկրավար ազատութիւններ :

զ) Գիւղացու ազատութիւն՝ հող չունեցողներին հող տալ, տուրքերը բաժանել ըստ կարողութեան եւ եկամտի, տեղի եւ ժամանակի համապատասխան զինուորագրութիւն :

է) Զարգացնել ուսումը՝ պարտադիր ընելով զայն եւ տարածելով դպրոցները :

բ) Զարգացնել արդիւնաբերութիւնն ու արտահանութիւնը :

թ) Ոչ ոք տալ գիւղացու համայնական սկզբունքներին եւ մի շարք այլ կարեւոր, անհրաժեշտ պահանջներ :

Ուսումնասիրելով հայկական իրականութիւնը եւ այն չըջապատող պայմանները, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր օրդանի միջոցով, գտնում է երեք կարեւորագոյն հիւանդութիւն՝ քաղաքական ճնշում, տնտեսական տնհաւասարութիւն եւ կրօնական հալածանք :

Վերջ տալու համար այդպիսի անօրմալ դրութեան, նա առաջարկում է՝ յոտալալել բռնակալու-

թիւնը եւ ստեղծել քաղաքական ազատութիւն. վերացնել անարդար հարկային սխտեմն ու տնտեսական լայն ու ազատ զարգացման պայմաններ ստեղծել, ու խղճի, խօսքի ազատութիւն հռչակել — ազատութիւններ, որոնք կարեւորագոյն պայմաններ են մի պետութեան եւ կամ ազգութիւնների խաղաղ ու կուլտուրական յառաջդիմութեան :

II— Ժողովրդապետական սկզբունք.— Երկրորդ կարեւոր տեսակէտը, որի պաշտպան հանդիսացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այն էր, որ հայկական իրականութեան մէջ հայ հոգեւորականութիւնն ու հարուստ դասակարգը բոլորովին առանձնացած դիրք բռնելով եւ հեռու մնալով Ազատագրական շարժումից, ժողովուրդն ինքը պիտի համադիսանայ շարժման ղեկավարը :

Բացի ծրագրային այն կէտից, որ ժողովուրդն ինքն է երկրին քաղաքական եւ իրաւական տէրը, որ միապետութիւնը պիտի տապալւի, որ մի դասակարգի՝ փոքրաթիւ անդամներով տիրապետութիւնը պիտի վերացւի եւ ամէն ինչ ժողովրդի եւ նորա քուէի կամքին պիտի թողնւի, կայ մի կարեւոր բակբոլոր— վեհապետը՝ ինքը ժողովուրդն է, ամէն ինչ ժողովրդով եւ ժողովրդի համար :

Ո՛չ մի ազգութեան չեզափոխական շարժման մէջ հարուստներն այնքան անտարրեր չեն դնուել որքան մեր մէջ, եւ հոգեւորականներն այնքան հալածող՝ որքան մերը : Իրականութիւնն անթխտելի է : Մինչդեռ յոռական ապստամբութեան ժամանակ տասից աւելի յոյն միլիօնատէրեր իրենց ամբողջ հարստութիւնը նւիրեցին եւ շարժման մէջ մտան ու ամբողջ

Թափով մասնակցեցան, մեր հարուստները նստած Պոլսում, տիրանալով վաճառականութեան, եւ վաճառելով որոշ ազատութիւն, մոռացել էին զաւարուած տառապող հայութեան: Շատ դէպքերում էլ իրենք էին չարիքի անմիջական պատճառը՝ գլխաւորապէս հարկերը հաւաքելու ժամանակ: Նոյն դիրքի մէջ էր և հոգեւորականների մեծ մասը: Այսպիսի դրութեան մէջ, հասկանալի է, չեղափոխական շարժումը մեծապէս վնասուում է և կրում աւելի դժւարին բնոյթ՝ զրկւած լինելով դրամատիրական դասի օժանդակութիւնից:

Սակայն դորա փոխարէն յեղափոխութիւնն աւելի դեմօկրատիկ է դառնում, ժողովրդականանում թէ՛ իր մտքերով, թէ՛ հերոսներով եւ թէ՛ կազմակերպութեամբ:

«Պետութեան եւ ժողովրդի անհաւասար կուլի մէջ», եղրակացնում է «Դրօշակ»-ի ԳԷ-ի թիւ Գ-ի առաջնորդողը, «կառավարութեան կողմն են՝ Ֆիզիքական ուժը, լրտեսներ, մատնիչներ եւ նոյնիսկ բանտերում՝ տանջանքներից ստիպւած դաւաճանութիւն անող չեղափոխականներ, որոնց անուշով դեռ երէկ ժողովուրդը երգում էր, երգում էր, իսկ այսօր անոնք թուլասիրտ ընկած և յաւէտ արհամարհւած են: Ժողովուրդն այդ ուժի դիմաց ունի իր արդար պահանջները, չեղափոխական ուժը, բարոյական զիտակցութիւնը և բոլոր ճնշւած ազգութիւնների անցեալ պատմութիւնը:

«Խրտուռնոր ժողովրդինն է, ուժը նրա կողմն է եւ մայր թէ ու չ ինքը յաղթանակող պիտի լինի այդ անհաւասար կուլի մէջ»

Հայ կեանքի մէջ դաւառները, ուր կենտրոնա-

ցած է աշխատաւոր հայութիւնը, որ կազմում է բուն ժողովուրդը, առանձնապէս դիրք են զբաւելու շատ քչերն են ուշադրութիւն դարձրել, այդ դժնդակ պայմանների վրայ: Պրօպագանդ է եղել Պօլսում եւ այլ կենտրոններում, ցոյցեր են կազմակերպւել՝ Պօլսում եւ ո՛չ մի դէպքում ղեկավարող շրջանները չեն աշխատել լեղափոխել հայ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը, դէպքերը փոխադրել բուն երկիր, որպէսզի հնարաւոր լինի անսպառ ուժեր արտադրել եւ մի անգամ բռնկւող կռիւլ՝ տարածել ու խորացնել:

Ո՛չ ոք կամ չա՛տ քչերն են ուշադրութիւն դարձրել ժողովուրդի, Հէնէի «մեծ լիմար»ի վրայ, որին որքան ծեծես՝ կը լռէ, բայց որ բարկացաւ եւ բողոքեց՝ գահեր կը փչէ:

Ահա այդ յաւիտենական հրարուիւն էր, որ մինչեւ այդ՝ լուռ էր կամ ճանապարհ էր փնտռում պայթելու, երբ լեղափոխական ոգեչունչ պրօպագանդաչի ազդեցութեան շնորհիւ, ժալթքեց եւ անսպառ կալծեր արձակել ու ղեռ շարունակում է շանթել:

Ահա այդ կարեւոր ուժն էր, որին աշխարհ խնամքով մօռեցաւ Դաշնակցութիւնը եւ որ իր հերոսների եւ մարտական ու մտաւոր ղեկավարների գլխաւոր աւերակը կազմեց, որի համար էլ 26 տարւայ իր գոյութեան ընթացքում կարողացաւ՝ իր թերութիւններով հանդերձ, սիրելի դառնայ հայ ժողովուրդին եւ նրա մեծամասնութեան մատահութիւնը վաւելել:

Գուցէ եւ այդ էր պատճառը, որ ան ժամանակ եւ այսօր էլ, բուրժուական եւ յետադիմական խաւերը հեռու են փախչում լեղափոխութիւնից եւ նոյնպէս ղեկավարներին, բայց եւ փաստ է, որ մի քանի

տասնեակ տարիների ընթացքում՝ հայկական բոլոր չարժուճներն, առանց բացառութեան, դեմօկրատիկ բնոյթ են կրել և շարունակում են իրենց բարձրութեան վրայ կանգնած մնալ:

III— Թրֆօֆրդական կենիւ.— Հայկական յեղափոխութիւնը բացառիկ պայմանների մէջ է առաջ եկել և է իր գոյութեան ընթացքում, բացի զիւանադիտական և զուտ ազգային ներքին խոչնդոտներից, դառնել է թրքական և քրդական ժողովուրդների հակահրանքի հանդէպ: Բաղկանեան փոքրիկ ազգութիւններն աւելի բախտաւոր էին, նրանք հարեւաններ չունէին, որոնք արիւնաբերու և վայրենաց լինէին, անդիտակից և ստրկամիտ, ինչպիսիք են քրդական ցեղերն ու թիւրք ժողովուրդը:

Յունական ազատամբռութեան ժամանակ՝ խոտնակութիւններ էին տեղի ունենում և՛ Անդրիայում, և՛ Ռումանիայում և ոչ ոք բոլորը 24 ժամից յետոյ Եւրոպայի հասարակածին կարծիքն էին վրդովում և պատմութիւնների ու չափութիւնն իրենց վրայ հրաւիրում:

Մենք հարկւումք տարիների մեծացումը ապրել ենք քիւրդերի հետ և նրանցով չըջապատւած. կենտիցեւ ենք ինքիք ժողովրդի հետ, որոնց սովորութիւններից շատերն ենք քնդորթնակել և որոնք ապրել են մեզ հաշիւ, աշխատեցրել են մեզ, ծծել են մեր արիւնք, հարստացել են մեր գրամնեցով և աղքատեցնելով, հեծել են մեր ուշտեր, հաւաքել են մեր տղաները, գրաւել են մեր աներն ու բռնաբարել մեր աղճեկները: Բնական է, որ իւրաքանչիւր մի նոր շարժում, և մանաւանդ ազատազրական բնոյթ

կրող, բացի այն որ կառավարութեան ուժին էր հանդիսուած, միաժամանակ եւ տեղական ժողովուրդների շահերին՝ դպչէր, գլխաւորապէս ազանների, բէկերի. եւ այդ պատճառով էլ շա՛տ դժուար էր համագործակցութեան եզր գտնել:

Ժողովուրդներն յանցաւոր չեն իրենց կառավարութեան գործած ոճիրների համար. բայց նրանք պատասխանատու են այն չափով, որ չափով չեն կարողացել տապալել տիրող կարգերն ու պետութեան ղեկն իրենց ձեռքն առնել: Դորա պատճառներն էլ երկրի տնտեսական պայմանների չեղածընացութիւնն ու կուլտուրական պայմանների յառաջդիմութեան պակասն են, որոնց գլխաւոր յանցաւորը նորից երկրի տիրապետող դասն է, կառավարութիւնն է:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն զգուժ էր աչդ դժւարին կացութիւնը եւ գիտէր իւրաքանչիւր մի քայլի անգործնասկանութիւնը եւ այն, որ իր բոլոր ձեռնարկները պիտի հանդիպէին քար անտարբերութեան. բայց եւ այնպէս, որպէս սկզբունք, ընդունեց հարեւան ժողովուրդների հետ համագործակցութեան եւ համերաշխ մտածողութեան տեսակէտը: Մի քանի յօդւածների և թուղցիկների մէջ, ուղղած քիւրդ ժողովրդին, նա շեշտել է, որ «տաճիկ կառավարութեան ներկայացուցիչները բռնաբարում են և քիւրդ կանանց, ձերբակալում են ու բանտ նետում զինուորական եւ քաղաքային բժշկական դպրոցների շատ աշակերտներին, թունաւորում են նշանաւոր քիւրդ աշակերտներին, որով եւ քրդութիւնը հակառակ պիտի լինի թիւրք կառավարութեան»:

Քրդերը միշտ գործիք են եղել կառավարութեան

ձեռքում, հետապնդել են զէնք տեղափոխող խմբերին, խոչնդոտ են հանդիսացել հայդուկային խմբերի առաջխաղացման եւ յաճախակի ընդհարումներ են ունեցել, կոտորածների ժամանակ պետական պաշտօնեաների հրամաններն իրագործողն ու իրենց կեանքով աչդ վատթար տիպերին պաշտպանողներն աւելել :

Շա՛տ ենք վնասւել քրդութիւնից՝ թէ՛ խաղաղ եւ թէ՛ զինւած շարժումների ժամանակ : Միաժամանակ երկու թշնամու դէմ կուել անկարելի էր, մանաւանդ որ զգում ես թէ՛ ժողովուրդը յանցաւոր չէ եւ որ քո կոիւր բացառապէս կառավարութեան դէմ է ուղղւած եւ ոչ թէ աշխատաւորութեան եւ գիւղացիութեան :

Ահա եւ թիւրք ամբոխը : Նա նոյնպէս հալածւած է եւ իրաւագուրկ, աղքատ է եւ տգէտ, ճնշւած է եւ ազատութեան կարօտ, ինչպէս միւս հպատակ ազդութիւնները, բայց միշտ պարարտ հող է ներկայացընում սուլթանական կառավարութեան դաւերի համար :

Կոտորածների ժամանակ մահմեդական ամբոխն ալն ժամանակ է յարձակում գործել, կողոպտել, թալանել, երբ զինւորներն արդէն ճանապարհը հարթել են և ո՛չ մի վտանգ չի մնացել հայերի կողմից :

95 թւականի կոտորածների ժամանակ, Բաբերդում կոտորած չսկսեցաւ, մինչեւ Երզնկայից կանոնաւոր զօրք չեկաւ : Էրզրում, Տրապիզոն, սկզբնական օրերում, սեպտեմբերի 22, 23-ին, հայերը դիմագրեցին եւ չետ քչեցին թիւրք ամբոխը, մինչեւ որ նոյն ամսի 26-է՛ն զօրքը վրայ հասաւ եւ հնարաւորութիւն ստեղծեց ամբոխի համար՝ իր լիակատար

մասնակցութիւնը բերելու :

Այս գերադոյն դժւարութեան առաջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միայն մի տեսակէտ կարող էր պաշտպանել՝ համերաշխ գործակցութիւն հարեւան ժողովուրդների հետ, չլուծւում է մտերմութիւն քիւրդների եւ թիւրքերի հետ, յեղափոխական պրօպագանդաներանց գիտակից չըջաններում եւ համագործակցութիւն այն փոքրաթիւ յեղափոխական տարրերի հետ, որոնք բուն էին դրել արտասահմանի զանազան քաղաքներում :

Կոիւ երկու ճակատի վրայ անկարելի էր եւ անիմաստ — կռիւ ուժեղ, կազմակերպւած կառավարութեան դէմ եւ առանց այն էլ զրգուած եւ անկազմակերպ ու միշտ հպատակ ժողովուրդների դէմ : Այդ անկարելի էր եւ այն պատճառով, որ յեղափոխական կուսակցութիւնները ժողովուրդների դէմ չէր որ կոիւ էին յայտարարել, այլ նրանց համար եւ նրանց միջոցով :

Ի հարկէ չէր մոռացւած, որ արեւելքի ժողովուրդները, լինելով բարոյական ո՛չ մի ուժի նշանակութիւն չտւող, միայն կոպիտ ուժի առաջ էին խոնարհւում եւ այդ էր պատճառը, որ շատ յաճախ հայդուկները անխնայ էին վարւում, սպանում շատ շատերին, որպէսզի կարողանան որոշ չափով վախ ազդել : Նրանք սակայն, հաւատարիմ մնացին իրենց գաղափարական կոչման եւ ո՛չ մի վնաս չհասցրին թոյլ, անպաշտպան գիւղացիութեան եւ առանձնապէս կանանց եւ երեխաներին :

«Բոլոր ժողովուրդները», եզրակցանում է «Դրօշակ»-ի 96-ի թիւ 11-ի առաջնորդողը, «տանջւած են եւ հաւասարապէս հալածւած, որի պատճառով էլ

նրանք եղբայրներ են եւ նրանց ազատելու միջոցը մէկ պիտի լինի՝ յեղափոխութիւնը, և նպատակը՝ ժողովրդական-սոցիալական կառավարութիւն» : Ընչւած ազգութիւնների եւ ժողովուրդների հետ համագործակցութիւն , նրանց իրաւունքների պաշտպանութիւն , խուսափիլ անգէն ժողովուրդին վնասելուց և կռիւ միայն կառավարութեան զինւած զօր-
դաների դէմ :

IV— Գաղթականական հոսանք.— Գաղթական-
նական հարցն հաշկական իրականութեան մէջ եղել է
մէկն այն խնդիրներից , որ անցանկալի է եղել , բայց
որի առաջն առնել անկարելի էր :

Սուլթանական կառավարութիւնը , Բալկանեան
փոքր ազգութիւնների ազատագրութիւնից չետոյ ,
իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրեց Փոքր-Ասիայի
վրայ և աշխատեց իրեն համար հաստատուն բնակա-
րան սլաւապետել : Այդ նպատակով նա կամ պիտի
ձուլէր հաշերին և կամ կոտորէր , որպէսզի հնարա-
ւորութիւն ունենար այդ դիտակից եւ յեղափոխա-
կան տարրից ազատելու : Ձուլել անկարող էր , ու-
րովհետեւ հայ ժողովուրդը կուլտուրապէս աւելի
բարձր , ազգովին աւելի յառաջադէմ և կրօնքով էլ
աւելի ժամանակակից էր , քան թրքութիւնը : Ձուլել
անկարող էր , որովհետեւ տնտեսապէս , զարգացած ,
առեւտրական ասպարէզի մէջ յաջող , մաքուր ապ-
րուստի սովոր և դպրոցների համար կեանքը զոհող
հայութիւնը չէր կարող ընկնել մինչեւ տղէս , յե-
տամնաց և կեդրոտ թիւրքի աստիճանին : Կառավա-
րութիւնն էլ զգում էր այդ միջոցի աննպատակա-
յարմարութիւնը և այդ է պատճառը , որ որոնում էր

եւ որոճում բնաջնջման նոր ծրագիրներ :

Եւ դրանք երկուս էին՝ կոտորած եւ գաղթականութիւն : Ամէն տարի, պարբերաբար, կոտորած սարքել է՛ր կարող, նամանաւանդ եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը եւ դրանից աւելի խարաղանդ հասարակութեան կարծիքը կար : Երկրորդ ճանապարհն աւելի «օրինական եւ խաղաղ» էր համարւում եւ այդ է պատճառը, որ հարկերն օր ըստ օր է ծանրանում էին, ապա կառավարութիւնը ցորենը գնում էր աժան գնով և լեցնում ամբարներն ու արհեստական կերպով սով ստեղծում, որից եւ հայ գիւղացիութիւնն ստիպւած էր պարտքերի տակ ընկնել, հողերը ծախել, անասունները վաճառքի հանել եւ վերջ ի վերջոյ պանդխտութեան ցուպը ձեռք առնել :

Սովը եւ գաղթականութիւնը ո՛չ թէ արդիւնք էին տնտեսական ճգնաժամի եւ կամ բնութեան աննրպաստ պայմանների, այլ յատուկ դիտաւորութեամբ և քաղաքական նպատակով ստեղծւած միջոցներ էին՝ հայութիւնը բնաջնջելու եւ կամ հեռացնելու համար : Սովը, գաղթը, քաղաքական միջոցներ էին :

Կառավարութիւնը անկարող լինելով կռել ծաշր տուող չեղափոխական շարժման դէմ, որոշում է սովի միջոցով հակայեղափոխական շարժում ստեղծել եւ ցոյց տալ ժողովրդին, որ «քանի Փիղայիներ չկային երկրում, փառք Ալլահին, ամէն ինչ լաւ էր, առատ էր և ապահովութիւն, հանգստութիւն կար. իսկ երբ դրանք երեւացին՝ աշխարհը փոխեց եւ պայմանները վատթարացան» : Ուրեմն, եզրակացնում էին նրանք, կռեցէք չեղափոխականների դէմ,

մի՛ ընդունէ՛ք նրանց ձեր մէջ եւ օղնեցէ՛ք կառավարութեան՝ պատժելու այդ «չար» տիպերին :

Կառավարութիւնը սովը եւ գաղթը դարձրել էր հակայեղափոխական պրօպագանդայի միջոց :

Գաղթականութիւնը, բացի վերոյիշեալներից, նպատակադրմար ձեւ է համարել եւ ան հայերի հողերը գրաւելու եւ բաժանելու ուղղափառ, հաւատացեալ միւսիւլմաններին, որով ռուս-տաճկական սահմանադրուիւր, աղատուելով վտանգաւոր տարրերից, ապահով եւ ամուր դիրք կը ստանայ ու բնական սլատնէ՛ջ՝ ռուսական յառաջխաղացման ժամանակ :

Այդ թիւրք կառավարութեան վաղուցւայ երազն էր, հաստատուած գերմանական «քաղաքագէտների եւ տնտեսագէտների» կողմից, որոնց նպատակն էր ե՛ւ ռուս-տաճկական սահմանն ամրացնել եւ միաժամանակ Միջագետքի անապատները ոռոգել՝ աշխատասէր եւ ուշիմ հայերի միջոցով :

Գաղթականութիւնը, սակայն, դէպի հարաւ չընաց, այլ դէպի հիւսիս եւ արեւմուտք, դէպի անապատները չրնթացաւ հայը՝ մշակելու խոպան դաշտերը, այլ դէպի քաղաքակրթւած երկիրներ՝ ազատութիւնն աւելի սիրելու եւ չեղափոխական դադարին աւելի ամուր փարելու համար :

Սովը եւ գաղթը դարձրել էին հողերը սեփականացնելու միջոց :

Դաշնակցութիւնը, որպէս յեղափոխական կուսակցութիւն, չէր կարող ուշադրութեան չառնել այդ խոշոր երեւոյթը, գաղթականութիւնը, որ գործ էր ամուռմ որպէս քաղաքական միջոց եւ բնական է, իր շեփորը պիտի հնչեցնէր՝ նրա առաջն առնելու հա

մար : Գաղթում էին գլխաւորապէս երիտասարդները, աշխատաւորները, որոնք պիտի հանդիսանային կռուող, դիմադրող տարրերը, որոնք յեղափոխական ոգին պիտի ընդգրկէին և աշխատէին աւելի լայն ծաւալ տալ նրան : Որքան էլ դժւարին լինէր բռն երկրի մէջ ապրելը, անհնար լինէր կրելու անպատմելի տան չանքներն ու հալածանքները, սովի մշտական ուրաւականը, անուամենայնիւ պարզ էր, որ երկիրն առանց հայութեան թողնել չէր կարելի :

Ինչո՞ւ են գաղթում . հարց է տալիս «Դրօշակ»ը, 94 թւի 7-րդ համարում, երբ երկիրը ճոխ, բարեբեր է, չկայ զեղիս կեանք, հարուստ բնութիւն է և կան առատ հանքեր : Ինչո՞ւ պիտի գաղթի, երբ մեր երկիրն իրաւամբ Արեւելքի Շվէցարիա են հաշւում և ուր կարելի կը լինէր անսպառ հարստութիւն դիզել :

«Գաղթում են» պատասխանում է, «որովհետեւ տնտեսական աննպաստ պայմաններ են տիրապետում, աշխատանքի և կեանքի ապահովութիւն չը կայ, աշխատավարձը գիւղացուն չի մնում, անարդար եւ ծանր հարկեր կան . քիւրդեր, թիւրքեր եւ կառավարական պաշտօնեաներ ապրում են հայ ժողովրդի հաշին . որովհետեւ քաղաքական կեանքը անտանելի է եւ բռնակալական կարգերում զարգանալ՝ անկարելի» :

«Այդ բոլորի հանդէպ», չեշտում է թերթը, «ոչ թէ պիտի գաղթել, վաթանն անտէր թողնել եւ կամ թուրք կառավարութեան չետին ծրագիրներն իրագործելու համար չարմար գետին պատրաստել, այլ մնալ երկրում, տանջւել, չարչարւել եւ միաժամանակ կազմակերպւել ու զինւել՝ տապալելու բռնա-

կալուծիւնն ու նորա լիւստակների վրայ Ազատութեան դրօշը պարզելու :

«Հեռանալով, գաղթելով իւրաքանչիւրը իր կաշին, իր կեանքը ազատած կը լինի եւ մասամբ էլ տնտեսապէս բարեոքած իր վիճակը, բայց հայրենիքն ու ազգութիւնը կը վնասւին դրանից :

Սովից եւ Գաղթից չպիտի փախչել, այլ պիտի աշխատել դրանց դէմ կուել» :

V— Ներքին Զարիք.— Հայ Յեղափոխական շարժումը շատ դժւարին եւ նմանը չունեցող պայմանների տակ առաջ եկաւ ու իր գործը շարունակեց : Բացի այն, որ երեք պետութեան մէջ բաժանւած էր եւ տարբեր քաղաքականութիւնների ու վերաբերմունքի էր հանդիպում. բացի թիւրք կառավարութեան եւ թիւրք ու քիւրդ ժողովուրդների դէմ կուելուց. բացի ղիւանապիտական անորոշ, խաբուսիկ եւ տատանող քաղաքականութիւնից եւ բացի այն, որ Եւրոպայից չա՛տ հեռու լինելով իր ձայնը, բողոքը ուչ էր հասնում ու վրդովում հասարակական կարծիքը, այն իր ճանապարհին ունէր եւ ներքին, ազգային կեանքում գործող խոչնդոտներ, որոնք աւելի մեծ վնաս էին հասցնում քան արտաքին հանգամանքները :

Մեր կեանքի մէջ տարապայման դրութիւն է եւ դէլ, որի մէջ շատ դժւար է եզել որոշ դրական գործ կատարել :

Մենք չըջատուած ենք եղել անթիւ թշնամիներով եւ միաժամանակ մեր մարմնի վրայ ունեցել ենք տգրուկներ, որոնք հայ են եղել եւ հայութեան օրիւնն են ծծել, աշխատելով միշտ «իրենց հաւատարիմ հը-

ւածել յեղափոխական գործիչներին :

Դրանք երեք կարգի են բաժանուում՝ հոգեւորականներ, հարուստներ և մատնիչներ :

ա) Հոգեւորականներ, որոնք պաշտօնի գլուխ անցնելով՝ ամէն շաբաթ կառավարութեան դուռը դնալով եւ սիրալիբ ու ժպտալից ընդունելութիւն գտնելով, և որոնք հակայեղափոխական լինելով եւ յետադիմական բանակին պատկանելով՝ կարողացել են մեծապէս վնասել յեղափոխական գործին եւ իրենց որոշ ու կեղտոտ դերը կատարել : Ահա ձեզ Աշրգեան պատրիարքը, որ փոխանակ իր ժողովրդի իրաւունքներն ու պատիւը պաշտպանելու, մաքառելու նրա ազատութեան եւ գոյութեան համար՝ ինչպէս շատ շատերն իր խաւից, թուցիկներ և յայտարարութիւններ է հանում, ցրում ժողովրդի մէջ եւ զգուշացնում, որ հեռու մնան «որոմներից» (յեղափոխականներից) եւ միաժամանակ պատւիրում է գաւառների իր ներկայացուցիչներին՝ ամէն Զանք չխնայել և պայքարել յեղափոխութեան ծաւալման դէմ : Հոեգւորականութիւնը, պաշտամունք դարձնելով միապետական սկզբունքը, ինքն էլ որպէս խաւ լինելով ո՛չ արտադրող ու ժողովրդի հաշին ապրող, միաժամանակ միշտ լաւ ու քաղցր ընդունելութիւն գտնելով բարձր շրջաններից, իր որոշ «աշխատանքների» համար վարձատրութիւն եւ չքանրչաններ ստանալով, բնական է որ չէր կարող ժողովրդի գիտակցութեան եւ ազատութեան կողմնակից լինել :

Եթէ մենք իրաւունք եւ հիմք չունենանք ամբողջ հոգեւորականութեան եւ նոյնիսկ նորա մեծամասնութեան մեղադրելու, բայց համարձակօրէն կարող

ենք ասել, որ 90—ական թւականների պաշտօնայ հոգեւորականների մեծ մասը կառավարական դիմումների պաշտպան էին եւ կամ, աւելի ճիշդ արտայայտւած լինելու համար, հակայեղափոխական բանակին մէջ էին:

Տգէտ եւ հասարակ գիւղացիութիւնը, որ այն ժամանակ եկեղեցու եւ աղօթքի ազդեցութեան տակ էր գտնուում եւ հաւատում էր թէ քահանաներն ու վարդապետներն են այն առաջնորդները, որոնք դրախտ պիտի տանեն քրիստոնեաներին եւ հաւատաբողներին, մշտապէս գտնուում էին նրանց քարոզների ազդեցութեան տակ: Նրանք էլ քարոզում էին յեղափոխականներին չհաւատալ:

Քարոզում էին, որովհետեւ հաւատո՞ւմ էին թէ վախից ստիպւած էին, այդ այլ խնդիր է, բայց փաստն այն է, որ հայ հոգեւորականութեան որոշ մասը, Հայկական Ազատագրութեան շարժման մէջ ո՛չ միայն չէզոք, հեռու չմնաց, մի կողմ չքաշւեց, այլ եւ ակտիւ կռիւ մղեց՝ քարոզներով, կոնդակներով եւ մատնութիւններով:

Բ) Հարուստներ. — Մեր կեանքի մէջ հաշ հարուստները շատ բացասական դեր են խաղացել: Ճիշդ է եղել են տիպեր, որոնք իրենց դրամը, ունեցւածքը կտակել են եկեղեցու, ուսումնարանների եւ բարեգործական նպատակների, բայց այդ եղել է պատահական եւ միայն փոքրամասնութեան մէջ: Նրանք եւ ո՛չ մի դրական քայլ չեն արել քաղաքական ասպարէզում եւ շատ անգամ, աւելի ճիշդ՝ միշտ, հակառակ են բնթացել ու կռիւ յայտարարել յեղափոխական շարժումների դէմ: Այդ կողմից հոգեւորականներն աւելի մասնակցութիւն են բերել, ար-

տաղերել են շատ նշանաւոր եւ ղեկավարող անհատներ, որոնք իրենց տեմպով յեղափոխական բանակին աւելի են մօտեցել :

Կենտրոնացած լինելով գլխաւորապէս Պօլսոմ եւ իրենց ձեռքն ունենալով ազգային-հասարակական գործունէութեան ղեկը, միաժամանակ հեռու լինելով բուն երկրի ցաւերից, տառապանքներից եւ չունենալով ազգային-քաղաքական իդէալ, նրանք միշտ աշխատել են բարեկամ լինել թիւրք կառավարութեան հետ եւ օգտուել նրանից :

Պատահական մարդիկ են եղել զրանք, որոնք բաղդի բերմամբ կարողացել են հարստութեան տիրանալ, մեծ մասամբ տգէտ եւ քաղաքական հասունութիւնից ու եւրոպական կրթութիւնից զուրկ մարդիկ են եղել, որոնք մի նպատակ են ունեցել — հաւատարիմ մնալ կառավարութեան և հարստանալ :

Պօլսոյ մէջ նրանք երեւելի ամիրաներ, էֆէնդիներ են եղել, պալատական սեղանաւորներ, զանազան փաշաների բարեկամներ, նրանց համար թանկագին քարերի և արդ ու զարդի վաճառականներ, ունեցել են նշանաւոր խանութներ եւ լաւ առետուր. համարեա միշտ կառավարութեան հայթայթել են անհրաժեշտ ապրանքներ, զօրաբաժնի պէտքերը հոգալու համար յաճախակի կապալառու լինելու յարմարաւոր թեկնածուներ են եղել, դաւառներում հարկեր հաւաքելու եւ գնելու համար միշտ բարեկամներ են որոնել եւ գրասենեակներ են ունեցել, դաւառական կառավարիչների համար փոխատու դրամարկղներ են եղել եւ առ հասարակ կառավարութեան և նորա ներկայացուցիչների հետ առեւա

տըրական, գործի կամ շահի որոշ կապեր են ունեցել:

Պօլիսն աւելի աղատ, ապահով քաղաք է եղել, ուր ճնշումներն էլ անքան զգալի ու տեսանելի չեն եղել հարուստ դատակարգի համար: Նրանք ապրել են եւրոպական ճոխութեան մէջ, դեսպանների մշտական հսկողութեան տակ, թատրոններում եւ խնճուղներում. եւ շատ բնական է չէին կարող կամ աւելի շատ չէին ցանկանում ըմբռնել հայ ժողովրդի ցաւը:

Բռնութիւն... այդ բոլորը սուտ է, յերիւրանք է — գոռում էին նրանք — այդ բոլորը ինչ որ խելացրնոր երիտասարդներին եւ անմիտ յեղափոխականների գործն է, որոնց ո՛չ մի հաւատք չպիտի ունենալ, բացատրում էին նրանք:

Նրանց հիմնական տեսակէտն այն է եղել, որ ամէն ինչ խաղաղ է, լաւ է, որ հայութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ սուլթանական բարեխնամ կառավարութեան եւ, որ գլխաւորն է, պիտի աշխատէ «ինեկ խոհեմ, հեռատես եւ հաւատարիմ»: Ճի՛շդ է, իրենք երբ խոհեմ են եւ հաւատարիմ՝ լաւ վարձատրուում են եւ չքանչաններ ստանում, իսկ երբ հայութիւնն է խոհեմ՝ նորից կոտորւում է... Ճի՛շդ է, իրենք ապահով են եւ թւում է թէ՛ եթէ ազգն էլ իւրենց պէս լինի՝ ապահով կը լինի: Ամէն բան իրենց արշինով են չափում:

Իրենց կեանքում սով, գաղթ, հալածանք, բանտ չեն տեսել. իրենց կանանց եւ աղջիկներին չեն բռնաբարել, իրենց հարստութիւնն ապահովաբար ո՛չ մի վտանգի չի ենթարկւել եւ կեանքներին էլ չոպշութեան մէջ են անցկացրել, և երբ նրանց պատմում եւ չարճարանքների, տանջանքների, բանտերի, աք-

սորանքների, սովամահութեան եւ այլ նման անտանելի երեւոյթների մասին, նրանք ապշահար բացա՛ր չանչում են .

— Չէ՛, ճանրմ, այդ բոլորը ճիշդ չեն :

Դրանք նմանում են այն հարուստ տիկնոջ, որ տասնեակ տարիներով փողոցով չի քալել, ոտով զբօսանքի չի ելել, միշտ քնքշանքի, զեղխութեան եւ առատութեան մէջ է ապրել ու գոհ վիճակ ունեցել :

Մի օր նա ցանկութիւն է չայտնում դուրս ելնելու եւ պտտելու, ժողովրդի կեանքին ծանօթանալու : Նրան ընկերակցում են երկու աղախիններ : Երկար պտտելուց չետոյ, նա աղքատների թաղն է մըտնում, ուր տիրում է թշւառութիւն, հիւանդութիւն եւ կեղտոտութիւն :

Մի տան մօտ նա պատահում է 7-8 տարեկան աղջկայ դեռակի, որի վրայ էին հաւաքւել ծնողներն ու բարեկամները : Սովի տարի է լինում : Իւրաքանչիւր օր տասնեակներով են մեռնում :

Եւ տիկինը, որի սիրտն արդէն նւազել էր, հարց է տալիս իր աղախիններին՝ թէ ինչի՞ց է մեռել փոքրիկ աղջիկը :

Նրանք հետաքրքրւում են եւ պատասխանում տիկնոջ, որ 3-4 օր հաց չի կերել երեխան ու մեռել է սովից :

— Մի՞թէ սովից էլ են մեռնում մարդիկ, զարմանալով հարց է տալիս տիկինը :

Այսպէս են եղել եւ մեր հարուստները : Նրանք չեն կարողացել պատկերացնել հայ ժողովրդի տանջանքը, իսկ շատերն էլ հեռու են փախել այդ ցաւի մասին խօսելուց : Նրանք միշտ թաքնւել են բարե-

գործները դիմակի տակ. տեղ են մի քանի հազարներ, որպէսզի մի քանի տասը հազար անգամ իրենց անունը յիշէի թերթերում, յատուկ պատգամաւորութիւններ գնան եւ կաթողիկոսներից, պատրիարքներից կոնգակ ստանան: Նրանք միշտ մի բան են պնդել, որ հայ ժողովրդին քաղաքական ազատութիւնը այնքան կարեւոր չէ, որքան «հաց» ունենալը, որը ձեռք կը բերւի, երբ հաւատարմութիւն լինի եւ աշխատանք:

Նրանք պարզ պատկերացնում են, որ չեղափոխական շարժումն իրենց վնաս է, որովհետեւ կառավարութիւնը հալածանք կը սկսի հայերի դէմ, ապա ուրեմն և իրենց դէմ, կառավարութիւնը կասկածով կը վերաբերւի ու իրենց պաշտօններից, շահի աղբիւրներից կը զրկէ, որ եթէ ժողովուրդն ազատւի, իրենք չեն կարող հայութեան անունից խօսել, բանակցել և ներկայանալ կառավարութեան, և որ առ հասարակ հաճելի չեն նման խմորումները. այդ է պատճառը, որ բոլոր հայաչափ կենտրոնների բուրժուա հայերը՝ վաճառականներ, խալիչիներ, կապալառուներ, պաշտօնեաներ եւայլն ո՛չ միայն հեռու չեն մնացել, չեն օժանդակել չեղափոխական շարժման, այլ եւ ակտիւ կռիւ են մղել՝ հանդիսանալով կառավարութեան ձեռքում որպէս խաղալիք:

Նրանք դրամ չէին տալիս եւ դրանով զրկում էին չեղափոխութեան կարեւոր նեցուկից. նրանք երկպառակութիւն էին սերմանում ազատամիտ տարրերի մէջ. նրանք միշտ ընդդիմութեան մէջ էին պահում հոգեւորականութեան եւ չեղափոխականներին. նրանք զանազան խաղաղարար յանձնախմբի անդամ-

ներ էին լինում եւ միջնորդ՝ կառավարութեան եւ հայ ժողովրդի միջեւ եւ չէին մոռանում հիմնել բարեգործական հիմնարկութիւններ՝ հակակշռելու յեղափոխական կազմակերպութիւններին, և ամէն անգամ էլ թութակի պէս կրկնում էին, թէ յեղափոխութիւնը ազգի տունը քանդեց, կոտորածների պատճառ դարձաւ, ահագին վնաս տւեց եւ ապա ուրեմն պէտք է երես դարձնել նրանից եւ կռիւ մղել նրա դէմ։ Այդ բաւական չէր։ Նրանք ամէն կերպ աշխատում էին աջակցել կառավարութեան՝ յեղափոխականներին որսալու համար եւ շատ անգամ էլ արդարացնում էին կառավարական պաշտօնեաների խտուրթիւններն ու գազանութիւնները։

Նրանցից շատ-շատերը արժանացել են մեծ պաշտօնների, նախարարութեան աստիճանի և ո՛չ մէկը ո՛չ մի դրական քայլ չի առել բարելաւելու իր հայրենակիցների դրութիւնը։

Նրանք պաշտօններ ստացան եւ չքանչանների արժանացան հազարաւոր հայերի դիակներ ոտի տակ տալով եւ կամ անարդարութիւնը պաշտպանելով։ Ո՛չ մի յոյս չի եղել դրանցից, համաձայնութեան ո՛չ մի եզր անկարելի է եղել գտնել, և այդ է պատճառը որ Հ. Յ. Դ. 'Ինչնակցութիւնը հաւասար չափով կռիւ է յայտարարել եւ այդ տիպերի դէմ՝ համարելով նրանց աւելի վտանգաւոր թշնամիներ Ազգային Ազատագրութեան։

Գ) Մատնութիւններ. — Հայ ժողովրդի մարմնի վրայ գտնւած խոցը աւելի շատ կորստաբեր է եղել քան արտաքին հարւածները։ Հէնց յեղափոխական գործունէութեան սկզբնական շրջանում՝ բազ-

մաթիւ թրքական լրտեսների կողքին մի առանձին վոհմակ էլ է երեւան գալիս՝ բաղկացած բացառապէս հայերից : Սրանք, ծանօթ լինելով ժողովրդի հոգեբանութեան, հնարաւորութիւն ունենալով ամէն մի խաւի եւ շրջանի մէջ մտնելու, կաշառած լինելով եւ կամ ուղղակի ոռճիկ ստանալով կառավարութիւնից, ամէն կերպ աշխատում են յեղափոխական գաղտնիքներ դուրս տանել, որսալ նշանաւոր գործիչներին, մատնել զէնքի պահեստները եւ հետապնդել հաջողակային խմբերին :

Նրանք ամէն տեղ էին . եկեղեցիներում՝ պատարազի ժամանակ . հոգեհանգիստների եւ ցոյցերի ընթացքում, հարսանիքներում եւ կեր ու խումի մէջ . պանդուխտ հայրենակիցների՝ մշեցիների, վանեցիների իջեւանած պանդոկներում, ուր երբեմն իբր հոգեւորական էին երեւում, երբեմն կառավարութեան յաշտօնեայ, իսկ շատ յաճախ էլ որպէս յեղափոխական գործիչ : Նրանք իրենց արհեստը հասցրել էին կատարելագործութեան եւ չէին տրտնջում, երբ մի քանի անգամ էլ, թէեւ կարճատեւ, բանտ էին նետւում . նրանք փնտռում էին պահեստներ, որսկան շների պէս հետապնդում էին նշանաւոր յեղափոխականներին, որոնց գլուխը հաղարներով էր գնահատւած կառավարութեան կողմից : Դուք կը պատահէք նրանց թիւրք զինւորների հետ՝ կուելիս հաջողակների զէմ, թունաւորելիս յեղափոխական գործիչներին եւ խոտտովանեցնող պաշտօնեաների հետ միասին բանտարկեալների խցում :

Նրանք ամէն տեղ էին եւ սողունների պէս քարշ էին դալիս մեծ պաշտօնեաների յետեւից ու միշտ նը-

րանց գարշապարներին փարած՝ իրենց գոյութիւնը քարշ տալիս :

Հասարակութեան բոլոր խաւերն էլ իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել այդ որջում — հոգեւորականներ, հարուստներ, գիւղի ռէյսներ, գիւղացիներ, վաճառականներ, հին յեղափոխականներ եւ բազմաթիւ այլ բազմախնդիրներ :

Քանի նրանք հեռացել են կենտրոնական քաղաքներից եւ խուսափել իշխանութեան անմիջական հսկողութիւնից եւ քանի մօտեցել են յետ ընկած գիւղերին՝ աւելի անտանելի, կեղեքիչ, բռնակալ են դարձել եւ մի-մի պատուհաս եղել առանց այն էլ աղքատ եւ յուսահատ հասարակութեան գլխին :

Իրենց շրջաններում նրանք մի-մի իշխաններ են եղել, որոնց հրամանները օրէնք են եղել, իսկ չը հպատակողները՝ վտանգաւոր յեղափոխականներ անւանւել ու դէպի բանտ առաջնորդւել :

Դրանք մի կողմից խոչընդոտ են հանդիսացել յեղափոխական շարժման ծաւալման, միւս կողմից էլ՝ անբարոյականացում են մտցրել հասարակական լայն խաւերի ու յեղափոխական շարքերի մէջ, երբ սիպլած ես եղել չա՛տ մեծ զգուշութեամբ մօտենալ դէպքերին եւ դէմքերին :

Բացի այն, որ նրանք բանտ են առաջնորդել չատ յեղափոխականների, միաժամանակ եւ չատերն էլ զոհ են գնացել նրանց ահաբեկման ենթարկելու ժամանակ : Բացի այն, որ նրանք մատնել են զէնքեր եւ պահեստներ, նրանց վրայ ահադին դումարներ են ծախսւած՝ չէզոքացնելու եւ կամ մէջ տեղից վերցընելու այդ տիպերին :

Դրանք, այդ երիտասարդ եւ ճարպիկ տիպերը,

փոխանակ միանալու չեղափոխական շարքերին եւ փոխանակ իրենց կեանքը վտանգի ենթարկելու՝ հայրենիքի եւ ազգի գերագոյն շահերի համար, ընդհակառակը մեծ ծառայութիւն են մատուցել թիւրք կառավարութեան :

Եւ այսպէս մատնութիւնները ժողովրդի մէջ առաջ են բերել բարոյալքում, յուսահատութիւն եւ վախ, ապա խլել են յեղափոխական նշանաւոր ահաբեկիչներ եւ ուժ, ու վերջապէս նիւթական խոշոր վնաս են հասցրել Ազատագրական շարժման :

Եւ այսպէս հաշկական իրականութեան մէջ յեղափոխական նախնական շրջաններում, հոգեւորականները, հարուստներն ու մատնիչները կազմել են այն խորհրդաւոր եւ ուժեղ որոգայթը, որի մէջ ցանկացել են ձգել յեղափոխութեան եւ մի անգամից փորել նորա գերեզմանը. բայց անօգուտ :

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, վերլուծելով այդ երեք ֆակտորները, պարզաբանելով մանրամասնօրէն ներքին Չարիքի վնասակար կողմերը եւ միշտ երեւան հանելով նրանց ազգադաւ գործունէութիւնը, խիզախօրէն ընդառաջ է գնացել եւ այդ վտանգին, չի յուսահատուել եւ աստիճանաբար պայքարելով ու կռւելով՝ Հայկական Ազատագրութեան դրօշն է բարձր պահել :

VI— Դիւանագիտութիւն.— Հաշկական Հարցի դժւարին լուծման եւ յեղափոխական շարժման աննրպաստ ընթացքի մէջ դիւանագիտութիւնն իր խոշոր դերն է խաղացել : Եւրոպական մեծ պետութիւնները մինչ բալկանեան փոքր ազգութիւնների ազատագրութեան գործում պարզ եւ

որոշակի դեր ունէին, Հայկական Խնդրում տատանող եւ փոփոխական գտնւեցան: Նրանց համար պարզ էր եւ ճանապարհն էլ յայտնի, որ յոյների անկախութիւնից յետոյ պիտի գար Սերբիան, ապա Ռումանիան եւ Բուլղարիան: Նրանք այդ ժողովուրդներին եւրոպացիների անբաժան մասերն էին համարում, իսկ Բալկանները՝ Եւրոպայի բաղկացուցիչ մասը եւ այդ է պատճառներից մէկը, որ նրանք՝ Թիւրքիան Ասիա քշելու եւ Եւրոպայից հեռացընելու ծրագիրն այնքան արագօրէն իրագործեցին: Բացի այդ՝ բալկանեան ազգութիւնները աւելի առնականօրէն կազմակերպւած լինելով, միշտ հնարաւորութիւն ունենալով իրենց ցաւերը յայտնելու, անմիջապէս չըջապատւած լինելով քրիստոնեայ ազգութիւններով եւ լինելով սլաւոնական մեծ ցեղին պատկանող, կարողացան շատ շուտով ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը: Հայկական Հարցի մէջ դիւանագիտութեան խաղացած դերը եղել է երկդիմի եւ խիստ անպատւաբեր:

Եղել են դէպքեր, երբ ոռոսական կառավարութիւնն ու դիւանագիտութիւնն են ժպտացել մեզ, յոյս տւել որ շուտով կ'ազատուենք եւ պաշտպան հանդիսացել՝ արգիլելով ճնշումներ, հալածանքներ. եղել են եւ ժամանակներ, երբ ոռոսական ցարը, հակական կոտորածներից յետոյ իր նւէրն է ուղարկել սուլթանին՝ որպէս բարեկամական նշան: Շրջաններ են գտնւել, երբ Անգլիան իրաւամբ հետաքրքրւել է հայերի ազատութեամբ, միջամտել է նրանց համար եւ երբեմն էլ սպառնալիքներ է կարդացել, բայց չը պիտի մոռանանք նաեւ, որ լօրդ Սալզպիրին յայտարարել է նաեւ, որ անգլիական նաւատորմը չի կա-

րող Տաւրոսի բարձունքներն ի վեր մազլցել :

Անգլիա եւ Ռուսիա, ահա երկու մեծ պետութիւններ, որոնք մեր ժողովուրդի սրտում որպէս բարեկամ որոշ տեղ են գրաւել, բայց որոնք իրենց սնմիտ մրցակցութեամբ պատճառ են հանդիսացել հայ ժողովուրդի անլուր տառապանքներին : Ահա դրանք, այդ երկու ուժեղ տէրերը եւ պետութիւնները, որ հարեւան են իրար Պարսկաստանի, Աւղանիստանի կողմից, որոնցից մէկը հարաւի գաղութների հինաւուրց տէրն է, իսկ միւսն անդադար դէպի հարաւ է արշաւում, որոնցից մէկը ծովերի հսկան է, իսկ միւսը՝ ցամաքի, եւ այդ երկու ուժերը մրցելով եւ փոխադարձաբար անվստահութիւն ցոյց տալով եւ խուսափելով զէնքի ոյժի դիմել՝ իրենց տիրապետութեան սահմանները վճռելու համար, վճռեցին բարեկամանալ սուլթանի հետ եւ անուշ ու քաղցր ժպիտներով իրենց ազդեցութիւնն ապահովել :

Ահա նրանք, Զէյթունի ապստամբութիւնից յետոյ, «միջնորդի» դերի մէջ, որ փոխանակ պատժելու անմեղ եւ քրիստոնեայ ժողովրդին սրախողխող սնող թիւրք պաշտօնեաներին, աշխատում են հաշտեցնել ժողովրդին՝ կառավարութեան հետ եւ պաշտաններ են առաջարկում՝ զինաթափ լինել, ապրտամբութիւնը ղեկավարողներին չանձնել կառավարութեան, իրենց քանդած զօրանոցները վերանորոգել եւայլն : Ահա դրանց միջամտութիւնը :

Ահա նրանք, 95 թւի կոտորածի ժամանակ, երբ ո՛չ մէկը իր խրոխտ ձայնը չբարձրացրեց. եւ լռեցին, լռեցին տմարդօրէն ու նոյնիսկ... անուղղակի թոյլատրեցին :

95-ի կոտորածների ժամանակ, երբ Տրապիզոնի

հայութիւնը դիմեց ոուս հիւպատոսին եւ օգնութիւն աղերսեց, նա ցինիկօրէն պատասխանեց. «Դուք արժանի էք»։ Կարնոյ մէջ կոտորածն սկսուած է ոուս հիւպատոսի Շաքիր-փաշային այցելելուց մի քանի րոպէ յետոյ, իսկ Վանի հիւպատոսն ասել է. «Երբ մեր պետութեան մէջ հայերն այսպէս աղստամբէին՝ մենք աւելի խիստ կը վարէինք»։ Նոյն այդ ժամանակները, երբ Կովկասում դռնաձիւ փոքրաթիւ յեղափոխականները, լսելով իրենց հայրենակիցների անլուր տանջանքները, վճռում են օգնութեան հասնել, ոուս կառավարութեան կողմից հալածանքի են ենթարկուած, ձերբակալուած եւ իրենց նպատակի կիսաճամբին մնում :

Ահա եւ Անգլիան : Նորա դիւանագիտական ներկայացուցիչներն էլ բացասական դեր են խաղացել եւ անշուշտ այդ արդիւնք է կառավարութեան վարած ընդհանուր քաղաքականութեան :

Վանի ԳՅԹԻ կուրի ժամանակ անգլիական հիւպատոսն ու միսիօնար Ռէյնօլտսը բացարձակապէս պաշտպանեցին կառավարութեան, զինւած հայերին դուրս հանել տւին քաղաքից եւ հնարաւորութիւն ստեղծեցին վայրենի գազանների համար կոտորելու, թալանելու եւ բռնաբարելու : Այդ սարսափներից յետոյ նրանք, «քաղաքակրթւած Եւրոպայի այդ երկու ներկայացուցիչները», հանրագրութիւն կազմել տւին, թէ հայերն իրենք են մեղաւոր :

Դիւանագիտութեան տատանուող դիրքի պատճառները մանրամասնօրէն վերլուծելու կարիք չըկայ, որովհետեւ մարդկային մտածողութեան եւ գործողութեան այդ ճիւղի էութիւնը տատանումն ու չարասիւ փոփոխութիւնն իսկ է :

Ձնաչած այդ բոլոր եւ այլ նման փաստերին, մի րան պարզ էր, որ Հայկական Հարցի եւ այլ հարցերի տէրը մեծ պետութիւններն էին: Սրանք են, որ տալիս են ազատութիւն եւ տնօրինում են ազգութիւնների բաղդը. սրանք են որ ընտրութիւններ են անում և աւելի ընդունակներին առաջ քաշում և սրանք են, որ իրենց շահերի պաշտպանութեան համար այս ու այն ազգութիւններին ստրկութիւնից դուրս են հանում եւ իրենց համար բնական պատւար կանգնեցնում: Սրանք են, որ ոտի տակ են տալիս թոյլերին, անգործներին և իրենց ուշադրութիւնն են դրաւում միայն նրանք, ովքեր իրենց ազատութեան համար կուեւ, արիւն թափել գիտեն եւ վերջապէս սրանք են, որ իրենք ուժեղ լինելով՝ միաժամանակ եւ ուժն են գնահատում:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, բնականաբար չէր կարող անտեսել դիւանագիտութեան պէս մի կարեւոր ուժ և իր դիրքը սկզբից և եթ որոշեց՝ բացառական: «Հայկական Հարցով», գրած է «Դրօշակ»ի 95—ի թիւ 8—ի մէջ, «բաւականաչափ հետաքրքրում են Ռուսիան եւ Անգլիան ո՛չ թէ մարդասիրութիւնից դրդւած, այլ իրենց շահերից: Սրանք եւ ուրիշներն ուախութեամբ զո՛հ կը տան մի քանի ազգութիւնների շահեր, զանց կ'առնեն նրանց պահանջները — միայն թէ՛ statu-quo-ն պահպանել: Հայկական յեղափոխութիւնն սպառնում է Փոքր-Ասիայի քաղաքական ֆիզիօնօմիային, որի համար էլ պետութիւնները ձեռք են առել Հայկական Բարենորոգումները»:

Ապա մի շարք խմբագրականներով ցոյց է տալիս, որ իւրաքանչիւր մի նոր երկիր եւրոպական զիպլօմատիայի համար հանդիսանում է նոր շուկայ՝

իր պետութեան մէջ գտնուած ապրանքները արտահանելու համար, և այդ է պատճառներէից մէկը, որ ներանք աշնքան անտարբեր են գտնուում դէպի մի ազգութեան անպատմելի տանջանքները: «Տաճկաստանը, նաեւ Հայաստանը հանդիսանում են նման շուկաներից, ուր պետութիւնների շահերը խաչաձեւում են, որի համար էլ բաւականաչափ զգուշ են վարւում, որ չիցէ քէ համաշխարհային պատերազմ առաջ գայ»:

Այս տողերը գրելու ժամանակ այդ գուշակած համաշխարհային պատերազմն արդէն իրականութիւն է ուղիղ 20 տարի այդ թւականից յետոյ, ևս ոռւսական բանակն էլ յաղթականօրէն արշաւում է Հայաստան՝ գրաւելով էրզրումն ու Տրապիզոնը, իսկ Ֆրանսիայում Վէրտէօնը՝ ամիսներով քաջարար դիմադրում է գերման բանակների գերեզման հանդիսանալով:

Եւրոպական պետութիւնները, ճիշդ է, միշտ միջամտում էին եւ միայն միջամտում: Նրանք ո՛չ մի ակտիւ, դրական միջոցի չէին դիմում: Նրանք զգուշանում էին այդ հնոցը հրահրելուց, վախենալով բռնկումից: Եւ այդ էր պատճառը, որ դիւանագիտութիւնը միշտ մշակում էր հայերի համար «բարենորոգումներ», բայց ո՛չ մի անգամ նա չիրազործեց բարենորոգում:

Եւ իրաւունք ունէր «Դէյլի-Նիւզ»ի թղթակիցը բնորոշելու, որ հայկական այդ ըէֆօրմները «գլուխած թղթի կտորը չեն արժում», այնքան անհիմն, անհաւատալի եւ որ գլխաւորն է արժանի էին:

Ունենալով բացասական վերաբերմունք հանդէպ պաշտօնական դիւանագիտութեան, Դաշնակ-

ցութիւնը, սակայն, չէր մոռացել որ անդին մի խոշոր ուժ կայ, որին պիտի ապաւինեւ — այդ հասարակական կարծիքն է, ժողովուրդների խիղճն է, ընտրողների ձայնն է, որ այնքան մեծ նշանակութիւն ունին: Բայց այդ բոլորից դուրս առաւել իրական արժէք ունի եւրոպական հասարակութեան եւ գիւտնագիտութեան աչքում մի ժողովրդի ապրելու խոր գիտակցութիւնը, իր իրաւունքների պաշտպանութիւնը, իր պատիւի եւ ազատութեան համար զոհւելը եւ այն, որ խնդրողին, աղաչողին եւ աղերսողին չեն տալ, այլ կ'աշխատեն կառավարել, իսկ դիմադրողին եւ իր ազատութեան համար նահատակներ տուող ժողովրդին ի նկատի կ'առնեն եւ կ'աշխատեն, եթէ ոչ յարկանքից, գոնէ իրենց շահի տեսակէտից նպատակաշարժար ձեւով օգտագործել:

Գիւտնագիտութեան աչքում նորից նշանակութիւն ունեցողը կազմակերպւած կոիւն է, ապստամբական շարժումներն են, որոնք Գաշնակցութեան չեղափոխական գործելակերպի գլխաւոր առանցքն են կազմել:

VII— Յեղափոխական կոիւն. — Մինչև 90-ական թուականները, հաշկական իրականութեան մէջ կային հոսանքներ, որոնց նպատակն էր ազատել Հայաստանը՝ պրօպագանդայի, գիմումների միջոցով՝ զրելով, բացատրելով եւ հասկացնելով, որ 20-րդ դարում արդէն ուտոպիայի շարքումն էր դասուում եւ անհիմն գործունէութիւն համարուում:

Ոմանք էլ դրութիւնից անցան քարոզների, հիմնեցին որոշ թերթեր, բազմաթիւ զարոցների մէջ աշխատեցին կրթել սերունդն այդ ուղղութեամբ եւ հրապարակով էլ սկսեցին խարազանել, քննադատել

կառավարութեան պահասները: Աստիճանաբար զարգանալով, այդ հոգանքից ոմանք նպատակաշարմար դատեցին գործի անցնել եւ ահա կազմակերպւեցան Պօլսոյ եւ Կարնոյ ցոյցերը, երբ եւ յեղափոխական ճառեր արտասանւեցան, թուլցիկներ ցըրւեցան եւ եղան վիրաւորներ, ձերբակալւածներ, որոնք անշուշտ իրենց որոշ նշանակութիւնն ունեցան հասարակութեան հոգեբանութեան վրայ:

Այդ բոլորից չտոյ, բուն Երկրի մէջ, զանազան վայրերում, ըմբոստ տիպեր երեւան եկան, որոնք իրենց չորս կողմն հաւաքելով մի քանի խիզախ երիտասարդներ, թափառական եղան ու սկսեցին հարւածել կառավարութեան ու պաշտպանել թշուա հայ գիւղացիութեան: Ահա ձեզ Ալաշկերտի շրջանում Յարութիւն աղան, որ 91 թւի սեպտեմբեր 14-ին մի խոշոր ընդհարում է ունենում 4-500 հոգուց բաղկացած քրդական հրոսակախմբի հետ, եւ մի ամբողջ օր կուելով կարողանում է փախուստի մատնել թշնամուն: Երբ խմբապետը վիրաւորւում է, նա դեռ շարունակում է յոյս ներշնչել կուտղներին եւ հրաման տալով գոչում է. «Կուեցէք ցմահ, ցմահ տղերք. ինձ մի նայէք, որ ես վիրաւորւած եմ»:

Ահա եւ Կարնոյ շրջանում, Թորթում գաւառի Լինկաւ եւ Նիխաղ գիւղերի մօտ Շամիլ անունով հրոսապետը իր կտրիճ ընկերներով շրջապատում է 25 տաճիկ ճանապարհորդների՝ թալանում, կողոպտում, սպանում եւ դրանով սարսափ տարածում շրջակայ գիւղացիների վրայ: Նա ձեռք չի տալիս կանանց եւ երեխաներին, ինչպէս եւ հայ ազգաբնակչութեան: Նոյն ինքնաբոյս, դաժան պայմաններից առաջ եկած ընտանիքին էր պատկանում եւ Մը-

չոյ դաշտի ալիզոնանցի Լեւոնը, որ 92ի սեպտեմբեր ամսում օրը-ցերեկով սպանում է մատնիչ Կրպօին եւ լեռները բարձրանում :

Այդ ցրւած ուժերը պէտք էր կենտրոնացնել, բոլոր անհատական ջանքերը կազմակերպել, ճանապարհ բաց անել խիզախ եւ ըմբոստ ոգիների համար ու միեւնոյն ժամուն կարգ ու կանոն, ոգեւորութիւն եւ որոշ նպատակ մտցնել գործի մէջ: Այդ կարող էին անել քաղաքական կուսակցութիւններ: Եւ ահա ասպարէզի վրայ երեւում է Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ մի առ ժամանակ կարողանում է իր շուրջը համախմբել բաւական թւով երիտասարդներ եւ ունենալ մի քանի տասնեակ մասնաճիւղեր: Բայց... պակասում էր գործունէութեան յստակ ծրագիր. պահանջ էր զգացւում գործողութիւնները կենտրոնացրնել բուն երկրի մէջ եւ հեռու մնալ կենտրոններից, ապա բոլոր հրամանները Լօնդօնից չպիտի գալին, այլ լայն իրաւասութիւն պիտի տրւէր տեղական մարմիններին, եւ որ գլխաւորն էր՝ կռիւը, ահաբեկումները եւ ապստամբութիւնը որպէս սիստեմա պէտք էր ընդունել եւ ո՛չ որպէս պատահական երեւոյթ :

Եւ այսպէս, հայ հասարակութեան որոշ մասը Հայ Ազատագրութեան բերեց իր գրիչը, ոմանք՝ քաբողներ, մի քանիսը՝ բողոքներ և ցոյցեր, ապա եւրեւան ևն գալիս պատահական դիմադրութիւններ ու ընդհարումներ, մինչեւ որ 90-ական թւականներին երեւում է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որը սկսում է կռիւն ու 26 տարւայ ընթացքում վարում անընդհատ, անվհատ եւ խիզախօրէն :

Մենք տեսանք, որ իր սկզբնաւորութեան նախ-

նական շրջանում, Դաշնակցութիւնն իր օրգանի միջոցով երեւան էր հանել այն դժւարութիւնները, որոնց պէտք էր յաղթահարել, մէջ տեղից վերացնել եւ որոնց վրայ ահագին եռանդ պիտի թափէր :

Մի կողմից նա պիտի աշխատէր համերաւոյ գործակցութիւն փնտռել թիւրք եւ քիւրդ ժողովուրդների հետ, ապա բոլոր այն չեղափոխական տարրերի հետ, որոնք միտք ունէին կռուելու սուլթանական բռնակալութեան դէմ եւ այդ պատճառով նա ուրախութեամբ էր ձեռք մեկնում հայկական եւ թիւրքական, արաբական, մակեդոնական չեղափոխական տարրերին . իսկ միւս կողմից նա պարտաւորւած էր զգուծ կռիւ մղել կառավարութեան, քիւրդ հօրդանների, թիւրք ժողովրդի չկամութեան, դիւանագիտական հակասական տրամադրութիւնների դէմ՝ արտաքին աշխարհում, և ներքին կեանքի մէջ՝ հայ ժողովրդի ստրկական հոգեբանութեան, հոգեւորականների, հարուստների եւ մատնիչների դէմ :

Համերաշխութիւն եւ կռիւ, ահա այն երկու կարեւոր սկզբունքները, որոնք Դաշնակցութեան գործունէութեան առանցքն են կազմել, որոնք նորա շարքերի հոգեբանութեան ծանրութեան կենտրոնն են եղել եւ որոնց նա փարել է, շատ անգամ այնքան վնասակար ոգեւորութեամբ :

Համերաշխութիւն եւ կռիւ, ահա այն երկու արտայայտիչ եւ ընդլայնող երեւոյթները, որոնք ո՛չ թէ Դաշնա՛յցութեան, այլ եւ ամբողջ հայ ժողովրդի հոգեկան անհրաժեշտ ատրիբուտներն են : Եւ այնպէս իր ստրկական դոյութեան ամբողջ ընթացքում :

Այդպէս ենք եղել ազգովին, երբ մենք ցանկացել ենք գոյութեան տանելի եզր գտնել թիւրք կաւա վարութեան, ռուս պետութեան հետ, աշխատել ենք զիջել, զիջել եւ նոյնիսկ մինչեւ չգոյութեան աստիճանի հասնել, միայն խաղաղ և ազատ թողնեն մեզ, եւ երբ այդ չի յաջողւել, երբ հալածել են եւ տանջել, երեւան ենք հանել կռիւ բնազդի ու ինքնապաշտ պանութեան անհրաժեշտութիւնը եւ տալով բաւականաչափ զոհեր, կարողացել ենք, չամենայն ղէպս, պահպանել մեր գոյութիւնը :

Այդպէս է եղել եւ մեր իրականութիւնը, որ երկուութեան է եղել բաժանւած, որի մի մասը քարոզել է խաղաղութիւն, հպատակութիւն և զգուշութիւն. իսկ միւս մասը՝ կռիւ, դիմադրութիւն, յարձակում եւ ինքնապաշտպանութիւն :

Այդպէս են եղել եւ յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ կռիւ, դիմադրութիւն, գրաւումներ անելով, և երբ նկատել են հաշտութեան ձեռք՝ իսկոյն ընդառաջ են գնացել, լիովին հաւատալով հակառակորդի անկեղծութեան :

Այս երկուութիւնը մեզ չա՛տ վնաս հասցրեց, բայց եւ գուցէ որոշ ծառայութիւն մատուցեց՝ մեր ազգային գոյութիւնը պահպանելու :

Ամբողջական կռիւը կարող էր մեզ սպառել, ու չընչացնել եւ աւերակի վերածել մեր երկիրը, իսկ ամբողջական համերաշխութիւնը, ենթարկումը, կարող էր ձուլել եւ կամ ազգային իդէալից զրկել մեզ :

Այդ դեռ որոշ հիպոթէզ է, որ կարիք ունի լուրջ, պատմական ուսումնասիրութեան եւ ամենայն ուրախութեամբ թողնելով հոգեբանական այդ պրօբ-

լեմը, կ'անցնենք Դաշնակցութեան յեղափոխական տակտիկային:

Իր ծրագիրներն իրագործելու համար եւ դրւած նպատակներին հասնելու դիտաւորութեամբ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ընդունեց յեղափոխական գործելակերպը՝ Զէնք եւ Կռիւ:

Աւելի լաջնօրէն բացատրելու համար այդ կարեւորագոյն տեսակէտը, ստիպւած ենք ստորաբաժանումներ անել եւ մանրամասն քննութեան ենթարկել, որովհետեւ կռիւը իր գործունէութեան գլխաւոր և շարունակական մասն է կազմել ու յեղափոխական մտածողութեան անհրաժեշտ յենարանը:

Կռիւը, որպէս յեղափոխական գործելակերպ, հետեւեալ մասերն է ունեցել՝ մտաւոր-հոգեկան, ինքնապատշտականութիւն, ահաբեկումներ և ապրւտամբական ձեռնարկներ:

Մտաւոր-հոգեկան. — Դարերի ընթացքում մեր ապրած ստրկական կեանքը մեր միտքն իր լճացած դրութեան մէջ է պահել եւ մենք աւելի թեթեւ արեւոտների յետեւից էինք ընկած՝ քան լուրջ մտաւոր աշխատանքի: Բռնակալական կառավարութիւններն էլ՝ հիւսիսից և հարաւից չըջապատելով՝ հնարաւորութիւն չեն տւել ազատ զարգանալու, դպրոցներ ունենալու, թերթեր հրատարակելու, և այդ է պատճառներից մէկը, որ ազգի մեծամասնութիւնը չկարողացաւ ըմբռնել, իւրացնել յեղափոխական տեսակէտը, չնայած այդ այնքան սովորական էր ազատագրւած փոքրիկ ազգութիւնների կեանքում:

Պէտք է շեշտել այդ մտածողութիւնը եւ այդ էր պատճառը, որ արտասահմանում հիմնւեցաւ «Դրօշակ» թերթը, որ այնքան խոշոր դեր է խաղացել

վերջին մի քանի տասնամեակի ընթացքում : Բացի այդ եղան եւ մի քանի փոքրիկ հրատարակութիւններ՝ թարգմանութիւններ բալկանեան ազատագրական շարժման պատմութիւնից , յեղափոխական թրուցիկներ , որոնք սկզբնական շրջանում այնքան էլ խոշոր դեր չեն խաղացել :

Գլխաւորը բերանացի պրօպագանդան էր , կենդանի , սահուն խօսքը , որ հնչւում էր Վասպուրականի եւ Մուշի խրճիթներում , դպրոցի չորս պատերի մէջ , բազմաթիւ երեկոյթներում եւ համախրմբումներում — կնոնքի , հարսանիքի եւ զանազան զարճութիւնների ժամանակ :

Ահա ձեզ աչակերտական , ուսանողական խրմբեր , որոնք շարաթական մի անգամ նիստ են ունենում , կարգում են Րաֆֆու , Ահարոնեանի գրածքները , հետաքրքրութեամբ ունկնդրում են «Դրօշակ»-ի յեղափոխական մտքերին ու վիճաբանութեան միջոցով վերլուծում այդ բոլորը , հակակշռում հին հասկացողութիւններին եւ ահա պաշքարը պատրաստ է՝ հօր եւ որդիների միջեւ , սկսւում է ծաւալուել այդ շարժումը , խրամատն աւելի լայնանում է եւ նոր սերունդը կարողանում է ունենալ եւ նոր գալափարներ , դործունէութեան նոր եղանակներ :

Ահա ձեզ յեղափոխական ուսուցիչները՝ Պետօն , Մարգար վարժապետը , որոնք աղքատի ցնցոտիներում պոտում են հայ դեղջուկի տներն ու քարոզում , հասկացնում , հող պատրաստում , ըմբօստութիւն սերմանում . . .

Ահա ձեզ Զաւարեանը Տրապիզոնի շրջանում , ուսուցչի պաշտօնով , որ իր չորս կողմն էր հաւա-

քել ծաղիկ երիտասարդութեան եւ նրանց նոր հորիզոններ էր բաց անում :

Ահա ձեզ յեղափոխական գործիչ Ք. Միքայէլեանը, Բալախանու նաւթարդիւնաբերողական շրջաններում, ուր զանազան վայրերից զարիբական երիտասարդներ էին հաւաքւել՝ բաղդ որոնելու, աշխատանք փնտռելու. ահա նա, ծխի եւ մթի մէջ նստած, քարոզում է ազատութեան եւ ըմոստութեան գաղափարները, դուրս է հանում ապագայ հերոսներին, ցոյց է տալիս նրանց նոր փառապարհ, Ղարիբի երգած Ազատութեան Ճանապարհը... Եւ այսպէս վերելից մինչեւ ներքեւ, քաղաքներից մինչեւ գիւղ, մտաւորականից աշխատաւոր, միեւնոյն մտածողութեամբ են տարւում, մտքի նոր կապակցութիւններ են երեւան գալիս եւ մինչեւ այդ ստրկական կեանքը փոխում է պայքարի, կռիւի, ըմբոստութեան եւ վերջնական նպատակով՝ ազատութեան :

Մարդիկ սկսում են այլ, նոր բանի մասին մտածել : Դաշնակցութեան նախնական պրօպագանդայի գլխաւոր եւ դրական յարաբերութիւններից մէկն էլ այն է լինում, որ նրա հիմնադիր-առաջնորդները հրամաններ չեն արձակում եւ կամ կենտրոններից ելեքտրական կոճակները սեղմելով՝ շարժումներ ըստեղծում, այլ իրենք որպէս հասարակ, հետեւակ գործիչներ ամենից առաջ են նետւում վտանգի գիրկըն ու իրենց օրինակով ոգեւորութիւն ներշնչում :

Մինչեւ այդ յեղափոխական ընտանիքում երեւում էին վատ նախանշաններ՝ յեղափոխական պրօֆէսիօնալ գործիչներ եւ նրանց հետեւող ու նրանց ծրագիրներն միայն իրագործող բանակներ : Այդպէս չեղաւ Դաշնակցութեան շարքերում, ուր մեծից

մինչև փոքր զոհարերութիւնը, գաղափարի համար նահատակութիւնը դարձել էին պարտադիր և անհրաժեշտ, որով նա կարողացաւ գրաւել հասարակութեան համակրութիւնը: Եւ իրօք, միայն յեղափոխական պրօպագանդայով եւ կենդանի գործով, օրինակով կարելի կը լինէր փոփոխութեան ենթարկել հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը: Դարերից իմեր ապրելով ստրկական պայմաններում եւ ունենալով մէկից աւելի տիրապետողներ, հայ ժողովուրդը կարողացել է յարմարել տիրող հանգամանքներին եւ մշակել մի հոգեբանութիւն, որ կարելի է անւանել՝ ստրկական, ենթարկւող, քծնող եւ վախ պարունակող:

Գուցէ այլ կերպ վարւել չէր կարող, եւ նա պարտաւոր էր՝ իր կեանքը եւ գոյքը պաշտպանելու համար ամէն ներքի եւ աններքի միջոցի դիմել, նոյնիսկ հարեւանի դժբաղդութեան պատճառ դառնալ. չդիտենք: Բայց փաստ է, որ հայութեան մէջ պակասում էին պատուի պաշտպանութեան, արիւնակցին օգնելու եւ թշնամուն դիմադրելու մարդկային հոգուն չատուկ զգացումները:

Սակեղծւել էր մի զղւելի, անտանելի կացութիւն, երբ եղբայրը եղբօր դէմ պիտի դաւէր, հայրը իր որդու կորստեան պատճառ պիտի դառնար՝ ապրելու, իր գոյութիւնը քարշ տալու համար: Այդ պատճառով էլ տարածւել էին անձնապաշտութեան, դաւերի, մատնութիւնների, կրօնափոխութիւնների եւ փոխադարձ կասկածի, անվստահութեան դէպքերը: Հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը անբարոյա կանացման էր ենթարկուած: Շատ անգամ օրը ցորեկով գիւղից փախցնում էին երիտասարդ աղջիկ-

ներ, հարսներ եւ մէկը չէր գտնուում՝ իր կեանքը վտանգի ենթարկելու, զոհելու եւ խեղճերի պատիւը փրկելու:

Բացակայում էր գաղափարականութիւնը, անձնագոհութիւնը, փոխադարձ պաշտպանութիւնը, ազգային ընդհանուր իդէալը եւ այդ էր պատճառը, որ առաջին յեղափոխականներից չետոյ եւ գլխաւորապէս Դաշնակցութեան գաղափարապաշտ չարքերի անդուլ աշխատանքների շնորհիւ, հաչ ժողովուրդը՝ թէ՛ երկրում եւ թէ՛ Ռուսաստանում սկսում է զգալ, հաւատալ, որ նոր մարդիկ են երեւան եկել, նոր բաներ են քարոզում, և որոնք «մեզ պէս չեն»:

Եւ երբ առաջին յեղափոխական խմբերն սկսեցին երեւալ, երբ մի քանի գիւղերում գինակիր խրմբերն սկսեցին պաշտպանել գիւղացիութեան եւ երբ կախաղանների վրայ պաշտելի յեղափոխականներ ծօծացին, իսկ բանտերը լեցւեցան բանտարկեալներով, հաչ հասարակութիւնը փսփսաց, որ «ինչ որ մարդիկ են երեւան եկել, որոնք իրենց կեանքը ազգի համար են զոհում եւ հայութեան համար նահատակում»... Եւ զգացին նրանք, կառավարութեան հարւածների տակ ընկճւած եւ իրենց մարմինը միայն իրենց համար գործ ածող մարդիկ, որ չպէտք է միայն անասնական կեանք անցկացնել, այլ եւ իր կեանքը պէտք է զոհել ուրիշի, հարեւանի, ճնշւածի, ազգութեան եւ ազատութեան համար:

Զգաց այդ մեծ համրը եւ կամաց-կամաց չարժեք, ասպարէզ նետեց իր ծոցից ելած հերոսներ, գիւղական մաքուր, հաւատացող տիպեր, որոնք յեղափոխական հոսանքը յորդացնելով՝ կարողացան

կազմել ազգային մեծ շարժումը, որ մեր վերջին տարիներին միակ պատմութիւնն է :

Եւ այսպէս, շնորհիւ անձնուրաց գործիչների եւ ղեկավարների, շնորհիւ անդուլ ջանքերի եւ խիզախ գործունէութեան՝ հայ հասարակութիւնը մտաւոր-հոգեկան աշխարհում վերազարթնումի շրջան է ապրում՝ ու խոշոր, զգալի փոփոխութեան ենթարկւում :

Ինքնապաշտպանութիւն. — Յեղափոխական պըրօպագանդայի երկրորդ կարեւոր կէտը ինքնապաշտպանութիւնն է, որ միշտ երեսան է հանել, շեփորել է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը : Իւրաքանչիւր մարդ պարտաւոր է պաշտպանուել հակառակորդից, իւրաքանչիւր տուն՝ թշնամուց, իւրաքանչիւր գիւղ՝ աւազակներից, յափշտակիչներից եւ ամէն ազգութիւն՝ բռնութիւնից, ճնշումներից եւ կառավարութեան հալածանքներից : Դա բնական օրէնք է եւ անվիճելի, սակայն անըմբռնելի եւ անկարելի՝ հայ հասարակութեան համար :

Պէտք էր սովորեցնել գիւղացիութեան եւ ցոյց տալ, որ այն ժամանակ, երբ քիւրդերն յարձակում են գործում յափշտակելու եւ զգում են որ ո՛չ մի դիմադրութիւն չկալ, աւելի սանձարձակ են դառնում ու լրբօրէն պահանջկոտ. իսկ երբ նրանք տեսնում են որ ամենափոքրիկ դիմադրութիւնը կայ՝ չետ են կենում իրենց դիտաւորութիւնից՝ մի աւելի չարմար ժամանակի թողնելով իրենց ծրագրած արչաւանքը :

Մենք շրջապատուած ենք եղել վայրենի եւ թափառական ցեղերով, որոնց օրէնքն իրենց սուրն է. և մի պետութեան հստակութեան տակ ենք գտնուել,

որ միշտ խրախուսել է քրիստոնեաների ջարդը, հալածանքը եւ ունեցել ենք Եւրոպայում այնպիսի «պաշտպաններ», որոնք գործ անելուց աւելի խոստումներ են տւել ու իրար դէմ մրցել: Բնական է, որ նման պայմաններում, հայ ժողովուրդն իր ազատութիւնը միայն իր ձեռքով պիտի ստանար:

Ի՞նչ էր պէտք: Յեղափոխական թուղցիկ խմբերը եւ կամ հայդուկների ընդհարումը բաւական չէին, այլ անհրաժեշտ էր կռիւր, պաշտպանութիւնը մասնաւորից ընդհանրացնել, ժողովրդականացնել, երբ եւ ցանկալի արդիւնքները կը տային: Այդ նպատակին հասնելու համար չպէտք էր ամբողջ ժողովուրդը յեղափոխական խմբերի վերածել, այլ անհրաժեշտ էր ինքնապաշտպանութեան բնազդն արթնացնել եւ գործնականացնել այդ գաղափարը:

Այդ դիտաւորութեամբ՝ յատուկ շրջուն գործիչներ են եղել, զինակիր խմբեր են երեւան եկել, որոնց պարտաւորութիւնը պէտք է լինէր զէնք հայթաջել եւ ժողովրդին բաժանել՝ հնարաւորութիւն ստեղծելով վտանգի բոլկէներում պաշտպանելու եւ թշնամուն ցոյց տալու, որ արթնացում է տիրում հայութեան մէջ եւ որ հայերը նախկին ստրուկները չեն:

Դժւարին գործ էր այդ, զգում էին յեղափոխական նախակարապետները: Նրանք իրենց գործունէութեան առաջին շրջանում հանդիպեցին ժողովրդի չկամութեան, վախկոտութեան եւ կասկածին: Ապա իրար յետեւից երեւան եկան դրամական միջոցների պակասը, զէնք տեղափոխելու դժոխային պայմանները, երկու տիրապետող եւ բռնակալ կառավարութիւնների հետապնդումներն ու դաշնը՝

հայ յեղափոխութեան դէմ եւ ի վերջոյ մատնութիւններ, լրտեսներ, քրդական դիմադրութիւններ եւ զանազան խաւերի ու դասերի գիտակցական ու ծրագրւած ընդդիմութիւններ :

Պէտք էր չաղթահարել այս բոլորը : Նախնական, նոր եւ անկազմակերպ ուժերով անկարելի էր եւ մնում էր միայն մի ճանապարհ՝ սեփական օրինակի եւ կուրի :

Վաստակականի եւ Մուշի շրջաններում, ուր դիխաւորապէս կենտրոնացած են եղել յեղափոխական դործողութիւնները, կազմւած են եղել տեղական ուժերից թոուցիկ խմբեր, որոնց պարտաւորութիւնն է եղել շրջակայ գիւղերին օգնութեան հասնել՝ քրդական եւ թրքական յարձակումներից պաշտպանելու համար :

Երբ մի քանի նման յաջող դիմադրութիւններ են տեղի ունեցել, այն ժամանակ կամաց-կամաց ժողովուրդն սկսել է հասկանալ գէնքի եւ դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնը :

Նրանց հասկացրել են, որ փոխանակ աստիճանաբար հիւժւելու, տանջւելու, աշխատելու՝ բէկերի եւ աղաների համար, ամուսնանալու քրդերի կրքերին բաւարարութիւն տալու եւ կամ թէ աղքատանալով կամաց-կամաց գերեզման իջնելու, աւելի լաւ է կուել, վրէժ լուծել, արիւն թափել, պատիւը, ազատութիւնը պաշտպանել եւ ապա մեռնել : Այդ հրաւերին սկզբում արձադանդ տւին շատ քչերը, միայն անհատներ, որոնց յետեւից երեւան եկան խրմբեր եւ ապա գիւղեր, համայնքներ : Ինքնապաշտպանութեան բնազդը երեւան եկաւ գիւղացիական շրջաններում եւ դրան որպէս արդիւնք՝ 95—96 թւի

կոտորածների ժամանակ տեսանք հարիւրաւոր գիւղեր ազատւած՝ ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ :

Ինքնապաշտպանութիւնը ո՛չ միայն կարեւոր էր քրդական յարձակումներից պաշտպանելու համար , ալլ անհրաժեշտ պայման էր՝ յեղափոխական մեծ շարժումների ժամանակ :

Իւրաքանչիւր մի ապստամբական շարժման եւ կամ ահաբեկման ժամանակ , երբ կառավարութիւնն հնարաւորութիւն չի ունենում ձերբակալելու «խրոտվարար»ներին եւ պատժելու , նա իր կատաղութիւնը թափում է խեղճ , անպաշտպան գիւղացիութեան վրայ :

Զինւած գիւղացիութիւնը նման դէպքերում , կարող է դիմադրել , ուժ ցոյց տալ կառավարութեան , որով վերջինս աւելի շփոթ դրութեան մէջ կը ընկնի , իսկ ժողովուրդն աւելի քիչ վնաս տալով՝ շուտ կը յեղափոխականանայ :

Գիւղերի գինման եւ ընդդիմութեան ժամանակ կառավարութիւնը ստիպւած կը լինի իր ուժերը բաժանել , ցրել զանազան կողմեր եւ ալլապիսով յեղափոխական ուժերը կարող կը լինին իրենց որոշեալ նպատակին հասնել :

Բացի ալլ , երբ ժողովրդի դիմադրութիւն լինի , ալլ արդէն չի նկատուի միայն խռովարարների եւ կամ եկեղոյների դործ , ալլ բուն ժողովրդական շարժում , դժգոհութիւն , որ իր բարոյական մեծ նըշանակութիւնն ունի . իսկ եւրոպական հասարակական կարծիքով՝ դատապարտելի քայլ չի նկատուի :

Ալլ ուղղութեամբ խոշոր աշխատանք է թափւած եւ եռանդ վատնւած , եղել են յատուկ ուսումնասիրութիւններ եւ հրատարակութիւններ , իսկ յե-

ղափոխական գրականութեան մէջ՝ մտածողութեան կարեւոր կնճիռներէից մէկն է եղել:

Ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը, որ այնքան շուտ ծագում առաւ եւ այնքան ուշ զարգացաւ, կարող ենք գոհունակութեամբ շեշտել, որ իրեն նպաստող, տօն տուող եւ առաջնորդող ճանապարհներ է ունեցել՝ ահաբեկումներն ու կազմակերպւած, զինւած հալոցակալին խմբերի կոխները:

Ահաբեկումներ. — Յեղափոխական կուսակցութիւններն իրենց գործունէութեան ընթացքում հանդիպում են բազմաթիւ խոչընդոտների, որոնց վերացընելն անհրաժեշտ է նկատուած՝ գործի յաջողութեան տեսակէտից: Իրենք լինելով հակառակ սպանութիւնների, արեան եւ զոհերի, ստիպւած են, սակայն, նոյն միջոցներին դիմել: Բռնութիւնը կարելի է տապալել միայն կազմակերպւած ուժով եւ այդ է պատճառը, որ բոլոր ազատագրական շարժումների ժամանակ ահաբեկումներն ու զինւած ապստամբութիւններն իրենց խոչոր գերն են խաղացել:

Հաշկական իրականութեան մէջ եղել են, ճիշդ է, հոսանքներ, որոնք կուի այդ միջոցները որդեգրել են եւ ծրագրում որոշ էջ չատկացրել, բայց ո՛չ մէկը այն սիստեմայի չի վերածել, իւրացրել, ինչպէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ իր կազմակերպւած շարքերը:

Անհրաժեշտ էին ահաբեկումները, եւ ի՞նչ նրապատակի պիտի ծառայէին:

Բռնակալ կառավարութիւնը, հպատակ եւ ազատութիւն պահանջող ազգութիւններին ճնշելու համար իր տրամադրութեան տակ ունի զօրք, դրամ,

բանտեր, կախաղան, աքսորավայրեր, ոստիկաններ, լրտեսներ եւ ամէն ինչ: Այդ բոլոր միջոցներով նա ցանց է պատում, որսում երկրի չեղափոխական տարրերին եւ ապա անհետացնելով՝ խեղդում չարժումը:

Պէտք է նոյն միջոցներով էլ կռել կառավարութեան և իր պաշտօնեաների դէմ, վախ ազդել նրանց վրայ, հալածել եւ տապալել լրտեսներին, գրաւել զանազան հիմնարկութիւններ եւ ցոյց տալ որոշ ուժ, որից պատկառին եւ ի նկատի առնեն: Այդ միջոցներից մէկը տեռօրն է, ահաբեկումը, որ հաւասարապէս ուղղած է երկու թշնամու դէմ՝ արտաքին եւ ներքին:

Արտաքին թշնամին կառավարութիւնն է՝ իր հիմնարկութիւններով, պաշտօնեաներով եւ լրտեսներով: Նրանք, երբ նկատում են որ ամէն զազանութիւն կատարելուց, անմեղ արիւն թափելուց եւ հազարաւոր դիակներ փռելուց յետոյ անպատիժ են մընում և նոյնիսկ շքանշանների արժանանում՝ բարձր իշխանութեան կողմից, աւելի համարձակ եւ սանձարձակ են դառնում եւ առաւել խտաբարոյ եւ զազանավայել միջոցների դիմում՝ չեղափոխութիւնը ճնշելու:

Իսկ երբ այդ բոլորից չետոյ անյայտ եւ գաղտնի մարդիկ, անձնուրացութեան գեղեցիկ օրինակով, վերջ են տալիս նման տիպերին, այն ատեն իրենց փոխարինող նորերն աւելի զգոյշ, բարեհամբուր եւ խաղաղասէր են լինում:

Երբ միաժամանակ քաղաքի զանազան կենտրոններում եւ կամ բազմաթիւ գիւղերում իրար չետեւից գերեզման են ուղարկւում լրտեսներ եւ կեղե-

քիչներ, այն ժամանակ կառավարութիւնն զգում է, որ իր գոյութիւնը վտանգւած է, որ իր դէմ կուող ուժ կայ. իսկ ժողովուրդը ուրախանում է, որ իրեն սլաշտպանող աներեւոյթ, բայց հարազատ անհատներ են երեւան եկել:

Փոխ հատուցման գաղափարն է այդ, որ այնքան կարելոր դեր է խաղում քաղաքական բնոյթ կրող կուիւնների ընթացքում:

Ահաբեկումները, ուրեմն, պատժելով կառավարութեան յանցապարտ ներկայացուցիչներին, մի կողմից վախ են ազդում, սարսափեցնում են, իսկ միւս կողմից՝ դաստիարակում նորերին եւ միւսնեքին:

Արտաքին տեղորդ իր գործողութեան ուղղութեամբ երկու մասի է բաժանւում՝ երկրորդական եւ կեցնորոնական:

Երկրորդական ահաբեկումների տակ մենք պէտք է հասկանանք տեղական, լօկալ բնաւորութիւն կրող եւ երկրորդական պաշտօնեաների մահափորձերը: Գիւղերում, քաղաքներում եւ այլ շրջաններում կատարւած դէպքերը միայն տեղական բնաւորութիւն են կրում եւ ազդում իր շրջանի հասարակութեան վրայ: Դրանց անուններն իրենց սահմաններից դուրս չեն ելնում եւ մեծամասնութեան էլ անծանօթ մնում: Դրանց գործադրողները տեղական մարմիններն են եւ դրանց թիւը հարիւրներով կարելի է հաշւել: Դրանք անհրաժեշտ են՝ ճանապարհ հարթելու եւ կազմակերպական շարքերն ուժեղացնելու համար:

Դրանց շրջանակը կազմում են գիւղապետը, լրտեսները, օստիկանները, մատնիչները, գաւառա-

պետները եւ զանազան զինւորական պաշտօնեաները :

Եթէ սխալներ, թիւրիմացութիւններ պատահեն, միայն այդ շրջանների ահաբեկումների մէջ կը լինին : Եթէ որոշ անարդար, չստուգւած եւ միայն կասկածով կատարւած դէպքեր լինին՝ միայն երկրորդական ահաբեկումների շրջանակում կը լինին : Փակագծի մէջ չեչտենք, որ սխալ դէպքեր, արդար զոհեր կարող են պատահել եւ այդ այն ժամանակ վնասակար է եւ արժանի վերացման, երբ շարունակական է, կրկնող եւ սխտեմայի վերածւած : Իսկ երբ դժբանք յակամայից բացառութիւններ են, դրանք անխուսափելի են եւ ո՛չ դատապարտելի :

Գծելով երկրորդական տեղօրի շրջանակը, ես կարող եմ ասել, որ արդէն յայտնի են կենտրոնական տեղօրի ենթակաները :

Նշանաւոր վալիներ, որոնց զազանութիւնները յայտնի են ո՛չ միայն իրանց վիլայէթի մէջ, այլ եւ միւս բոլոր վիլայէթներում, Պօլսում եւ հայկական ալլ շրջաններում, որոնք իրենց խստութեամբ եւ կոտորածներ սարքելու ընդունակութեամբ վազում են իւրաքանչիւր մի հայաշատ շրջան՝ խեղդելու եւ ճնշելու ապստամբական շարժումները, եւ որոնք նոյնիսկ կարողացել են անուն վաստակել եւրոպական մամուլում եւ հասարակութեան մէջ :

Նախարարներ, որոնք աչքի են զարնւում իրենց հայատեցութեամբ եւ անազոյրօն մտածողութեամբ, որոնք տարիներ շարունակ հակահայկական հալածանքների կենտրոնական դերակատարներն են հանդիսանում, որոնք կառավարում են բոլոր կոտորածներն ու հալածանքները եւ որոնց արիւնկալ

ուղեղը վարակում է իր շրջապատն ու ստեղծում իր նման բորենի կամակատարներ՝ շրջաններում, եւ վերջապէս, որոնց միայն անունը սարսափ է ազդում ժողովրդի վրայ:

Սուլթաններ, որոնք ստորագրում են կոտորածների հրամաններ, որոնք տասնեակ տարիների ընթացքում հետապնդում են ոչնչացման ծրագիրը եւ որոնց խորհրդաւոր մենակեցութիւնն ու անձեռնմըխելիութիւնը՝ կրօնական ազդեցութիւն ունի հաւատացեալների վրայ, եւ որոնք մարմնացնում են իշխանութեան եւ օրէնքի հասկացողութիւնը:

Նշանաւոր պետական հիմնարկուէիւններ, ուր կենտրոնացած են կառավարութեան բազմաթիւ պաշտօնեաներ եւ գօկումաններ, ուր ամփոփւած են որոշ ծրագիրներ եւ տեղաւորւած՝ հարստութիւն, դրամ, անհրաժեշտ թղթեր եւ որոնք ժողովրդի աչքում անհասանելի են ու անմերձանալի: Ահա դրանք են այն շրջանակները, ուր մուտք է գործում կենտրոնական տեռօրը:

Արտաքին հաբեկումների կողքին մենք պարտաւոր ենք շեշտել եւ ներքին պատիժները, որոնք կենտրոնացած են մի ազգի ներքին կեանքում:

Դրսի հակառակորդները մեզ համար պարզ են, նրանք արդէն մեր թշնամիների շարքումն են եւ առաջին իսկ հայեացքից նրանց ճանաչում ենք մենք եւ գիտենք թէ ո՞վքեր են եւ ո՞ւր են: Ներքին թշնամին՝ դժւար է գտնել եւ իմանալ, որովհետեւ նա քո բանակի մէջ է, քո թիկունքում, քո տան անդամներից եւ շատ անգամ աւելի «սրացաւ» ազգաչին կարիքներին հանդէպ: Նրանք բարեկամ են՝ երբ խօսում են, եւ՛ւ թշնամի՝ երբ գործում են: Նրանք զբաղւած

են մատնութիւններով, դաւեր լարելով, հակայեղափոխական պրօպագանդ մղելով եւ աւելի դժւար է նրանց գտնել, որսալ: Միւս կողմից՝ նրանք վարակում են հասարակութեան իրենց ախտաւոր չատկութիւններով, անբարոյականացնում են աղքատ դասակարգին՝ ցոյց տալով նրանց դրամ աշխատելու կեղտոտ ճանապարհը եւ դժւարացնում են յեղափոխական գործունէութիւնը, որովհետեւ շարքերն ըսկըսում են աւելի նօսրանալ եւ իրար կասկածանքով վերաբերել, մանաւանդ՝ երբ նման մի տիպ իրենց միջից է ելնում:

Դպրոցը, քարոզը, խրատները, բարոյական պատիժները, յորդորները դրականապէս ո՛չ մի նըշանակութիւն չունին նրանց համար, ալ միայն մահւան պատիժը վերջնականապէս կարող է արմատախիլ անել եւ կամ նւազեցնել նրանց:

Ներքին տեւօրը մի խստագոյն անհրաժեշտութիւն է եւ ո՛չ մէկ չեղափոխական կուսակցութիւն չի կարող հրաժարւել մաքրագործող այդ միջոցից:

Վերլուծելով ահաբեկումների տեսակները, այժմ անհրաժեշտ է ընդգծել նրա ազդեցութիւնը:

Ահաբեկումը չեղափոխական կռիւ կարեւորագոյն միջոցներից մէկն է եւ ուղղւած է գլխաւորապէս կառավարութեան պաշտօնէութեան եւ Ներքին Չարիքի դէմ: Բացի այն որ շատ տիպեր մէջ տեղից փերանայով, զանազան շրջանակներ աւելի նօրմալ փիճակի մէջ են ընկնում. բացի այն, որ դրանով դատաւարական եւ պաշտօնեաները, որոնք աշխատում են աւելի զգոյշ լինել, եւ բացի այն, որ հարւածւում ու տապալւում են սկետութեան վնասակար սխտեմայի տաղանդաւոր ներկայացուցիչները, ու

րոնց բացակայութեամբ թուլացում եւ քայքայում առաջ կը գայ, ահաբեկումներն ունին եւ յեղափոխական դաստիարակութեան նշանակութիւն, այն՝ պրօպագանդայի իւրապատուէ ձեւ է :

Ահաբեկչական գործողութիւնները խոր տպաւորութիւն են թողնում թմրած ժողովրդի վրայ, որի համար զանազան պաշտօնեաներ անհասանելի են եւ անպատժելի : «Հսկայ համրը» կարողանում է կամայ-կամաց ըմբռնել, որ նրանք էլ կարող են պատժուել, եթէ միայն կամք լինի եւ տրամադրութիւն, որ նրանք էլ նոյն մտից եւ ոսկրից են եւ տաք գնդակը կարող է եւ նրանց դէպի մահ առաջնորդել : Եւ որովհետեւ դարերի ընթացքում իր սրտի մէջ կուտակել էր բարկութիւն, կատաղութիւն՝ հանդէպ պաշտօնեաների, որոնց կարելի է պատժի ենթարկել, ահա սկսում են երեւան դալ, ծնւել խիզախ տիպեր, անմեհներ հողիներ, որոնք յեղափոխական ասպարէզը նետելով՝ սոււարացնում են շարքերը :

«Իւրաքանչիւր մի ժողովրդի երկրի մէջ, ասում է ոուս նշանաւոր յեղափոխական Գարգենինը, բաւականին խոր, թաքնւած, պօտենցիալ անբաւականութիւն կայ : Եւ որպէսզի այդ թաքնւած դժգոհութիւնը երեւան հանւի, դուրս բերւի, այդ պօտենցիալ եռանդը վերափոխւել կրնետիկ եռանդի, դորա համար ոուսական կեանքում (եւ կ'աւելացնէի իւրաքանչիւր ստրուկ ժողովրդի կեանքում — Ա. Նոր.) պրօպագանդայից եւ մտքերի պատրաստութիւնից դուրս՝ պակասում է մի ինչ որ այլ բան — պակասում է իրական օրինակը, որ գործով աւելի քան խօսքով ազատում է այդ թաքնւած եռանդը» :

Հայ ժողովուրդը, դարերի ընթացքում իր մէջ

զարգացրել է ստրկական հոգեբանութիւն, ընկել է կամազուրկ դրութեան մէջ եւ նրան այդ դրութիւնից հանելու համար, ճիշդ է, դպրոցները, ուսումը, զարգացումը իրենց խոշոր նշանակութիւնն ունին, բայց դրանք շարունակական են եւ ո՛չ անմիջական: Այդ դրութիւնից հանելու համար իրեն ճնշող ուժի դէմ մի այլ ուժ երեւան պիտի բերել՝ կլանող, խորհրդաւոր եւ վախ ազդող: Միայն նման դէպքերում նորա հոգեբանութիւնը կարող է անմիջական չեղաչրջման ենթարկւել եւ դրական որոշ արդիւնքներ տալ: Երբ նա լսում է եւ կամ տեսնում թէ՛ ի՛նչպէս «ամենաուժեղ, անչաղթելի եւ սուլթանի սիրելի վալին» տապալւում է, զգում է որ մի այլ ուժ կայ, որին անտեղեակ է եղել եւ փնտրում է ու գտնում:

Մասնաշաղկան հոգեբանութեան արտայայտիչ կողմերից մէկն է այդ եւ մենք ամենայն իրաւամբ կարող ենք շեշտել, որ եթէ վերջին երեսուն տարւայ ընթացքում չեղափոխական ահաբեկումները եւ շարժումները չլինէին, հայ ժողովուրդը դեռ երկար պիտի սպասէր՝ ազգային վերազարթնումի համար:

Բացի այդ բոլոր վերոյիշեալներից, ահաբեկումները անհրաժեշտ նախապատրաստողներ են աւելի մեծ յեղափոխական շարժումների համար: Նրանք ճանապարհ հարթողներ են. նրանք ուժեր երեւան հանող են եւ հասարակութեան տրամադրութիւնները պատրաստողներ:

Ամփոփելով ահաբեկման շուրջ արտայայտած մտքերը, մենք կարող ենք եզրակացնել, որ այդ՝ յեղափոխական կռիւ միջոցներից մէկն է, յեղափոխական դաստիարակութեան, նորա թաքնւած ուժերը երեւան հանելու, տրամադրութիւնները պատրաստ-

տելու եւ շարքերը խտացնելու անհրաժեշտ պայմաններից մէկն է :

Իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ տեոսը յեղափոխութեան գործելակերպի, տաքտիկայի անբաժան եւ երկարատեւ մասերից է եւ Հ. Յ. Դաշնակութիւնը չէր կարող անտեսել այն :

Ապստամբական ձեռնարկներ. — Յեղափոխական գործելակերպի այս աստիճանը բարդ եւ բազմակողմանի աշխատանքի անհրաժեշտութիւնն ունի : Այդ այն գործողութիւններից չէ, որոնք իրագործւում են սկզբից եւ եթ, անմիջապէս : Դորա համար պէտք են պատրաստութիւններ եւ որ գլխաւորն է, քաղաքական նպատակայարմար կօնիւկտուրա, հեռանկար : Յեղափոխական պրօպագանդան, ինքնապաշտպանութիւնը եւ ահաբեկումներն աւելի դիւրին են եւ իրագործելի, քան ապստամբական ձեռնարկները. դրանք նախապատրաստող են, տրամագրելութիւններ բարձրացնող՝ աւելի լայն եւ ծաւալած ժողովրդական շարժումների համար : Ի՞նչ է ապստամբական ձեռնարկը : Ահաբեկչական մի դէպք կարո՞ղ է համարւել ապստամբութեան եւ կամ շարժման մի որեւէ մասը թէ ոչ :

Ապստամբել նշանակում է ընդվզել, գլուխ բարձրացնել, բողոքել տիրող կարգերի դէմ, աշխատել տապալել այն, կանխօրօք պատրաստւած, կազմակերպւած միջոցներով : Պատահական քաղաքացիներին մի քանի ցուցերը եւ կամ պաշտօնեաների սպանութիւնը մասնակի բնոյթ կրող ընդվզումներ են, աւելի տեղական, անհատական բնոյթ կրող՝ քան ընդհանրական :

Ահաբեկչական մի որեւէ ակտ, որ կատարւած է

քաղաքական հողի վրայ, ապստամբութիւն է այն մտքով, որ ուղղւած է տիրող կարգերի դէմ եւ նըպատակ ունի տապալելու նորա որեւէ ֆունկցիան՝ պաշտօնէութիւնը:

Ահաբեկչական գործողութիւնը ապստամբութիւն չէ, որովհետեւ այն լայն, ծաւալւած եւ յատուկ պատրաստութիւններ չունեցող երեւոյթ է եւ անմիջական արդիւնքը՝ կառավարութիւնը զիջողութեան բերելու եւ կամ՝ եւրոպական միջամտութիւնը հրաւիրելու ուժը չունի:

Ահաբեկումներ կարելի է կատարել հասարակութեան իւրաքանչիւր տրամադրութեան ժամանակ, բայց ապստամբութեան ժամանակ՝ ժողովրդի համակրութիւնն ապահովւած պիտի լինի:

Ահաբ'կումներ կարելի է ամէն ամիս, շաբաթ եւ կամ օր կատարել, իսկ ապստամբական ձեռնարկների համար անհրաժեշտ են՝ ժամանակ, աշխատանք եւ կանխապատրաստութիւններ:

Եթէ այսպէս շարունակելու լինենք համեմատութեան դնել, տարբերութիւնները գտնել, մենք շատ հեռու կ'երթանք: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ եւ բացատրել, որ ապստամբական ձեռնարկներն աւելի լայն, խոր բնաւորութիւն են կրում, մօտակաջ, որոշ նպատակ ունին եւ ժամանակի ու պատրաստութեան՝ կարիք:

Մինչեւ այդ պէտք է ժողովրդի հոգեբանութիւնը փոփոխութեան ենթարկել, յեղափոխականօրէն տրամադրել եւ համակրութիւնն ապահովել: Այդ նպատակին հասնելու համար շարքերը պիտի սուսաբացնել, պրօպագանդան ուժեղացնել եւ ահաբեկումները բազմացնել: Երբ այդ բոլորն իրենց կարգին

չարժման մէջ են, երբ որոշ չափով հողը պատրաստ է, անհրաժեշտ է նմանապէս որոնել քաղաքական նպատակաշարմար տրամադրութիւններ եւ կօմբինացիաներ, որ նման ձեռնարկները կարողանան դրական արդիւնք տալ: Իսկ եթէ դրանցից որեւէ մէկը պակասում է, յամենայն դէպս այդ ժողովրդի համակրութիւնը չպիտի լինի:

Ապստամբական ձեռնարկների համար միւս միջոցերից աւելի անհրաժեշտ են՝ մարդ, դրամ եւ գէնֆ: Մարդ գտնելու միջոցն աւելի դիւրին է, քան զէնքի, պարզ այն պատճառաբանութեամբ, որ մեր դաժան իրականութիւնն ինքն է արտադրում բազմաթիւ բողոքներ, ըմբոստներ, որ մեր դժոխային պայմաններն աւելի են պրօպագանդ անում, չեղախոխականացնում ժողովրդին եւ որ «հալածել» նշանակում է տարածել» սկզբունքը կիրարկւած է եւ մեր իրականութեան մէջ:

Ամենօրեայ չարչարանքներն ու սպանութիւնները, կոտորածներն ու բանտերը, թալաններն ու բռնաբարումները այն գլխաւոր ազդակներն են, որոնք դառնութիւն եւ մաղձ են քամում իւրաքանչիւր ժողովրդի հոգու մէջ, տրամադրում նրան մի ելք գտնելու, ազատելու, ըմբոստանանալու. եւ այդ է պատճառը, որ երբ ապստամբութեան առաջին շեփոքն է հնչում, շատերի սիրտը թռնդ է ելնում, նրանք ելք քարականանում են եւ խիզախօրէն առաջ նետում՝ բարձրացնելու եւ իրենց արեամբ սրբագործելու Յեղափոխական Դրօշի անհրաժեշտութիւնը: Մարդ աւելի դիւրին է գտնել՝ քան զէնք եւ վերջինս աւելի շատ է գտնւում՝ քան դրամ:

Բոլոր ազգութիւնների ապստամբական չար-

ժողովների ժամանակ դրամը առաւելութեամբ է գլուխը
նըւել, բոլորն էլ նւիրաբերել են ուրախութեամբ,
իսկ մեր մէջ՝ հարուստների գոհութեան պատճառով՝
գործի աշխատանքները մասը պակասել է :

Թողնենք այդ, որովհետեւ դեռ առիթներ չատ
պիտի ունենանք վերադառնալու այդ ցաւոտ, ժահ-
րոտ խնդիրներին եւ պատմութեան անէծքին յանձ-
նելու այն հարուստներին, որոնք տասնեակ հազար-
ներ են ծախսում՝ բազմաթիւ թիկնապահ ոստիկան-
ներ պահելու եւ զլանում են հարիւրներ տալ՝ Ազ-
գային Ազատութեան սրբազան գործին :

Դառնանք ապստամբական շարժումներին : Ներ-
կայացնելով դրանց էութիւնն ու իրագործման ան-
հրաժեշտ պայմանները, ես կ'անցնեմ դրա նպատա-
կայարմութեան :

Իւրաքանչիւր մի յեղափոխական շարժում, որ
կարողանում է չփոթ առաջ բերել միապետական կա-
ռավարութեան շրջանակներում եւ վարկաբեկում՝
ժողովրդի աչքում, նպատակայարմար է :

Ժողովուրդը հպատակում է կառավարութեան,
որովհետեւ նրա մէջ ուժ, կարգ ու կանոն է տես-
նում եւ որոշ կարողութիւն : Իսկ երբ ահաբեկումնե-
րով, ապստամբական շարժումներով ցոյց կը տրուի
որ կառավարութիւնն անկարող է զսպել, վերջ տալ,
ձերբակալել եւ պատժել, այն ժամանակ ժողովրդի
հոգեբանութիւնը կը փոխուի, նա այլ եւս չի հաւա-
տայ կառավարութեան ամենակարողութեան, այլ
լնդհակառակը կը սկսի համակրել յեղափոխական
շարժման :

Եւ երբ մի անգամ այդ խրամատը բացւեցաւ, երբ
գարեբից ի վեր ունեցած հաւատը խախտւեցաւ, երբ

արտաքին կարծեցեալ ներդաշնակութեան մէջ այդ ճեղքւածքն առաջ եկաւ, այն ատեն արդէն կարիք պիտի զգացաւ նոր կառավարութեան, նոր կարգերի եւ նոր մարդկանց:

Ստեղծելով մի անգամից աշխարհի դրութիւն, այն ժամանակ կարելի կը լինի օգտագործել ըսպէն եւ աւելի լայն ծաւալ տալով՝ առաջ բերել ընդհանուր յեղափոխութիւն եւ ապա հին կարգերի տապալում:

Երկրորդական ահաբեկումները մասնաւոր շարժանակի մէջ որոշ տպաւորութիւն, ազդեցութիւն են թողնում. կենտրոնական տեւօրը՝ սարսափ է ազդում եւ դաստիարակում, իսկ ապստամբական ձեռնարկը՝ իր չտեսից է քաջում ժողովրդի թէ՛ համակըրութիւնը եւ թէ՛ գործողութիւնները:

Ապստամբական ձեռնարկները, եթէ նրանք շարունակական բնոյթ են կրում եւ իրար չտեսից երեւան գալիս որոշ շրջաններում, պատրաստում են այդ մասի հասարակութիւններին եւ երբ ընդհանուր ապստամբութեան դրօշն է բարձրանում, այն ժամանակ բոլոր դժւարութիւնները մէջտեղից վերացած են լինում եւ շարժումը կարողանում է անարգել իր նպատակին հասնել: Ապստամբական ձեռնարկներ ունեցել ենք եւ այն էլ չաջող կազմակերպած, բայց ընդհանուր ապստամբութեան, դժբաղդարար, օրինակ տալ չենք կարող եւ այդ մեր շարժման պակաս կողմերից մէկն է:

Դաշնակցութիւնից յառաջ եղել են Հնչակեան որոշ խմբակներ՝ Զէյթունում եւ Սասունում, որոնք տեղական տրամադրւած եւ պատրաստի ժողովրդի գլուխ անցած՝ ապստամբութեան դրօշ են պարզել:

Դրանք, իմ հայեացքով, սխալ եւ անժամանակ ձեռնարկներ են եղել, որոնք եկել անցել են և խոր, դաստիարակող հետք չեն թողել, ինչպէս Բանկ-Օտտօմանը, Խանասօրայ Արչաւանքը եւ կամ Սասունի 904 թւի ապստամբութիւնը:

Դաշնակցութիւնը, որպէս առողջ յեղափոխական կազմակերպութիւն, կռիւ է յայտարարել թուրք բռնակալութեան դէմ. հասկանալով այդ կռիւը իբրեւ շարունակական, կազմակերպւած միջոց, իր տրամաբանական զարգացման աստիճաններով վերածել է այն՝ որոշ եւ յստակ սխալմայի:

Այդ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան յաջողութիւնների գլխաւոր ազդակներից մէկը:

Դեռ 1877-ի Ռուս-Տաճկական պատերազմից չետոյ էր, երբ ճնշւած, ստրուկ Բուլղարիան՝ ապստամբական շարժումներից չետոյ իր ազատութիւնն ստացաւ եւ երբ կոմս Իգնատեւն յայտարարեց Ռուս-Տաճկեան վարդապետին, որ հայերի անպատրաստութեան պատճառով նրանք չեն կարող բաղձալի ազատութիւնը ձեռք բերել:

Դեռ Բերլինի վեհաժողովից չետոյ էր, երբ Մեծ Ծերունին, այն ատեն յեղափոխական եւ յանդուգն Խրիմեանը, դատարկաձեռն վերադարձաւ եւ «Նրկաթէ շերեփի» քարոզը կարդաց, յայտարարելով, որ միայն կռուով, զէնքով կարելի է քաղաքական տանելի պայմաններ ստեղծել:

Դեռ չատ ժամանակներ առաջ նշանաւոր եւրոպացի բարեկամներ մեզ ուղղութիւն էին ցոյց տւել եւ կռւի անհրաժեշտութիւնը յիշեցրել, իսկ դրանցից ամենավերջիններից՝ պատմաբան եւ Արեւելեան Հարցի ուսումնասիրող Էտտառ Տոիօն չաչտնել է

այն միտքը, որ «77-ի պատերազմի ժամանակ հայերը չմղւեցան ազգալին մեծ ապստամբութեան մը», որի համար էլ ազատութիւն չտրւեցաւ:

Հայկական դաժան իրականութեան մէջ, ուր թուրքերն ու քիւրդերը զինւած ժանիւրներով, օրէնքով, հրացաններով մեզ են լծոտում, երբ նրանք անպատիժ չարունակում են իրենց աւերումները, երբ նրանք կոտորածը, թալանը սխտեմայի են վերածել — ուրիշ ո՛չ մի միջոց չկար ազատագրւելու, բացի կազմակերպւած եւ կանոնաւոր կռիւց:

Դեռ թարմ էին մեր յիշողութեան մէջ (!) — րդ դարու ազատագրական շարժումների պատմութիւնը, յունական-սերբիական ապստամբութիւնները, սեււէռեան եւ բուլղարական ընդվզումները, Գարիբալդիի կարմիր-հազարեակներն ու Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը: Դրանք մեզ համար պատմական հիմունքներ էին եւ ամենայն իրաւամբ «Դրօշակ»ի 95-ի թիւ 5-ի առաջնորդողում շեշտում էր, որ

«Քանի երկու դասակարգ՝ ժողովուրդը եւ միապետութիւն իրար դէմ են կանգնած, ո՛չ մի կերպ հաշտութիւն չկայ: Պատմութիւնն է այն ուսուցել եւ ցոյց տւել, որ ժողովուրդների յեղափոխութեամբ, նորա արեամբ պիտի խեղդւի միապետութիւնը եւ կախաղան բարձրանալ դիւսաւորը, վեհապետը, որ ժողովուրդն ազատօրէն իր բաղդը տնօրինէ եւ ազատ ապրի: Չենք հաւատում բարենորոգումներին եւ քանի կայ միապետութիւնը, պիտի լինի կռիւ նորա տապալման համար»:

Եւ այսպէս՝ կռիւը որպէս պատմութեան օրէնք:

Եթէ մենք աւելի խորը թափանցենք եւ աշխատենք աւելի հիմնաւորել կռիւ թէօրիան, պիտի հե-

ուսման և շնորհի, որ բուսական թէ կենդանական աշխարհում, թույլունների թէ ձկների կենսական ինքնապաշտպանութեան և յարմարեցման երեւոյթները ոչ ալ ինչ են, եթէ ոչ կուի իւրապատուկ ձեւ: Կենդանական աշխարհում՝ իր ամենաստոր աստիճանից մինչեւ ամենարարձր, գոյութեան կուի ընթացքում, երբ ուժեղներն չաղթանակում են եւ թոյլերին ստիպուած են լինում տեղի տալ, երբ ժանիքաւորներն հարւածում են «մսաւորներին», երբ արագաւազները տիրապետում են չեռամընացներին, երբ կնճիթաւորները հարւածում են թշնամիներին, երբ սմբակաւորները պաշտպանւում են հակառակորդներից եւ երբ սուր կտուցները կարողանում են հալածել իրենց նեղութիւն պատճառողներին, մենք իրաւունք եւ հիմք չունինք այլ կերպ մտածելու, երբ շրջապատւած ենք յօշոտողներով:

Երբ անձրեւ, ձիւն է գալիս՝ պաշտպանւում ենք, երբ մեր մարմնի վրայ վէրք է երեւան գալիս՝ մտահոգւում ենք եւ աշխատում սպեղանի գտնել, երբ խփում են մեզ՝ պաշտպանւում ենք, ինչո՞ւ ուրեմն լուռ պիտի մնանք քաղաքական հարածների հանդէպ եւ ինչո՞ւ չպիտի մտածենք ինքնապաշտպանական միջոցների մասին:

Ինչո՞ւ լուռ, ազգային և քարոզչական, երբ մեզ հալածում են, մեր ազգային գոյութեան են վտանգ սպառնում, մեր ինքնութիւնն են ցանկանում մեռցնել եւ մեր սեփականութիւնը թալանել:

Երբ կուի է կենդանական, բուսական աշխարհում, երբ կուի է մարդու մարմնի եւ դրսի բնութեան միջև, ինչո՞ւ չպիտի եզրակացնենք, որ մեր

քաղաքական դոյութեան համար պէտք է կռիւ եւ զոհաբերութիւն :

Եւ այսպէս, կռիւը որպէս բնախօսական օրէնք :

Քաղաքական կեանքի մէջ միապետական կարգերը իւրատեսակի հիւանդութիւն են, որ աստիճանաբար վարակում են հասարակական օրգանիզմը, մեռցնում են նորա մէջ նախաձեռնութեան ոգին, քայքայում են ներքին հոգեկան աշխարհն ու սահման դնում ազատ մտածողութեան : Աստիճանական այդ վարակումը կարող է լայն ծաւալ ստանալ, անդամահատութեան ենթարկել ամբողջութեան մասերը, ապա հիւժեւում, հիւժեւում՝ դէպի գերեզման առաջնորդել :

Այդ հիւանդութեան բացիւնները միապետութեան հիմնարկութիւններն են՝ դատարան, ոստիկանութիւն, պաշտօնեաներ, որոնք հանդիսանում են որպէս խողովակներ, նեարդներ, որոնցով հիւանդութիւնը տարածւում է դէպի զանազան կողմեր :

Յեղափոխական կռիւը, ընդհակառակը, բժշկութիւն է, ներսրսկում, թարմ եւ մաքուր արեան երեւան դալը, որ կամաց-կամաց տարածւելով, աստիճանաբար կլանում է վնասակար տարրերը, կուլ է տալիս բացիւններն ու այսպէս առաջ է բերում հասարակական օրգանիզմի մէջ որոշ ոէակցիա, շրջում, տիրում է խառնակ վիճակ, կռիւը, ընդդիմութիւնն ուժեղանում են, կատաղի բնոյթ ստանում եւ հասնում իրենց գագաթնակէտին, երբ եւ մի վճռական հարւած՝ վերջ է տալիս սկսւած պայքարին, որից յետոյ կամ հիւանդութիւնն է յաղթանակում եւ սկսում զգալի քայքայումներ մտցնել եւ կամ ամբողջութիւնն է տիրապետում, երբ եւ մարդը կամ

Հասարակութիւնը իր զարգացման նօրմալ ընթացքի մէջ է մտնում :

Յեղափոխական կռիւր — որպէս քաղաքական դիզինֆեկցիայի, ակտահանութեան միջոց :

Յեղափոխական կռիւր ո՛չ միայն միջոց է, որով կարելի կը լինի որոշ քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերել, ազատութիւն վայելել՝ բռնապետութիւնը տապալելով, այլ եւ միջոց է նոր ուժեր, ըստեղծելու, շարքերն ամրացնելու, ստարացնելու՝ նոյն այդ կռիւր շարունակելու համար :

Դա մի դպրոց է, ուր կախաղաններն են հանդիսանում որպէս դասատուներ, ահարեկումները՝ որպէս քննութիւններ, ապստամբական շարժումները՝ որպէս դասագրքեր : Իւրաքանչիւր մի դէպք, ամենաթեթեւ կռիւ, ընդդիմութիւն, սերունդներ են կըրթում, պատրաստում, աւելի են չեղափոխականացնում եւ մշակում, եւ այդ է պատճառը, որ չեղափոխական իւրաքանչիւր մի գործ հարիւր, հազար անգամ աւելի աշխատանք, արդիւնք է տւել, քան պրօպագանդան եւ խօսքը :

Յեղափոխական կռիւր ստեղծել է եւ բարոյական որոշ մթնոլորտ, ուր մարդիկ սովորել են զոհարերել, իրենց կեանքը նւիրաբերել ուրիշներին, փոխադարձ օգնութեան եւ սիրոյ զաղափարներն են զարգացել, թոյլերին պաշտպանելու բնագոյն է տիրապետել, մոռացել են իրենց ես—ը, անձնականը . դուրս են եկել անասնական, կենդանական աշխարհից եւ բարձրացել դէպի վեր, դէպի Գողգոթա, որի վրայ 20 դար առաջ Քրիստոս մեռաւ, նահատակեց իր զաղափարների, սկզբունքների համար, ամբողջ մարդկութեան փրկութեան համար եւ այն . . .

կրօնական աստարէզում : Նա բառի բուն նշանակու-
թեամբ կրօնական յեղափոխական էր :

Իսկ շատ-շատերը, որոնք նույնպէս ծնւել էին
հասարակ, աշխատաւոր ժողովրդի ծոցից, որոնք
դիւղացիների, դարբինների, հիւանների որդիներ է-
ին, նրանք էլ մոռացան իրենց ես-ը եւ պատրաստ
գտնւեցան իրենց կեանքը զոհելու իրենց դադափար-
ների, ազգութեան, ազատութեան համար եւ այն...
քաղաքական աստարէզում : Եւ այդ երկու դէպքում
էլ մենք տեսնում ենք, որ քաղաքական եւ կրօնական
այդ պայքարի, կռւի մէջ մարդիկ դառնում են աւե-
լի գաղափարական, անձնագոհ եւ հաւատքով լե-
ցուն՝ դէպի գործը, դէպի վերջնական չաղթանա-
կը...

Սրանք էին այն կարեւորագոյն հիմունքները,
որոնց վրայ յենւած Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ասպա-
րէզ իջաւ եւ չաչտաբարեց յեղափոխական կռիւ բրո-
նակայութեան, միապետութեան դէմ :

Ահա դրանք էին կռւի այն միջոցները, որոնցով
նա դուրս եկաւ եւ 26 տարւայ ընթացքում անընդ-
հատ, անլհատ ազատագրութեան սրբազան պայքա-
րը մղեց եւ ո՛չ մի բոպէ դադար չառաւ՝ հաւատարիմ
մնայով իր դաւանած սկզբունքներին :

Կռիւր, յեղափոխական մտածելակերպը, նորա
համար ո՛չ թէ միայն քաղաքական ազատագրու-
թեան միջոցներից մէկն էր, այլ եւ պատմական-բը-
նախօսական օրէնք : Եւ դաւադրութիւնն ու ինքնա-
պաշտպանութիւնը ո՛չ թէ խօսքեր էին եւ կամ լոկ
ծրագրային կէտեր, այլ եւ անհրաժեշտութիւն եւ
մարդկային բողոքող, ընդդիմացող բնաւորութեան
յատկանշական դժեր : Եւ այդ է պատճառը, որ շատ

չուտով նա կարողացաւ աճել, զարգանալ, տարած-
ւել եւ դառնալ ժողովրդական կուսակցութիւն։ Այդ
էր զաղտնիքը, որ բոլոր կուռղ, բողոքող, ըմբոստ
եւ խիզախ տարրերը նորա դրօշակին փարեցին եւ
այդ էր պատճառը, որ չնայած բազմաթիւ կախա-
ղաններին, անթիւ հալածանքներին եւ անհամար
բանտերին. չնայած հազարաւոր ձերբակալութիւն-
ներին, ներքին հալածանքներին, սեւ տարրերի դա-
ւերին, երկու բռնակալների խստութիւններին եւ
հերոսներին—նահատակների սրբազան շիրիմներին —
նա չմեռաւ, չկորաւ, չընկճւեց, այլ օրէցօր աճեց,
զարգացաւ եւ աւելի ամուր հիմունքների վրայ կանգ-
նեց։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԵՊՓԵՐ

90-ական թւականն է :

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ
ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Տաճկահայաստանի բազմաթիւ վայրերից բողոքների, ցոյցերի և մասնաւոր

ընդհարումների լուրեր են գալիս եւ փոթորկում Կովկասի հայութեան միտքը : Գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները եւ կամ աւելի ճիշդ հոսանքները բաւարարութիւն չէին տալիս օրւայ պահանջին : Անհրաժեշտ էր իրական եւ միացեալ աշխատանք : Եւրոպական կենտրոններից յեղափոխական շարժումներ ղեկավարելն անկարելի էր համարոււմ եւ ամէն կողմից ձայներ էին լսոււմ «դէպի երկիր, դէպի երկիր», բուն Հայաստանի սիրտը :

Էրզրումի արիւնոտ եւ անդրանիկ ցոյցն էր տեղի ունեցել եւ աչդ երեւոյթը անդրադարձել էր բոլոր հայաշատ կենտրոններում :

Օրւայ խօսակցութեան նիւթն էր շուտափոյթ օգնութեան հասնելու խնդիրը :

Նորակազմ Դաշակցութիւնը, անկարող լինելով իր մէջ խտացնել բոլոր յեղափոխական գոյութիւն ունեցող խմբակները, իր սեփական ուժերով ասպարէզ էր նետուել : Մի կողմից անվեհեր եւ գաղափա-

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԽՄԲԻ
ՍԻԲԻՐ ԱՔՍՈՐԻԱԾՆԵՐԸ

րապաշտ գործիչները՝ Պարսկաստանի վրայով ղէնք էին տեղափոխուած դէպի Վասպուրական, իսկ միւս կողմից Դաշնակցութեան հիմնադիրներէից մէկը՝ Պետերբուրգի արհեստագիտական դպրոցի ուսանողներէից Սարգիս Կուկունեանը զբաղւած էր արշաւախումբ կազմակերպելով :

Մեծ խանդավառութիւն էր տիրում հասարակութեան մէջ, ամէն կողմից երիտասարդ ուժեր պատրաստակամութիւն էին յայտնում եւ բոլորի շրթունքների վրայ էլ մի երգ կար .

«Ձայնը հնչեց էրգրումի
Հայոց լեռներէն» :

Այդ էր պատճառը, որ առաջին խումբը շատ դիւրութեամբ կազմւեցաւ ու Ալէքսանդրապօլի, Ղարսի վրայով դէպի սահմանագլուխ անցաւ : Ռուսական կառավարութեան մեղադրական ակտը, բացառապէս նւիրւած Կուկունեանի արշաւանքին եւ կազմւած 1891 թւին նոյեմբեր 30-ին, ազօտ լոյս է սրբուում նախնական շարժումների վրայ :

Այդ ակտից երեւում է, որ երեք գլխաւոր դէմք խոշոր դեր են խաղացել . նրանք են «Գաղտնի Ընկերութիւն», «Յակոբ Սարկաւազ» եւ «Ալաշկերտցի Յարութիւն աղան» :

Խմբի անդամներից Մուրադ Կալմակեանը ցոյց է տւել որ «խմբի ղեկավարներից մէկը, թիւրքահայատակ Յակոբ Սարկաւազն ասել է որ եթէ խումբը չաղթուի ին տանէր քիւրդերի վրայ՝ նրանց գոյքերը պիտի բաժանւէին հայերի մէջ» :

Պարզւում է, որ Ս. Կուկունեանը, Կոնստանդին Լիսինեանը եւ Ռուբէն Յովհաննիսեանը, 90-ի ամա-

ուր Պետրոգրադից Թիֆլիս էին եկել, ուր եւ հանդիպել էին վերոյիշեալ Սարկաւազին, որ ինչ որ «Գաղտնի Ընկերութեան» կողմից բանակցել է դժբանց հետ եւ համոզել զինւած խմբով սահմանն անցնել, բացատրելով միաժամանակ որ Անգլիան խոստացել էր իր օժանդակութիւնը բերել: Այդ անխոնջ յեղափոխականը նկարագրում է բուն Հայաստանի տանջանքները, պատկերացնում է անասելի հալածանքները եւ այդ բոլորին վերջ տալու համար միայն մի միջոց էր առաջարկում — Կռիւ:

Յունիսի մէջ Ալաշկերտից Կաղզւան է գալիս Յարութիւն աղան: Նա եղել էր Բաթում, Թիֆլիս եւ Բազու եւ տեսակցել էր տեղի յեղափոխականների հետ: Նրա նպատակն էր հայկական խմբեր կազմել Կաղզւանում, որոնց թիւը 400-ի պիտի հասնէր եւ ապա բոլորը միասին պիտի սահմանն անցնէին՝ կռուելու քրդերի դէմ եւ պաշտպանելու հայերին:

Յարութիւն աղան շուտով 12 հոգով անցնում է Մատուռ լեռը, ուր նրան միանում է խնուսցի Քաջ Արամը՝ իր ընկերներով: Դրանք բոլորն էլ հետեւում էին մի ընդհանուր ծրագրի եւ աշխատում էին զինւած, կազմակերպւած խմբեր առաջ բերել, որը եւ մեծ խանդավառութիւն է ստեղծում:

Կռուկունեանի մօտ գտնւած թղթերից երեւում էր, որ «գոյութիւն ունէր ինչ-որ «Գաղտնի Ընկերութիւն», իր ներքին կանոնադրութեամբ, իր պայմաներով եւ որ իւրաքանչիւր անգամ պարտաւոր էր կատարել վարչութեան հրահանգները՝ կատարելապէս հնազանդելով»:

«Ձենք կասկածում, չեչտում է մի նամակի մէջ,

որ դու ունենալով Ս. Գործը իբրեւ նպատակ, պիտի համաձայնիս գործել համերաշխ ասն կանոնադրութեանը, որին հնազանդում են ընկերութեան մէջ գտնուող բոլոր անձերը»:

Երրորդ նամակի մը մէջ, գրած Թիֆլիսից, յայտնում են Կուկունեանին, որ կառավարութիւնն արդէն տեղեակ է արչաւանքի մասին, որ սլաշտօնեաները սպասում են Շերեմետեւի (Կովկասի կառավարչապետի) գալստեան, որից յետոյ միայն որոշ քայլեր պիտի առնւին եւ այդ պատճառով էլ խորհուրդ են տալիս հինգ Պետերբուրգեան ընկերներով անմիջապէս անցնել սահման (1890 թ. սեպտ. 8-ի թւակիր):

Չորրորդ նամակի մէջ նորից շեշտում էր սահմանն անմիջապէս անցնելու անհրաժեշտութիւնը եւ միաժամանակ խորհուրդ էին տալիս բաժանել աւելի մանր խմբերի եւ երթալ կարաւանային ճամբով: Այդ գործողները, երկիր մտնելուց յետոյ որոշ աշխատանքներով պիտի զբաղւէին՝ մի մասը խաղաղ պրօպագանդայով, կազմակերպելով եւ տեղական նոր ուժեր գտնելով, իսկ միւս մասն էլ բացառապէս զէնքի մատակարարութեամբ եւ մարտական խմբերի գործունէութեամբ:

Գլխաւորապէս ուշադրութիւն էր դարձրած վերջին գործիչների վրայ, որոնք ամենածանր լուծն իրենց ուսերի վրայ էին առել:

Այս բոլորը ցոյց էր տալիս, որ բացի Յակոբ Սարկաւազից եւ Յարութիւն աղայից, որոնք 90-ական թւականներին Կովկաս էին անցել, կար եւ մի յեղափոխական, գաղտնի կազմակերպութիւն իր

ներքին օրէնքներով եւ իր գծած, չստակ ծրագրով :

Կուկուենեանն առաջինն է եղել այդ Գաղտնի Ընկերութեան անդամներից, որ վճռել էր խօսքից դործի անցնել եւ այդ նպատակով էլ սկսել էր հալ-դուկային խմբի կազմակերպման :

Մի քանի հաւատարիմ գործիչներ անցնում են հալաչատ գաւառները, փնտռում են խիզախ եւ անվեհեր տղաներ, միացնում են փոքրիկ խմբերի եւ ապա ուղարկում դէպի սահմանադուլիս, Ղարսի գաւառակը, Բեննա գիւղը, ուր եւ պիտի ստանային իրենց հրացանները :

Մի երկրորդ յանձնախումբ էլ զբաղւած է եղել, չա՛տ դժւար, համարեա դժոխային պայմաններում դրամ հայթայթելով և զէնք ձեռք բերելով : Նո՛ր գործունէութիւն էր, նոր մարդիկ էին եւ այդ բոլորի հետ միասին կար եւ ոռւս կառավարութեան անբարեացակամ վերաբերմունքը :

Երկար աշխատանքներից յետոյ 90 թւի սեպտ. 23-24-ի գիշերը հարիւր հոգուց բաղկացած խումբը, զինւած արագածիզ հրացաններով, դիմում է դէպի սահման : Դրանց առաջնորդներ էին նշանակւած՝ Կուկուենեան, Սարգար Աւետիսեան եւ Ղարաբաղցի Աբրահամը :

Այդ խմբից 15 ձիաւոր, սեպտ. 24-ի կէսօրին, կարողանում են անցնել սահմանը, յարձակւել տաճկական Ախւարկ գիւղի վրայ եւ բաւական վնաս հասցրնել բնակչութեան : Աչին-Օղլի եւ Ախւարկ գիւղի բնակիչները վճռում են դիմադրել եւ այդ նպատակով առաջ են անցնում դէպի Չիչաղլիի կիրճը,

ուր եւ հանդիպելով ձիաւորներին, սկսում են հրա-
ցանաձգութեան :

Քիչ յետոյ, սակայն, պարզւում է որ Ձիչաղլիի
կիրճում երեւացող զինւորները ուսս սահմանապահ
կօզակներն են եղել, որոնց թիւրքերը բացատրում
են զինւած հայկական խմբի յարձակման մասին :
Այդ տեղից էլ սկսւում է երկու կողմից աչալուրջ
հսկողութիւնը :

Հայդուկային այդ խումբը ապաստանում է
Բօզդաղի ստորոտներում : Դրանց որսալու համար
Թօփրազ-Գալէից ուղարկում են կէս վաշտ թրքա-
կան զինւորներ, բայց անօգուտ է անցնում, որով-
հետեւ խումբը կարողացել էր հեռանալ : Այդ դէպքն
իրենց մանրամասնութիւններով տեղեկագրւում է
բարձր իշխանութեան եւ վերջինս, համարելով դը-
րանց «չարագործներ», հրաման է արձակում հե-
տապնդել եւ ձերբակալել :

Մի երկրորդ խումբ, մօտեցած լինելով սահմա-
նին, ճանապարհին սպանում է բազմաթիւ թիւրքե-
րի՝ թւով 10-ը, բոլորն էլ բացառապէս թրքահա-
տակ : Դրանց դիակները գտնւած են Աղբուլաղի
մօտ՝ մի ձորակի մէջ : Բժշկական քննութիւններից
երեւացել է, որ այդ սպանւած թիւրքերը ստացել են
խէնչալի հարւածներ, որոնցից առաջացած վէրքերի
թիւը հաշւում էր 6, 7, 12, 19 եւ աւելի : Սեպտեմ-
բերի 26-ին, Կաղզլանի մօտ գտնւած Գիւմիւլ-Թա-
փաչի վրայ, երբ խումբը անտառների միջով անց-
նում էր դէպի սահմանագլուխ, պատահում է երեք
թիւրքերի, որոնք անտառ էին իջել փայտ կտրելու :
Տեսնելով զինւած հայերի, նրանք սարսափում են եւ

պատրաստուում չեա փախչելու: Տղաները կասկածում են եւ չըջապատում նրանց՝ սպանելով մէկին եւ վիրաւորելով երկրորդին: Երրորդը, որ ձիաւոր է լինում, կարողանում է փախչել և հասնել Կաղըզւան ու տեղեկացնել գաւառապետին:

Այդ դէպքից յետոյ սկսւում է ռուս կառավարութեան հետապնդումը: Կապիտան Կուզուեօվը իր հետ վերցնելով մի վաշտ կօզակներ, գալիս է փնտռելու «չարագործներին»: Արաքսի ափին, Գիւմիւշ-Քիւմբէթի եւ Կաղզւանի միջեւ ձերբակալում են երեք հայի, որոնց մէջ է լինում եւ Եփրեմ Դաւթեանը: Դրանք բոլորն էլ զինւած են լինում:

Այդտեղից կապիտանը անցնում է Խաս գիւղը, որի շրջակայ այգիներից մէկի մէջ պահւած են լինում հայդուկները: Նրանք իրենց ճանապարհը շեղած են եղել՝ խուսափելու հետապնդումից եւ յարմար բոպէի սպասելու: Յանկարծ երեք կողմից շրջապատուում են պետական զինուորներով: Հրաման է արձակւում զինաթափ լինել — բայց մերժում է ըստացւում: Կօզակների խմբին առաջնորդում էին հայ գիւնոր Մարտիրոսեանի եւ գիւղի մուխտար Գրիգոր Ոսկանեանը, որոնք եւ բանակցութիւններ են վարում: Ըստ մեղադրական ակտի՝ այդ մերժումից յետոյ թեթեւ հրացանաձգութիւն է տեղի ունենում եւ իբրեւ թէ նախայարձակ են լինում հայերը, որից եւ վիրաւորւում է մի կօզակ:

Մի ամբողջ օր կապիտան Կուզուեօվը պաշարում է տղաներին, մինչեւ որ հետեւեալ օրը, Ժամի 12-ի մօտերը Կաղզւանից օգնութեան են հասնում Դերբենդեան 154-րդ զնդի մի վաշտ եւ մի ջոկատ էլ

կարսեան սահմանապահ բրիգադից : Դրութիւնը կը ըրիտիկական էր : Նրանք ո՛չ մի մտադրութիւն չունէին կուելու ռուսական զինուորների դէմ, իսկ վերջիններս էլ չէին կարող ըմբռնել երիտասարդ յեղափոխականների խանդավառ տրամադրութիւնը :

Նրկար խորհրդակցութիւնից յետոյ, թեր ու դէմ խօսակցութիւններից չետոյ, վճռում են անձնատուր լինել, յուսալով թէ կարող կը լինէին շուտով ազատուել եւ նորից գործի գլուխ անցնել :

Բոլորին ձերբակալելուց չետոյ, կառավարութիւնը գրաւում է 28 բերդան հրացան, 2 վանչետուրի, 2 Պիրօլի, 4 Շնէյդէրի եւ այլ հրացաններ : Միաժամանակ վերցնում են 11 դաշոյն, 2 սուր, 6 սւին, 1 ատրճանակ, 24 եսփուռնճի և 6 պայտուսակ՝ փամփուշտներով լիքը :

Դրանք բոլորն էլ աշխատում են ամէն կերպ՝ համոզելու իրենց ձերբակալողներին, որ վատ մտադրութիւն չունին, որ ռուս կառավարութեան դէմ չեն գործում, որ նպատակ ունին միայն տանջւած հաչրենակիցներին օգնելու . բայց անօգուտ : Նրանց բոլորին էլ առաջնորդում են Ղարսի բանտը, չլթայ են զարնում ոտներին եւ որպէս քրէական չանցաւորների դատում :

Հայ ժողովուրդը խո՛ր չուսահատութեան մէջ է ընկնում : Ի՞նչպիսի ոգեւորութեամբ նա ճանապարհ էր դրել իր որդիներին, ի՞նչ յոյսեր էր կապել նրանց հետ, ո՞րպիսի լաւ հաւատք էր ունեցել քրիստոնեայ, խաչապաշտ ռուսի վրայ, որոնք ահա իր աչքի առաջ չքանում են : Մի հսկայ թափօր էր աչդ, պատմում են ժամանակակիցները, մի մեծ ժողովրդ-

դական չարժուժ, համակրական մի խոշոր ցոյց, որ ունեցաւ իր պատմական նշանակութիւնը եւ դաստիարակիչ միջոց հանդիսացաւ նոր սերնդի համար:

Քաղաքից-քաղաք այդ բանտարկեալներին հետեւում էր հոծ բազմութիւն, ամէն մէկը ուրախութեամբ դրամ, կերակուր էր փոխադրում բանտը. կիրակի օրերը հարիւրաւոր այցելուներ էին սպասում տեսակցելու, մխիթարելու, ոգեւորելու նըրանց եւ շատ-շատերի գանկերում էլ յեղափոխական խրոխտ թռիչք էր երեւում՝ փախցնել բանտից եւ ազատել դրանց, բայց դեռ անկազմակերպ վիճակի մէջ են լինում:

Նրանք դատւում են քրէական օրէնսգրքի 262, 268, 269 եւ 1459 յօդւածներով: Այդ յօդւածների տրամադրութեամբ բանտարկեալներն համարւում էին որպէս չարագործներ, մարդասպաններ եւ պետական կարգերի դէմ կուռղներ: Դատաւարութեան ժամանակ բոլորն էլ անկեղծաբար բացատրում են իրենց նպատակը:

Նրանք յայտնում են, որ ոչ մի մտադրութիւն չեն ունեցել կռիւ յայտարարել ոռւս կառավարութեան դէմ, որ նոյնիսկ նրանք կարծել են թէ՛ այդ քայլը կարող է համակրանք գտնել որոշ խաւերում, որ նրանք մտադրութիւն չեն ունեցել մարդ սպանելու եւ կամ թալանելու, այլ միայն անցնել սահմանը, մտնել տաճկաց հողը, պաշտպան հանդիսանալ տառապող եղբայրներին, վրէժ լուծել անգուլթ եւ գազան քիւրդերից:

Խումբը միաժամանակ խոստովանել է գեներալ Պետանդերին թէ՛ Ռուսաստանը զուր տեղն է միջա-

մըտում իրենց պաշտպանած դատին, քանի որ իրեն հակառակ չեն գործելու:

Ռուս կառավարութեան համար պարզ է եղել եւ այն, որ դրանք պիտի սահմանն անցնէին եւ ուղիղ դէպի Սասուն գնային, ուր անհամեմատ աւելի չարմար վայրեր կային՝ կուելու եւ պաշտպանելու համար:

Դատաւորները, իրենց քննութեան ընթացքում առանձնապէս ուշադրութիւն են դարձրել չեղափոխականների ուսերի վրայ գտնւած զինանշանին՝ «Մ. Հ.», որ նշանակում է «Միութիւն Հայաստանի»: Այստեղ է, հաւանօրէն, որ նրանք կասկածում են եւ վճռում շատ աւելի խիստ վերաբերմունք ցոյց տալ ու մի անգամից արմատախիլ անել «Միացեալ Հայաստանի» գաղափարը:

Մի քանի օր տեւող դատավարութիւնից յետոյ, երբ ամէն միջոց գործադրում են բանտարկեալներին ազատելու, դատավճիռն է կարգացւում, որով բոլոր մասնակցողները աքսորւում են Սիրիւր, սառցային հիւսիսը, որ գաղափարի ու գործունէութեան վայրից շատ է հեռու:

Առաջին ծանր հարւածն է, որ իջնում է մանուկ Յեղափոխութեան գլխին: Առաջին զոհերն են, որ բաց են անում Ազատագրութեան մեծ ճանապարհը եւ հիմք են դնում այն շարժման, որ չետազայում աւելի է ծաւալւում եւ տարածւում:

Առաջին խմբին մասնակցողները բոլորն էլ չեն ձերբակալւում եւ դատւում: Նրանցից մի քանի հոգի մեռնում են, մի քանիսն էլ անցնում են Պարսկաստան՝ այնտեղ շարունակելու սկսած գործը:

Կուկունեանի արշաւանքը իր կազմակերպութեան մէջ շատ թուլ կարող է եղած լինել, բայց փաստ է, որ շատ սերունդներ կրթեցան նրանով, որի համար մինչեւ այսօր էլ յիշատակելի ու պաշտելի է այն:

Առաջին փորձը, որ այնքան դժւարութիւններով էր զլուխ բերւած, որի հետ այնքան յոյսեր էին կապւած, եղաւ միաժամանակ ուղեցոյցը չետազայ գործունէութեան: Նախնական այդ դասն առանց հետեւանքի չմնաց:

Եւ ահա, մի առ ժամանակ խոշոր խմբեր կազմակերպելու մտադրութիւնը մի կողմն են նետում, համարելով այդ անկարելի եւ դժւար, ու փարում են կազմակերպական աշխատանքին:

Գործիչների մի մասը մնում է Կովկաս, օգտուելու ստեղծւած տրամադրութիւնից, նիւթական աղբիւրներ գտնելու եւ զէնք հայթաչելու: Մի ստւար խումբ էլ չարքաշ աշխատաւորներից՝ կենտրոնանում է Պարսկաստան՝ հսկելու տեղափոխութեան վրայ եւ հաղորդակցութեան դիւրութիւններ գտնելու, իսկ մի երրորդ մասն էլ իր վրայ է վերցնում ամենադժւարին՝ անցնել սահմանը, մտնել հայ ժողովրդի մէջ, արթնացնել զիտակցութիւնը եւ պատրաստել ասպազայ գործունէութեան համար:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան սկզբնական շրջանում երկու գլխաւոր աշխատանք էր առաջ տանում — զէնքի տեղափոխութիւն եւ սահաբեկումներ: Երկուսն էլ իրենց յատուկ դժւարութիւններն ունէին, մանաւանդ առաջինը, որի համար ո՛չ միայն շատ աշխատանք, դրամ ծախսւե-

յաւ, այլ եւ բազմաթիւ զոհեր տրւեցան: Գործուհէութեան աչդ երկու չրջանն էլ յեղափոխական արխիւի սեփականութիւն են եւ մենք հնարաւորութիւն չունինք մանրամասնօրէն եւ ժամանակագրական կարգով ուսումնասիրութեան ենթարկելու:

Այսքանը միայն կարելի է շեշտել, որ 92 թւականին առանձնապէս աչքի էր ընկնում Վասպուրականը: Լինելով Կովկասի եւ Պարսկաստանի սահմաններին կից եւ մշտապէս շփւելով յեղափոխական գործիչների և հայդուկային խմբերի հետ, նա աւելի շուտ էր նետուել ըմբոստութեան եւ դիմադրութեան գիրկը:

Եւ ահա մենք տեսնում ենք թէ՛ ինչպէս մէկը միւսի յետեւից գլորւում են վնասակար տարրերը, սլատվում են մատնիչները, լինում են յաջող ահաբեկումներ, որոնք իրենց բարոյական խոշոր նշանակութիւնն են ունենում ու զարկ են տալիս յեղափոխական շարժման: 92-ի օգոստոսի վերջերին ըստպանւում է Դէորգ Զրադանեանը, որ կանոնաւոր կերպով մատնութիւններ էր անում եւ աշխատում սլաշտօնի տիրանալ՝ իր կեղտոտ ծառայութիւններով: Նա միշտ տեսակցում էր Վանի կուսակալի եւ ոստիկանապետի հետ, որոնք յեղափոխականներին հալածելու համար յաճախ նրա օգնութեան էին դիմում: Այդ վատ տիպը մի քանի անգամ «կասկածելի հայերի» ցուցակ է ներկայացրել սուլթանի անձնական քարտուղար Քեաֆիբ Սարգար փաշային, ինչպէս եւ Վանի կուսակալ Բահրի փաշային: Այդ խոչընդոտները մէջ տեղից վերացնելու համար խիզախ տիպեր չէին սպակասում, եւ ահա մի օր, երբ նա Վա-

րագից քաղաք էր վերադառնում, նրա վրայ են չար-
ձակում ահաբեկիչներն ու սպանում:

Նոյն բաղդին է արժանանում եւ Նեան Թարգի-
բաւեանը, սեպտեմբեր 10-ին: Այդ տիպը,, կեղեքե-
լու եւ աւելի ազատ շահագործելու համար իրեն
պարտական հայ գիւղացիներին, կառավարութեան
փէշերի տակ էր մտնում եւ մի կողմից լուրեր հա-
ղորդելով յեղափոխականների մասին, միւս կողմից
իր շահատակութիւններն էր շարունակում: Նա պատ-
րաստութիւններ էր տեսնում Պօլիս գնալու եւ իր
եղբայրների մասին տեղեկութիւններ հաղորդելու
կառավարութեան ու մի քանի «կարեւոր» տիպերի
մասին լուրեր տալու, երբ յեղափոխականի տաք
գնդակը գալիս է եւ նորա ճանապարհը փոխում ...
դէպի գերեզման:

Նոյն օրը և եթ վիրաւորւում է և մի այլ թեր-
զիբաշեան՝ Յարութիւն էֆէնդին, որ երեւի ազգա-
կան էր նախորդին — թէ՛ արեամբ եւ թէ՛ մատնու
թիւններով, որովհետեւ ոստիկանութեան դաշնա-
կից էր եւ պարբերաբար լուրեր էր հաղորդում:

Միայն ներքին չարիքի դէմ չէր որ կռիւ էր մը-
ղում յեղափոխութիւնը: Նա հաւասար չափով պայ-
քարում էր եւ դրացիների դէմ՝ թիւրք ոստիկաննե-
րի եւ մատնիչների: Վանի մէջ առանձնապէս աչքի
էին ընկնում երկու ոստիկան՝ Մէհմէդ էֆ.-ին եւ
լրտես փօլիս չէլիս Հէյդէրի Նուրիմ, որոնք մի-մի
ցաւ էին դարձել հայ ժողովրդի գլխին: Նրանք միշտ
կառավարում էին ձերբակալութիւնները, հետա-
պընդում էին յեղափոխականներին, աշխատում էին
թակարդներ լարել, տանջանքի էին ենթարկում ան-

մեղ հայերի խոստովանացնելու դիտաւորութեամբ եւ շատ ժամանակ էլ դրամական տուգանք էին վերցընում՝ սպառնալով հակառակ դէպքում բանտ առաջնորդել:

Նրանք էին փողոցների եւ տների տէրերը, նրանք էին կառավարում ժողովրդին եւ ամէն ինչ էին՝ արհեստաւոր, աշխատաւոր դասակարգի աչքում: Պէտք էր վերջ տալ դրանց, ցոյց տալու համար թէ՛ մի ալլ պատժող ուժ կար, աներեւոյթ ձեռք, որ նոյնպէս ամէն տեղ էր, միայն այն տարբերութեամբ, որ պաշտպան էր հանդիսանում հասարակ ժողովրդի շահերին: Եւ ահա հոկտեմբեր ամսում, իրար յետեւից վիրաւորւում է Մէհմէդէ Ֆէնդին եւ սպանւում լրտես Նուրին:

Այդ չաջողութիւններն իրենց նշանակութիւնն են ունենում եւ սարսափ են ազդում կառավարութեան շրջանակների վրայ:

92-ի սեպտեմբերին, Մշոյ Դաշտի մէջ էլ երեւան են դալիս ահաբեկումներ, որոնցից նշանաւորն է մատնիչ Կրպօի սպանութիւնը՝ Ալիզունանցի Լեոնի ձեռքով:

Այս բոլորի հանդէպ ժողովուրդի համակրութիւնն է երեւում. նա ուրախանում է եւ հրճւում, որովհետեւ իր ազատութիւնը պաշտպանող կտրիճներ են երեւան եկել, որոնք անձնազոհութեամբ ասպարէզ են նետւել եւ ստոր տիպերին հեռացնելով՝ հարթում են ճանապարհը:

Մի ներքին, թաքնւած համակրանք էր նկատւում դէպի այդ ազատարար շարժումը. հոգիներն ամրապնդւում էին, սիրտերը թունդ ի թունդ բա-

բախում, մտքերը խմորւում և կամաց-կամաց վարագոյրի լետեւից երեւան էր դալիս երէկւայ ըստրուկ, հնազանդ հայը, որ այսօր ապստամբ է եւ իր զէնքերով ցանկանում է իր ունեցւածքն ու պատիւը, կեանքն ու ազատութիւնը պաշտպանել: Դրան որպէս ապացոյց կարելի է բերել այն տոկունութիւնը, որ ցոյց են տալիս հայ գիւղացիները բանտերի մէջ, երբ նրանք անպատմելի տանջանքների են ենթարկւում, բայց յեղափոխականների, ահաբեկիչների տեղը չեն յայտնում:

Ժողովրդի այդ տրամադրութիւնները կարողացան օգտագործել յեղափոխականները: Առանց ժամանակ կորցնելու, իրենց չնչին միջոցներով, նրանք որոշեցին զէնք մտցնել երկիր, զինել ժողովուրդը եւ առաջուց պահեստներ հիմնել՝ ապագայ մեծ ծրագիրների համար: Այդ տանջալից աշխատանքները կատարող հերոսների անունները յայտնի չեն դեռ հասարակութեան, նրանք դեռ փոշիների, անյատուկեան մէջ են: Նրանք միայն մի պատւարեր անուն ունին՝ «Զինակիր իմ»-ի անդամներ: Ծանր է եղել դրանց աշխատանքը եւ մահաբեր: Ամէն մէկը մի քանի հրացան շալակած, գիշերերը միայն ճամբայ քալելով, մարդկային բնակավայրերից հեռու մնալով, նրանք պարտաւոր էին անտառների միջով, լեռների, դժւար անցանելի բլուրների վրայով քալել եւ փոխադրութիւններ կատարել:

Ահա դրանցից մէկը, 93 թւականին, դէպի Վան տանող ճանապարհից մէկի վրայ հանդիպում է մի խումբ գինւած քրդերի, որոնք պահանջում են անձնատուր լինել եւ զէնքերը յանձնել: Տղաները ո'չ մի

մտադրութիւն չունէին եւ ո՛չ էլ պարտականութիւն՝ կուեւոս: Նրանք բոլոր խոչընդոտները պիտի չազ-
թահարէին եւ զէնքերն իրենց որոշեալ տեղը
հասցնէին: Անձնատուր լինել, զէնքերը յանձնել—
աչդ հաւասար է մահաւան եւ ահա նրանք վճռում են
դիմադրել, կուել եւ քիչ զոհ տալով ազատուել:

Մի քանի ժամ տեղը կուի րնթացքում մերոնք տա
լիս են երեք զոհ, որոնք անվեհերաբար կուել էին,
թէեւ դեռ երիտասարդ հասակի մէջ էին: Թշնամին
ունենում է բաւական թւով սպանւածներ եւ վիրա-
ւորներ: Մութը վրայ է հասնում եւ խմբի միւս տը-
ղաներն հնարաւորութիւն են ունենում նահատակ-
ւած ընկերների զէնքերն էլ վերցնելով՝ իրենց ճա-
նապարհը շարունակել՝ ընտրելով աւելի դժւարին
կէտեր:

Վասպուրականի շրջանը նորից փոթորկւած էր
եւ վտանգաւոր ամպեր էին կուտակւել երկնքում:
Կուսակալ Բահրի փաշան աչքի էր ընկնում իր հա-
յատեցութեամբ եւ խստութիւններով: Նա նպատակ
էր դրել ոչնչացնել եւ արմատախիլ անել չեղափո-
խական մտածողութիւնը եւ այդ նպատակով էլ աշ-
խատում էր վախ ազդել, սարսափեցնել հայ հասա-
րակութեան: Այդ ժամանակները իրար չետեւից եր-
կու քստմնելի դէպք են պատահում՝ Կողուլի ձորի
նահատակութիւնը եւ Կուռուբաշի ոճիրը:

Կողուլի ձորում, համիդիէների ձեռքով սպան-
ւում են մի քանի դերձակ եւ դարբին աշխատաւոր-
ներ՝ որոնց համակրանքը չեղափոխական շարժման
հետ է եղել եւ որոնք լուռ ու մունջ իրենց մասնակ-
ցութիւնն էին բերել ու ժողովրդի ծոցից ելնելով՝

նրա համար էլ աշխատանք էին թափում: Բահրի փաշան հրամայում է այդ գիականներից կտրել գլուխները, զից հանել եւ սրտոգնել փողոցները՝ որպէս պետական դաստիարակութիւն, որպէս հակայեղափոխական պրօպագանդալ:

Նոյն տարեալ ընթացքում Կոստուբաշ գիւղի դաշտերում, զարնան ժամանակ, համիդիէ հեծելադօրքը չարձակւում է 4 հայ պատանու եւ նոյնքան էլ երիտասարդ հայ օրիորդների վրայ: Երբ պատանիները դէպի գիւղ կը վազեն՝ օգնութիւն խնդրելու, զինուորները կը հասնեն, կը բռնեն նրանց եւ չորսին էլ սրախողխող կ'անեն, իսկ աղջիկներին կը լլկեն, որոնցից երկուսը տեղն ու տեղը կը մեռնեն:

Ժողովուրդը, սաստիկ զրգուած եւ յուզւած, վերցնում է գիականները, բարձում սայլերին եւ դէպի Վան տանում: Ճանապարհին նրանց միանում են ուրիշ հայեր, իսկ քաղաքում, յեղափոխականների ջորդորներով եւ ստիպման տակ, խանութները փակւում են եւ այսպիսով ցոյցն ընդհանուր բնաւորութիւն է կրում: Յուցարարները անցնում են անգլիական եւ ռուսական հիւպատոսարանների մօտով, մօտենում են Նալպանդեանների տան, ուր բնակութիւն էին հաստատել Պօղոս եպիսկոպոսն ու Աղլթամարալ Սաչատուր եպիսկոպոսը, որոնք միացած մի քանի հարուստների հետ աշխատում էին բնի մէջ խեղդել յեղափոխական շարժումը եւ իրենց ազգադաւ գործունէութեան համար լայն ասպարէզ բաց անել:

Յոյցի ամենաախառաւոր ըոպէում, երբ պատերազմութիւնը ներս պիտի մտնէր Պօղոս եպիսկոպոս

սին առաջարկելու, որ միասին գնան հեռագրատուն եւ Բահրի վաչայի գաղանութիւնների մասին իմացընեն Պօլիս՝ ազգային իշխանութիւններին, վրայ են հասնում ոստիկանները, որոնց հետ թեթեւ ընդհարում են ունենում ցուցարարները: Չնայած դրան, ժողովուրդը ներս է խուժում եւ բռնի դուրս հանելով եպիսկոպոսին՝ թափօրի դուրս անցուցած շարժում դէպի հեռագրատուն: Այդ դէպքի մասին Պօղոսականները իմաց են տալիս վալիին, չալտնում են որ եպիսկոպոսին բռնութեամբ են տանում եւ ահա բազմաթիւ պահակներ հասնելով կարողանում են ցրել հասարակութեան եւ ազատել իրենց սիրեցեալ եւ հաւատարիմ առաջնորդին:

Այդ երկու դէպքերի առթիւ եղած ցոյցը անհետեւանք չի անցնում: Կառավարութիւնն սկսում է որոշ խստութիւններ ձեռք առնել եւ առաջուց պատրաստած ցանկի հիման վրայ ձերբակալութիւններ կատարել: Բանտերը լեցւում են երիտասարդներով. դուրսն էլ շարունակում է հալածանքը: Հայ լըրտեսներն էլ պակաս դեր չեն խաղում այդ աշխատանքի մէջ եւ մանաւանդ նրանցից մէկը՝ Յակոբ Ալաճեանը, որ դեռ շատ առաջ լրտեսի պաշտօն ունէր եւ կառավարութեան օժանդակում էր:

Սկսում են անասելի սուսնաճնքների ենթարկել բանտարկեալներին՝ չեղափոխական գաղտնիքներ իմանալու դիտաւորութեամբ:

Բանտի մէջ, կէս գիշերին, դատաւորը, միլազիմն ու մի քանի զափթիւրաններ ներս են մտնում հայ կալանաւորներից իմանալու միւզիրների (յեղափոխականների) մասին տեղեկութիւններ: Բանտար-

կեալները մերժում են: Այն ժամանակ դատաւորը հրամայում է ձեռքերն ու ոտքերը փայտեայ մեքենայի մէջ դնել ու սղմել, հասցնելով անպատմելի ցաւ ու տանջանք: Երբ այդ միջոցն իր որոշ արդիւնքը չի տալիս, այն ժամանակ կը դիմեն շիկացած երկաթի օգնութեան՝ այրելով, տաղելով նրանց մարմինը՝ ձգելով ուշագնացութեան մէջ:

Մի ուրիշին, աւելի խիզախ պատանու, գլխի մազերն են փետում, դուրս հանում, որից բանտարկեալը ճշում է, խնդրում ազատ արձակել, բայց անօգուտ: Ինքն էլ ոչինչ չի ասում: Այն ժամանակ բեւեան են բերում մի քանի բեւեռներ, վերցնում են մուրճն ու մի քանի հարեած խփելով՝ բեւեռները խրում են ուղեղի մէջ, որից ստիպւած բանտարկեալը մի քանի անուն է տալիս՝ անգիտակից եւ ուշաթափ դրութեան մէջ: Յետոյ երբ ուշքի է գալիս եւ երբ նրան պատմում են որ ինքը մի քանի անուններ է յայտնել, տղան չի կարողանում տանել հոգեկան այդ ծանր պատասխանատուութիւնը, խելագարւում է եւ վշտի գերազոյն բոպկներից մէկում իր գլուխը դարնում է պատերին ու ջարդ-փշուր անում:

Այս բոլոր դէպքերը, սակայն, անօգուտ չեղան եւ յեղափոխական շարքերի համար, որոնք օր ըստ օրէ ստուարացան: Ամենից առաջ մի քանի մատնիչներ եւ լրտեսներ ահաբեկման ենթարկւեցան, որոնց մէջ կարող ենք յիշատակել միայն լրտես Յակոբ Ղլտճեանի անունը: Այդ յաջող փորձերն իրենց մեծ նշանակութիւնն ունեցան ժողովրդի վրայ, որ ուրախութեամբ դիմաւորեց իւրաքանչիւր մի նման լուր, ապա առաջ եկան աւելի խիզախ, յանդուգն ե-

ըիտաասըգներ, որոնք նահատակների թարմ շիրիմների առաջ ծնկաչոք երգւեցին վրէժխնդիր լինել եւ շարունակել սրբազան գործը: Կուռուբաչի եւ Կոդուլի նահատակների դիակները չեն վհատեցնում մի բռնն յեղափոխականների, այլ աւելի եւս ոգււորութիւն եւ ուժ են ներշնչում: Կազմակերպւում են աւելի ստւար խմբեր, առաջ է գալիս կազմակերպած ուժի անհրաժեշտութիւնը, պարզւում է յեղափոխական դրօշը, որի տակ են մտնում տաճկահայը, կովկասահայն ու պարսկահայը: Ձեռք ձեռքի են տալիս ինտելիգենտն ու բանւորը, արհեստաւորն ու գիւղացին, որոնք միացած մի մեծ գաղափարական նպատակի համար, աշխատում են իրենց զոհաբերութեամբ, իրենց արիւնով մաքրել հայութեան ճակտից ստրկութեան արատը եւ ինչ գնով էլ լինի՝ հասնիլ ազատութեան:

Բռնապետութիւնն իր աչքի առաջ տեսնում էր այդ զարգացումն ու կուրի աստիճանական ուժեղացման թափը, բայց անկարող էր վերջ տալ:

ԱՐԱՅԹԻ ԿՈՒԻԻԸ

Մ ուշի շրջանն էլ խմորումների մէջ էր: Մի քանի յեղափոխական խմբեր, որոնց ղեկավարում էր Արաբօն, իրենց գործունէութեամբ սարսափ էին ազդել կառավարական շրջանների վրայ, որոնք անկարող էին ձերբակալել այդ աներեւոյթ ուժերին: Մշտական շրջագայութեան մէջ գտնւելով, հայդուկները մշտապէս յարձակման եւ կամ պաշարման վտանգին էին ենթարկւած: ԳՅ-ի աշնան, Խնուսի եւ Մ ուշի մէջ գտնւած Գէօլ-Առաչ գիւղի մօտ տեղի է

ունենում խոշոր ընդհարում: Այդ կուլին մասնակցում են յայտնի յեղափոխականներ — Արարօն, Վարդանը, Ասօն, Բուլղարը եւ ուրիշներ: Մութը վրայ հասնելով խումբը աննկատելի կերպով թաքնըւում է մի մարագում: Նրանք շա՛տ յոգնած էին եւ որոշել էին մի քիչ հանգստանալ իրենց քաղցը լռեցնելու, ապա ճանապարհը շարունակելու համար:

Անօթի էին եւ պէտք էր հաց գտնել: Իրենցից մէկին որոշում են ուղարկել դուրս, գաղտագողի կերպով, որ հացի, կերակրի պաշար առնէ եւ շատ մեծ զգուշութեամբ վերադառնալ, որպէսզի գիւղացիներն իրենց թագստեան տեղը չիմանան:

Նրանք խուսափում էին եւ գիւղացիներից:

Հացարեբը դուրս ելնելուց մի քանի ըրպէ յետոյ գիւղում իմանում են յեղափոխականների ներկայութիւնը եւ վախենալով կառավարութեան վերէժխնդրութիւնից՝ վճռում են դիմել տղաներին, ամէն ինչ բացատրել եւ խնդրել որ օր առաջ թողնեն գիւղը:

Գիւղական ներկայացուցիչներին տղաներն ընդունում են մարագում, լսում են նրանց բացատրութիւնները, իրենք էլ իրենց նպատակն են բացատրում եւ վերջապէս համաձայնելով՝ իրաւունք են խնդրում շատ քիչ հանգստանալու, ճաշելու եւ ապա իրենց ճանապարհը շարունակելու:

Լուսաբացին նրանք հասնում են Գեօլ-Առաշու ձորը, ուր եւ չրջապատում են զինւած քրդերից: Շուտով հաւարն ընկնում է եւ մօտակայ գիւղերը: Մի քանի ժամից յետոյ սար ու ձոր լիքն են մարդկա-

յին ստեղծներով, լսում են գոռում-գոչում, հրա-
ցանաձգութիւններ :

Շատ վատ ժամանակ շրջապատեցան նրանք եւ
այն էլ ձորի մէջ : Արաբօն հրամայում է դէպի սարը
բարձրանալ՝ չարմարաւոր դիրքեր գրաւելու հա-
մար : Սարի լանջերով մի բուռն հաչ քաջերը վեր են
բարձրանում, համարեա թէ մագլցելով եւ սկսում
է կատաղի, օրհասական կռիւր :

Մեծ իրարանցում է տիրում քրդական ցեղերի
մէջ : Նրանց պատեհութիւն էր տրւած կառավարու-
թեան աչքում հաւատարմութիւն ցոյց տալու եւ մի-
աժամանակ պարգեններ ստանալու :

Չորս կողմից պաշարւած տղաները իրենց յոյսը
կտրում են աղատելուց, զգում են մահւան մօտա-
լուտ լինելը եւ վճռում են մի լաւ դաս տալ թշնա-
մուն :

— Ոտքիցս վերաւորուեցի, տղերք, կանչեց Ա-
ւօն եւ կանգ առաւ :

— Հրացանդ շարունակիր նստած գցել — եղաւ
Արաբօի պատասխանը — եթէ չես կարող կռւել
լաւ է քայլես առաջ, քանի վէրքդ տաք է :

Կռիւր կատաղի էր : Արաբօն սրտապնդում էր
տղաներին, չոչս էր տալիս նրանց եւ երբեմն բար-
կացնում էր ասելով՝ «լէ՛չէկ ձգեցէ՛ք դլուխներդ,
եթէ քիւրդերից այդքան կը վախենաք» :

Բոլորն էլ ոգեւորութեան մէջ էին : Ոչ ոք յու-
սահատութեան նշան չէր ցոյց տալիս : Արաբօն ու
Վարդանը ցատկում էին մացառից մացառ, քարից
քար, իսկ քրդերի գնդակները կարկտի սլէս էին
թափւում :

Անհաւասար այդ կուլի մէջ ընկան Մարտօն, Բուլղարն ու Աւօն: Արաբօն եւ Վարդանը աւելի բարձր դիրքեր գրաւած լինելով՝ յետ էին կասեցընում թշնամու առաջխաղացքը:

Վիրաւոր ընկերներից մէկը, որի գլխի վրայով էին անցնում, սուրում այդ գնդակները, ուրախութեան արցունքներն աչքերին կանչում է.

— Գնդակներ, գնդակներ, դատարկ մի՛ գնաք, սրտեր պատռեցէք:

Երեկոյեան դէմ կռիւը վերջանում է: Գիշերաշին խաւարը գալիս է եւ ամէն ինչ ծածկում: Արաբօն եւ Վարդանը միւս ընկերների հետ կարողանում են աներեւութանալ եւ նորից դէպի գործ դիմել:

Մի առ ժամանակ ոչ ոք չէր իմանում նրանց ուր լինելը: Միայն ժողովուրդն հաւատում էր թէ՛ նըրանք ազատ են, նոր պատրաստութիւններ են տեսնում, նոր խմբեր են կազմում՝ շարունակելու իրենց կռիւը եւ որ գլխաւորն է ազատելու ձերբակալած Տամատեանին:

ԿԱՐԱՔԻԼԻՍԷԻ
ԿՈՒԻԼԸ

Ամառայ ամիսներն էին: Սահմանադլխի մօտակայ գիւղերում եռ ու զեռ կար: Յեղափոխ. խումբ պիտի անցնէր Երկիր: Այդ լուրը մի նոր եւ վեհ ապրեցում էր շատերի համար: Զինակիր հայդուկներն են դրանք, որոնք պարտաւոր են ամենայն զգուշութեամբ եւ բոլոր վտանգները յաղթահարելով, զէնքը տեղափոխել եւ որոշւած վայրը հասցնել:

Յունիս ամիսն էր: Ռուսաստանից ոգեւորւած

եւ անձնագոհ երիտասարդների աչդ խումբը, բաղկացած տաճակահայ եւ կովկասահայ յեղափոխականներից, յաջողութեամբ անցնում է սահմանն ու մտնում Բասէն՝ աւելի խորերն երթալու եւ յեղափոխական գործն աւելի ամուր կազմակերպելու համար :

94-ի յունիսի 20-ին, երբ նրանք անցնում են Կարաքիլիսէ քրդաբնակ գիւղի մօտով, պատահում են կառավարական զինւորների: Տղաներն ամէն կերպ աշխատում են խուսափել եւ թակարդի մէջ չընկնել: Նրանք ո՛չ մի նպատակ չունէին կուր բռնելու, սակայն, զինւորներն աւելի ու աւելի համարձակ են դառնում, երբ նկատում են զինւած հայերի խուսափումը: Նրանք վճռում են ինչ գնով էլ լինի ձերբակալել նրանց եւ այդ պատճառով էլ սկսում են հրացանաձգութիւնը: Տղաներն առաջին անգամ չեն պատասխանում, այլ շտապով շարունակում են իրենց ճանապարհը: Զինւորների յամառ հետապնդումն ստիպում է նրանց լաւ մտածել, կշռել եւ ապա կուր բռնւիլ: Եւ երբ նկատում են որ իրենց խոյս տալով աւելի են ոգեւորւում զինւորները եւ որ վերջիններիս արձակած հրացանների ձայնից բազմաթիւ քրդեր են շտապել օգնութեան հասնելու, վճռում են գիրքեր գրաւել եւ պատասխանել:

Հաջողակների առաջին համազարկը, նրանց անշեղ գնդակներն իրենց ազդեցութիւնն ունենում են, որովհետեւ զինւորները թուլացած՝ չետ գնալու վճիռ են արձակում: Բայց երբ շրջակայ Մուղարաճուղ, Արփաչայ եւ այլ գիւղերից քրդական հրոսակները օգնութեան են հասնում, իսկ միւս կողմից

էլ մօտ 40 հեծեալ զինւորներ երեւում, նրանք սիրտ առած նոր յարձակողականի են պատրաստուում... :

Սկսւում է տաք եւ կատաղի կռիւ : Տղաներն իրենց նոր մօսիւնները փորձելով գործադրութեան մէջ են դնում : Թշնամին կամաց-կամաց մօտենում է դէպի դիրքերը : Քանի առաջ է գնում, այնքան վիրաւորներ եւ սպանւածներ է ունենում, այն ժամանակ երբ յեղափոխականները ապահով դիրքերի մէջ լինելով անվնաս են մնում :

Զորս ժամ շարունակաբար կռիւն է տեսում : Տղաները կարողանում են իրենց դիրքերը պահպանել մինչեւ երեկոյ, երբ եւ վճռում են օգտւել հանգամանքից ու խոյս տալ :

Խմբից երկու հոգի — Առաքելը եւ Մկրտն, որոնք խմբից զատուել էին, գնացողների, զէնք փոխադրողների թիկունքը պաշտպանելու, կռւում են մինչեւ վերջին փամփուշտն ու ապա այլ ճանապարհով աշխատում խոյս տալ : Նրանց այդ չի յաջողւում, որովհետեւ ձերբակալւում են և լաւ գանակոծւում, որովհետեւ յեղափոխականների տեղն յաշտնեն, բայց անօգուտ :

Մինչ այդ երկու հոգին կալանաւորւում են եւ բանտ նետւում, միւսները կարողանում են ապահովաբար աւելի խորերն հասնել ու իրենց վրայ դըրած պարտականութիւնը լիովին կատարել :

ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ
ԽՄԲԻ ԿՈՒԻԼ

94 Թւականն էր : Գարնան սկիզբներին, երբ դեռ ձիւնը նոր էր սկըսում հալւել, երբ դեռ

բուժ ու բորանը սարերի վրայ էին թափառում ու երբ դեռ ամէն մարդ կուչ եկած իր բնակարանում՝ տաք ու հանգիստ իր օրերն էր անցկացնում, հայդուկային մի խումբ, բաղկացած 7 հոգուց, Պարսկաստանից Երկիր անցաւ՝ Վասպուրականի գծով։ Նրանք կարեւոր յանձնարարականներով էին անցնում եւ միաժամանակ մի քանի բեռ էլ «ապրանք» էին փոխադրում ներսերը։ Երեք օր ոտով եւ բռնաւորւած՝ քալել էին անընդհատ, երբ զգում են որոշ յոգնածութիւն, վճռում են դադար առնել, «չունչ քաշել», ապա թարմ ուժով շարունակել իրենց ճանապարհը։ Նախօրօք զգուշական բոլոր միջոցները ձեռք են առնում՝ պահապան նշանակելով մօտակա հանդիպակաց բլրի վրայ, որտեղից ազատ կերպով կարելի է տեսնել շրջականներն ու իւրաքանչիւր մի վտանգ ժամանակին նկատել ու իմաց տալ։

Միւս տղաները, փոսի մէջ մտնելով, ձիւնը մի կողմ տալով՝ իրենց համար պառկելու տեղ են պատրաստում։

Հազիւ 3-4 ժամ հանգստացել էին, երբ պահապանը նշան է տալիս, որ շրջակայքում զափթիւհներ են երեւացել։ Խումբը մի ըրպէից ոտքի վրայ կանգնած էր։ Առաջին որոշումն է լինում՝ չարմարաւոր դիրքեր գրաւել, թողնել ձորը եւ դիմացի բլուրը բարձրանալ, որ եթէ պատահի որ կուրի բռնեն, գոնէ աւելի բարձրից կարողանան կրակել։

Մինչ նրանք հեւ ի հեւ կը բարձրանային դէպի վեր եւ ամէն կերպ կ'աշխատէին հասնել գագաթը, կիսաճամբին կը նկատեն զափթիւհներին։ Այս վերջիններս, ինչպէս երեւում է, առաջուց են հետա-

պընդել եւ խմանալով որ հայդուկները պիտի հանգըստանան, վճուել են չրջապատել ու քնած ժամանակ ձերբակալել եւ կամ կոտորել բոլորին։ Ոստիկաններն հրամայում են տեղներից չշարժւել, ո՛չ մի դիմադրութիւն ցոյց չտալ, բայց ապարդիւն։ Առաջին ընկերոջ նշան բռնելն ու ոստիկանների փախուստը մէկ կը լինի։ Քիչ անց երկու կողմերն էլ դիրքերի մէջ էին եւ կռիւն էլ սկսւած։ Տղաները դեռ ձորի մէջ էին. նրանք պարտաւոր էին մի կողմից զբաղեցընել թշնամուն, իսկ միւս կողմից աւելի վեր ելնել եւ թիկունքից զարնել։

Այդ դժուարին նպատակին հասնելու համար խուճբը երկու մասի է բաժանւում — կռուող, դիմադրող եւ դէպի վեր ելնող՝ նոր դիրքեր գրաւելու համար։ Ձորի մէջ մնացողները կռւում էին քաջաբար։ Նրանց գնդակները կարկտի պէս էին տեղում եւ անընդհատ։ Տեղից-տեղ ցատկելով եւ կրակելով նրանց այնպէս էին ցոյց տալիս, որ իրենք իբրեւ թէ թւով չատւոր են և հնարաւորութիւն էին տալիս դէպի վեր գնացող ընկերներին չնկատել զափթիաներից։

Թշնամին էլ պակաս ճարպիկ չէր։ Նա էլ երեք մասի էր բաժանւել եւ չրջապատել յեղափոխականներին. կամաց-կամաց յառաջանալով նրա նպատակն էր օղակի մէջ առնել և ձերբակալել։ Ձերբակալութիւնն իրենց համար աւելի ձեռնտու էր, քան սպանութիւնը։ Առաջին դէպքում նրանք կ'արժանանային ե՛ւ գովասանքի, ե՛ւ չքանչանի, իսկ երկրորդ դէպքում՝ միայն գովասանքի։

Մինչ այս, մինչ այն, առաջուց վճռած մի քանի հոգիները երկու հազար ոտք բարձրութիւն ունեցող

բլուրը բարձրանալով իրենց սիրած համազարկերը սկսում են :

Ձորի մէջ գտնւած տղաները սիրտ են առնում , ոգեւորւում եւ ուռաներ կանչելով իրենց դիրքերից ելնում : Թշնամին անակնկալի է գալիս : Նա իրեն երկու կողմից շրջապատւած է տեսնում :

Այդ չարձակման ժամանակ սպանւում է խմբի տղաներից Սահակը : Տղաներն աւելի են կատաղում , որովհետեւ վրէժ պիտի լուծեն , իրենց սիրելի ընկեր Սահակի վրէժը , որ նահատակեցաւ իրենց առաջ :

— Տղե՛րք , Սահակն ընկած է , բայց վնաս չունի . վրէժ , արի՛ւն , կրա՛կ թշնամու վրայ , ձայն տւեց հայդուկներից մէկը :

— «Կեցցէ՛ վրէժը , կեցցէ չեղափոխութիւնը» , լսեցաւ խմբի միահամուռ աղաղակը :

Շուտով ոստիկաններին օգնութեան են հասնում եւ շրջակայ քրդական գիւղերից :

Կռիւն աւելի օրհասական բնոյթ է կրում : Փոքրաթիւ հայդուկները բոլորովին չեն ընկճւում : Ներանք գիտակ իրենց պարտականութեան , շարունակում են սկսած պայքարը այն յոյսով , որ անպայման պիտի յաղթանակեն :

— Սա թող լինի Սահակի փոխարէն , լսեցաւ արեւելեան դիրքերից մի ուրախալի բացականչութիւն : Եւ զափթիան թաւազլոր գետին փուռեցաւ :

— Սա էլ թող լինի Սուլթան Համիդին զուրպան , լսեցաւ հարաւային դիրքից : Տղաների ոգեւորութեան չափ չկար : Քրդերի օգնութիւնն էլ ո՛չ մի նշանակութիւն չունեցաւ , որովհետեւ չկարողացան իրենց դրաւած դիրքերից եւ ո՛չ մի քայլ առաջ

անցնել :

Ամբողջ օրը կատաղի կռիւը շարունակուեմ է , մինչեւ երեկոյեան խաւարը գալիս է բաժանելու երկու դարաւոր թշնամիներին : Տղաները առիթը չեն փախցնում : Նրանք զգում էին , որ իրենց պարտականութիւնն այլ է , որ կարեւոր չանձնարարականներ են տանում եւ որ այդ պատճառով էլ խելացիութիւն չէ յարձակողականի սկսել :

Ներքեւի տղաները կամաց-կամաց ելնում են բլրի գագաթը , միանում միւս ընկերներին եւ ապա որոշում կայացնելով՝ բլրի միւս փէշերով վար իջնում :

Նրանք վերջին գնդակներն էլ արձակելով թըշնամու դիրքերի վրայ՝ «մնաս-բարով» ասելով իրենց ճանապարհն են շարունակում :

ԴԵՐԵԿԻ ԿՌԻԻԸ 94 ԹԼԱԿԱՆԻ յՈՒԼԻՍԻ սկիզբներում Պարսկաստանում

տանում գտնւած Դերեկի վանքի հողի վրայ Աղբակի մագրիկցիների յեղից 5 մարդ սպանեցան : Այդ դէպքը մեծ յուզում առաջ բերեց կառավարական եւ քրդական շարքերում : Նրանք չէին կարող երեւակայել , որ իրենց տիրապետութեան չրջանում երէկւայ ստրուկ եւ ճնշւած հայերը կարող էին սպանել քիւրդերին : Այդ դէպքը նրանք մեծ արշաւանքի եւ պատրաստութիւնների նախանշան համարեցին եւ իսկոյն ամէն հնարաւոր միջոց գործադրեցին՝ սահմանազլուխը պահպանելու եւ հաջողւկներին լրտեսելու : Բահրի փաշան Վանից տեղափոխւեցաւ Բաշ-Գալէ՝ սահմանազլխին աւելի մօտ լինելու : Պէտք էր

պատժել յեղափոխականներին, եւ փաշան իր մօտ կանչեց շիրակաների ցեղապետ Մամէին, որ յանձն առնէ վանքի վրայ արշաւելու պարտականութիւնը: Վանքը գտնւելով պարսկական հողի վրայ՝ կառավարութիւնն զգուշանում էր պատժողական խմբեր ուղարկելու, վախենալով երկու պետութիւնների դիւանագիտական յարաբերութիւնների յարումից եւ մանաւանդ Ռուսիայի եւ Անգլիայի միջամբտութիւնից:

Վալին կատաղած էր եւ հրամայում էր, ինչ գընով էլ լինի, քանդել յեղափոխականների բոյնը. «Դերեկը պիտի քանդւի. հէնց վաղը—վաղը, քարը քարի վրայ չպիտի մնայ: Հողի հետ հաւասարեցըրէք, միւսիւլմաններ, սուլթանի հրամանն է այդ: Հայ ապստամբների արիւնով ներկւած գլուխները վաղն այստեղ պիտի տեսնեմ: Կտորեցէք շներին»:

Եւ հրամանն իսկոյն իրագործւում է: Պատրաստւում է մի մեծ արշաւանք, որի գլուխն է անցնում մազրիկցիների ցեղապետ յայտնի Շարաֆ-բէկը: Նա իր մօտ է հրաւիրում բազմաթիւ քրդական ցեղապետների, խորհրդակցում է նրանց հետ, աշխատելով ընդհանուր համաձայնութիւն կայացնել: Ապա նա լրտեսների մի քանի խումբ է ուղարկում՝ վանքի շրջակաները մանրամասն ուսումնասիրելու:

Այդ նախապատրաստութիւններն աննկատ չեն մնում վանքի մօտակայքում ապրող գիւղացիների համար, որոնք օր առաջ վճռում են տեղափոխել՝ զգալով դաւիք ահաւոր վտանգը: Նոյն որոշումն են կայացնում եւ մի քանի հայ ընտանիքներ, որպէսզի դո՛ւ չգնան քրդական վայրագութիւններին:

Յեղափոխականներն էլ լուռ չէին : Նրանք գիտէին ծրագրւած արշաւանքի մասին եւ ուրախ էին , որ զոհն իր ոտքով է գալիս : Վանքի մէջ այդ ժամանակ մնացել էին 35 հոգի՝ 4 գիւղացի , 5 միաբան , 12 «ուխտաւոր» յեղափոխականներ եւ կանայք , երեսաներ :

Վանքը գտնուում էր տաճկա-պարսկական սահմանագլխի վրայ եւ չըջապատւած էր Դուշմանի հրակայ լեռներով , որոնց փէշերում ցրւած էին քրդական բազմաթիւ գիւղեր :

Ներսում գտնւածները վճռում են կուել մինչեւ վերջին շունչը : Նրանք առաջուց իրենց պատրաստութիւններն են տեսնում , քար ու աղիւս են կրում եւ դիրքեր շինում : Նրանք բոլորն էլ մի գաղափարով էին միացած՝ վարդապետ Թէ յեղափոխական , գիւղացի տղամարդիկ եւ կանայք : Յեղափոխական երգեր երգելով առաւօտից մինչեւ երեկոյ աշխատանքի մէջ էին : Նրանք ամրացնում էին պարիսպներն ու աւելի բարձր դիրքեր էին կանգնեցնում : Երկու-երեք օրուայ ընթացքում նրանք իրենց գործն արդէն լրացրել էին եւ սպասում էին թշնամու արշաւանքին :

Յուլիսի 21-ի առաւօտն էր : Դիրքերում գտնւած պահապանները հրացանաձգութեան նշան տւին : Բոլոր կռուողներն էլ կազմ ու պատրաստ էին իրենց դիրքերում : Առաջուց վճռած դիրքերում հայ կրտսիճները չօքել էին արդէն քարերի չտեւ : Նրանք չորս կողմից էլ չըջապատւած էին : Հարիւրաւոր զինւած քիւրդեր եւ չիսուների չափ էլ կառավարական զինւորներ՝ խանթ գիւղի կորդօնի թիւրք հարիւրա-

պետի հրամանատարութեան տակ, առաջանում էին դէպի վանքը: Դիմացի բլրից էլ համիդէի հեծելազօրքն էր իջնում եւ այսպէս կանխապատրաստած ծրագրով, ամէն ինչ առաջուց մտածած, կշռած եկել էին վանքը քար ու քանդ անելու եւ յեղափոխականների գլուխները Բահրի փաշային տանելու:

Խմբապետն անվրդով իր դիրքի մէջ էր եւ հեռադիտակով ուսումնասիրութեան էր ենթարկում թշնամու շարժումները: Նա առաջուց պատուիրել էր շատ փամփուշտ չփչացնել, այլ ամէն մէկ զնդակով թշնամու շարքերից զոհեր խլել:

Կանայք եւ երեխաներն սկսել էին իրենց սովորական աղմուկը — լաց, կոծ, սարսափ: Դրանց այդ իրարանցումն աւելի էր խանգարում, յուսահատեցնում կռուողներին, քան թշնամու անչափ ուժը եւ լաւ պատրաստութիւնը:

Քրդական ցեղերի գլխաւորներն առաջուց դիտէին, որ անկարող են գրաւել վանքը, որովհետեւ շատ դժւարին եւ վտանգաւոր վերելք ունէր: Նրանք խորամանկութեան պիտի դիմէին, որպէսզի կարողանային հայդուկներին իրենց դիրքերից դուրս հանել, իջեցնել ներքեւ, շրջապատել եւ... գլուխները փաշային տանել: Այդ դիտաւորութեամբ մի քանի տասնեակ քիւրդ յարձակում գործեցին վանքի նախիւրի վրայ, զնդակներ տեղացին երկու փոքրիկ նախրապահների գլխին — 16 եւ 17 տարեկան տղաներ, որոնք անմիջապէս դէպի վանքը սկսեցին վազել՝ օգնութիւն խնդրելով կռուող յեղափոխականներէրէր:

— Տղէ՛րք, ձեզ մեռնիմ, որդիներս, նախիրը,

բղաւեց երեխաների մայրը :

ժամանակ չպէտք էր կորցնել եւ ահա խմբապետի հրամանով սկսւում է հրացանաձգութիւնը : Անշեղ գնդակներն յետ են մղում նախիրի վրայ յարձակող քիւրդերին եւ հնարաւորութիւն տալիս փոքրիկներին՝ ազատւելու եւ վանք ապաստանելու :

Սկսւած էր կռիւը : Սար ու ձոր թնդում էր հրացանների որոտից : Չորս կողմից սկսւում է յարձակողականը : Թրքական եւ քրդական միացեալ խմբերը, առանց հաշի առնելու իրենց տւած զոհերը, դիմում են գրոհի, բայց մօտինի գնդակների տեղատարափի տակ՝ ստիպւած են լինում յետ նահանջել : Մի քանի անգամ նման խիզախ փորձեր արին, բայց եւ ոչ մէկը չյաջողւեցաւ :

Դէպի վեր ելնել չէին կարող, իսկ Փէդայիներն էլ իրենց դիրքերից չէին շարժւում :

Անելանելի կացութիւն էր ստեղծւել : Յաղթահարելու ո՛չ մի միջոց չէր մնացել : Աննպատակ հրացանաձգութիւնը ո՛չ մի իմաստ չունէր : Նրանք պարտաւոր էին այդ օրն եւ եթ ամէն ինչ վերջացնել, թէ չէ կարող էին շրջապատւել պարսկական զինուորներով :

Այս անգամ փորձեցին ուժեղ յարձակում գործել մի որեւէ դիրքի վրայ, որպէսզի այդ միջոցով կարողանան միւս դիրքերը թուլացնել եւ յարձակումի համար պատրաստել :

Ինչ որ շտապ կանխապատրաստութիւններ են տեսնում, տեղի են ունենում համախմբումներ եւ զանազան դիրքերից դէպի արեւելեան ճակատն են ուղղւում : Խուշոր պատրաստութիւնն աննկատ չի

անցնում եւ խմբապետն հրամայում է զգոյշ լինել, մտածած զարնել եւ դիրքերի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չմտցնել:

Մի ժամ յետոյ լսում են վաչրի աղաղակներ՝ քրդական երգեր, շեփորի հնչումներ եւ խիզախ, անվախ յարձակում: Նրանք բաժանւած, ցրած խրմբերով, փորսող տալով եւ հրացաններ պարպելով դէպի վանքն էին արշաւում:

Օրհասական եւ վերջին ընդհանր էր: Մուկն արդէն վրայ էր հասնում եւ արեգակն իր յաջողութիւններն էր մաղթում ազատութեան համար կռուող հայդուկներին:

— Տղե՛րք, պատրաստ կացէ՛ք, մի՛ յուսահատւէ՛ք: Մենք այս փչոտ ճանապարհն ենք ընտրել, այլ եւս յետ չդառնալու մտքով: Մեր վերջը մահն է: Պատրաստ գտնւեցէ՛ք եւ քաջ: Թշնամու վերջին յարձակումն է այս, խրախոյս կարդաց Դումանը ընկերներին:

Յեղափոխական—ռազմական երգերը միախառնւեցան գնդակների սուլոցի հետ եւ այդ մաքուր, գեղեցիկ մթնոլորտի մէջ բոլորն էլ առիւծ էին կլտրել ու կռւում էին քաջաբար:

Թշնամու այդ ծրագիրն էլ չիրագործւեցաւ: Նա ստիպւած եղաւ նահանջի փողը փչել: Ի դուր տեղը աւելորդ զոհեր տւին եւ գնդակներ փչացրին: Ոչ մի քայլ չկարողացան առաջանալ: Հայդուկներից և ոչ մէկին վնաս չհասցրին: Նրանք ամօթապարտ, յաղթըւած, իրենց ընկածների, վիրաւորների դիակները վերցնելով քաչւեցան սահմանագլխից եւ անցան թրքական հողը:

Յաղթանակը չեղափոխականներինն էր : Նրանք բոլորն էլ ի մի գումարւեցին , փոխադարձաբար ողջագուրւեցին եւ վճռեցին երկար չմնալ վանքում , այլ դուրս ելնելով ալ շրջաններ անցնել :

Նրանք մի քանի օր էլ մնացին վանքում , ապա առաջուց շրջականներն հետախուզող սուրհանդակներ ուղարկեցին եւ երբ լուր հասաւ որ ոչ ոք չկայ , ճանապարհներն ապահով են եւ ազատ , թողին այդ պատմական վանքը , ամուր սեղմեցին իրենց հետ կուռղ վանականների ձեռքն ու աներեւութացան :

ԱՀԱՖԵԿՈՒՄՆԵՐ

95 Թւականի ընթացքում մի շարք ահաբեկումներ տեղի ունեցան , որոնք արդիւնք էին աչն արդար զայրոյթին , որ տեղ գտան հաշ յեղափոխականների սրտում Սասունի ապստամբութեան ճնշւելուց յետոյ :

Իւրաքանչիւր անյաջող ձեռնարկից յետոյ հասարակութիւնը ենթարկւում էր ըհակցիայի , որի արդիւնքն այն էր լինում որ ստոր տարրերի թիւն աւելանում էր , մատնիչները բազմանում էին եւ այդսիսով անբարոյականացնում հասարակական ծիւղորտը :

Այդ զայրոյթի առաջին զոհն է դառնում Խաչիկ Բախալեանը : Սասունի ապստամբութիւնից յետոյ , երբ եւրոպական պետութիւնների կողմից քննիչ չանձնախումբ նշանակեցաւ՝ իրերն իրենց վայրերում քննութեան ենթարկելու եւ երբ հասարակական կարծիքը գերազրգուած դրութեան մէջ էր ու Հայկ . Հարցը բոլորի շրթունքների վրայ , ու անհրաժեշտ էր ուժ տալ այդ բողոքներին եւ պետու-

Թիւնների գործնական միջամտութիւնն հրաւիրել, Բաղէշի կուսակալ Թահսին փաշան հանրագրութիւն էր հաւաքում տեղական երեւելի հայերից: Այդ հանրագրութեան բովանդակութիւնն էր, որ «Իբրեւ թէ Սասունում հաչ աւազակներ կային, որի համար էլ հայերը խնդրել էին կուսակալին՝ զնալ եւ զսպել ներանց»: Եւ Թահսին փաշան գնացել ու կոտորել էր հայերին: Հայերը մերժում էին ստորագրել: Այդ աշխատանքն իրականացնելու համար Բախալեան վատթար տիպը իր աջակցութիւնն է բերում, զիմում է թէ՛ քաղաքի եւ թէ՛ շրջանների հայերին՝ ստորագրելու, բայց մերժում է ստանում:

Այն ժամանակ նա, ցոյց տալու համար իր ամենազօր ազդեցութիւնը կառավարական շրջաններում, 20 նշանաւոր հայերի եւ Ախլաթի այն ժամանակայ առաջնորդ վարդապետին՝ իբրեւ կասկածելի անձնաւորութիւններ է ներկայացնում, որի հետեւանքով նրանք ձերբակալուում են եւ բանտ նետուում: Միեւնոյն ատեն կառավարութիւնը պաշտօնանկ է անում զատարանի հաչ անդամ Կակոսեանին, բանտ առաջնորդելով նրան եւ տեղը նշանակում է սեւհոգի Բախալեանին:

Այդ բոլորն ի նկատի առնելով Բաղէշի կօմիտէն գործը յանձնում է ահաբեկիչներին, որոնք կարողանում են յաջողութեամբ կատարել իրենց վրայ ընկած պարտականութիւնը:

Լրտես Արտաշէսի սպանութիւնը. — Ապրիլ 3-ին Դաշնակցական ահաբեկիչների ձեռքով Ղալաթիա թաղի մէջ ահաբեկման է ենթարկւում զաւառացի-

ներին չալտնի լրտես Արտաշէսը: Նա լրտեսութեան բոլոր տեսակներն էլ ունէր — անբարոյական վարք, ճարպիկութիւն, զարգացում եւ սրամտութիւն: Կառավարութեան ձեռքին լաւ խաղալիք էր: Շնորհիւ իր ընդամալիս ընդունակութիւններին եւ անուշ լեզւին, նա մտնում էր գաւառներից եկած հայրենակիցների մէջ, բարեկամանում էր նրանց հետ, իրեն նշանաւոր ազգասէր էր ցոյց տալիս եւ նոյնիսկ երբեմն էլ յեղափոխական պատմութիւններ էր անում, թէ ինչպէս իրեն ձերբակալել են, բանտ նետել, եւալն, եւալն: Այդ միջոցներով նա կարողանում էր վստահութիւն ձեռք բերել եւ իմանալ որոշ գաղտնիքներ, յեղափոխականների անուններ եւ ապա այդ բոլորը մի քանի օրից չետոյ ներկայացնում կառավարութեան: Այդ ձեւով նա կարողացել էր 8—10 հոգու բանտարկել տալ եւ որոշ գաղտնիքներ երեւան հանել: Նրա սրիկայութիւնն ու յանդգնութիւնը չափից անցնում էին: Նա ո՛չ միայն ներս էր մտնում բոլոր շրջանակները և տեղեկութիւններ հաւաքում, այլ եւ ազատօրէն կարողանում էր բանտ մտնել, այցելել իր զոհերին, ցոյց տալ որ ինքը ներանց բարեկամն է, որ կարող է յարաբերութիւն պահպանել ներսի եւ դրսի միջեւ եւ այդ կերպով կարողանում էր դրսում ողջ մնացածների աչքին թող փչել ու իր «աւառարութիւնները» շարունակել:

Այդ պրօվակացիան երկար տեւել չէր կարող և իր դիմակը մի օր պարզեցաւ: Պարզ գաւառացի հայրենակիցները սկսեցին կասկածով վերաբերւիլ դէպի այդքան ազատօրէն կառավարական չէնքերն ու բանտերը մուտք գործող Արտաշէսը եւ այդ մա-

սին տեղեկացրին Պօլսոյ Դաշնակցական մարմիններին : Սրանք էլ իրենց հերթին մանրամասն քննութեան ենթարկեցին, ուսումնասիրեցին բոլոր քայլերը եւ եկան այն անվիճելի եզրակացութեան, որ նման սրիկայ տիպերն աւելի վնաս են հասցնում չեղափոխական շարժման եւ շարքերին, քան շատ կառավարական պաշտօնեաներ :

Գործը չանձնուում է տեղի ահաբեկիչներին, որոնք յաջողութեամբ վերցնում են մէջտեղից լրտես Արտաշէսին :

Ոստիկան Հաճի-Տիգրանի ահաբեկումը.— Նախկին սարկաւազ էր, որի պատճառով էլ ծանօթ էր հայկական մտաւորական շրջաններին եւ հայ ժողովրդի հոգեբանութեան : Նա սրամիտ էր և խօսուն, որի համար էլ արժանացաւ Նազըմ փաշայի յատուկ ուշադրութեան : Նա բառի բուն նշանակութեամբ լրտես էր եւ այն էլ եւրոպական իմաստով, Շէրլօք Հօլմսեան ճարպիկութիւններով :

Նա ամէն տեղ էր — մտաւորականների, արհեստավորների, բանւորների, մուրացիկների շրջանում : Նա ամէն ձեւով երեւան էր գալիս : Շատ անգամ կը հանդիպէիք ծպտած, կեղծ միրուքով, մի ուրիշ անգամ մուրացկանի հագուստով՝ ողորմութիւն խնդրելիս, մի այլ դէպքում՝ կառապան էր եւ իր ծառայութիւններն էր առաջարկում իր «գիտցած, ճանաչած անցորդներին», առաջնորդելու վերջիններին ժամադրավայրերը եւ այսպէս շարունակական փոփոխութեան ենթարկւելով՝ կարողանում էր խոշոր ծառայութիւններ մատուցանել կառավարու-

Թեան եւ առատ նւէրներ ստանալ :

Եթէ անհրաժեշտ լինէր այս կամ այն խոշոր գէպքից յետոյ մի շարք խուզարկութիւններ կատարել եւ այդ նպատակով չատուկ անւանացանկ պատրաստել, առանց Հաճի Տիգրանի չէր կարելի : Եթէ պէտք կար շրջապատելու տուն մը եւ անոր անցքերը բռնելու, որ ներսը գտնւածները չկարողանան փախուստի ճամբան բռնել, նրան էին ուղարկուած եւ նշանակուած ոստիկանների հրամանատար : Նա չատանգամ անձամբ ղեկավարել է մի քանի խուզարկութիւններ :

Երբ բոլորն էլ բանտ էին տարւում եւ կարիք կար խոստովանութեան, ո՛չ ոք այնքան ճարպիկ եւ գիտակ չէր միջոցների, որքան նախկին սարկաւազը, որ հնարաւորութիւն էր ստեղծում կառավարութեան համար՝ համեմատաբար շատ տեղեկութիւններ ստանալու եւ ճնշելու յեղափոխական շարժումը :

Իբրեւ յրտես, մատնիչ, կառավարութեան ձեռքին գործիք 90—95 թւականին, ենթարկւում է մահւան պատժի : Վճիռը գործադրելը յանձնւում է Ռումբ կօմիտէի Թւան խմբին, որ 95 թւի մայիս 21-ին այդ անարժան հային, ազգադաւ եկեղեցականին ուղարկում է գէպի գերեզման :

Մատնիչ Թիւրքիցիւ.— Հայկական իրականութեան մէջ տարօրինակութիւններ չա՛տ են պատահում : Մե փոքրիկ ստորուկ, ճնշւած ազգութիւն ենք եւ մեր կեանքը լիքն է հակասութիւններով ու խաչաձեւումներով : Փոխանակ Ազատագրական մեծ գա-

ղափարի շուրջն հաւաքելու, միասնաբար ապլստամբութեան դրօշ բարձրացնելու եւ նպաստելու յեղափոխական գիտակցութեան զարգացման, մեր մէջ ընդհակառակը որոշ կրթւած, ինտելիգենտ մարդիկ ո՛չ միայն չէզոք և կամ հակառակ են, այլ եւ զբաղւում են մատնութիւններով:

Ահա ձեզ Թիւթինջեւը: Կրթւած, ինտելիգենտ մարդ է: Արհեստով վիրաբոյժ եւ ապա ուրիմն կեանքի կուի մէջ ապահովագրւած:

Նա մի ժամանակ եղել է եւ յեղափոխական շարքերում, աշխատել է գաղափարակից ընկերների հետ, պայքարել է բռնակալական կարգերի դէմ եւ, ո՞վ գիտէ, քանի անգամ ձեռք է բարձրացրել մահւան պատժի ենթարկելու այն սրիկայ եւ մատնիչ տիպերին, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում յեղափոխական յառաջխաղացման:

Եւ այսօր ինքն էլ նոյն շարքերում է, ինքն էլ խոչընդոտներից է եւ կառավարութիւնից որոշ ուժիկ ստանալով՝ նա մատնութիւններ է անում՝ իր նախկին ընկերներին յանձնելով կառավարութեան ձեռքը, չմոռանալով միաժամանակ նորերին էլ առաքել դէպի պետական տանջավայրը, դէպի յաւիտենական աքսորը: Սակայն նա երկար շարունակել չկարողացաւ իր չարաղէտ գործունէութիւնը:

Պօլսոյ Ահաբեկիչ Ատեանը քննելով նրա բոլոր յանցանքները, մահւան է դատապարտում եւ գործադրութիւնը յանձնում Զոհ խմբի անդամներին:

Յունիսի 11-ին, երկու ահաբեկիչներն ամենացն սառնասրտութեամբ կը մօտենան Թիւթինջեւին, երբ վերջինս փողոցում կանգնած կը լինի, ատրճա-

նակի մի հարւածով վերջ կը տան նրա կեանքին : Ոստիկանները կը սկսին հետապնդել, տեղի կ'ունենանայ թեթեւ ընդհարում երկու կողմի միջեւ, բայց ճարպիկ չեղափոխականները, իրենց պարտքը կատարելուց յետոյ, կարող կը լինին խուսափիլ կառավարութեան հետապնդումից :

Մամբրէ վարդապետ .— Սա էլ սրիկայ տիպերից մէկն էր և իր վարդապետ լինելու հանգամանքն ստիպում է մեզ աւելի երկար կանգն առնել, մանրամասնը բացատրութիւններ տալ, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենանք մօտիկուց ծանօթանալու հայկական իրականութեան ախտաւոր կողմերից մէկի հետ :

Նախկին վարդապետ էր, որ իր մի քանի կրակոտ եւ ազգային էութիւն կրող քարոզներով կարողանում է հասարակութեան մէջ անուն ստեղծել եւ յարգանք վայելիլ : Ապա նա, ո՞վ գիտէ ինչ պատճառներով, ձգում է հոգեւորականի սքեմը, դասալիք է դառնում ու մտնում յեղափոխական շարքերը, երեւի այն հաւատքով, որ կրօնական ասպարէզը «չատ նեղ» է գալիս իր ազատամիտ թռիչքներին :

Նա անդամագրւում է Հնչակեան կուսակցութեան, որ բնականաբար այդպիսի մի ինտելիգենտ եւ հռչակ վայելող մարդուն գրկաբաց է ընդունում, առանց իմանալու որ ապագայում մի հըրէշ պիտի դուրս գայ :

Ապա նրան ուղարկում են գաւառները՝ կազմակերպական գործերով, պրօպագանդ անելու եւ նոր

մասնաճիւղեր կազմակերպելու համար : Մի առ ժամանակ նա շարունակում է իր գործը, կատարում է որոշ դրական գործեր, կազմակերպում է նոր մարմիններ եւ առանց դժարութեան չաջողութիւնների հանդիպում :

Թիւրք կառավարութիւնը, որ իրեն նպատակ էր դրել չեղափոխութիւնը ոչնչացնել, ճնշել այդ շարժումը եւ ղեկավարներին բանտ նետել, իր հաշեացքն ուղղում է եւ չեղափոխական Մամբրէի վրայ : Առաջին անգամ լինելով նա իր կեանքի ընթացքում ենթարկւում է հալածանքների եւ անկարող լինելով տանել, նա թողնում է գաւառն ու վերադառնում Պօլիս :

Այստեղ նրա աստղը թեքում է : Մտնում է անբարոյական շրջանակում, իրեն մատնում է իր անսանձ կրքերին, շռայլ և գեղիս կեանք է անցկացընում, որոնց համար խոշոր գումարներ են պէտք, որոնք չկային չեղափոխական կուսակցութեան դրամարկղում, ապա ուրեմն պէտք էր անցնել կառավարութեան շարքերը, մտածում է այդ թոյլ, կամազուրկ և անբարոյական տիպն, որ լրտեսի պաշտօն ստանձնելով՝ լքում է չեղափոխական շարքերը :

Այդ օրւանից սկսում է մատնութիւնների շարքը : Նա կառավարութեան ձեռքն է չանձնում իր նախկին գաղափարակիցներին, երեւան է հանում մի քանի ծրագիրներ եւ լայն աջակցութիւն է ցոյց տալիս՝ ձերբակալութիւնների ժամանակ :

Մի քանի անգամ նա Մուրատի անւան եկած նամակները գաղտնի կերպով ստանում է եւ չանձնում կառավարութեան :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պօլսոյ Կ. Կօմիտէի ձեռքն է ընկնում այն հարցաքննութիւնը, որից երեւում է որ Մամբրէն կառավարութեան ձեռքն է յանձնել շատ յեղափոխականների, Հնչակեանների Պօլսոյ մարմնի անդամներին, կրօնաւորներից շատերին, որոնց մէջ Եգիպտոսի այն ժամանակւայ նըշանաւոր առաջնորդ՝ Մատթէոս Իզմիրլեանին, որին ներկայացնում է որպէս յեղափոխական: Ինքը Մամբրէն, աւելի բարձր պաշտօնի տիրանալու համար եւ լաւ ռոճիկ ստանալու դիտաւորութեամբ շատ անգամ կեղծ նամակներ էր պատրաստում եւ իրրեւ յեղափոխական զօկումենտ ներկայացնում, որով և ոստիկանութեան սիրելին է դառնում:

Իր հարցաքննութիւնը, որ տպւած է ամբողջութեամբ «Դրօշակ»ի մէջ, ծառայել է այն հիմքը, որի վրայ յենւած Պօլսոյ Կենտրոնական Կօմիտէն մահւան է դատապարտել: Այդտեղ մանրամասնօրէն կան իր արած բոլոր կեղտոտ քայլերը, յեղափոխականների անունները, բազմաթիւ հոգեւորականների ցանկը, որոնք յեղափոխական ղեկավարներ են հըռչակւած եւ աչն, որ ինքը ռոճիկ էր ստանում եւ առաջին անգամ էլ որպէս նէր հարիւր օսմ. լիրա է ստացել:

Օգոստոսի 3-ը նշանակալից օր է դառնում, երբ Իւսկիւտարի թատրոնի դռան առջեւ, հսկայ բազմութեան մէջ զարնւում է Մամբրէն՝ իր գործած անթիւ յանցանքների համար: Կառավարութիւնը, զայրացած, որ կորցրել է իր օգտակար պաշտօնեան, անմիջապէս խիստ խուզարկութիւնների է դիմում եւ մի քանի օրւայ ընթացքում 150-ի չափ անմեղ, գոր-

ծից անգիտակ մարդիկ բանտ են առաջնորդւում այն ժամանակ, երբ սպանութեան իսկական հեղինակները — ահաբեկիչները — ազատ են եւ նոր գործի պատրաստ :

95 Թւականն էր : Արիւնի սարսափը տիրում էր ամենուրեք :

Թիւրք կառավարութեան ներկայացուցիչները դաւառներում՝ պահանջում էին հայերից յեղափոխականներին յանձնել, սպառնալով հակառակ դէպքում ջարդ, ալան-թալան եւ աւերածութիւն : Նըրանք կանխամտածած ծրագրով սկսել էին զինաթափ անել ժողովրդին, զրկել նրան ինքնապաշտպանութեան միջոցներից եւ այդ առաւել եւս դժուարին չէր, որովհետեւ Եւրոպական դիւանագիտութեան ոճրագործ լռութիւնն աւելի նպաստաւոր պայմաններ էր ստեղծել հալածանքի համար :

Կոտորած էր Երզնկայի, Պօլսոյ, Մուշի, Տրապիզոնի, Հալէպի եւ այլ հայաշատ շրջաններում : Սեւ խաւարը տարածւել էր ամենուրեք : Պէտք էր յեղափոխական ըմբոստ գործողութիւններով ցոյց տալ, որ դեռ ժողովուրդը չի չուսահատւած, որ դեռ պատրաստ են կռիւը շարունակելու եւ այդ ուղղութեամբ որոշ քայլեր առնուած են :

Սեպտեմբերի 3-ին Վանի մէջ, Դաշնակցական կօմիտէի որոշմամբ 4 հոգով յարձակւում են մի թիւրք հարիւրապետի վրայ, որ Սասունի կոտորածների հերոսներից էր եւ ամէն կողմ պատմում էր իր սխրագործութիւնները : Նա միաժամանակ բռնութեամբ իր մօտ էր պահում մի հայ աղջիկ, որին կանխօրօք բռնարարել էր : Յարձակումը կատար-

ւում է բազմամարդ վայրում, հարիւրապետը վիրաւորւում է երեք զնդակով: Ահաբեկիչներն ազատւում են:

Սեպտեմբերի 20-ին, Տրապիզոնի մեծ, արքայական ճանապարհի վրայ ահաբեկիչները յարձակում են գործում վանի նախկին կուսակալ Բահրի փաշայի եւ Տրապիզոնի զինւորական հրամանատար Ֆերիզ փաշայի վրայ: Երկուսն էլ վիրաւորւում են: Ահաբեկիչներին ձերբակալել կառավարութիւնը չի կարողանում եւ ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ իր բարկութիւնը անմեղ ժողովրդի վրայ է թափում:

Այս երկու կենտրոնական ահաբեկումները, չընայած իրենց ելքի մէջ անյաջող, բայց իրենց խիզախութեամբ մեծ տպաւորութիւն են թողնում կառավարական շրջանակների վրայ, որ կարծում էին թէ՛ յեղափոխականները անհետացել են, հայ ժողովուրդը խելօքացել է եւ որ ներքին շարժումների ո՛չ մի վտանգ չկայ:

Դրանցով չի վերջանում ահաբեկումների շարքը: Զանազան շրջաններում իրար յետեւից պատժի են ենթարկւում հայ կեանքի մէջ գտնուող ցեցերը, որոնք պակաս վնասակար չեն ազատագրական շարժման: Ահա Շատախի Կաճետ գիւղացի Սօսունին, որ իր ստոր մատնութիւններով շատախցի կտրիճներին եւ յեղափոխական տիպերին կառավարութեան ձեռքն է յանձնել: Նրա զոհերը բանտերի մէջ անլուր տանջանքների են ենթարկւել եւ իրենց տանջաւայրից մատնիչի մահը պահանջել: Եւ նրանց ընկերները, կօմիտէի կանխօրօք համաձայնութեամբ, սեպտեմբերի 22-ին սպանում են նրան Շատախում:

Ահա եւ Յովհաննէս աղա Տէր Պօղոսեանը, որ Բահրի փաշայի օրով ոստիկանական լրտես էր ու տեղեկատու, որ կառավարութեան ամենամտերիմ եւ հաստատուն սիւներից մէկն էր, որովհետեւ ինքն էլ կեղեքողներից էր եւ կատաղի հակառակորդ նոր տիպի երիտասարդներին՝ յեղափոխականներին, որոնց դէմ անկարող լինելով այլ կերպ կուէլ եւ յաղթահարել, աշխատում է լրտեսութեամբ վերջ տալ յեղափոխականների գոյութեան: Սեպտեմբերի 28-ին նա եւս Վանի մէջ սպանւում է ահաբեկիչների ձեռքով:

Ահա Մուշի շրջանը, ուր Բաքսեղ Բահանան, Մօկունք գիւղի մօտ իր արժանաւոր պատիժն է ըստանում տարիներ շարունակ կառավարութեան տեղեկութիւններ հաղորդելու եւ յեղափոխականների շարքերը լրտեսած լինելուն համար:

Կարինն էլ իր որոշ գործունէութիւնն է ցոյց տալիս. աջնտեղ էլ որոշ աշխատանք է կատարւում եւ դրա արդիւնքներից մէկն է լինում, որ հոկտեմբերի 5-ին, քաղաքի փողոցներից մէկի վրայ սպանւում է ահաբեկիչների ձեռքով փաստաբան Յարութիւն Տէր Սարգսեանը, որ զբաղւում էր մատնութիւններով:

Այս բոլոր ահաբեկումները, որոնք կատարւում են 95 թւականի ընթացքում, ո՛չ թէ միայն պատիւ են բերում հայ յեղափոխական շարժման, այլ եւ անպատուութիւն հայ հասարակութեան, որի ծոցից են ծնւել այդ վատ տիպերը եւ խռչնդոտ են հանդիսանում Ազատագրական շարժման:

ՁԽՈՒՐԻ ԿՌԻԻԸ

Կոտորածները չեն յուսահատեցրել յեղափոխականներին, այլ աւելի յանդուգն եւ խիզախ են դարձրել: Վրէժի եւ փոխհատուցման անհրաժեշտ զգացմունքը, ապրելու եւ վերածնւելու կարեւորագոյն բնազդը, աւելի են շեշտւում եւ իրար յետեւից երեւան են գալիս ահաբեկումներ եւ հայդուկային խմբերի կռիւներ:

Մայիսի 30-ն է: Դաշնակցութեան հայդուկային խումբը դիմում է դէպի Վան, որտեղից պիտի անցնէր գաւառները՝ զինման եւ պրօպագանդայի գործն աւելի հիմնաւորելու համար:

Ձխուր դիւղի մօտ խումբն իջնում է մի ձորակում՝ մի քիչ հանգստանալու համար եւ միաժամանակ չի մոռանում եւ պահապան դնելու մօտակայ բլրի վրայ՝ հսկելու համար: Շրջակայի հովիւները, սակայն, նկատում են զինւած ֆիդայիներին և հաւա՞ր են ձգում: Շուտով բազմաթիւ քիւրդեր՝ մօտ՝ 100-ի չափ, զինւած չէչխաններով, չրջապատում են հայդուկներին:

Գիւղալեւարայի բերանում, ուր մի ժամանակ անվեհերաբար կուել են Յովհաննէս Ագրիպասեանն ու Ալէքսանդր Գօլօշեանը, եւ ուր այդ պաշտելի հերոսներն են նահատակւել, սկսւում է մի տաք և կատաղի կռիւ:

Առաջին ուժեղ համազարկը իր խոշոր ռազմական նշանակութիւնն է ունենում, որովհետեւ քիւրդերը յետ են նահանջում: Նրանց չէչխանները մի քանի հարիւր քայլից այն կողմը չեն կարողանում գործ տեսնել, իսկ մօտենալ՝ իրենց կեանքը վտանգի

ենթարկել էր նշանակում :

Նկատելով թշնամու թոյլ կողմը, տղաներն այն-
քան էլ չեն մտահոգւում եւ աշխատում են դիրքերը
պահել, մինչեւ իրենց մշտական օգնող եւ բարեկամ
մուկը վրայ հասնի : Այդ պատճառով խումբը որոշ
մասերի է բաժանւում — մի մասը կուում է, դի-
մադրում, իսկ միւսները՝ քնանում, հանգստանում
և այսպէս պարբերաբար :

Այս անհոգութիւնն աւելի է սարսափ ազդում
քիւրդերի վրայ, որոնք առաջուց էլ այն կարծիքն են
ունեցել, որ Քիդայիները զերմարդիկ են :

Սպասողական այս դրութիւնը երկար չի տե-
ւում : Շրջականերից հաւաքւում են այլ քրդական
հրոսակներ, զինւած մարդիկ, հայ հայդուկներին
մի լաւ պատժելու համար :

Երեկոյեան դէմ է : Քիւրդերի սիրած ժամանակն
է, երբ նրանք կատաղի եւ վերջնական յաղթանակի
են պատրաստւում : Այդ գիտէին տղաները, որի հա-
մար էլ բոլորն իրենց դիրքերում էին : Երեք մասի է-
ին բաժանւել նրանք, երեք կողմից կրակ տեղալու
աչն ժամանակ, երբ քիւրդերը, երեւում էր, միայն
մի ուղղութեամբ պիտի առաջ տանէին իրենց յար-
ձակողականը :

Սկսեց կռիւը : Քիւրդերը կամաց-կամաց մօտե-
նում են տղաների դիրքերին, որտեղից ո՛չ մի պա-
տասխան չի լսւում : Աւելի են ոգեւորւում քիւրդերը
եւ ահա նրանք մօտ հազար քայլի վրայ են :

Լսեց ահռելի համազարկը : Մի քանի քիւրդեր
գետին են փռւում : Նրանք չէին սպասում այդ անա-
կընկալին :

— Տղե՛րք ջան, լսւում է հրամանատարի ձայնը,

ամէն տեղ կռիւր մէկ է, թշնամին մէկ է: Այստեղ, Գիւղալղարայի բերանում մեր կռիւր սուրբ է, որովհետեւ յեղափոխական նախակարապետների շիրիմների շուրջն է մղւում այդ կռիւր և նրանց ոսկորներն ուրախանում են, որ իրենց սկսած գործը անել է, զարգացել: Կուեցէ՛ք քաջարար: Մի հարւած եւս եւ թշնամին կորած է:

— Կեցցէ՛ կռիւր, կեցցէ՛ վրէժը, արձագանգում է հայդուկների խումբը:

Այս տեսարանի առաջ թշնամին ապշահար էր մնացել: Նա անկարող էր մի քայլ առաջ գնալ: Երբ այս վերջին ոգեւորութեան հետ միասին երեք կողմից էլ կրակ թափւեցաւ, նրանք ստիպւած եղան նահանջել, ասելով «փախէ՛ք, սրանք դեւ են, սրանք մեզ կը կոտորեն»:

Մութը վրայ է հասնում եւ տղաներն իրենց ճանապարհն են շարունակում:

Այս կռւի առթիւ Խօշաբից պաշտօնական հեռագիր են դարկում Վան, յայտնում են յեղափոխականների երեւոյր: Կոտավարական շրջաններն ահ ու սարսափի մէջ են: Նրանք նախապատրաստական միջոցներ են ձեռք առնում՝ հայդուկների մուտքը Վան՝ արգիլելու համար: Այդ նպատակով Վարազայ լեռան աջ ու ձախ կողմի կիրճերի վրայ կօրդօններ են դնում՝ քաղաքի ապահովութեան համար:

Կոտորածների ժամա-
ԱՐՇԱԽԱՆ ԳԻՒՂԻ նակ եղել են որոշ գիւղեր,
ԿՈՒԻԻԸ որոնք խելացի են գտնւել
առաջուց զինւելու եւ դի-

մադրելով կարողացել են փրկել իրենց կեանքն ու ստացածքը: Դրանցից նշանաւոր է եղել ե՛ւ Կարնոյ Արչաւան գիւղը, ուր կոտորածների ժամանակ կը գտնէր զինւած հայդուկային խումբ: Երբ խուժանը յարձակում է գործում գիւղի վրայ՝ թալանելու, կոտորելու, նրա ընթացքը կասեցնում է համազարկը: Ոչ ոք չի յամարձակում մօտենալ: Մի քանի օրից չեւոյ նոր պատրաստութիւնով, նոր ուժով գիւղի վրայ կ'արշաւեն, բայց անքուն եւ քաջարի հայդուկները միշտ չեւ կը մղեն նրանց: Հինգ անգամ յարձակում է կատարւում, կառավարական զինւորներ էլ մասնակցում են, բայց ոչ մի վնաս տալ չեն կարողանում: Երբ վերջին անգամ, մեծ ուժով ամբոխը շրջապատում է այդ մի բուն քաջերին, գիւղի քհնաները կը դիմեն չեղափոխականներին ասելով. «Անձնատուր լինենք, գուցէ ասով կեանքերնիս փրկենք»:

«Վատեր, կը պատասխանեն կուռղները, սպասեցէք մենք մեռնինք, չեւոյ դուք անձնատուր եղէք. ցորչափ կենդանի ենք՝ այդ ցածութիւնը ընել երբէք չանձն չենք առներ եւ ոչ ալ կը թողունք, որ ուրիշներն ընեն»: Այս դիմադրութիւնը խոր տպաւորութիւն էր ձգել կառավարական շրջանակների վրայ: Վերջիներս կառավարական հմայքը ընկած են տեսնում ժողովրդի աչքում, որի համար էլ զօրք են ուղարկում գիւղը պաշարելու: Երբ հայդուկներն յամառում են եւ սրանց էլ ընդունում գնդակների տարափով, այն ժամանակ կառավարութիւնը բաւականանում է միայն հարիւր ոսկի գանձելով՝ որպէս տուգանք:

Արշաւան գիւղի պաշտպանութեամբ թալանից ու կոտորածից ազատւել են Նինձի, Թվանթ, Մուսուրկա եւ Սօուք-Ջերմուկ գիւղերը :

Դիմադրութիւններ եղել են եւ Ռշտունեաց գաւառի Փայխներ եւ Նոր-Գեղ գիւղերում, որոնք 15 օր կարողացել են դիմադրել : Սպակերտի շրջանում էլ դտնւել են որոշ վաչրեր, որոնք փրկւել են շնորհիւ դէնքի եւ ինքնապաշտպանութեան : Դիմադրել են Սեւ-Քար, Կեղիսի վանք, Առնջիկ, Դաշտ, Եւայլն : Կռիւ են ձգել Ճաճաւն, Կօտենց եւ 15—16 այլ գիւղեր :

Ինքնապաշտպանութիւնը նրանց փրկել է կոտորածից եւ թալանից :

Քէօփրի-Քէօյ գիւղն
Քէօֆրի-ՔէօՅի ընկած է Լազիստանի եւ
Կիտիւլ էրզրումի ճամբուն վրայ,
որի պատճառով էլ միշտ
չարձակման է ենթարկւում զինւած լազերից : Լազերի մի խումբ, բաղկացած 50 հոգուց, չարձակում է գործում գիւղի վրայ՝ թալանելու նպատակով : Այդ շրջանում պատող Գրիգոր Տէր Մկրտչեանի հրամանատարութեան տակ եղած հայդուկային խումբն իմանում է այդ մասին եւ առանց բոսայէ կորցնելու՝ շտապում է օգնութեան :

Խմբապետ Գրիգորը՝ կատաղած չարձակում է գործում լազերի վրայ, առաջին հարւածից վար է գլորում Ահմէդ Օմարին (լազերի առաջնորդը) եւ գոռում. «Անպիտաններ, միշտ սովոր էք հային անգլէն գտնելով մորթել նրան. միշտ պէտք է մեզնի՞ց

արիւն հոսի. գետին փուխը»։ Գրիգորը խլում է Օմարի մարթին հրացանն ու դառնում դէպի խումբը, բայց դարնեւելով կռնակից ընկնում է գետին։

Հաչդուկները կատաղում են, տեսնելով իրենց քաջարի հրամանատարի վիրաւորւելը եւ վճռում են փախուստի մատնել թշնամուն։ Նրանք իրար չետեւից մի քանի համազարկ են տալիս, ապա իրենց դիրքերից ելնելով՝ յարձակողականի սկսում։ Լազերը չեն կարողանում դիմանալ, նրանք փախուստի են դիմում։ Տղաները հետապնդում են նրանց գիւղից դուրս էլ, մինչեւ որ մուլթը վրայ է հասնում։

Գիշերային մթութեան մէջ լազերը, կարծելով թէ Ֆիդային հանգիստ պառկած կը լինի, վերադառնում են դէպի գիւղը, ցորեկաչ իրենց ընկերների դիակներն հաւաքելու եւ տանելու։ Այդ նկատում են պահապանները եւ իմաց են տալիս տղաներին, որոնք իրենց տեղերից դուրս թուչելով՝ չանկարծակիի են բերում նրանց եւ մի քանի հոգու վիրաւորելով՝ փախուստի մատնում։

Այս դէպքից յետոյ թէ՛ լազեր, թէ՛ զափթիաներ կը վախենան Քէօփրի-Քէօյում մնալ եւ միշտ էլ վախով ու ակնածութեամբ կը վերաբերեն դէպի այդ գիւղը։

Գիւղացիներն իրենց շնորհակալութիւնն են յայտնում հաչդուկներին, որոնք յիշեցնում են նրանց «եթէ ուզում ես թուրքի հետ բարեկամ լինել, նրան լաւ ծեծիր» հայկական առածը։

Հաչդուկային խումբը անցնում է այլ շրջաններ։

ՍԻՒՐՄԷՆԷԻ
ԿՈՒԻԼ

Սիւրմէնէն Տրապիզոնի
հարաւ արեւելեան մասի մի լեռնոտ գաւառն է : Ազգաբնակութեան մեծ

մասը մահմեդականներն են Բաղկացած , իսկ հայերը կենտրոնացած են հինգ գիւղերում , որոնք իրարից մէկ ժամ հեռավորութիւն ունին : Այդ գիւղերն են՝ Քութունց , Քինասլի , Ժիւժք , Կատրասս եւ Էլէմանոս , որոնց մէջ 90 տուն կայ , մօտ 800 բնակչութեամբ :

Այս լեռնականները շատ անգամ չարձակումներն են ենթարկուել , բայց միշտ էլ անվեհօրէն դիմադրել են թշնամիներին ու պաշտպանուել : Վերջին ժամանակներն էլ յեղափոխականներն էին մուտք դրած եւ երբեմն էլ ապաստանում էին այդ վայրերում՝ սուլթանական իշխանութեան հետապնդումներէից առժամապէս ազատ մնալու համար :

Դաշնակցութեան «Տապարեան» խումբը անընդհատ կ'ասպատակէր թիւրք գիւղերի վրայ եւ միշտ էլ կը խուսափէր կառավարութիւնից : Անկարող լինելով ձերբակալել դրանց , որոնք միշտ ահ ու սարսափի մէջ էին պահում իսլամ ազգաբնակչութեան եւ պաշտօնեաներին , կառավարութիւնը վճռում է չըրջապատել հաջաբնակ գիւղերն ու մի լաւ ջարդ տալ , որից ստիպւած յեղափոխականներն իրենք գան՝ անձնատուր լինելու :

Կառավարական զինւորները միաջնակ չէին կարող այդ արշաւանքը գլուխ հանել , եթէ նրանց թիւը մի քանի հազարների անգամ հասնէր , որովհետեւ անծանօթ եւ անմատչելի լեռներ են , որոնց կողերին

բնակութիւն են հաստատել մի բուռն հայեր: Այդ նպատակով նա հրաւէր է կարգում լազերին, զաւգակցիներին, պուրնուխցիներին, ախուցիներին եւ մի քանի այլ ցեղերի ներկայացուցիչներին, չորդորում է յարձակում գործել Սու-Արմէնէի գիւղերի վրայ ու քար-քանդ անել:

Գազանային հակումներ ունեցող ամբոխն էլ յարմար առիթի էր սպասում եւ ահա նա ուրախութեամբ ընդառաջ է գնում իշխանութեան առաջարկներին:

Հայերն էլ զգում են գալիք վտանգը եւ պատրաստուում են պաշտպանութեան:

Նրանք առաջուց դիրքեր են շինում, կուռղներին բաժանում են մասերի եւ սպասողական դրութեան մէջ մնում մինչեւ սեպտեմբերի 20, երբ եւ 300 ղինւած լազեր պաշարում են Ժիւժք գիւղը: Հայերը ցոյց են տալիս ուժեղ դիմադրութիւն, որից լազերն ստիպւած են լինում յետ քաշւել եւ իրենց հարւածներն ուղղել Քինասլիի վրայ: Այս անգամ թշնամութիւն աւելանում է, չհաշւած «Ջորիի պաշտօն» կատարող կանանց, որոնք եկել էին չատկապէս Թալանելու, կողոպտելու նպատակով: Գիւղը պաշարում են լուսնկայ գիշերով եւ պահանջում հայերից, որ անձնատուր լինեն, բայց մերժում են ստանում: Հայ գիւղացիները՝ տղամարդ թէ կին, դիրքեր մտած պատրաստ էին իրենց ազատութեան համար կուռլու:

Սկսւում է հրացանաձգութիւնը: Խուժանը կատաղիօրէն չարձակում է գործում՝ ամէն ինչ տակն ու վրայ անելու, կոտորելու հայերին, բայց ներ-

սից՝ դիմադրում են քաջաբար :

Յանկարծ , գիշերային միթուլեան մէջ , մօտա-
կայ բլրից լսում է մի անվեհեր ձայն .

— «Յածուլեամբ եկաք գիշերով եւ գիւղը պա-
շարեցիք . ասկայն , գիտցած եղէք որ դուք էլ պա-
շարած էք եւ եթէ հայերից մէկին դպչէք , ի-
մացած եղէք , որ ձեզնից ոչ ոք ողջ չի մնաց» :

Հրացանները որոտում են : Յեղափոխական թը-
ռուցիկ խմբի անդամներն էին դրանք , որոնք իրենց
սովորական պտոյտն էին կատարում՝ օգնելու հա-
յերին : Թիւրք խուժանը ապշահար է մնում : Նա չէր
սպասում այդ անտեսանելի ուժի երեւալուն եւ այդ
է պատճառը , որ նրանք թողնում են գիւղն ու հեռա-
նում , անդադար կրկնելով «Էրմէնիլէր պիզի քրա-
նաֆլար» :

Դրանով չէ վերջանում ամէն ինչ : Կատաղած
ամբոխը նոր պատրաստութիւն է տեսնում , նոր ու-
ժեր հաւաքում մախելացի , օձցի , խարեցի , զա-
նեկցի ցեղերից , թւով հազար հոգի , որոնք նորից
պաշարում են Քինասլի գիւղը :

Մի քանի ժամաց կռիւից չկտոյ նրանք կարո-
ղանում են գրաւել գիւղի մի թաղը , որտեղ եւ ձեր-
բակալում են մի քանի կիներ եւ աղջիկներ , սպա-
նում են երեխաներին , լլկում են Մարկոսեան Սար-
գիսի տասը տարեկան աղջկան , որի հայրը մի քանի
րոպէ առաջ սպանւել էր՝ քաջաբար դիմադրելով :
Անկարող լինելով ամբողջ գիւղին տիրանալ եւ տես-
նելով մնացածների դիմադրութիւնը , նրանք ստիպ-
ւած են լինում չետ քաշւել :

Միւս կողմից ախուցիները չըջապատել էին

Քութունունց թաղը, իսկ Ճաւտար-Ալին, Քէօո-
Պողոն եւ իր եղբայր Քիպարը, Կուկուտացի Չա-
փան-օղլիներն Կատրաս եւ Էլէմենոս գիւղերը :

Օրհասական կռիւը մի քանի օր է տեւում : Հա-
յերը դիմադրում են քաջաբար և տեսնելով որ գիւ-
ղերում մնալով աւելի վտանգի պիտի ենթարկւեն,
ներանք որոշում են բարձրանալ մօտակայ լեռներն ու
անտառների մէջ ապաստանել :

Ամբոխի ցանկութիւնն էլ այդ էր : Նա չի հետա-
պընդում հայերին, որովհետեւ նպատակ չունէր նը-
րանց հետ կուելու : Ներքեւում, գիւղերի մէջ սկսում
են իրենց պաշտօնական թալանը — եւ բոլորը բար-
ձելով իրենց կանանց՝ ճանապարհ դնում : Իրենք ան-
կարող լինելով վրէժ լուծել, կոտորել զինւած հա-
յերին, վճռում են աւերել շէնքերը եւ յարձակում
գործելով Կատրասի եկեղեցու եւ դպրոցի վրայ, կո-
տորում են դռներն ու ամէն ինչ աւերում, ս. սեղանը
և Մայր Աստուածածնայ պատկերը պղծում, ժա-
մագրքերը կտրտում ու այրում և ապա քաջում
են դէպի Բաբերդ :

Ամբողջ 10 օր տեւում է այդ արշաւանքը, որի
ընթացքում հայերը դիմադրել են եւ իրենց կեանքը
պաշտպանել : Ասլա նրանք վար են իջնում եւ իրենց
տները ամայի դառնում :

Մի քանի օրից չետոյ կառավարութեան ներկա-
յացուցիչ ոստիկանները գալիս են ու բազմում նը-
րանց գլխին, պահանջելով գէնքերը. «այլ եւս ասանկ
դէպքեր չեն պատահիր. մենք էլ ձեզ վրայ կասկած
չենք ունենալ» :

Չքաւորութիւնն ու այլ սպառնացող չարիքներ,

միանալով կառավարութեան խորամանկութեան հետ, ստիպում են հայ գիւղացիներին իրենց զէնքերը յանձնել:

Եւ սկսում է իսկապէս արշաւանքը անդէն հայերի վրայ, նրանց պատժելու իրենց ըմբոստութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար:

Եւ այդ բոլորը կոտորածով է վերջանում:

ՍԱՀՄԱՆԱՊԱՀ
ԶՕՐՔԻ ՀԵՏ
ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ

Հոկտ. 12-ին հայդուկային խումբը, բաղկացած 33 հոգուց, զինւած ամենաւնութիւր հրացաններով, անցնում է Տաճ-

կահայաստան: Եւթ ժամ անընդհատ քայլելուց չետոյ, ծարաւ եւ յոգնած, նրանք փութում են սարի լանջին՝ փոքր ինչ հանգստանալու: Հոկտեմբերի սկիզբներին էր, աշնանային պաղ քամին փչում էր եւ աւելի դժւարացնում տղաների գործը: Պահապանն առաջ ու յետ էր պտտում չամրաքայլ եւ անդադար չորս կողմը նայում: Յանկարծ դիմացի սարի գլխին երեւում են սահմանապահ զինւորներ, որոնք կօրդօնն էին վերադառնում: Պահապանը այդ մասին յայտնում է խմբապետին, որն իսկոյն հրամայում է պատրաստ կենալ:

Զինւորներն արդէն նկատել էին հայդուկներին: Նրանք քչւոր էին եւ միայնակ անկարող դիմադրելու, որի համար էլ փոքրիկ խորհրդակցութիւնից չետոյ՝ պատրաստւում էին փախուստի դիմելու, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան միւս ընկերներին յայտնելու, բայց հայդուկների միաժա-

մանակ համազարկը նրանց գետին է փռում : Միայն մէկը կարողանում է ազատել, որը եւ շուտով հաւար է ձգում շրջակաները :

Շուտով հաւաքւում են զինւած քրդեր, ապա երեւում են 300 հետեւակ, 100 ձիաւոր եւ 3 թնդանօթ, բայց երբ սլաշարում են բլուրը, նրանց դիմադրող չի լինում, որովհետեւ Փիղաչիներն արդէն թողել էին դիրքերն ու օգտւելով գիշերւայ մթութիւնից՝ իրենց նպատակադրած տեղն էին ուղեւորւել :

Հայ յեղափոխականների այս յանդուգն քայլը՝ անցնել սահմանից աննկատելի կերպով, հասնել սահմանապահ զինւորների կենտրոնատեղին եւ ըստպանելով մի քանի զինւորներ՝ անհետանալ — զարմանք է պատճառում և միաժամանակ ստիպում կառավարութեան՝ աւելի զգոյշ լինել եւ վախկոտ :

Յեղափոխական խմբերի ներս մտնելը, նրանց ընդհարումները, ահաբեկչական գործունէութիւնը նախանշաններ էին համարւում մի մեծ շարժման, որի էութեան մէջ չէին կարողացել թափանցել կառավարութեան պաշտօնեաները՝ իրենց անհամար լրտես օգնականներով :

Հայկական կոտորածներից յետոյ տեղի են ունենում մի շարք վրէժխընդրական գործողութիւններ, երբ զինւած հայդուկաչին խմբերը խանդարում են մարդասպանների եւ հայատեացիների հանդիստը : Թիւրք կառավարութիւնն հրաման է

ՍԱՐԱ-ԲՈՂԱԶ-
ՔԵԱՍԱՆԻ ԿՈՒԻԻԸ

տալիս ուժեղ հակողութեան ենթարկել պարսկատաճկական սահմանադուլուր, որի համար էլ աւելացնում է զինւորների թիւն ու հրաւէր կարգում քիւրդ ցեղապետներին: 400 զինւոր միայն Աղբակի Ս. Բարդուղիմէոս վանքը լեցւում են, վռնտելով այնտեղից վանահօրն՝ իր մարդկանցով: Կօթուրի սահմանի պահպանութիւնն էլ յանձնւում է մլանցոց, մոկորցոց եւ բազուրցոց, որոնց միանում են և Սարայի 150 սահմանապահ զինւորները:

Հոկտեմբերի 12-ին, երբ հայդուկային խմբի ընդհարումն է տեղի ունենում սահմանապահ զինւորների հետ, ընդհանուր խուճապը տիրում է Վանի շուկայում: Կառավարութիւնը բացարձակ զինում է քիւրդերին եւ թիւրքերին: Հոկտեմբեր 13-ին Վանում երեւում են Համիդիէ հեծելազնւեր, որոնք անդադար պտտում են փողոցները: Նոյն օրը Արծկէի եւ Արձէշի թալանումն է տեղի ունենում եւ կառավարութիւնը ո՛չ մի միջոցի չի դիմում՝ զսպելու վայրենի ամբոխի քայլերը: Իր լուռթեամբ նա աւելի է խրախուսում:

Հայերն էլ լուռ չեն. նրանք էլ իրենց պատրաստութիւնն են տեսնում՝ սրբելով հրացաններն ու սրբերը մաքրելով: Կառավարութեան և հայերի միջև փոխադարձ կասկած է տիրում:

Դաշնակցական տեղական Կենտր. Կօմիտէն մի քանի օր է ինչ սպասում է հայդուկային մեծ խմբի, որը տարաբաղաբար ուշանում է:

Լարւած դրութիւնն այսպէս շարունակւում է մինչեւ հոկտեմբեր 25-ը, երբ Դաշնակցութեան ստւար խումբը, լաւ սպառազինւած, ներս է մըտ-

նում Թիւրքաց Հայաստան : Ճանապարհին դրանց են միանում 16 արմենականներ :

Բոլոր լեռներն արդէն ձիւնով ծածկւած էին, բայց այդ չէր կարող արգելք հանգիստանալ՝ նրանց ժամանակին վան ժամանելուն : Խումբն առաջ էր գընում դանդաղ՝ ցրտի եւ ձիւնի չատութեան պատճառով : Մի քանիսի ձեռներն ու ոտները սառել էին : Յառաջընթաց խմբակը, որ բաղկացած էր 11 հոգուց, մի վերստի չափ հեռաւորութեան վրայ էր :

Մնացածները, որոնց աչքից չառաջապահները կորել էին, կասկածելով ճանապարհի շիտակութեան վրայ, վճռում են այլ ուղղութիւն բռնել : Առաջ քալելով՝ լուսաբացի մօտերը սրանք հասնում են Սարա գիւղաքաղաքի մօտ, որի պատճառով էլ դուրս են գալիս ճամբից եւ մի փոքրիկ ձորակի միջից բարձրանում Ինկիլ-թափա կոչւած բլուրը : Ժամի 2-ին, երկու քիւրդ նկատելով հայդուկների հետքերը, որսկան շան պէս կամաց-կամաց մօտենում են դիրքերին : Պահապան հայդուկը դիտակով նկատում է նրանց եւ անմիջապէս իմաց տալիս խմբապետին : Քիչ յետոյ քրդերն անցնում են մի բլրի քամակ, վիզները բարձր-ցածր անում եւ նկատելով հայդուկներին, անմիջապէս յետ փախչում ու հաւար ձգում մօտակայ քրդաբնակ գիւղերն ու Սարա գիւղաքաղաքը :

Քիչ յետոյ երկու ձիաւոր մօտենում են տղաների դիրքերին ու հրացան արձակում, որ հաւարի նըշան էր :

Եւ իրօք, կարճ ժամանակում քիւրդերն ու Համիդիէ ձիաւորները չըջապատում են հայդուկնե-

րին.—

— Հա՛, հա՛, հա՛, խաչաղէ փլայ, , խաչաղէ փրլայ (հայ փախստականներ) հիմա ձեզ կը կոտորենք, հիմա ձեզ ջրի պէս կը խմենք: Ջան ֆիդայիւար, էլ ո՞ւր պիտի ազատէք, ո՞ւր պիտի փախչէք մեր ձեռքից:

Քրդերի ձիաւոր խմբերն անդադար զալիս են— մլանցիք, թակուրցիք, մուկուրցիք և շամսկցիք— որոնք իրար են խռնուում և որոնց թիւը կէս օրից յետոյ հազարի է հասնում՝ և բազկանում հաւասար քանակութեամբ ձիաւորներից եւ հետեւակներից:

Հայդուկներն էլ լուռ չեն: Նրանք էլ առաջուց որոշած դիրքերի մէջ են: Մի ըստէ մոռացել են քաղցըն ու ցուրտը: Թմրածներն յարութիւն են առնում, իրար սրտապնդում, ոգեւորում եւ միասին երգելով «Տուր ձեռքդ եղբայր» եւ «Սիփանայ սարեր»-ը, հրաքանդները գրկում ու առաջ նետում: Բողոքի եւ ոչ մի ձայն չի լսում՝ չնայած յոգնած են եւ կռիւների էլ մասնակցած: Նրանք զգում են իրենց վրայ ընկած խոշոր պարտականութիւնը, և զայն տանում են յատուկ տոկոսնութեամբ:

— Պատրաստ կացէ՛ք, լսում է խմբապետի ձայնը: Երկու կողմից էլ լսում է հրաքանի որոտը եւ կռիւն սկսում է: Սկզբնական շրջանում քիւրդերն ու զինուորները, յենւելով իրենց թւի առաւելութեան վրայ, առաջ են նետում մի գրոհով դիրքերը գրաւելու, բայց ստիպւած են լինում չետ կենալու՝ մօսինի հրաքանների առաւելութեան պատճառով:

Խումբը երեք կողմից շրջապատւած է: Կռիւն աստիճանաբար տաքանում է եւ արիւնալից դառ-

նում :

— Ընկաւ, ընկաւ, տղերք ջան, հրէ ձիուց քիւր-
դըն ընկաւ, գոռում է հայդուկը :

— Ահա երկրորդը ձիուց կախ ընկաւ, բացա-
կանչում՝ մի ուրիշ ընկեր :

Կուրի տաք ժամանակ խմբապետը դառնում է
դէպի իր գաղափարակիցները՝ հետեւեալ խօսքե-
րով .

— Ընկերներ, ձե՛ղ մատաղ, խփեցէք. յաջող-
ւում է մեզ, մի՛ վախենաք : Մեռնինք մինչեւ վերջին
ընկերը մեր բազմաչարչար սուրբ հողի վրայ : Զար-
կեցէ՛ք, թող անընդհատ սուլեն մեր գնդակները :
Մի՛ մոռանաք, սակայն, որ կրկին կուի կ'ունե-
նանք :

— Կեցցէ՛ կուրը, կեցցէ՛ յաղթանակը :

Եւ ամբողջ խումբը արձագանգ է տալիս իր հը-
րամանատարի վերջին խօսքերին :

Սարայի միրալայի հրամանատարութեամբ 60-ի
չափ զինուորներ դիրք են բռնել խմբի չետեւի կող-
մում եւ համազարկ տալիս : Երրորդ դիրքի տղաները
իրենց կեանքը մոռանալով, յանդգնութեամբ դուրս
են թռչում դիրքերից եւ ուժեղ յարձակումով ստի-
պում նրանց նահանջի փողը հնչեցնել :

Կէսօրից չետոյ խումբը տալիս է առաջին նա-
հատակը՝ ոչտունցի Ա. . .-ն, որ անմիջապէս հոգին ա-
ւանդում է :

— Տեցինք առաջին նահատակը, ընկներներ,
բղաւում է մէկը . . . վրէ՛ժ, կրա՛կ, կրակ թափենք
թշնամու գլխին. սրբազան օր է այս :

Հայդուկները դիրքից մի քիչ ներքեւ գտնւած

կարեւոր բյուրո փոփոխել է ենթարկում : Նշանաւոր կտրիճ քիւրդ Փաշոն 50 հոգով աշխատում է յեղափոխականներին իրենց դիրքից հանել : Վրայ են հասնում խմբաւելտն ու մի քանի ուրիշ տղաներ ու մի քանի համազարկից չետոյ Փաշոն բնկնում է , միւսները փախչում են ու բյուրոն ազատւում :

Երեկոյեան դէմ , երբ ուժեղ եւ միացած յարձակում են դործում թշնամիները , երբ նրանք անգոր եւ յուսահատած վերջին ճիգն են թափում դիրքերը գրաւելու , յոգնած եւ անօթի հայդուկները՝ ինքնամոռացութեան մէջ դիմադրում են կատաղաբար եւ փախուստի մատնում թշնամուն : Այդ կռիւ ընթացքում նահատակւում են Փանոսը , սալմաստցի Աբգարը , Աւետիսը և ուրիշներ : Մութը վրայ հասնելով կռիւր դադարում է , բայց խումբը մնում է պաշարած :

Մութ գիշեր էր : Երկինքն ամպամած էր , որը հալդուկների համար բաւականին նպաստաւոր էր : Սաստիկ ցուրտ էր և տղաներն անընդհատ դողում էին : Պէտք էր գիշերով թշնամու շղթան ճեղքել և մի կերպ անցնել առաջ՝ Վան հասնելու համար :

Դիրքերը փոխելով յեղափոխականները կրակ բաց են անում եւ թշնամին կարծում է թէ՛ խումբը պիտի վերադառնայ դէպի սահմանադուին : Տղաները բաժնւած են մի քանի մասերի , որոնք իրարից բաւականաչափ հեռաւորութեան վրայ պիտի քայլէին : Աննկատելի կերպով , շատ մեծ վարպետութեամբ նրանց յաջողում է ելնել ալդ փոփոխաւոր թակարդից և քայլել դէպի Մամադ-Ալանի Քռեք կոչւած տեղը : Այդ նահանջի ժամանակ , երբ իրարից ո-

ըոչ հեռաւորութեան վրայ են քայլում, հոկտ. 26-ի գիշերը, 14 հոգի են անյայտանում :

Երկար քայլելով, անընդհատ խուսափելով թշնամու հետապնդումից, 29-ի առաւօտեան խումբն հասնում է Հաջի Ալլադ գիւղի շրջակայքը, որ Բողազ-Քեասանից մի ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում : Շամսկցոց ցեղը, իմանալով ֆիդայիների տեղը, միանում է Հաջի-Ալլադցի Անդի անունով ցեղապետին և ուրիշների հետ ու շրջապատում նըրանց : Այս անգամ, սակաւն, նրանք կրակով չեն ուզում ընկճել հայ խաչաղներին, այլ խօսքով եւ խորամանկութեամբ՝ աշխատելով ձերբակալել նրանց, խոստանալով Ստամբուլ ուղարկել եւ ազատել :

— Շատ լաւ, սլատասխանում է հայդուկների գլխաւորը, թող դան մեզ մօտ ցեղապետներից 10-12 հոգի, բախդ տան, երգւեն, որ մենք էլ հաւատանք ու անձնատուր լինինք :

Յեղապետներն համաձայնում են : Իրենց միջից 12 նշանաւոր մարդիկ են որոշում, որոնք իրենց քաջներն ուղղում են գէպի տղաների գիրքերը : Երբ սըրանք մօտենում են հրացանի գնդակի տարածութեան չափ, տղաների մօտինները միանգամից են որոտում եւ 12 ցեղապետներին գետին գլորում :

Բարձրանում է մի սարսափելի աղմուկ. սկըսում է ուժեղ հրացանաձգութիւն. քիւրդերը վըճռում են վրէժխնդիր լինել եւ առաջ են նետւում : Բայց երբ առաջին շարքերը երեք սպանւած եւ երեք վիրաւոր են տալիս, չուսահատւում են եւ չետ քաշւում :

Այդ կուի ժամանակ ցեղապետներից սպանւում

են՝ Հաջի ԴՆՃԱՊԼԱՅ Ջնդին, որո՞ւս որդին եւ եղբայրը, Հասքստանի Իբրահիմ տղան, Կարթալունայ Շաւէշ տղան եւ այլք: Թուրքը կարողանում է խոյս տալ թշնամուց եւ ուղեւորւել դէպի Բողազ-Քեւասան: Հայաբնակ վրւղ է սա, որի բնակիչներն ամէն ինչ նւիրաբերել էին յեղափոխութեան:

Այս անգամ կանայք եւ խեղճ տղամարդիկ են թափւում հայդուկների առաջ, աղերսելով «ի սէր Աստուծոյ, ամա՛ն, չուտով զօրքը, քրդերը կը գան, դիւղ մի՛ մտնէք, ձեր հետքը բոլորովին յայտնի է: Սենք ոչինչ չենք խնայի, բաց աչսօր լե՛ռը, լեռը»:

Սուլամ, անթիւ, ցրաից եւ չուքնութիւնից թուլացած խումբը, որ մի քանի կուրի էր մասնակցել եւ մի քանի շաբաթ անդադար քայլում էր լեռների կատարներով, ֆիզիքսապէս անկարող է լինում ընդառաջ դնալ գիւղացիների պահանջներին եւ վճռում է մի քիչ հանգստանալ, հաց ուտել, ապա նորից թափառականի ցուպը ձեռքն առնել: Նրանք մտնում են տաք գոմի մէջ:

— Մի քիչ հաց ուտելուց յետոյ, նկարագրում է թղթակիցը, ստներս հանեցինք. ցրտահար ոտների գուլպաները հանելիս շատերի ոտքի կաշին պլոկւում էր հետը, մի քանիսներին էլ ուռել էր: Ամէնքս էլ չորացած, կմախքացած էինք եւ ո՛չ մի մարդկային կերպարանք չէր մնացել:

Չոր խոտերի վրայ բոլորն էլ մեկնւում են, չմուսնաւով մի քանի հողի պահապան նշանակել:

Դեռ հազիւ էին պսոկիկ, դեռ մի ժամ ու կէս չկար նրանց հանգստանալն, երբ յանկարծ գիւղացիները ալմուկ են բարձրացնում— «վե՛ր կացէք,

Քիւրդերը, քիւրդերը, չուտով եւ զօրք կը հասնի» :

Քիւրդերը պաշարել են դիւղը. նրանք հայդուկներին հետքերով կարողացել են առաջ շարժւել եւ գտնել օթեւանը :

Քրդերի հրամանով գոմի դուռը կոտրում է վատանուն իւղացի Աւետն ու իբրեւ պատգամաւոր հետեւեալ պայմանն է առաջարկում. «Զինաթափ եղէք եւ նրանք ձեզ անվնաս, ազատ կը թողնեն» : Խմբապետը պատասխանում է, որ «թող վախկոտ հայերն հեռանան, իսկ թէ յեղափոխականներն ինչ կ'անեն, այլ էլ իրենց իմանալիք գործն է» :

Ստանալով մերժողական պատասխան, քիւրդերը կատաղում են եւ վճռում հրդեհել գոմը, որի համար էլ շրջականերից խոտի դէզեր են բերում եւ վերջըն էլ վառած լաթեր ձգելով՝ կրակ տալիս Փիղաչիների բնակարանը : Բոցերը երկինք են ելնում : Մու... իը լեցւում է ներսը, դուռն արդէն աչրւել է, կամաց-կամաց հրդեհն աւելի է տարածւում : Լո՛ւււ են բոլորը եւ ո՛չ մի ձայն չկայ : Քիւրդերը դիւրք մտած սպասում են :

Յանկարծ դռան չետեւից դուրս է թռնում խմբապետը, նրա չետեւից եւ բոլոր հայդուկները «դուրս, դուրս թռչել. կեցցէ՛ հայրենիքը, կեցցեն հայդուկները» աղաղակելով :

Այդ յանդուգն քայլը սարսափեցնում է շատերին եւ քրդերը չփոթւելով չեն կարողանում ո՛չ մի վնաս հասցնել, այլ զգալով աւելի վտանգի մէջ, դիմադրութիւն չեն ցոյց տալիս սրանք, այլ խուսափելու ճամբայ են որոնում : Քիւրդերից ընկնում են 15 հոգի : Հայդուկներին չաջողում է գրաւել 6 հը-

րացան եւ 6 ձի :

Տղաները գիտէին , որ դրանով ամէն ինչ չի վերջանում , որ նոր պատրաստութեամբ իրենց պիտի հետապնդեն , ուստի շտապում են թողնել գիւղն ու բարձրանալ Յաղթադաղ լեռան դիրքերը :

Քիւրդները մօտակայ Հազարա գիւղից օգնութիւն ստանալով՝ նորից չարձակում են գործում յեղափոխականներին՝ վրայ : Այս անգամ այնքան թափով չի լինում կռիւը , տեւում է միայն երկու ժամ , որից յետոյ գիշերը վրայ է հասնում եւ տղաները վճռում են ինչ գնով էլ լինի շարունակել ճանապարհը եւ խուսափել բոլոր կռիւներից :

Միւս օրը նրանք հանդիպում են խմբի միւս մասին , որին թողել էին ճանապարհին եւ որոնց մէջ էր գտնուում նաեւ Վազգէնը , որոնք երկու օր փարախում մնալուց յետոյ , կարողանում են հրաշքով ազատւել և ոչ մի կռիւ բռնւել :

Բողազ-Քեասանի կռիւ ժամանակ յեղափոխականները կորուստ ունեցել են 20 հոգի , 30 հրացան եւ 18 բովէլէր : Կորուստը մեծ է լինում ո՛չ թէ բռնն կռիւ ժամանակ , այլ աւելի յետոյ :

Հոկտեմբեր 26-ի գիշերայ կորածներից Դաւիթ , Փանոս Բ. և Արսէն ապաստանում են Մամադ-Ալանայ քարայրում : Լուսաբացին նրանց չըջապատում են և ցրտահար հերոսներն հազիւ են կարողանում մէկ քիւրդ սպանել և մէկին էլ վիրաւորել : Երեքն էլ նահատակւում են այդտեղ :

Վիրաւորւած Գարեգինը հազիւ իրեն ձգում է Սարա , ուր միրալայը տանջանքների է ենթարկում նրան՝ իմանալու յեղափոխականների գաղտնիքնե-

րը, բայց երբ չի լաջողւում, հրամայում է իսկույն հրացանազարկ անել:

Փանոս Գ. Սարայի կուռի դաշտում նոյն գիշերը սառչում է: Երիտասարդ Մարտիրոսը մնալով Բողազ-Քեասան՝ նահատակւում է: 7 հոգի էլ անլուր անհետանում են:

Սրանով վերջանում է Սարա-Բողազ-Քեասանի պատմական կուռի մանրամասնութիւնը:

Այդ կուռը մեծ տպաւորութիւն է ձգում թէ՛ քրդական եւ թէ՛ կառավարական շրջաններում: Բազմաթիւ առասպելներ են յօրինւում՝ Փիղայիների քաջագործութիւնները պատկերացնելու համար: Պատմում են, որ երբ քիւրդ ցեղապետները հաւարի եկան եւ շրջապատեցին հայդուկներին, վերջիններս երգել սկսեցին և ուրախութեամբ վեր-վեր թռնելով, «կլոր պար» բռնելով զւարճացան: Քրդերը՝ մնացել էին ապշած եւ չէին կարողանում հասկանալ թա-կարդ ընկած այդ «դեւերի» ցնծութեան պատճառները:

Առաջին մեծ ընդհարումն է այդ, որ իր մէջ պարունակում է խոր գաղափարականութիւն ու հերոսութիւն: Հոկտեմբերի 12-ից մինչեւ 29-ը քաջել՝ ձիւնի եւ սառույցի վրայով, առանց հանգստի, առանց մի կտոր չոր հացի եւ այդ բոլորից չետոյ մի քանի անգամ շրջապատւել, վտանգի մէջ ընկնել եւ ապա չաղթական դուրս գալ — քչերի եւ չարգանքի արժանի մարդկանց գործ է:

իր զանգաւառին տի-
 Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ րապետող չէլի Իբադուլ-
 Կոնի-Է րահ, ջիրբանցի Նէյիդ-
 բէկը, Օսման- բէկն և իր
 արբանեակ խաչախ Մամէն, տիւտէրցի Օսման եւ
 Մահմէդ բէկերը, նորտուզցի Շաքիրը եւ ու-
 բիշներ՝ համախորհուրդ վճռում են վերջ
 տալ, բնաջնջել գաւառաբնակ հայերին: Այդ
 նպատակով մի քանի մարդ են ուղարկում Ս. Խաչ
 վանքի վանահայր Սահակ վարդապետի մօտ, և պա-
 հանջելով 17 ոչխար եւ 8 տիկ իւղ: Վանահայրն հի-
 ւանդ է ձեւանում եւ նորա տեղ վերատեսուէր 8 ոչ-
 խար եւ 2 տիկ իւղ տալով՝ ճանապարհ է դնում ներ-
 կայացուցիչներին: Իրենց պահանջները լրիւ չկա-
 տարեւելուն համար, բոլոր աղաները կատաղում են
 եւ վճռում՝ քար ու քանդ անել վանքը: Վանահայրն
 իմանում է նրանց դիտաւորութիւնն ու անմիջապէս
 մարդ ուղարկելով՝ Վան Հ. Յ. Դաշնակցութեան կօ-
 միտէի մօտ՝ օգնութիւն խնդրում: Անմիջապէս եր-
 կու հայդուկ են գալիս, իրենց հետ էլ բերելով եր-
 կու աւելորդ հրացան: Շուտով գալիս է եւ խումբը:

Հոկտեմբերի 26-ին, առաւօտեան դէմ, վանքը
 պաշարւում է Համիդիէներով: Վանքի կռուողները
 քսան հոգի են լինում, որոնցից 4-ը բերդան հրա-
 ցաններ ունէին, իսկ միւսները՝ հին չախմախիւ-
 ներ: Խումբը բաժանւում է չորս մասի, որոնցից
 իւրաքանչիւրը բռնում է մի-մի աշտարակ: Կոիւը
 սկսւում է եւ հետզհետէ կատաղի բնաւորութիւն ըս-
 տանում: Վանահայրը, հրացանը ձեռքին, ոգեւո-

րում է աղաներին. «կուէք, տղերք, բայց փամփուշտ
ների, բարութի խնայողութիւն: Կամ կո մեռնինք
պատուով եւ չենք տեսնի վանքի աւերումը եւ կամ
թշնամուն յետ կը դարձնենք կոտորուի»:

Անհաւատար կուի ժամանակ քողերը չեն հա-
մարձակում առաջ շարժել: Նրանք մէայն աննպա-
տակ հրացանաձգութեամբ են զբաղւում: Առաջին
օրը նրանք քշում, տանում են 80 եղ, գոմէշ. կով եւ
540 էլ ոչխար:

Վանքը պաշարւած է մնում 5 օր: Այդ ժամա-
նակայ ընթացքում դիմադրութիւնը յինում է փա-
ռաւոր: Ներսից եւ ո՛չ մե դո՛ւ, իսկ թշնամին տալիս
է անթիւ վիրաւորներ եւ մի քանի հոգի էլ ուղարկւած:

Վերջին օրւայ կէսերին մի խումբ ղինւած քիւր-
դեր՝ 50 ոչխարով առաջ են անցնում եւ անդադաւ
դռում. «Ձեր ոչխարների մի մասը յետ ենք դար-
ձընում, մնացածն էլ չուտով կը բերենք»: Այս խո-
րամանկութեան ներսից պատասխանում են գնդակ-
ներով:

Մինչ այդ վանքի քիւրդ հօտադր միւս դուռ-
բաց է անում՝ իրրեւ ոչխարներն ընդունելու եւ ալ-
դաւադրութեան պատճառով քիւրդերը կարողանու-
են ներս խուժել: Վանքի բակում տեղի է ունենում
վերջին, յուսահատական կռիւր: Կոտորների բազ-
մամթերքը վերջանալու մօտ է, ուստի խնայողաբար
են վարւում: Նրանք ղիտեն իրենց մահաւան մօտա-
լուտ լինելը, որի համար էլ աշխատում են աւելի
զոհ խլել թշնամուց:

Քրդական հարիւրաւոր կատաղած, գաղանա-
ցած գէմբեր ներս են խուժում, չրջապատում են մի

բուռն կուռղ քաջերի, սպանում են Տ հոգու, որոնք մինչեւ վերջին րոպէն հերոսաբար դիմադրում են եւ անձնատուր չեն լինում :

Երբ այդ սոսկալի, արիւնահեղ կռիւր վերջանում է, երբ տասից աւելի հայերի գնդակները ըսպառւում են, եւ երբ 5 օրւայ անընդհատ կուռից յետոյ անգէն դրութեան մէջ մնալով՝ ձերբակալւում, անպատմելի տանջանքների շարանն է սկսւում... Սահակ վարդապետին բռնում եւ սաղ-սաղ կաշին քերթում, ապա բոլորի ներկայութեամբ վանքի դըրան չէմքի վրայ գլուխը կտրում : Ժամկոչից պահանջում են վանքի բանալիները, բայց կտրուկ մերժում ստանում, որի համար էլ կտրում են հաւատարիմ աւանդապահի երկու թևերը : Ապա աւերում են տներն ու պարտէզները, սղծում են վանքի սրբութիւններն ու ամէն ինչ թալանելուց յետոյ՝ նորից սկսում իրենց անլուր չարչարանքները : («Խիզանեան») րնկերութեան դրադարանր տակն ու վրայ են անում, ուսումնարանը քանդում, վանքի տնտեսին կտրւում, իսկ դադափարական Տիգրան վարժապետին՝ դպրոցի չէմքին վրայ յօշոտում :

Այդ կռիւի ընթացքում թշնամու սպանւածների թիւը 30-ից անցնում է, իսկ վիրաւորներինը՝ մի քանի տասնեակներով են հաչւում :

96 Թւականն է : Հայ-

ՂԱԼԱԹԻՈՅ

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

էական սարսափներից յետոյ յուսալքւած են բոլորը : Յեղափոխական

չարքերից էլ շատ թուլամորթներ հեռանում են և աս

պարէզը թողնում փոքրաթիւ դադափարական տարրերին, որոնք լոռութեան մէջ մեծ ծրագիրներ են պատրաստում: Պօլսոյ մէջ Դաշնակցութեան ահաբեկիչները ահ ու սարսափ են տարածել: Մէկը միւսի յետեւից ընկնում են մատնիչները, իսկ յաճախակի ընդհարում ոստիկանների հետ՝ անպակաս է:

Եղիա Շահբազ կոչւած հայը հրաժարւում է յեղափոխական նպատակների համար 300 ոսկի տալ, իսկ իրեն պաշտպանող եւ այդ պատճառով էլ սպանւած ոստիկանի ընտանիքին 500 ոսկի նւէր է տալիս: Անպատիժ թողնել նման տիպերին՝ չանցանք է: Եւ ահա ապրիլ 16-ին, հաբեկիչները սառնասրբութեն կը բարձրանան դէպի Եֆնի խան: Դրանցից մէկն առաջ կ'անցնի, իսկ միւսները կը սպասեն Քարաքէօյի հրապարակին վրայ: Բարձրացող յեղափոխականի դէմը կը ցցւի Շահբազին պաշտպանող ոստիկանը: Ահաբեկիչի մի գնդակը վերջ կը տայ նրա կեանքին: Այդ ձայնի վրայ չորս կողմից ոստիկաններ կը հաւաքւեն. իսկ միւս կողմից էլ օդնութեան կը հասնեն տղաները՝ իրենց ընկերով: Կը սկսւի կատաղի կռիւ: Պէտք էր դէմ դնել ոստիկաններին եւ միաժամանակ խուսափել շատ չուտով, որպէսզի չձերբակալէին:

Այդ նպատակով նրանք մի կողմից դիմադրում էին, իսկ միւս կողմից էլ հանդարտութեամբ յետ էին քաշւում Մոմհանէի ճամբայով:

Այդտեղ չոյները, իրենց հին սովորութեան համաձայն, աթոռներ, գաւազաններ են նետում՝ տղաների վազքը խանգարելու համար, որի արդիւնքն այն է լինում, որ երկու հոգի՝ չմշկածագցի Կարա-

պետը և թէքիրդաղցի ԼԼԵՈՆՐ ձերբակալուած են : Միւս տղաները կարողանում են խուսափել : Այդ դէպքն իր խոշոր բարոյական ազդեցութիւնն է թող նուա՞ թէ՛ հայ հարուստների եւ թէ՛ կառավարական շրջանակների վրայ , որոնք կարծում էին թէ՛ կոտորածներից յետոյ յեղափոխութիւնը մենեւ է :

Ապրիլ 23-ին , Պօլսոյ
ՈՍՏԻԿԱՆ ՄԱՐԳԱ- մէջ , Ղալաթիոյ դէպքից
ՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ անմիջապէս յետոյ , Գում
Գաբուի ամենէն մարդա-

շատ հրապարակի վրայ , օրը ցորեկով , ահաբեկիչների ձեռքով սպանւում է ոստիկան-քօմիսէր Մարգարը : Այս տիպը բաւականաչափ վնասներ էր հասցրել յեղափոխական շարքերին եւ տարիներ շարունակ գործիք էր հանդիսացել կառավարութեան պաշտօնեաների ձեռքում : Քանիցս նրան դիտել են տւել , յիշեցրել են իր վնասակար եւ ազդադաւ ընթացքը , բայց միշտ արհամարհական պատասխան են ստացել : Այս վատթար տիպերն էլ կարծում էին թէ՛ կոտորածներից յետոյ իրենք ազատ-համարձակ կը լինին , իրենց կեանքը վտանգի չի ենթարկւի եւ ասպարէզի վրայ կը թաղաւորեն : Սխալւած էին : Այդ սպանութիւնը , որից յետոյ ահաբեկիչը չի փախել , թաքնւել , այլ մի քանի րոպէ կանգնել է զոհի մօտ , դիտել նորա տանջանքներն ու ապա անհետացել , մեծ եւ բարերար ազդեցութիւն է թողնում ստորին պաշտօնեաների վրայ : Կառավարութեան հետապնդումները ոչ մի արդիւնք չեն տալիս՝ ահաբեկչին ձերբակալելու համար :

ԴԵԼԻ-ԲԱՐԱՅԻ

ԿՈՒԻԻԼ

Բասէնի գաւառում

քրդական հրոսակախմբ-

բերը սկսել էին իրենց գար

նանաչին արչաւանքները

եւ գազանութիւնները՝ հայերի վերաբերմամբ։ Երկու օր շարունակ նրանք պաշարել էին հայ գիւղերը, հրացանաձգութեամբ ահ ու սարսափ էին ազդել, թալանելով, կողոպտելով եւ իրենց կրօներին բաւարարութիւն տալով։

Դելի-Բաբայի գիւղի շրջականները պահպանող հայդուկները, նկատելով քրդերի երեւալը, անմիջապէս իմաց են տալիս խմբի միւս անդամներին։ Տղաները բոլորը ոտքի վրայ են։ Նրանցից իւրաքանչիւրը իր հրացանը գրկած դուրս է թռչում դէպի դիրքերը։ Փոքրաթիւ հայդուկային խումբը մի քանի մասի է բաժանւում եւ գրաւում առաջուց որոշած դիրքերը՝ սպասելով խմբապետի հրամանին։

— Ժամանակն է աղբարք, ասում է ընկերներից մէկը, կամ մեռնել եւ կամ չթողնել որ հայ ընտանիքն ու գաւակները թշնամու գիրկը ընկնեն։

Թշնամին 500 հեծեալ ձիաւորով շրջապատել է գիւղը եւ երկու կողմից էլ հրացանաձգութիւնն ըսկըսել է։ Արեւը նոր է ծագել եւ քանի բարձրանում եւ ջերմութիւն է տալիս կռողներին, այնքան աւելի կռիւը կատաղի բնոյթ կրում։ Տղաները չեն մոռացել կռուի ժամանակ եւ իրենց յեղափոխական երգերը, իսկ գիւղացիներն էլ օգնում են նրանց ու արտասալից աչքերով օրհնում իրենց տունը եւ պատիւը պաշտպանողներին։

Քրդերը իրենց յարձակումն աւելի արագա-

ցընում են , չորս կողմից առաջ սլանալով դէպի
 դիրքերը : Նրանք էլ մի քանի մասի են բաժանւած :
 Գոռում—գոչումով աշխատում են սարսափ ազդել
 կռուողների եւ գիւղացիների վրայ : Դրան որպէս
 պատասխան դիրքերից յսում է ուժեղ համազարկ
 եւ ոգեւորւած , խանդավառ երգեցողութիւն .—

«Ազատութեան այն վառ սէրը
 Թող որոտայ մեր սրտում .
 Իմ հայրենեաց սուրբ անունը
 Ինձ պատերազմ է կանչում» :

Այս խանդի եւ ոգեւորութեան ըոպէներում
 տղաները յարձակում են թշնամու վրայ . մի քանիսն
 էլ իրենց դիրքերից դուրս ելնելով աւելի են մօտե-
 նում վերջին յարձակման պատրաստուող քիւրդերին ,
 որոնք այս անակնկալը տեսնելով՝ սկսում են յետ
 նահանջել :

Մութր վրայ է հասնում : Գիւղը ազատւած է
 եւ թշնամին պարտւած : Փամփուչտների պակաս է
 զգացւում : Բոլոր եղածները կրակել էին եւ անհը-
 րաժեշտ էր նոր պատրաստութիւն տեսնել : Մի քա-
 նի օրւայ ընթացքում նրանք լեցնում են դատարկ
 փամփուչտներն ու կարեւոր պատրաստութիւնները
 տեսնելով՝ սպասում թշնամու նոր յարձակման :

Նրանք զիտեն որ քիւրդերն աւելի մեծ պատ-
 րաստութեամբ պիտի յարձակում գործեն : Շրջանի
 չայտնի ցեղապետ Զըպէթը՝ պատաղցի քիւրդերի
 գլխաւորը , երդւում է Մուհամմէտի անւան վրայ ,
 որ պիտի պատժէ գեաւուրներին : Այդ նպատակով
 նա յարձակում է գործում Տօդ հաչաբնակ գիւղի վը-

րաչ, աւերում է տներն ու տեսնելով որ հայ չկայ մէջը, դիմադրող Ֆիդայիներ չկան, վճռում է վրէժը լուծել Դէլի-Բաբայից :

Նախօրօք նա մի գրաբեր է ուղարկում Դէլի-Բաբայի գիւղապետ Համբար-աղայի մօտ, պահանջելով որ անձնատուր լինին : Այդ հայրենասէր մարդը պատասխանում է լրաբերին .

«Թէեւ մենք արեան, կողոպուտի ծարաւ չենք, բայց եթէ ձեր աղան գալիս է, մենք պատրաստ ենք ամէն կերպ՝ մինչեւ վերջին շունչ դիմադրել, մեռնել եւ ապա տեսնել մեր զաւակների գերութիւնն ու մեր տների աւերումը» :

Թարա-Սօջա գիւղից էլ Ղատր յիսնապետն իր զինւորներով է գալիս, կանչում է Դէլի-Բաբայից Տօղի հայերին, որպէսզի վերջիններս իբր թէ ցոյց տան իրենց վնասները : Երբ մի քանի հայեր հաւատում են եւ մօտենում գիւղին, այն ժամանակ քրդերի զնգակներից 4 հաչ է սպանում : Միւսները յետ են փախչում Դ. Բաբա և իմաց են տալիս հայ-դուկներին, որոնք իրենց բարձր դիրքերից կրակ բանալով՝ փախուստի են մատնում քիւրդերին :

Քիչ անցած Բաբա կիրճից երեւում են 80 հեծեալ զինւոր և 10—15 համիդիէներ, որոնք անմիջապէս շրջապատում են գիւղը : Մինչ այդ հայդուկները թողել հեռացել էին եւ մօտակայ լեռները քաշւել :

Հազարասլետը կանչում է գիւղի տանուտէրին և նշանաւոր մարդկանց, ծեծի է ենթարկում բոլորին, պահանջելով ջան-Ֆիդայիներին յանձնել :

— Գիտեմ, գիտեմ, գոռում է նա, որ ձեր գիւ-

դուժ 2-300 յեղափոխականներ կան. ի՞նչպէս կարող է պատահել որ բոլոր հաշ գիւղերն աւերւին, իսկ ձեր գիւղը մնայ ազատ եւ պաշտպանւած :

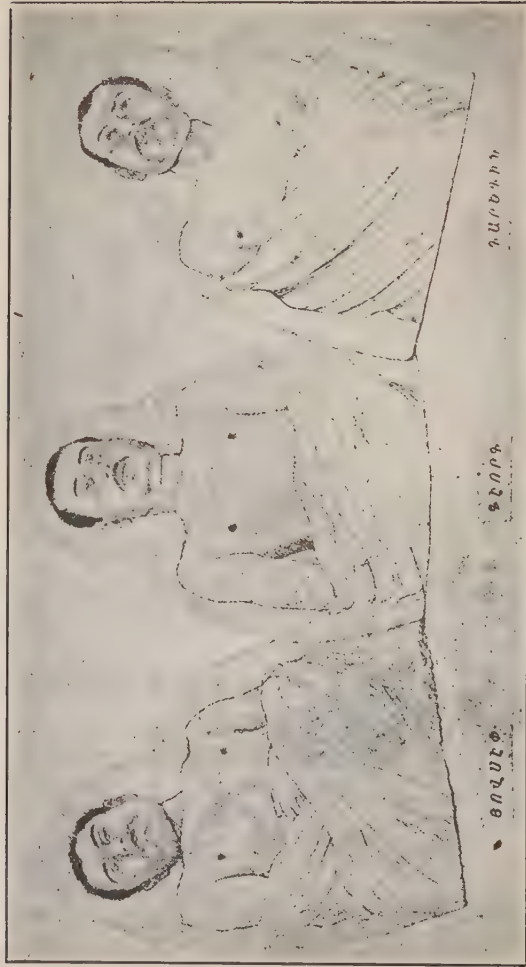
Չնայած անլուր տանջանքներին, գիւղացիները յեղափոխականների ուր լինելը չեն յայտնում :

Սուլթանական կառա-
ՊՕԼՍՈՒՄ վարութիւնը չբաւակա-
ԿԱՆԱՂԱՆՆԵՐ նացաւ արեան բաղանիք-
ներ սարքելով, Հայաս-

տանի սար ու ձորերը գիւղներ լեցնելով եւ հարիւրաւոր հաշեր բանտ նետելով : Նա վճռել էր մի անգամից վերջ տալ իր կառավարութեան սահմանների մէջ երեւցած վտանգաւոր տարրերին, որի պատճառով էլ որդեգրել էր ե՛ւ կախաղանները :

Գլխաւորապէս ահաբեկիչ ուժերն էին այդ պատժին արժանանում՝ իրենց չանդուէն, համարձակ քայլերի համար : Երիտասարդ եւ թարմ ուժեր էին լինում դրանք, դեռ չոյսերով ու երազներով լիքը, դեռ մեծ ապագայ խոստացող եւ դեռ նոր դէպքերի տենչացող : Յատուկ «որսորդներ» կային Պօլսում, որոնց պարտականութիւնն էր որոնել եւ գտնել ահաբեկիչներին : Կոտորածներից յետոյ Յեղափոխութիւնը դադար չէր առել, ընդհակառակը աւելի լայն ծաւալ էր ստացել և նոր թափով ասպարէզ նետւել : Նրա գործունէութեան կենտրոններից մէկն էլ մայրաքաղաքն հանդիսացաւ :

96 թւականի յունիս 3-ն է : Դաշնակցական երկու նշանաւոր ահաբեկիչներ՝ ռոգոստողի Գէորգը եւ չմչկածագցի Յովսէփը դէպի կախաղան են առաջ-

ԶԱՇԿԱԾԱԳՑԻ ՅՈՒՆՆԻ, ԴԱՐԵԿԻՆ, ԳԵՈՐԳ, ԹՅՈՒՆՆԻՆԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ,

նորդւում : Բարձագ-Գափուի բարձունքների վրայ
ահագին ժողովուրդ է կուտակւել՝ դիտելու այդ եր-
կու անվեհեր հերոսներին , որոնք արհամարհոտ
հայեացքով եւ ժպտադէմ դէպի մահ էին գնում :

Կախաղանի առջեւ Գէորգը ծիծաղում է , իսկ
Յովսէփը մերժելով քահանան ու դահիճը , ինքն իր
ձեռքով չւանը վիզն է անցկացնում ու «Կեցցէ Հա-
յաստան» աղաղակելով՝ կախւում :

Նրանց դիակները երկար ժամանակ կախւած են
մնում հասարակութեան «դաստիարակելու» հա-
մար :

Տասը օր անց՝ այդ թարմ շիրիմների կողքին
աւելանում են եւ երկու ուրիշ կախաղաններ՝ Գա-
րաքէօյի կամուրջի կողմը :

Դրանցից մէկը Պրուսայի Չէնկիլէր գիւղից՝
Թօֆունեան Գարեգինն էր , միւսը՝ կօչկակար Գա-
լուստ Ասատուրեանը : Երկուսն էլ նոյնպէս ահա-
բեկիչներ էին :

Վասպուրականը վա-

ՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱ ղուց ի վեր յեղափոխա-
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ կան կենտրոն է եղել , ո-
րի ղեկավարն էլ Վան

քաղաքն է հանդիսացել : Լինելով Պարսկաստանին
եւ Ռուսաստանին սահմանակից , թէ՛ տեղափոխու-
թիւնները եւ թէ՛ պրօպագանդը իրենց նախնական
թափի մէջ ազդել են զգայուն և ըմբոստացող վա-
նեցու վրայ : Այդ պատճառով էլ կառավարութիւնն
յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել միջտ և առիթը
չի վախճրել խուզարկելու քաղաքը և ձերբակալե-

լու յեղափոխականներին :

96 Թւականն է : Վասպուրականը դեռ ոչ մի հարւած չի կրել եւ միշտ էլ յետ է մղել կառավարութեան գազանութիւնները : Հայկական սարսափները չեն կարողացել տարածւել այդ շրջանում եւ ահա կատաղած պաշտօնեաներն ամէն առիթ փնտրում են պատժելու խիզախ վասպուրականացուն :

Մայիսի 17-ից կառավարութիւնն սկսում է մի շարք խուզարկութիւններ՝ թաղային բնակորութիւն կրող : Նախ 300 զինւորով շրջապատում է Տաճիկ-Աճէմեան փողոցը՝ շղթայի մէջ առնելով 70 տուն . ապա վեց զինւորներ , շեփորները ձեռին՝ զանազան յարմարաւոր վայրերում սպասում են , որ վտանգի բռնկէին օգնութիւն կանչեն՝ պահականոցից եւ զօրանոցից : Խուզարկում են 25 տուն , բացց ոչինչ չեն գտնում : Թաղի մէջ եղած մի քանի հայդուկները կարողացել են ժամանակին խոյս տալ :

Նոյն ձեւով խուզարկութեան են ենթարկում Չալլին Նորաշէնը : Առանձին խստութեամբ քննում են Տիգրան Տէրօեանեանց տունը : Տիգրանի մօր եւ քրոջ հետ շատ անպատկառօրէն են վարւում եւ նոյն իսկ ծեծի են ենթարկում : Օրիորդ Չարուհին , որ միշտ նպաստել է յեղափոխական շարժման եւ պահապան հրեշտակն է հանդիսացել շատ դադտնի նամակագրութիւնների եւ որոշումների , խիստ ընդդիմութիւն է ցոյց տալիս ոստիկաններին : Փօլիս Յակոբ էֆէնդին , չքանչանների եւ շնորհակալութեան արժանանալու համար անձամբ սկսում է ծեծել օրիորդին , մանրազննին խուզարկութեան ենթարկել , որի արդիւնքն է լինում երկու նամակների երեւան

գալը, որոնց հիման վրայ աշխատում են ապացուցել, որ օրիորդը Դաշնակցական տեղական կոմիտեին է պատկանում: Սուզարկութեան ժամանակ ձերբակալում են Ջարուհուն՝ պահանջելով որ ցոյց տայ թէ՝ ո՞ւր են գտնուում զէնքի պահեստը, Դաշնակցութեան գաղտնի թերթի տպարանը եւ որոշ յեղափոխականներ:

Ռոլոր այդ շարժումների նպատակն էր գրգռել տաճիկ խուժանը եւ կոտորածի համար հող պատրաստել:

Այդ ժամանակները յեղափոխական խմբերը դուրս էին գնացել՝ զէնքի տեղափոխութեան համար: Րոպէն յարմար է կառավարութեան համար: Նա իւրաքանչիւր ժամ սուտ եւ հնարովի լուրեր է բաց թողնում՝ ամբոխի բնազդներն արթնացնելու: Հայերն էլ պարապ չեն եւ կանխապատրաստութիւններ են տեսնում: Ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ է: Նա զգում է գալիք ահաւոր վտանգը եւ զգուշանում է: Յունիսի 1-ին շուկան գոցւում է եւ բոլորն էլ փակւում են տների մէջ: Յունիսի 2-ին, Այդեստանի մօտ ընդհարում է տեղի ունենում կառավարական զինւորների եւ մի խումբ հայերի մէջ, որի հետեւանքով սպանւում են երկու զինւոր և մի միլազիմ էլ վիրաւորւում է: Յունիսի 3-ին Թաղ փողոցում սպանւած տաճիկների զիակաները ցուցադրւում են խուժանին: Այդ օրը, վայրենի ամբոխը, դօտեպնդւած կառավարութեան թոյլտուութեամբ, կէսօրւայ ժամի 4-ին յարձակում է գործում փողոցում պատահած հայերի վրայ, կոտորում է արում արդկանց և երեխաներին, թալանում է և այրում

պատահած խանութներն ու տները: Կլոր-Դար, Հալկալմանք, Թորոմանի թաղ, Ս. Յակոբի թաղ կոտորուում են առանց որեւէ դիմադրութեան:

Կոտորածն սկսւել էր... Պէտք էր կարելի եղածին չափ պաշտպանւել եւ դիմադրել ամբոխին: Համազդալին այդ վտանգի բոլէին գոյութիւն ունեցող հայ երեք քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւնները, մոռացած իրենց էս-ն ու անձնականը, մի կողմ նետած նեղ կուսակցականն ու անցեալ պայքարները, եղբայրաբար իրար ձեռք են մեկնում, կազմում դործունէութեան ընդհանուր ծրագիր, նշանակում յարմարաւոր դիրքեր եւ բոլորն էլ միասին նետում են ահաւոր կռիւ մէջ՝ հայրենիքի եւ ժողովրդի փրկութեան համար:

Մարտական նշանաւոր դիրքերն են — հիւսիսային կողմում՝ Շան թաղ, ուր տղաները տների պատերը ծակելով՝ դիրքեր շինած են. հարաւային մասում՝ Թիւթիւնճեանների տունը, արեւմտեան մասում՝ Նախրի փողոցէն Սահակ-պէկենց տունը:

Բոլոր դիրքերում էլ համապատասխան թւով կռուողներ կան, որոնց մշտապէս օգնում է ժողովուրդը: Արմենականների ներկայացուցիչն է՝ Ս. Աւետիսեան, Հնչակեաններինը՝ Մարտիկ, իսկ Դաշնակցականներինը՝ Պետօն: Դրանք, այդ երեք հերոսները, դիրքից-դիրք են պտտում, ոգելորում կռուողներին, սիրտ տալիս եւ աւելի թոյլ մասերին էլ՝ օգնութեան հասնում: Այդ միացումը համազգային բնույթ է տւել կռիւին, թափ եւ ուժ է ներշնչել թոյլերին, իսկ թշնամուն՝ յուսահատութիւն պատճառել:

ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

ՊԵՏՈ

ՄԱՐՏԻԿ

Խ. ՀՈՎՀԱՆՆԻԱՆ
(Արմենական)

Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻԱՆ
(Բարձրակարգ)

Մ. ՀՈՎՀԱՆՆԻԱՆ
(Գրական)

Հարաւային եւ հիւսիսային թաղերում կռիւը շատ սաստիկ է եւ տեւում է ամբողջ վեց օր, որի ընթացքում յեղափոխականները կարողանում են յետ մղել թշնամուն՝ մեծ կորուստ պատճառելով նրան :

Այգեաստանն էլ հինգ օրւայ ընթացքում ազատ է : Թշնամին չի կարողանում մօտենալ : Փողոցներում միայն հաչ տղաներն են երթեւեկում : Տիրում է ընդհանուր ոգեւորութիւն . ժողովուրդն օրհնում է իր զաւակներին, որոնք քաջաբար դէպի մահն են վազում : Կառավարութիւնն սկզբնական օրերում նըպաստում է միայն խուժանին իր գաղտնի մասնակցութեամբ, բայց յետոյ իր դիմակը վերցրած՝ կանոնաւոր զինւորներ է հանում հայդուկների դէմ : Այդ միջոցն էլ նրան չի օգնում : Նա չի կարողանում չալթահարել չեղափոխականներին, 5-6 օրւայ ընթացքում ո՛չ մի դիրք չի գրաւում : Զգալով իր թուլութիւնը եւ տեսնելով որ խիստ միջոցներով իր նըպաստակին չի կարող հասնել, նա դիմում է իր վաղեմի խորամանկութեան՝ բանակցութիւններ վարել՝ հիւպատոսների միջոցով : Այդ դերակատարները հանդիսանում են անգլիական հիւպատոս Ուիլլեմսը եւ ամերիկեան միսիօնար Րէյնօլտսը, որոնք ամէն կերպ աշխատում են համոզել հայերին՝ անձնատուր լինելու : Անգլիական հիւպատոսը ներկայանում է իբրեւ լիազօր վեց պետութեան կողմից, չը նայած հայերը պահանջում են որ ռուսական եւ պարսկական հիւպատոսներն էլ ներկայ գտնւին :

Յունիսի 7-ին յեղափոխականներին եւ առաջնորդ Սահակ վարդապետին ներկայացնում են հե-

տեւեալ պահանջները.—

1. — Հայերը պէտք է անձնատուր լինեն,
2. — Նշանաւոր դիրքեր եւ զէնքեր յանձնեն,
3. — 15 հոգի իրրեւ գլխաւորներ՝ պիտի կառաւարութեան ներկայացնել, այլապէս Այգեստանը պիտի ոմբակոծւի:

Ռուսական հիւպատոսը չէզոքութիւն է պահպանում. իսկ պարսկականը՝ յօգուտ հաշերի խօսում:

Յեղափոխականները պահանջում են որ այդ կէտերը ներկայացնին զրաւոր եւ մի քանի օր էլ ժամանակ տրւի՝ պատասխանելու համար:

Յունիսի Տ-ին, առաւօտեան կառավարութիւնն իր դիրքը որոշել է: Զինւորների ստաբ բազմութիւն մը, 7-8 թնդանօթներով, կատաղի յարձակումի է սկսում: Օրհասական կռիւ է այդ, երբ մի բուն կտրիճներ անվահերարար դիմադրում են կանոնաւոր զօրքին: Ժողովուրդն արդէն ահ ու սարսափի մէջ է եւ ապաստանում է հիւպատոսների տները: Թնդանօթներն իրար չետեւից որոտում են եւ տղաների դիրքերը կամաց-կամաց փլչում են: Փողոցների բռնի ծառերը կտրտել էին, որպէսզի թշնամին չկարողանայ թաքնուի նրանց յետեւում: Կռիւր տեւում է մի ամբողջ օր: Կառավարութիւնը նորից պարտւում է՝ տալով մօտ 200 զոհ, իսկ յեղափոխականներից միայն 2 հոգի են նահատակում:

Հայ զինւորների ոգեւորութեան սահման չըկայ: Նրանցից իւրաքանչիւրը գիտէ որ մեծ պարտականութիւն է կատարում եւ այդ է պատճառը, որ գնդակների սուլոցի հետ մէկտեղ լսում է.

«Ամենայն տեղ՝ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի .
Բայց երանի որ իր ազգի
Ազատութեան կը գոհւի» :

Դիմադրութեան վերջին օրն է : Գիշերը կամաց-կամաց իր թեւերն է փռում : Պէտք է խուսափել կառավարութեան վրէժխնդրութիւնից . պէտք է հեռանալ քաղաքից , որովհետեւ մի կողմից փամփուշտների պակասը , կռուողների թւի սակաւութիւնը , իսկ միւս կողմից էլ թնդանօթների եւ կանոնաւոր զինւորների մասնակցութիւնն ու եւրոպական պետութիւնների ներկայացուցիչների անտարբեր վերաբերմունքը մեծ յուսահատութիւն են պատճառել բոլորին :

Ի՞նչ անել : Մնա՞լ թէ գնալ : Գնալու դէպքում ժողովուրդի մի մասն էլ պիտի միանայ՝ վախենալով չետազայ ջարդից : Ի՞նչպէս ելնել այս անտանելի դրութիւնից : Եւ այդ բոլորից չետոյ դէպի ո՞ր գնալ եւ ո՞ր ճանապարհով : Ահա կարեւոր հարցեր , որոնք բռնն վիճաբանութիւնների նիւթ են դառնում ժողովրդի եւ չեղափոխականների եւ ապա վերջիններիս պարագլուխների միջեւ : Այստեղ պատմութիւնը դեռ լուռ է եւ փաստացի ոչինչ չի տալիս :

Յայտնի է միայն , որ կռուողների մի մասը գաւառներն է անցնում՝ պաշտպանելու ժողովրդին՝ քրդական յարձակումներից , իսկ միւսները , իրենց վճռի համաձայն՝ սարն են բարձրանում :

Վարազաչ լեռան գլխին յեղափոխական խմբե-

ըլ բաժանուում են եւ զանազան ուղղութեամբ դէպի Պարսկաստան ուղեւորում: Մ. Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ վանեցիները մի խումբ, բաղկացած 200 զինւած եւ 800-1000 անզէն մարդկանցից, շարժւում է Հայոց-Ձորի, Աղբակի վրայով անցնելու Պարսկաստան: Սրանք, ծանրաբեռնւած ժողովըրդով, աւելի դանդաղ են առաջ դնում եւ Նոր-Գիւղից սկսած միշտ ընդհարումներ են ունենում թիւրքերի եւ քիւրդերի հետ: Մեծ կռիւներ են լինում Ձաղկաձորում, Չուխում եւ ապա որոշ մասերի բաժանւած՝ նրանք հասնում են Աղբակայ Ս. Բարդուղիմէոս վանքի շրջակաները, ուր եւ շրջապատւում են զինւորներով ու քիւրդ աշիրաթներով: Տեղի է ունենում մի անհաւասար կռիւ: Փամիլուշտները վերջանում են եւ կատաղած, գազանացած թիւրք-քիւրդ խուժանը սարքում է մի արեան հարսանիք, կոտորելով բոլորին՝ անզէն եւ անսլաշտպան ժողովրդին:

Յունիսի 14-ին, թապուր-աղասին, 300-էն աւելի զինւորներով բուն է դնում Ձորոց վանք թիւրք զիւղի մօտ եւ պատիրում Վարապայ սարի ստորոտներում բուն դրած «կաջաղներին» հեռանալու:

Յունիսի 17-ին, Ֆէրիզ Սաատէդդին փաշան 5-6 հարիւր զինւորներով եւ ահագին ոսկմամթերքով պաշարում է Վարազը, կարծելով թէ յեղափոխականները դեռ այնտեղ են կենտրոնացած: Փաշան ոչ-ոքի չի կարողանում գտնել եւ ստիպւած է լինում իր վրէժը լուծել Ս. Գրիգոր վանքից՝ այրելով եւ թալանելով բոլորը:

Պետօի խումբը բաժանուում է երկու մասի՝ մէկը երկրում մնալու պայմանով, իսկ միւսը 58 հոգուց

բաղկացած, որուն միանում է և Մարտիկը՝ իր 25 ընկերներով, ուզում է սահմանն անցնիլ: Այս խումբը, 83 հոգուց բաղկացած՝ Սալախանէի գծով ուղեւորւում է դէպի Պարսկաստան:

Եղբայրացած այդ խմբերը, Սալախանէ աւանի մօտ, Գարահիսար լեռան վրայ, կռի են բռնւում առաջուց պատրաստութեան մէջ դրած սահմանապահ զօրքի եւ բազմաթիւ զինւած քրդերի հետ: Ամբողջ օրը սոսկալի կռիւ է տեղի ունենում, որից յետոյ, երբ փամփուշտները վերջանում են, բոլորն էլ նահատակւում են:

Պատմական այս կռիւը վերջանում է, ճիշդ է, ահապին զոհեր խլելով թէ՛ ժողովրդից եւ թէ՛ յեղափոխական շարքերից, բայց մեր պատմութեան այդ էջը միշտ պաշտելի, միշտ խնկարկելի կը մնայ իր այն գեղեցիկ յուշարձանով, որ հայ ժողովրդի վտանգալից ըրպէներում՝ երբ արտաքին թշնամին իր սուրն էր դրել մեր վրին, յեղափոխական շարքերը միացան իրենց սիրելի ժողովրդի կեանքը եւ շահերը պաշտպանելու համար եւ ապա նրանք միացած դիմադրեցին անարգ թշնամուն՝ Գարահիսար լեռան կրծքին, միասին արիւն թափեցին, միասին նահատակեցին եւ միասին՝ յեղափոխական երգը շրթներին՝ գերեզման նետւեցին: Հաւաքական այդ շիրիմը մի սրբութիւն պիտի լինի հայութեան համար:

ՇԱՏԱՆԻ ԿՈՒԻԻԸ

Վանի պատմական ինքնապաշտպանութեան ա-

լիքները տարածւում են եւ գաւառները, որոնք պահաս դիմադրութիւն ցոյց չեն տւել կառավարու-

Թեան : Հայդուկային մի խումբ, Վարդանի հրամանատարութեան տակ մնում է Վանում՝ զաւառներն անցնելու դիտաւորութեամբ : Երկար չեն մնում նըրանք Ալգեստանի թաղերում, այլ շուտով են անցնում Շատախ, որտեղ եւ բազմաթիւ ընդհարումներ են ունենում՝ քրդական ցեղերի եւ կառավարական զօրքերի հետ :

Լեռնական Շատախը շատ շուտ է կարողացել իւրացնել յեղափոխական մտքերը եւ ամէն բոլոր պատրաստ է եղել ընդառաջ գնալու ինքնապաշտպանական կռիւներին : Վանի վերջին դէպքերը մեծ յուզմունք են առաջ բերել զաւառներում եւ մասնաւորապէս Շատախում, ուր օրէցօր սպասում են անակնկալների :

Ամբողջ չրջանը երկու կարեւոր կենտրոնի է բաժանւած — Թաղ գիւղը, 200-ից աւելի հազ տուն բնակչութեամբ, որն ընկած է Սիվտիկ գետի եւ Տիզրիսի խառնարանում, եւ Փեսան Դաշտը, որ առաջին դիրքից վեց ժամ դէպի հիւսիս հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի : Վերջինս բաղկացած է չորս հայ գիւղերից՝ Շիտան, Կաղավիզ, Ասեղ և Կայնամիրան :

Թաղի բնակիչները երեք դիրք են բռնել, որոնց վրայ հսկում են տեղական կուռղ երիտասարդներ՝ 70 չէչխաններով եւ մի քանի հատ էլ փամփուռաւոր հրացաններով : Սիվտիկ գիւղացիներն էլ 30 չէչխանայով եւ 3-4 հրացանով իրենց գիւղի վերեւի սարի վրայ են դիրք բռնել :

Վարդանն էլ թռուցիկ խմբի գլուխ անցած կենտրոնացել է Փեսան Դաշտում, կանչել է տեւ

չըջակայ գիւղերի եւ Գաւաչի շրջանի ներկայացուցիչներին, բացատրում է նրանց գալիք վտանգը, խրախուսում է, սիրտ տալիս եւ կոչ է անում, որ ժողովուրդն էլ միանայ, ուժ տայ յեղափոխականներին՝ կուեկու ընդհանուր թշնամու դէմ:

Միաժամանակ Վարդանը նամակներ է գրում շրջանի գիւղացիներին, ինչպէս եւ թաղեցիներին, որոչ հրահանգներ է տալիս եւ շեշտում «թէ չխաբւիլ երբէք կառավարութեան խոստումներէն, կուեկ մինչեւ վերջին շունչը: Հասեր է ժամը, երբ անվահեր կերպով պէտք է նահատակել հայրենի հողի վրայ»:

Վարդանը պատրաստութիւն է տեսել Գաւաչի կողմերն անցնելու եւ արդէն Արտօս լերան գլուխն է բարձրացել, երբ լուր է տրւում թէ՝ քիւրդերը յարձակել են Կաղավիղ գիւղի վրայ եւ եօթ մարդ սպանել: Ուռմբն անմիջապէս վերադառնում է Փեւսան Դաշտի Շիտան գիւղը: Քրդերը գրոհ են տալիս այդ գիւղի վրայ, բայց հայդուկների գնդակների տարափի տակ՝ ստիպւած են լինում երեք սպանւած տալով՝ յետ նահանջել: Յատուկ սուրհանդակներ լուր են բերում, որ պատրաստւած եւ զինւած քըրդական ուժեր պաշարելու մտադրութիւն ունին գիւղը: Այդ պատճառով էլ հրաման է տրւում գիւղի բնակիչներին՝ բարձրանալ դիմացի բարձր սարը:

Քիչ անց՝ հարիւրաւոր ձիաւոր եւ հետեւեակ քիւրդեր, իրենց վայրենի աղաղակներով, լեցում են դաշտը եւ տեսնելով որ անկարող են մօտենալ դիրքերին, վճռում են գիւղի տները կրակի տալ: Այս տեղից նրանք անցնում են դէպի Թաղ գիւղը,

ուր արդէն ժողովուրդը նրանց գալստեան կը սպասէր՝ առաջուց դիրքեր գրաւած : Շուտով քիւրդերին միանում են կրավցիները՝ աւաղակապետ Շաքիրի առաջնորդութեամբ, խալիլանցիներ եւ ուրիշ ցեղեր :

Թաղեցիները կենտրոնական դիրքի մէջ են : Նրանց թւի վրայ աւելանում են եւ յեղափոխական ուժեր, որոնք կռիւը պիտի ղեկավարէին : Տիրում է ընդհանուր ոգեւորութիւն եւ ամէն մէկն աշխատում է նպաստել ինքնապաշտպանութեան : Գիւղացիների մի մասը վառօդ է պատրաստում, զնդակ է ձուլում, փամփուշտները լեցնում, իսկ փոքրիկ երեխաներն էլ քար ու կիր են կրում՝ դիրքերը ամրացնելու համար :

Նրկու կողմից էլ կանխապատրաստւած են : Կառավարութիւնն էլ զէնք եւ զինւոր է հասցրել քիւրդերին, որոնք ամէն կերպ աշխատում են ցոյց տալ իրենց քաջագործութիւնը :

Յունիս ամսի վերջերն է :

Սար ու ձոր, լեռ ու դաշտ թնդում է հրացանների ուրտոյց : Կատաղի կռիւն սկսւել է եւ պէտք է քաջարար զիմաւորել : Հայերն անվեհերօրէն պաշտպանում են : Նրանք բաժանւած մի քանի դիրքերի, գնդակներ են տեղում թշնամու գլխին : Մի քանի ժամ կռիւը տևում է, բայց քիւրդերը չեն կարողանում մի քայլ առաջ անցնել : Աննպատակ եւ երկար կռւելն իրենց օգտակար չէ եւ ահա վճռում են հրդեհել դիրքերը, որի համար յատուկ խմբակներ են նըշանակել : Նրանց նպատակն է դիրքերից դուրս հանել յեղափոխականներին՝ ստիպելով որ կրակը

հանգցնեն, բայց այդ պաշտօնի համար զտնւում են քաջարի հայ կանաչք, որոնք հերոսաբար առաջ են նետւում, մարում կրակն ու հնարաւորութիւն տալիս տղաներին՝ կուեկու։ Այդ դործողութիւնները ժամանակ հինգ հայուհի նահատակւում են՝ ապացուցելով որ իրենք էլ պատրաստ են մեռնելու հայրենիքի ազատութեան համար։

Չյաջողելով իրենց այդ փորձի մէջ, քիւրդերը վճռում են զնդակներն ուղղել տների պատուհաններին՝ անմեղ ժողովուրդին վնասելու եւ շփոթութիւն առաջ բերելու համար։ Յեղափոխականների խորհրդով բոլոր պատուհանները ծածկւում են թաց թաղիքներով, որպէսզի տաք զնդակի զօրութիւնը տկարանայ։

Կուի ամենատաք ժամանակը դիրքի մէջ գլտնըւած միակ աղբիւրն յանկարծ ցամաքում է եւ մեծ վհատութիւն առաջ բերում ժողովրդի մէջ։ Քիչ յետոյ, սակայն, հրաշք է պատահում եւ դիրքի միջի երկու թոնիրներն էլ ջրով լեցւում են, որը ե՛ւ ոգեւորութիւն առաջ է բերում եւ թէ՛ բաւարարութիւն տալիս կարիքին։

Մութը կամաց-կամաց վրայ է հասնում։ Քիւրդերը դեռ իրենց առաւօտեան դիրքերումն են։ Նըրանք իրենց թուլութեան եւ անկարողութեան խոր տպաւորութեան տակ՝ վճռում են թողնել եւ հեռանալ։ Իրենց վերջին յարձակումն էլ ապարդիւն է անցնում, որովհետեւ քարերի յետեւ դիրք բռնած տղաները, մահն իրենց աչքի առաջ ունենալով, դիմաւորում են բոլոր ուժով։

Գայմազամը, որ ղեկավարում է այդ կռիւները,

տեսնելով որ այս մի բուռն քաջերին չաղթել չի լինում, անմիջապէս լուր է ուղարկում Վան՝ պահանջելով մի վաշտ զօրք, թնդանօթներ: Այդ օժանդակութիւնը չի ուշանում եւ Սարի բերաչին շտապում է Շատախ, բայց հասնում է այն ժամանակ, երբ կռուղ քիւրդերն արդէն նահանջել էին:

Կառավարութեան ներկայացուցիչներն սկսում են մի շարք ձերբակալութիւններ անել, գրաւել 30 հատ չէչխանա:

Յաղթանակը ժողովրդի կողմն է եւ այդ զգուծ է չատախցին: Կոտորածի վտանգը վաղուց է չքացել եւ թշնամին իր առաջ դիմադրող ուժ տեսնելով՝ հաշտարար քաղաքականութեան է դիմում՝ արձակելով բոլոր բանտարկեալներին: Ժողովրդի ոգեւորութեան եւ հաւատքին չափ ու սահման չկար եւ նա միշտ կրկնում է, որ Շատախի կռիւները փրկեցին թէ՛ իրենց կեանքը եւ թէ՛ մանաւանդ պատիւը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ

Տասնեակ տարիների յեղափոխականների անդուլ տշխատանքը շատերի համար աննկատելի է մնում, որովհետեւ հասարակական լայն խաւերը տեղեկութիւն չունին կատարւած դէպքերի եւ նահատակւող դէմքերի մասին :

Ընդհանուր հորիզոնի վրայ միայն մի քանի դէմքեր են յիշատակւում եւ դրանցով էլ եզրակացութիւններ հանւում : Շատ-շատերի մէջ դեռ որոշ տեղ չի բռնել մեր նահատակների պատկերները եւ նրանք որոշ անուններով են միայն ապրում, շատ անգամ առանց ծանօթ լինելու նրանց կեսագրութեան, գործունէութեան եւ կրած տանջանքներին :

«Դէպքեր եւ Դէմքեր», ահա այն պակասը, որ այնքան զգալի է մեզ համար : Մէկն առանց միւսի նշանակութիւն չունի : Մէկը մարմինն է, միւսը՝ հոգին, մէկը ազգում է, միւսը՝ փոփոխում, մէկը նիւթ է մատակարարում, միւսը՝ կերտում, մէկը ներկայացնում է արտաքին աշխարհն իր մանրամասնութիւններով, իսկ միւսը՝ ներքին կեանքն իր ապրեցումներով :

Հասարակական կեանքի եւ նորա զարգացման փուլերի յայն ուսումնասիրութեան համար բաւու-

կան չէ՛ միայն արտաքին առարկայական պայմանները երեւան հանել, այլ եւ այն գաղափարներն ու տիպարները, որոնք ղեկավարող են եղել եւ որոնցով ապրել են սերունդներ :

Շատ հարուստ ենք հերոսներով, որոնցից իւրաքանչիւրը մի ուրոյն կեանք, յատկանշական բընոյթագիծ եւ խորունկ հոգի է ունեցել եւ որոնք հաւաքականօրէն կարող էին պատկերացնել հայ ժողովրդին՝ իր մաքրութեամբ, գաղափարական աշխարհահայեացքով եւ անձնազոհութեամբ, բայց զուրկ ենք դրանց ներկայացնող գրական աշխատանքից :

Պիտի փնտռել, որոնել, յատկապէս պիտի հետաքրքրեւ եւ չ' միայն նշանաւոր դէմքերով, այլ եւ այն բազմաթիւ անանուն, երկրորդական հերոսներով, որոնք մեր յեղափոխական-դեմօկրատիկ շարժման գլխաւոր գերակատարներն են եղել :

ՄԱՐԳԱՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Գիւղական համեստ ուսուցիչ էր նա, որ զբաղւած էր մանուկների դաստիարակութեան գործով :

Նա թէեւ իր հոգու խորքում զգում էր տաճկական կառավարութեան անլուր բռնութիւնները, բայց միշտ լուռ էր մնում : Մուշի Վարդենիս գիւղիցրն էր նա եւ աշխատում էր իր ծննդավայրում :

(1) — ահա թեւեւ քրդական մի հրոսակախումբ չարձակում է զործում Վարդենիսի վրայ եւ փախցնում մի երիտասարդ հայ հարսի՝ Գիւլիզարին : Գիւլզարիները լուռ ու մունջ զիտում են աչդ անար-

դարութիւնը եւ ո՛չ մի միջոցի չեն դիմում : Նրանք միշտ հետեւել են մի քաղաքականութեան .— «Համբերենք այս անգամ . գուցէ ամենավերջինը լինի» :

Մարգար վարժապետը չի կարողանում համբերել : Նա մի կողմն է ձգում իր ապագան , խաչ է քաշում դպրոցի վրայ եւ իր մի քանի համախոհներով հասնում է քիւրդերին : Սկսում է կատաղի կռիւ : Մի քանի ժամ փոխադարձ հրացանաձգութիւնից յետոյ՝ քիւրդերից սպանւում են երկու հոգի , իսկ մի քանիսն էլ վիրաւորւում են : Միւսներն էլ Գիւլիգարին թողնելով փախչում են՝ իրենց կեանքը ազատելու համար :

Վարժապետն չաղթականօրէն վերադառնում է գիւղ եւ երիտասարդ հարսին յանձնում իր տիրոջ :

Այդ դէպքից յետոյ նա այլեւս չի կարողանում մնալ իրենց գիւղում ու հալածականի ցուպն իր ձեռքին առնելով՝ քայլերն ուղղում է դէպի Կովկաս :

Ժամանակին Վարդենիսի դէպքը շատ յուզեց հայ հասարակութեան եւ առանձնապէս կովկասահայութեան : Պատրիարքարան թէ առաջնորդարան , մամուլ թէ ընկերութիւններ , բողոքի իրենց ձայնը բարձրացրին եւ Գիւլիգարը պատմական դէմք դարձաւ , ինչպէս նրան ազատող գիւղական վարժապետը :

Յեղափոխականացած Մարգարը պարապ չի նստում Կովկասում , այլ իսկոյն ձեռնարկում է գինադործութեան և զինավարժութեան : Դրանով նա իր փշոտ ճանապարհն էր գծում եւ անտրտունջ աշխատում էր կրկին վերադառնալ հայրենիք՝ աւելի

գործնական ծառայութիւններ մատուցանելու իր հարազատ ժողովրդին :

91 Թւականին նա արդէն Երկրումն է : Դաշնակցութեան զինակիր խմբերից մէկի մէջ է մըտնում եւ որոշ յանձնարարականով անցնում սահմանը : Շնորհիւ իր աչալըջութեան եւ դիմացկունութեան, մի քանի օրւայ դժւարին ճանապարհը կարողանում է ոտով անցնել եւ իր պարտականութիւնը լիուլի կատարել և ապա նորից վերադառնալ Կովկաս :

Մայր-Հայաստանն էր նրան քաշում : Եւ ահա մի տարւայ չարաչար կանխապատրաստութիւնից յետոյ 92 Թւին, Արաբօի խմբի հետ միասին անցնում է Երկիր եւ մնում է Խնդուսի ու Մուշի շրջաններում՝ կազմակերպողի պաշտօնով :

Նա պտտում է գիւղերը, հասկացնում է նրանց յեղափոխութեան նշանակութիւնը եւ աշխատում է առաջ բերել տեղական ինքնապաշտպանական խմբեր : Մի օր, երբ նա գործով Աւզուր գիւղումն է գտնւում, մի գծուծ հայի ամբաստանութեամբ, ձերբակալում են նրան եւ Բաղէշ տանում :

Մարգար վարժապետին կախաղանի են դատապարտում : Երեսնամեայ, թարմ հասակի մէջ, դեռ լի կենսունակութեամբ եւ աշխատելու բուռն տենչանքով, նա անխռով դէպի մահն է դիմում : Բաց հրապարակի վրայ, ժողովրդի ներկայութեամբ, նրան դէպի կախաղանն են առաջնորդում :

94 Թւին էր այդ : Յեղափոխական շարժման նախնական օրերում եւ բոլորն էլ սրտատրուի սպասում էին թէ՛ ռուքան դիմացկուն պիտի լինի հայ

ԱԻԵՏԻՍ ՄԱԼՈՅԵԱՆ

յեղափոխականը : Ահա եւ նա : Իր վերջին խօսքերն ուղղում է ժողովրդին . « Հայե՛ր , մի վհատի՛ք . քաջ գիտցէ՛ք , որ այլ եւս հասած ենք մեր նպատակին : Եթէ խանդակաթ այցելուներ ունենամ դերեզմանիս շուրջը , ոսկորներս ալ կը հրճւին ու կը խայտան » . . .

Վարժապետի գլուխը մտցնում են օղակի մէջ . դա հիճը քաշում է ոտքերի տակից աթոռը , մի կարճ խոխոց է լսում , ոտքերի եւ կապած թեւերի անկանոն երկու թափահարութիւն է տեսնում եւ պաշտելի յեղափոխականն անխռով նետում է յաւիտենականութեան գիրկը :

Բնիկ ալէքսանդրապօլցի

ԱԻԵՏԻՍ

էր : Աղքատ ընտանիքի

ՄԱԼՕՅԵԱՆ

գաւակ լինելով նա շատ

նեղութիւններ է քաշում ,

մինչեւ որ կարողանում է ուսուցչական պաշտօնի տիրանալ : Նա շատ մտաղբաղած էր իր ծեր եւ անճարակ ծնողների վիճակով , աշխատում էր մի կերպ նրանց ապահովել , բայց անկարող է լինում : Նա արդէն յեղափոխական շարքերի մէջ էր : Տեղական երիտասարդների եւ աշխատողների ղեկավարն էր : Աղքատ ժամանակները միշտ պտտում էր գաւառները՝ կազմակերպական գործերով : Ալէքսանդրապօլը կարեւոր կենտրոնատեղի էր յեղափոխական գործունէութեան համար : Լինելով հայաշատ եւ միաժամանակ Ղարսի ու Երեւանի նահանգների կենտրոնում , սահմանակից տաճկական եւ պարսկական հողերին եւ ունենալով բաւական թւով խիզախ , վառվռուն եւ բռնկւող երիտասարդութիւն , Գիւմրին

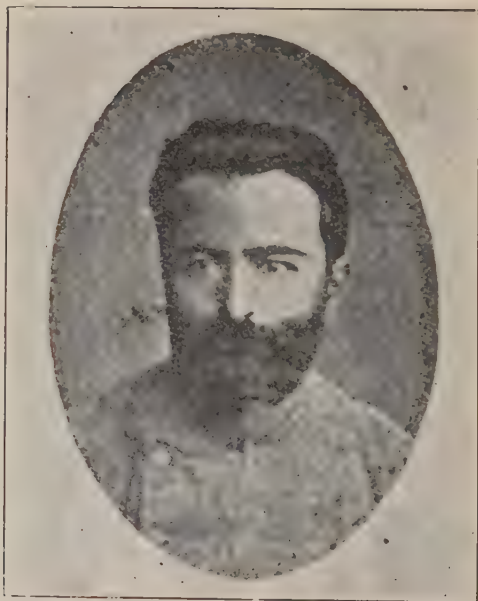
կարեւոր դեր էր խաղում :

Գիտէ՛ր այդ բոլորը Ս'ալօյեանը եւ գիտէ՛ր որ ինքը շատ վարեւոր դէմք է տեղական աշխատանքների համար : Բայց նրա հոգու խորքում մի այլ բաղձանք կար — անցնել աջնտեղ, սահմանի միւս կողմը, տանջանքի կենտրոնատեղին, նետել յեղափոխական ասպարէզը, ապրել շարշարուող եղբայրակիցների մէջ եւ մեռնել Հայաստանի հողին վրայ : Զէ թւի սկիզբներին նա պատրաստուած ինններ էր տեսնում անցնելու Ալաշկերտի շրջանը : Ալէքսանդրրապօլի կօմիտէի վճռով իր գնալը մի առժամանակ յետաձգւում է՝ վերջ տալու կուսակցութիւնների միացման անունը չահագործող մի խմբակի գործունէութեան :

Յաջողութեամբ վերջացնելով իր միսիան, նա որոշում է անմիջապէս շարունակել իր ճամբան եւ առանց մի րոպէ կորցնելու, պատրաստւում է անցնելու Երկիր : Զատիկի օրեր են լինում : Ընկերները թախանձադին խնդրում են մի առժամանակ յետաձգել, մինչեւ գարունը բացւի, ճանապարհները դիւրանան եւ որ, վերջապէս, միասին անցնեն տօն օրերը :

— Ո՛չ, պատասխանում է ժողովրդի զաւակը, ես այդ նւիրական օրը տաճկահայ եղբայրների հետ պիտի անցկացնեմ :

Ծնողներն էլ թախանձադին խնդրում են, առանց իմանալու իրենց որդու վտանգաւոր ճամբորդութեան մասին, բայց կտրուկ մերժում են ստանում : Ընտանիքի հոգսը, պահպանութիւնը չանձնում է իր փոքրիկ եղբօրը, իսկ ինքը մի անձրեւոտ

ՄԿՐՏԻԶ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

օր ընկերներով ճանապարհւում է դէպի սահմանի միւս կողմը գտնւած հարազատները :

Նա բնաւորութեամբ համեստ էր, քիչ խօսող, ոչ մի վտանգից խոյս չտւող, խստապահանջ դէպի անհատական կարիքները, դէպի հասարակական գոյքն ու փողը :

Սահմանադիւսի մօտերը, սաստիկ բուքի պատճառով մոլորում են ճամբան : Երկար պտտելուց չեւոյ նրանք հասնում են մի քրդական գիւղի եւ տաճկական Ղարաքիլիսէի մէջտեղը, ուր եւ քարերի, սարերի խռոչներում գիշերում են : Հետեւեալ օրը ճանապարհը շարունակում են, բայց դեռ մի քանի ժամ չքալած, ձերբակալւում են : Քիւրդերը կողոպտում են նրանց, խլում հրացաններն ու իրենց էլ յանձնում սահմանապահ զօրքի հրամանատարին : Վերջինս անխնայօրէն հրամայում է ծեծել, որի հարւածների տակ մահանում է Աւետիսը :

Դիակն յանձնում են զարաքիլիսեցի մի հայ խանութպանի, որ մի խոր փոս փորելով՝ պաշտելի եւ գաղափարական ուսուցչին է տեղաւորում :

Ա Բ Ր Օ

Մկրտիչ Սահակեանը, այս էր Աբրօի իսկական անունը. ծնւել էր 1861 թւին, Փոքր-Ասիոյ Շապին-Գարահիսար քաղաքում : Իր կեանքի մեծագոյն մասըն անց էր կացրել Սեբաստիոյ Թամզարայ գիւղում եւ Սեւ ծովի ափին՝ Կիրասոնում : Աւարտել էր միջնակարգ դպրոց, որի ընթացքում նա կարողացել էր ծանօթանալ հայ ժողովրդի անցեալ տառապանքների և ներկայ ձգտումների հետ : Բնատուր տաղանդ

էր նա՝ կազմակերպելու, խօսելու և հաւատացնելու մէջ: Նա շատ լուռ կարողացել էր թափանցել ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ եւ այդ էր պատճառը, որ հաւասարապէս սիրւած էր թէ՛ հայ եւ թէ՛ մահմեդական հասարակութիւնից: Դպրոցն աւարտելուց յետոյ նա զբաղւում էր վաճառականութեամբ, որի ընթացքում մեծամեծ ծառայութիւններ էր մատուցանում յեղափոխական շարժման: Մինչեւ 92 թւականը նա դեռ գրսից դիտողի դերի մէջ էր եւ միայն ջերմ համակիր: Իր խօսակցութեան ընթացքում, ամէն անգամ փափաք էր յայտնում լինելու կարմիր յեղափոխական, մինչեւ որ 92-ի գարնանը յաջողւում է նրան անցնել Կովկաս, այցելել Բագու քաղաքը, ուր եւ տեղաւորւում է նաւթի գործարաններից մէկում:

Եւ ու զեռով լիքը բանւորական այդ քաղաքը նրա առաջ բաց էր անում գաղափարների նոր աշխարհ, նոր ծրագիրներ: Այդտեղ նա ծանօթանում է Դաշնակցական մտաւորականների հետ եւ կարճ ժամանակից յետոյ մասնակցում է տեղական կազմակերպութեան: Իր յեղափոխական պարտականութիւնները կատարելուց յետոյ, նա բանւորներից շատերին հաւաքում է մի սենեակ ու գրել-կարդալ սովորեցնում: Շաբաթական երկու-երեք անգամ ժողովներ է գումարում, զրոյց անում բանւորների հետ, պատկերացնում հայրենիքի տանջանքներն ու եռանդով հրաւիրում նրանց հերոսութեան եւ անձնւիրութեան:

Մօտ երեք տարուայ աշխատանքը վերջնականապէս գծում է նրա ուղին, չտկում է բնաւորութիւն-

ներն ու ղաստիարակում հոգին : Նախկին վաճառականն արդէն ազատագրական շարժման ղեկավարներէից մէկն է հանդիսանում : Այն ժամանակները բոլոր նրանք, ովքեր չեղափոխական շարքերի մէջ են մտնում, ովքեր մի անգամից վճռում են հանգիստ կեանքը թողնել, պարտաւոր էին սահմանն անցնել եւ բուն ժողովրդի մէջ դործել : «Դէպի Երկիր», այս էր օրուայ քաղաքական նշանաբանը եւ նոր սկսողների փորձաքարը : Կովկասեան իրականութեան, քիչ թէ շատ տանելի պայմանների մէջ հնարաւոր է ամէն ինչ լինել — բացի չեղափոխականից : Այս վերջին դպրոցն աւարտելու եւ քննութիւն տալու համար դէպի Վասպուրական եւ կամ դէպի Սասուն պիտի անցնել :

95 թւականն է : Աբրօն, մի ուրիշ ընկերով հետ ճանապարհ է ընկնում դէպի Հայաստան : Կայարանը լեցւել են բանւոր ընկերներով, որոնք եկել են իրենց սիրելի ընկերով եւ անզուգական ուսուցչին վերջին երթասփարովն ասելու : Տեղի են ունենում բարեմաղթութիւններ, գրկախառնութիւններ, որից յետոյ, Մկրտիչը թողնելով աշխատւորական մըթնոլորտը, վերափոխւում է չեղափոխական Աբրօի :

Այդ ժամանակներն էր, որ քաջարի Սասունը օգնութիւն էր խնդրում : Իր ըմբոստ եւ դիւցազնական կուից յետոյ նա ենթարկւել էր դազանութիւնների և թափառական-հալածական վիճակի մէջ ձեռքը կարկառել էր դէպի ազգը, դէպի ապրող հայութիւնը : Դաշնակցութիւնը, իր անձուկ միջոցներից մի կարեւոր դումար յանձնեց Աբրօյին, որ չատուկ խմբի գլուխ անցած օգնութեան պիտի հասնէր՝ թէ՛

նիւթապէս, թէ՛ բարոյապէս և թէ՛ ուղղապէս :

Այդ փոքրիկ խումբը վայելեց ժողովրդի ջերմ համակրանքը, որովհետեւ ամէն տեղ ոգեւորում, սրտապնդում էր յուսահատածներին, հաւատ էր ներշնչում դէպի գործը : Այդ ժամանակները Մուշէին հասել ևւ եւրոպական մի քանի պետութիւնների ներկայացուցիչները՝ տեղին վրայ քննութիւն կատարելու ևւ կատարւած փաստերն արձանագրելու : Թիւրք կառավարութիւնն ամէն միջոց գործադրում էր հեռու պահելու սասունցիներին այդ քննութիւններից՝ ծեծելով, կաշառելով, սպառնալով ևւ բանտարկելով : Պակաս չէին ևւ որոշ հայեր, բացասական ու կեղտոտ հոգեբանութեամբ, որոնք չափից դուրս նպաստում էին թիւրք պաշտօնեաներին :

Արբօն ևւ իր ընկերները ուշադրութիւն են դարձնում ևւ այդ կէտի վրայ, մտնում ժողովրդի խաւերը՝ բացատրում, հասկացնում, որ պէտք է չվախենալ, չքաշուել, այլ բոլոր ճշմարտութիւնները պարզել հիւպատոսներին : Այդ ուղղութեամբ մեծ աշխատանք են թափում, ազդեցութիւն բանեցնում, որի պատճառով էլ կառավարութեան աչքում վնասակարներ են նկատւում : Իրենց վրայ դրւած ծանր պարտականութիւնը կատարելուց, ժողովրդին դրամը բաժանելուց ևւ քննիչներին օժանդակելուց յետոյ խումբը երկու մասի է բաժանւում՝ երկրում մնալու . իսկ Արբօն կազմակերպական գործերով Կովկաս է անցնում :

Նա դեռ հազիւ էր շունչ քաշել ևւ հանգիստ առել, երբ Տարօնի ընկերները պահանջում են նրան

անմիջապէս : Նա տրամադրութիւն ունէր մեծ հաշ-
դուկային խումբ կազմել և սահմանը նորից անց-
նել, բայց անհրաժեշտ չեղափոխական կարիքը նը-
րան թոյլ չէր տալիս մնալու : Նա իր մնաս-բարովն
է ասում ընկերներին, անցնում Երկիր և սահմանա-
կից վայրերից զինւած տղաների մի խումբ առնելով՝
մեկնում է դէպի Տարօն :

Կոտորածների տարին էր : Ամէն գաւառ, չրջան
մօտալուտ վտանգի մէջ էր : Այն տեղերն ուր հնարա-
ւոր էր, պէտք էր ինքնապաշտպանութեան դիմել :
Եւ Աբրօն կարեւոր դեր է խաղում Մշոյ դաշտում :
Նա գիշեր ու ցորեկ պտտում է գիւղից-գիւղ, օգ-
նութեան է հասնում աւելի թոյլերին, յետ է մղում
քրդական արշաւանքները եւ իր ամբողջ կարողու-
թեամբ աշխատում է աւելի թւով հացեր պաշտպա-
նել :

Երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուում է, երբ
սուլթանն յագուրդ է տալիս իր արեան ծարաւին և
երբ Դաշտի մէջ մնալն այլևս կարեւոր չի նկատ-
ւում, նա անցնում է Սասուն՝ իր գործունէութեան
կենտրոնատեղին :

96 թւականի մարտ ամսում չրջանի կազմակեր-
պութեան Ընդհանուր Ժողովն է տեղի ունենում Ս.
գիւղում : Մարտի 18-ին, Ժողովից չետոյ, Աբրօն՝
իր հետ վերցրած ուէս Թովմաս էֆ.~ին և մի քանի
գիւղացիներ, ճանապարհւում է դէպի Սասուն :

Մէղրէուր կոչւած բարձր սարից իջնելու ժա-
մանակ, երկուսով թաղւում են ձեան հիւսքի տակ :
Հարիւրաւոր սասունցիներ օրերով յետ են տալիս
ձիւնը, ամէն կերպ աշխատում են իրենց սիրելի

գործչին ազատել, բայց անկարելի է լինում: 45-րդ օրը միայն կարողանում են գտնել դիակները:

Բնութեան անժամանակ պատահարներից մէկն էր, որ եկաւ յեղափոխական սակաւաթիւ շարքերից մի կարեւոր ուժ էլ խլելու:

Արթոն միայն երեք տարի ծառայում է իր սիրած գաղափարին եւ այդ կարճատեւ ժամանակամիջոցում նա կարողանում է որոշ գործ կատարել, պատրաստել բազմաթիւ հետեւողներ եւ ժողովրդի սէրը վայելել:

Արթոն հայ ժողովրդի իսկական զաւակն էր — համեստ, աշխատասէր, մաքուր եւ հաւատացող հոգի. նա հասարակ, աշխատաւոր գիւղացիութեան բարեկամն էր, նրա զրկանքներին մասնակից, նրա ցաւերով տանջուող, նրա վշտերին կարեկից և միշտ վրէժխնդրութեան կայծը բորբոքող:

Սակաւ են նման տիպերը, որոնք քաղաքի հանդիստն ու փափուկ կեանքը թողած, թափառականի ցուպը ձեռին՝ պտտում են գիւղէ-գիւղ քարոզելու, կազմակերպելու համար:

Չնայած նա չհասաւ իր նպատակին — ընկնել հրացանը ձեռքին, բայց եւ նա չչեղեց մի բոպէ իր բնտրած գաղափարական ճանապարհից:

ՉԱԹՕ-ՇԻՐՕ

Սրանք երկուսով անբաժան ընկերներ էին,

ծնւած եւ մեծացած Շատախի գաւառի Կաճետ գիւղում: Դեռ յեղափոխական շարքերը մտնելուց առաջ բողոքող տարրեր էին և տրտուռնջը արտայայտել էին ո՛չ թէ բառերով կամ լռելով, այլ գէնքով և ի-

րական վրէժխնդրութեամբ: Մի անգամ քիւրդերը եւ կառավարական զինւորները յարձակուած են իրենց գիւղի վրայ եւ հանդիպում դիմադրութեան: Կռիւր վերջանալուց յետոյ պարզուած է որ միայն երկու հոգի են եղել իրենց դէմ՝ Չաթօն եւ Շէրօն (Մարկոսը): Այդ դէպքից յետոյ երկուսով հեռանում են հայրենի գիւղից, այլ եւս չվերադառնալու նպատակով:

Երկուսն էլ անվեհեր եւ յանդուգն էին. նրանք միշտ անհանգստացնում էին քիւրդերին եւ պետութեան, և ամէն մի փորձ ձերբակալելու նրանց՝ ապարդիւն էր անցնում: Այդ պատճառով էլ լայն ժողովրդականութիւն ձեռք էին բերել, քրդերը դըրւատում էին նրանց քաջութիւնը, հայ ժողովուրդը ոգեւորւում էր, որովհետեւ նրանց մէջ տեսնում էր իր բողոքն ու կռիւր: Նրանց եռանդն ու ծանօթութիւնները պէտք էր օգտագործել եւ որոշ կազմակերպութեան մէջ դնել, այլապէս անհատական ընդհարումները ո՛չ մի դրական, չօչափելի արդիւնք չէին տայ: Շուտով նրանք Վան են գալիս, ուր եւ ծանօթանում են յեղափոխական շարքերի հետ եւ հակում Դաշնակցութեան, վերջինիս մէջ աւելի կռիւ եւ վրէժի յենարան գտնելով:

Ո՛վ քիչ թէ շատ ծանօթ է Վասպուրականի եւ պարսկա-տաճկական սահմանի մօտ կատարւած յեղափոխական գործողութիւններին, նա անպայման ճանաչում է Չաթօ-Շէրօին: Երկուսն էլ երկար տարիներ անց են կացրել կռիւնների և փոխադրական դժւարին գործի մէջ:

Շէրօն ամէն տեղ էր, ուր վտանգ կար, ուր

պէտք էր արիւն թափել : Մէկ տեսնուում էր իր հաշ-
րենակիցներին հետ՝ հայրենի գիւղերը պաշտպանե-
լիս քրդական արշաւանքներից . մէկ յարձակում էր
քիւրդ ցեղապետների վրայ , մէկ՝ գիշերաչին խաւա-
րի մէջ գէնքեր էր տեղափոխում եւ կամ մի բուռն
քաջերով ճեղքում էր թշնամու շղթան՝ օգնելու
հայրենակիցներին :

Շնորհիւ Շէրօի նուրբ լսողութեան , իր զարմա-
նալի ընդունակութեան՝ տեղեր , ճանապարհներ
ճանաչելու , եւ շնորհիւ իր բազմամեայ փորձառու-
թեան՝ նա անգնահատելի անդամ էր հաշոււկաչին
խմբերի :

Իր երկար տարիների չարքաչ կեանքի պատմու-
թեամբ , իր կատարեալ արհամարհանքով դէպի
մահը , նա բարոյական նեցուկ էր յեղափոխական
խմբերի անդամների համար : Կռիւների ժամանակ
Շէրօն իր արծւի աչքերով դիտում էր ընկերների
գիրքերը եւ երբ նկատում էր այս կամ այն գիրքի
թուլանայր , թշնամու զնդակների տարափի տակ՝
խսկոյն օգնութեան էր հասնում նորեկներին՝ ոգե-
ւորելով եւ սիրտ տալով նրանց :

Գործնական այդ դաստիարակութիւնը մեծ նը-
շանակութիւն ունէր , եւ աչդ դիտաւորութեամբ էր
որ խմբապետներն օգտուում էին նրանից , ու ամենա-
փրտանդաւոր վայրերն էին ուղարկում՝ նորեկ ըն-
կերների հետ միասին :

Շէրօն իր արտաքին տեսքով բուն լեռնականի
տպաւորութիւն էր թողնում . հասակով կարճ , բայց
ուժեղ կազմւածքով մի տղամարդ էր : Նա մասնակե-
ցել է շատախցի Շաքիր աւազակի դէմ կատարւած

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

յարձակումներին, Բօղազ-Քեասանի, Չուխ-Գեաղուկի, Նարեկայ եւ մի շարք այլ ընդհարումներին :

Շէրօն յեղափոխական ասպարէզում կարողացաւ աւելի զարգացնել իր ուժերն ու օգտակար լինել : Իր ընկեր Չաթօն աւելի համեստ աշխատաւոր էր եւ ոչ այնքան տաղանդաւոր : Նա սոսկական եւ համարձակ կուռղ էր : Սա էլ մասնակցել է շատ կըռփիւնների, հայդուկային խմբերին վալադութիւն է արել եւ երբեմն էլ զինակիր խմբերին է օժանդակել :

Բնութեան պարզ որդիներ էին դրանք, որոնք միասին երգել էին հաւատարիմ մնալ հայրենիքին եւ անբաժան ընկեր լինել : Նրանք շատ անգամ միասին են մասնակցել կըռփիւնների եւ զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ երկուսն էլ նույն տեղում են նահատակուում, միայն Չաթօն երկու տարի առաջ է ընկնում :

Չաթօն նահատակւեցաւ 94 թւին, իսկ Շէրօն՝ 96-ին :

Դրանք անփոխարինելի սիւններ էին յեղափոխութեան համար :

ՄԱՐՏԻՐՈՍ
ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

Յեղափոխական ահաբեկիչի մի տիպ է Մարտիրոսը, որի կենսապրումութեան մասին քիչ տեղե-

կութիւն ունինք : Նա արհեստով կօշկակար էր եւ ժողովրդի աշխատաւոր դասակարգից : Նորա կատարած դէպքը, սակայն, մի փառաւոր կենսապրական է, որ ցոյց է տալիս նորա հոգու վեհութիւնն ու գաղափարի հաստատունն հիմունքները :

Պօլսոյ մէջ անհամար ձերբակալութիւններից ու բանտերից յետոյ կառավարութիւնը կարծում էր թէ՛ արմատախիլ արեց յեղափոխութիւնը, որ նըրանք այլ եւս չկան եւ որ ինքն ազատ է՝ իր արբանեակների հետ միասին իր քմահաճոյքներն իրագործելու :

Կարաքէօյի հերոսական կռիւը սարսափ էր ազդել բոլոր շրջաներում, իսկ յեղափոխականների կախաղանի վրայ ճօճւելն աւելի ևս ուժ էր տւել իրենց ընկերների գործունէութեան, որոնք սկսել էին մի քանի խոչընդոտներ մէջ տեղից վերացնել :

Սպանւում է լրտես Մարգարը : Յաջորդ թեկնածուն էր լուսարար Օննիկը, որ իր հին մտանութիւնների վրայ մատնեց նաեւ՝ Մայր Եկեղեցում ապաստարան գտած ահաբեկչին կառավարութեան ձեռքն յանձնելով : Օննիկը դատապարտւում է մահւան եւ գործադրութիւնն յանձնւում կօչկակար Մարտիրոսին :

Մի օր Օննիկը նստած գինետան մէջ՝ ալկօհօլով իր խղճի խայթն էր խեղդում : Նրան պահպանում էին մի քանի ոստիկան-թիկնապահներ . Մարտիրոսը, ճեղքելով սուլթանի ծառաների շարքը, ներս է մըտնում գինետուն եւ դաշոյնի երեք հարւածով վերջ է դնում մատնիչի կեանքին : Ապա առանց չփոթւելու, ատրճանակը ձեռքում սեղմած, դուրս է թռչում, ուր եւ գետին է գլորում մի ոստիկանի և մի գինւորի :

Ճամբան շարունակելով՝ ներս է մտնում մի բակ : Նա աշխատում է խոյս տալ իրեն հետապնդող բազմաթիւ ոստիկաններից, բայց այդ նրան չի չօղդւում : Այն բակը, ուր ներս էր մտել, հանդիսա-

նում է եւ նրա գերեզմանը : Տան տէրերը , տեսնելով օտարականի ձեռները արեան մէջ շաղախւած , սաստիկ աղաղակ են բարձրացնում եւ դրսից օգնութիւն խնդրում : Իսկոյն վրայ են հասնում ձիաւոր զինւորներ եւ տունը շրջապատում : Սկսում է մի կատաղի կռիւ : Մի հոգու դէմ ահագին թւով զինւորական ուժ է ելել : Մարտիրոսն անվհատ շարունակում է կրակել . նա կռւում է առիւծաբար : Ամէն կողմից՝ թէ՛ ժողովուրդը եւ թէ՛ ռատիկանները գոռում էին . «անձնատուր եղի՛ր , անձնատուր եղի՛ր» , հաւատացընելով թէ՛ աւելի լաւ է այդ միջոցը եւ ապահով , բայց անվեհեր Մարտիրոսը շարունակում է կրակել , որովհետեւ անձնատուր լինելը՝ չեղափոխականի օրինադրքում չի գրւած :

Այդ կռւի ընթացքում նա կարողանում է մի զինւոր էլ սպանել : Մի քանի ժամ է տեւում այդ պաշարումը , մինչեւ որ ահաբեկիչն զգում է որ միայն մի գնդակ է մնացել եւ որ մահը մօտեցել է : Առանց երկար խորհելու , միայն պատկերացնելով թրքական բանտերը , խոստովանութիւններն ու տանջանքները , վճռում է ինքնասպան լինել :

— Ես ձեզի պէսներուն անձնատուր չեմ ըլլար — կանչում է Մարտիրոսը — ու վերջին գնդակը բերնի մէջ պարպելով՝ նախընտրում է վաչրկենական մահ :

Պաշարողներից եւ ոչ ոք չէր սպասում այդ վախճանին : Ժողովուրդն հիացմունքով է դիտում այդ նահատակութիւնը եւ աստիճանաբար հաւատում , որ չեղափոխական , մաքուր շարքերի միջոցով միայն կարելի է փրկել ստրուկ եւ զերի հաչրենիքը :

Այդ մահը մի դաստիարակութիւն էր՝ նոր սերունդի համար, որը սովորեց արեան ճանապարհով քայլելու անհրաժեշտութիւնը եւ միաժամանակ մի ուժեղ հարւած էր կառավարութեան այն մտայնութեան, թէ այլ եւս յեղափոխականներ չկան եւ որ յեղափոխութիւնը հիւանդոտ երեւոյթ էր, որ շուտով բուժւեցաւ:

Մարտիրոսի անձնագոհութիւնը եկաւ այլ բան ապացուցելու: Ո՛րքան կարճ է նորա կատարած գործը—դաշոյնի երեք հարւածով սպանել մի մատնիչ—բայց որքան խորն է նորա հոգու թափը, նորա պաղարիւնութիւնը, պատասխանը զինւորներին եւ վերջապէս հերոսական մահը:

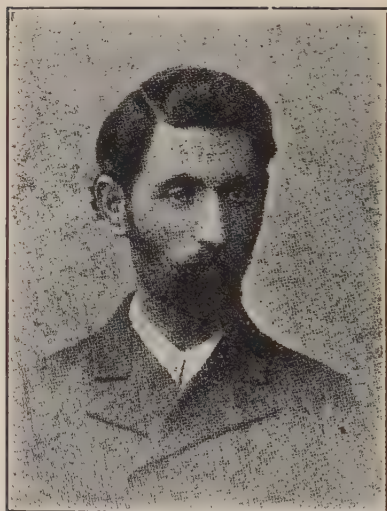
Իւրաքանչիւրը դրանցից մի—մի խոր հոգեբանական երեւոյթներ են և դրանց բոլորի ստեղծագործողը՝ ժողովրդի իսկական զաւակ՝ կօշկակար Մարտիրոսն է:

Պ Ե Տ Օ

Աղէքսանդր Պետրոսեան, այս էր Պետօի իսկական անունը: Համեստ ընտանիքի զաւակ լինելով՝ նա միշտ իր սրտի խորքում վառ է պահել ազատութեան եւ հալրենիքի սէրը: Ծնողները, որոնք հազիւ էին կարողանում իրենց օրապահիկը ճարել, մտածում են իրենց որդուն կրթութիւն տալ եւ հաջ ուսուցչութեան պատրաստել:

Աւարտելով դպրոցը՝ նա զբաղւում է վարժապետութեամբ և այդ ասպարէզում ցոյց տալիս է իր յեղափոխական տրամադրութիւնները:

Իննսունական թւականների յեղափոխական—ա—

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

զատագրական շարժումը նրան դուրս է կանչում իր թագստոցից եւ ասելի դժւարին, փշոտ ճանապարհի հրաւիրում : Պետօն երկար չի մտածում . նա անմիջապէս ձգում է ուսուցչութիւնը, թողնում է հանգիստ կեանքն ու աղքատ ծնողներին երեսի վրայ ձգելով՝ անցնում սահմանը :

Սահմանն անցնել Ռուսաստանից, տեսնել Հայաստանը, լսել հայ ժողովրդի տառապանքների ձայնը, աչխատել այդ բոլորը վերացնել, առաջ տանելով յեղափոխական պրօպագանդ, դա ամէն մարդու փափաքն էր, բայց ամէն մարդու գործ չէր : Պետօն առաջին յեղափոխական գործիչներից էր, որ մտաւ Երկրի դժոխային պայմանների մէջ՝ բռն հայ ժողովրդի մէջ կազմակերպութիւն առաջ բերելու, եւ ըմբոստութեան, դիմադրութեան եւ չարքաչ անհատներից էր, որոնք ամէն վտանգ աչքի առաջ ունենալով, իրենց գաղափարի իրագործման համար հող են պատրաստում :

Դուք նրան կը պատահէք ամէն դերի եւ պաշտօնի մէջ : Կառավարութեան հալածանքից խուսափելու համար երբեմն նա ծառայի հազուստներով էր պտտում՝ բրդեայ փափախը գլխին, տրեխները ոտներին, կեղտոտ եւ զզգզած շորերով . երբեմն նա աղքատի դրութեան մէջ կը լինէր, եկեղեցիների դռներում եւ մեծ փողոցներում նստած՝ «ողորմութիւն» էր խնդրում, և միաժամանակ իր յեղափոխական պրօպագանդը առաջ տանում, խրախուսում եւ սրտապնդում ժողովրդի յուսահատ տարրերին :

Պետօն եւ իր ընկերները, որոնք երկար տարիներ շարունակ ամէն տանջանք չանձն առած աչխա-

տուժ էին չեղափոխել ժողովրդին, գործնական բողոքողներ հանդիսացան այն հոսանքների եւ նրանց ղեկավարների դէմ, որոնք «կենտրոններից» էին հրաման տալիս՝ հայկական իրականութեան մէջ ծաւալող յեղափոխական շարժման՝ միանգամայն անտեղեակ լինելով երկրի իրական պայմաններին:

92 Թւին, երբ կարճատեւ գործունէութիւնից յետոյ շատ քիչ դրական արդիւնք տեսնեցաւ եւ երբ չատերը, կարծելով թէ մի քանի տարւայ աշխատանքը բաւական պիտի լինէր ազատութիւն ձեռք բերելու, յուսահատուում էին, գործից քաջուժ, ըստ պատելով աւելի «յարմար առիթի», Պետօն յայտնի էր իր ոգեւորութեամբ եւ ո՛չ մի ձախորդութիւն չէր կարող յուսահատեցնել նրան, այլ աւելի եւս կ'ամրապնդէր հաւատքը՝ դէպի Ս. Գործը:

93 Թւականին նա վերադառնում է Կովկաս: Երիտասարդութեան անտարբերութիւնն ու յուսահատ վերաբերմունքը դէպի հայ ժողովրդի տառապանքները, նրա ցաւերը, խիստ վիշտ են պատճառում Պետօին, որը իրեն յատուկ տաք շնչով, անկեղծ ու մաքուր ոգեւորութեամբ սկսում է ժողովների շարքը: Նա կարճ ժամանակում իր շուրջն է համախմբում երիտասարդութեան, պատմում է ժողովրդի անտանելի վիճակից, ներկայացնում է յեղափոխութեան եւ մանաւանդ գործչի անհրաժեշտութիւնը, յոյս է ներշնչում շատերին եւ առաջ բերելով որոշ ոգեւորութիւն՝ նորից վերադառնում է Երկիր:

Վասպուրականի շրջանը կարեւոր յեղափոխական կենտրոն էր նկատուել եւ նախկին գործիչների

մեծ մասը այնտեղ էին հաւաքւում :

Պետօն Վան քաղաքի այդ շարժումների կենտրոնական դէմքերից մէկն էր : Նա ներկայ էր լինում բոլոր ժողովներին , վիճում եւ բացատրում էր շատ կարեւոր հարցեր , անդադար հարւածում էր այն սեւ եւ ստրկամիտ տարրերին , որոնք աշխատում էին յեղափոխութիւնը մեռցնել , պատրաստում էր քաղաքական եւ մարտական խմբեր եւ միշտ էլ յատուկ ուղադրութիւն էր դարձնում զինման գործի վրայ :

Նա միշտ աշխատում էր թարմ երիտասարդներ ներս քաշել , լծել հասարակական դժւարին գործին եւ իր անձնական գաղափարականութեամբ , սակաւապետութեամբ եւ անձնագոհութեամբ օրինակ էր հանդիսանում բոլորին :

ՅԵ թւականն էր : Վանի պատմական ինքնապաշտպանութիւնն էր պատրաստում : Յեղափոխական երեք կուսակցութիւնները , մոռացած երէկը , շուրջ էին բոլորել օրւայ հրամայական պահանջին եւ մի ընդհանուր կուրծք կազմելով՝ վճռել էին , դիմադրել անարգ թշնամուն :

Անհաւասար ուժերով կռիւը տեւում է 5-6 օր , երբ եւ եւրոպական որոշ պետութիւնների արած երաշխաւորութիւններին հաւատալով , թողնում են նրանք քաղաքն ու Վարազայ լեռը բարձրանում :

Այդտեղից էլ Պետօն եւ Մարտիկը , ՏՅ հոգու գլուխ անցած , վճռում են անցնել Պարսկաստան՝ Գարահիսար լեռան գծով...

Այդտեղ է լինում , որ նրանք չըջապատւում են առաջուց պատրաստած զինւորների եւ զինւած քըրդերի խմրակներով , որոնց դէմ կռւում են անվահե-

րաբար ու բոլորն էլ նահատակուեմ : Դրանցից մի-
աչն մէկն է կարողանում ազատելով՝ չայտնել չե-
ղափոխական նահատակութեան սզալից էջերից մէ-
կի վախճանը :

Պետօն ընկաւ 6—7 տարւայ բուռն, անդադար եւ
մաքուր գործունէութիւնից չետոյ... Նա չկայ այլ
եւս, բաց հոգով, իր գաղափարական մտածողու-
թեամբ միշտ մեզ հետ է : Նա ընկաւ, ապացուցե-
լով, որ յեղափոխական տարրերը կարող են եւ պար-
տաւոր են միանալ ընդհանուր թշնամու դէմ կռւելու
ժամանակ :

Եւ ամէն անգամ, երբ Պետօնն եւ իր նահատակ
ընկերներին ես պատկերացնում, միշտ աչքիդ առաջ
են գալիս Ղարիբի խօսքերը . — «Դա՛շտ, արիւնոտ
վայր. գիտեմ, դու տեսար այն ասեղ մարտը, ուր
մէկը տասի դէմ, նգովք կարդալով սեւ ճակատագը-
րին՝ մէկ—մէկ փուեցին իմ եղբայրները՝ խեղճ հայ-
րենիքի մօտիկ փրկութեան անհուն կարօտը այրած
սրտերում, անկատար իղձերի վառ երազների ցաւը
կրծքերում... Ասա, դաշտ, ո՞ւր, ի՞նչպէս ընկան
նահատակները. ո՞ւր են նրանց սրբազան չիրիմնե-
րը»...

«Շիրի՞մ ես փնտռում... Ո՛հ, զգոյշ շարժւիր :
Նայի՛ր ոտքիդ տակ, տե՛ս, դու քայլում ես չիրիմ-
ների մէջ... Ժաշուերի ներքեւ, վտակի ափին, սեւ
լերան կրծքին, այս թփերի մէջ, աչն խոտերի տակ՝
անտէր փռած են մեր ոսկորները... Քամին է չոյում
մեզ իր մեղմ շնչով, ծաղիկն է լալիս մեզ ուշ գիշե-
րին, խաւարն է ծածկում մեզ գազաններից... Թո՛ղ,
թո՛ղ մեզ հանգիստ ու անցիր գնա»...

«Գարահիսար լե՛ռ, անէծքի անուն, ասա դու
ինձ քո ո՞ր ժաշուի տակ լուռ ընկաւ Պետօն, ո՞րտեղ
պառկեցին իր ընկերները»...

Եւ ոչ ոք գիտէ : Պետօն չկայ մեզ համար իր
դամբարանով, բայց գոյութիւն ունի, ապրում մեր
մէջ իր գաղափարականութեամբ եւ իր հերոսական
մահով : Փա՛ռք իրեն եւ այն նահատակներին, որոնք
հիմք դրին մեր Ազատագրութեան Վառ Արշալոյս-
սին...

(ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԵՐ

Յուսադրիչ խօսքեր: Ներքին տրամադրութիւններ.— Հայ-քրքական յարաբերութիւններ.— Արտաքին պայմաններ.— Դիւանագիտութիւն, օտար պրօպագանդ.— Հայ-կրէտական և հայ-մակեդոնական յարաբերութիւններ — Տակտիկա.— Հայդուկի տիպ:

Յուսադրիչ խօսքեր.— Ընդհանուր հայկական կոտորածներէց չետոյ, երբ բոլոր շրջաններն էլ ենթարկւեցին անպատմելի սարսափների եւ երբ հասարակութեան զանազան խաւերում յուսահատութիւնն էր սկսել իր սերմերը ցանել, թիւրք կառավարութեան թւաց թէ՝ չեղափոխական շարժումը վերջացել է, որ Ազատագրութեան ո'չ մի նշան չկայ եւ որ հայութիւնն արդէն պատրաստ է իր հրամաններն իրագործելու: Դիւանագէտներն էլ հանգստացան, կարծելով թէ՝ հայկական կոնճուստ հարցն այլ եւս չկայ:

Մթնոլորտը վարակւած էր: Շատերն յուսահատւել էին եւ ասպարէզից քաշւել: Տեղի էր ունե-

նում մօտակայ անցեալի գաղափարները եւ գործունէութեան վերադնահատում, հին աստեղծները ոտի տակ էին տրուում եւ այդ հիւանդոտ պայմաններում յեղափոխական աշխատանքն աւելի էր դժւարանում :

Մթութեան միջից գլուխ էին բարձրացրել յետադիմական տարրերը, համախորհուրդ գործունէութեան էին սկսել հոգեւորականներն ու հարուստները, աւելի բազմացել էին լրտեսների եւ մատնիչների թիւը եւ այդ բոլոր տականքներին ուժ էին տալիս մանաւանդ նրանք, որոնք երէկ յեղափոխական շարքերի մէջ էին, զէնքի-կուռի էին հաւատում եւ պատրաստ էին մինչեւ մահ դիմադրելու, միայն թէ հաջրենիքն ազատագրւի : Վհատութիւնն աստիճանաբար ծաւալւում էր եւ անհրաժեշտ էր օր առաջ դիմադրաւել :

Այդ ընկճած, թուլամորթ հասարակական մըտածողութեան մէջ միակ մխիթարական կէտը՝ յեղափոխական շարքերի եւ չատկապէս ու բացառապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան պրօպագանդն էր եւ գործունէութիւնը :

Պէտք էր հակահարած տալ բռնապետութեան եւ որքան շուտ՝ այնքան լաւ :

Փոքրաթիւ մտաւորականներ եւ աշխատաւորներ, հալածական բոլորից, նետւել էին կեանքի արիքների մէջ եւ ամէն կերպ ձգտում էին բարձր պահելու տրամադրութիւնները :

— Ծամբից չչեղենք, կռիւ է մեր ճամբան, այս է ամենօրեայ աղօթքը մի բուռն յեղափոխականների, որոնք աստիճանաբար իրագործում էին

Բանկ-Օտտոմանի եւ իմանասօրայ արշաւանքի ծրագիրները :

«Յեղափոխութեան եւ ազատութեան ծանրութիւնն ընկնում է երիտասարդութեան վրայ», դրում էր «Դրօշակ» իր 96-ի թիւ 26-ում : Հայ գաղափարական անձնէր երիտասարդութիւնն էր, որ ամենից առաջ սկսաւ անհաւասար կռիւը : Թշնամին կատաղօրէն կռուում է, որովհետեւ մեր ազատութիւնը նորա մահն է : Վերջին հարւածն իջեցնելու համար պէտք է կազմակերպւել, շարքերը ստւարացնել, եռանդով գործել եւ, որ գլխաւորն է, լինել անձնէր : Ազատ ազգի գաւազ լինել — ամէն մէկի ցանկութիւնն է եւ զարգացման նախապայմանը, ուրեմն, թողէ՛ք ամէն ինչ հայ երիտասարդնէ՛ր, դպրոց, արհեստ, ծնող, սիրելիք եւ լեցրէ՛ք շարքերը՝ մեր սրբազան կռիւը առաջ տանելու համար» :

Եւ հաւատքով ու գաղափարով ոգեւորւած երիտասարդները գալիս էին դէպի յեղափոխական վտանգաւոր եւ փշոտ ճանապարհը եւ նրանք ազատւում էին տիրող վատթար մթնոլորտից ու նորից զարգանում էին շարժումը եւ դիմադրութիւնը :

Միայն այդ փոքրաթիւ մարդկանց շարքերից էր լսւում յուսադրիչ խօսքեր, միայն դրանք չէին վախենում սուլթանական հալածանքներից ու անվախօրէն դէպի կախաղաններ քայլելով՝ վրէժի եւ կռիւի զգացմունքն էին արթնացնում ժողովրդի մէջ : Դրանք, այդ՝ բանտի եւ կախաղանի մշտական յաճախորդները, լռութեան մէջ մեծ ծրագիրների համար պատրաստութիւններ էին տեսնում : Նրանք գիտէին, որ հասարակութեան համար խօսքը, քարոզը

բաւական չեն — անհրաժեշտ են իրական և շջմեցընող գործ :

ՆԵՐՔԻՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .—

Հակայեղափոխական տարրեր .— Հաջկական կոտորածները իրենց դերը խաղացին , ազդելով հասարակութեան տրամադրութիւնների վրայ : Շատ անհատներ , որոնք յեղափոխական շարժման ջերմ երկրպագուներից էին , անմիջապէս իրենց դիրքը փոխելով՝ միացան հակայեղափոխականների հետ եւ սկսեցին հարւածել , հաշոյել , վարկարեկել այն ազնիւ , գաղափարական անհատներին , որոնք դեռ յամառօրէն շարունակում էին գործել՝ հայրենիքի փրկութեան համար :

Բանկ-Օտտօմանի փառաւոր ցոյցից յետոյ այդ տարրերը շարժւեցան եւ հրապարակային խօսակցութիւններում թէ մամուլով սկսեցին քննադատութեան ենթարկել Դաշնակցութեան գործելակերպը , անւանել «հայ ժողովրդի շահերին վնասող» , «հայութեան հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող» , «օտար պետութիւնների ձեռքին գործիք» , «աւագակներ , բաղդախնդիրներ» եւայլն : Դրանց ուղղութիւն տրւողը սուլթանական կառավարութեան դրամալիցներկապացուցիչներն էին , որոնք ամէն տեղ էին եւ պարտականութիւն ունէին կասեցնել յեղափոխական շարժումը :

«Դրօշակ»-ը իր 1898-ի թիւ 1-ի «Դաշնակցութիւնը եւ հայ հասարակութիւնը» յօդւածում հակայեղափոխական տարրերին բաժանում է հետեւեալ կարեւոր տեսակների .

ա) Տիպեր, որոնք իրենց մտածողութեամբ, իրենց դիրքով եւ հոգեբանութեամբ դէմ են յեղափոխական շարժման եւ այդ ախտն անցել է շատերի մէջ ժառանգաբար: Դրանց շարքերում դուք կը հանդիպէք հարուստներին, հոգեւորականներին եւ այն թերթերին, որոնք դրանց դրամներով են իրենց գոյութիւնը քարշ տալիս:

Դրանք, այդ անուղղելի եւ երդւեալ հակառակորդները, այնքան էլ վտանգաւոր չեն այն տեսակէտից, որ նրանց դիրքը որոշ է եւ նրանք գտնւում են հակահայ, թշնամի տարրերի բանակում: Ծիշդ է, նրանք խոշոր դեր են խաղում եւ չա՛տ էլ մեծ վնաս հասցնում Ազատագրութեան, բայց այդ չարիքը որոշ է եւ ակնաբախ:

բ) Կային այնպիսիները, որոնք միայն դրամական մասնակցութիւն էին բերում շատ նւազ չափով եւ ամէն պատեհութիւն չէին փախցնում պահանջելու, որ յեղափոխութիւնը հրաշքներ գործէ: Միջին դասակարգից էին դրանք, որ տարեկան մի քանի տասնեակ ոսկիներ էին միայն նւիրաբերում, այն էլ չաւամայից, բայց միշտ, ամէն տեղ դէմդ կը ցցւէին «այսքան տալիս ենք, հա՛ տալիս, դեռ ազատութիւն չեղա՞ւ» ասելով: Այդ տարրերն էլ այնքան դրական ազդեցութիւն չէին թողնում հասարակական լայն խաւերի վրայ:

գ) Հոսանքներ կային, որոնք իրենց մտածողութեամբ համակարծիք էին յեղափոխական շարժման, դիտէին որ պատմութեան անհրաժեշտ օրէնքն է այդ եւ որ բալկանեան փոքրիկ ազգութիւնները ազատագրւել են արեան այդ անխուսափելի ճանա-

պարհով քայլելով: Նրանք խօսով համակիրներ էին, չատ անգամ էլ ներբողներ եւ պաշտպանողականներ էին կարգում ու միշտ բառերով դիմադրում հակառակորդներին, բայց իրենց գործնական ո՛չ մի մասնակցութիւնը չէին բերում, այլ բարւոք էին համարում հեռւից միայն ականատես լինել:

դ) Եւ վերջապէս այնպիսիները երեւան եկան, որոնք մինչեւ կոտորածները չեղափոխական շարքերումն էին, աշխատում եւ պատրաստում էին ժողովրդին կուլի համար, բայց չդիմանալով կեանքի ուժեղ հարւածներին եւ կամքի ուժեղութեան պակասութիւնն զգալով՝ տեղի են տալիս ու նետում հակայեղափոխականների գիրկը: Դրանք սկսում են քննադատել գործողներին, պախարակել իրենց նախկին ընկերներին, հայհոյել նրանց և միշտ գործիք լինել կառավարութեան ագենտների ձեռքում: Դրանց անունով չատ անգամ հրապարակ են իջնում յետադիմական տարրեր, ապացուցելու յեղափոխական գործելակերպի «սխալ ու վնասակար» լինելը: Դրանք, այդ նախկին ընկերները, իրենց գործունէութեամբ աւելի վտանգաւոր տարրեր են հանդիսանում եւ չատ բնական էր Դաշնակցութեան բռնած գիրքը՝ նախ ուժգնապէս հարւածել դրանց եւ ապա անցնել միւս հակառակորդներին:

Դրանք էին ալն տարրերը, որոնք իրենց ուժը վատնում էին ո՛չ թէ հաչ ժողովրդի, տառապող եղբայրների ազատագրութեան համար, այլ տապալելու այն անհատներին, որոնք յանդգնում են ընդհանուր ռէակցիայի ժամանակ գլուխ բարձրացնել

Եւ ըմբոստանալ սուլթանի «հայրախնամ» կառավարութեան դէմ: Բայց դրանք միայնակ չէին:

Հարուստներ — հոգեւորականներ. — Այս երկու տարրերը պատմականօրէն փոխադարձ համակրութեան եւ պաշտպանութեան մէջ են եղել եւ միշտ էլ հասարակական կեանքում ձեռք-ձեռքի տրամած են առաջ ընթացել: Դրանց մէջ շատ քիչ չարքելի բացառութիւններ են եղել: Դրանք, այդ երկու կարեւոր խաւերը՝ դրամի եւ հաւատքի ներկայացուցիչները եթէ ամենայն ոգեւորութեամբ իրենց մասնակցութիւնը բերէին եւ միշտ էլ նպաստէին հայ ժողովրդի տառապանքների թեթեւանալուն — մենք այժմ անհամեմատ աւելի տանելի պայմանների մէջ կը լինէինք: Նրանք ո՛չ թէ միայն չեն նպաստել, այլ եւ սկսել են կազմակերպած ու պարբերական կռիւ մղել գործող տարրերի դէմ՝ թէ իրենց անձնական նախաձեռնութեամբ եւ կամ թէ կառավարութեան թելադրութեամբ:

Պօլսոյ մէջ կենտրոնացած հարուստները եւ մանաւանդ պալատական սեղանաւորները՝ իրենց զաւառական արբանեակներով աշխատում էին հայ ժողովրդի քաղաքական ներկայացուցչութիւնը հանդիսանալ, որովհետեւ մտածում էին թէ՛ ազգը համաչափ գնահատութիւն չի կարողանում տալ: Նրանք ամէն բան մենաշնորհի վերածելու տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս: Նրանք իրենց վերադրում էին, «Դրօշակ»ի նկարագրութեամբ, ամէն ինչ՝ ե՛ւ ազգի շահը պաշտպանողներ, եւ՛ խոհեմ, զգոյշ եւ ազգօգուտ քաղաքականութեան հետեւողներ, եւ որ գլխաւորն

է «ազգր գոյութիւն ունի չնորհիւ իրենց գործունէութեան» եւ իրենց միջամտութիւններին՝ կառավարութեան մօտ, ալյապէս յեղափոխականները եւս-սիրութեան պատճառով ազգութիւնը փչացել էր :

Նրանց այդ մտայնութեան ուժ էին տալիս հոգեւոր հալըերը, որոնք ամէն կերպ աշխատում էին կուել յեղափոխական տարրերի դէմ՝ մշտապէս քարոզելով խոհեմութիւն, հնազանդութիւն եւ հպատակութիւն :

Եթէ նրանք իրենց խօսքերի համապատասխան գործ կատարէին, նւիրաբերութիւններ անէին, այնքան էլ քննադատութեան չէին ենթարկւի, բայց որովհետեւ գործնական կեանքում չատ անգամ հակառակ ընթացք են բռնել, ժողովրդական դժբաղդութիւնների ժամանակ իրենց գրպաններն են ամուր գոցել, այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է երեւան հանել այդ տարրերի բացասական գործունէութիւնը :

Ահա դրանք — Եղիա Շահբազը՝ Պօլսում, որ հրաժարուում է յեղափոխական նպատակների համար 300 ոսկի տալ, բայց ամենայն ուրախութեամբ 500 ոսկի է տալիս մի քանի ոստիկանների, որպէսզի իր կեանքը պաշտպանեն յեղափոխականների գնդակից :

Վասպուրականի մէջ էլ հայ հարուստները նոյն քար անտարբերութիւնն են ցոյց տւել, որից դրդււած՝ 97-ին, Դաշնակցութեան Կենտ. Կօմիտէն մի թռուցիկ է բաց թողել, դատաւիտելով հայ հարուստների ընթացքը : «Նրանք — չեչուած է թռուցիկի մէջ — դրամը տաճիկին, քիւրդին չեն խնայի, կը տան, իսկ յեղափոխութեան ո՛չ միայն չեն տալ,

այլ եւ կռիւ կը չայտարարեն» : Դրանց , այդ անխիղճ հայերի եւ վայրենի , արիւնարբու քիւրդերի մէջ ո՛չ մի տարբերութիւն չկալ , եւ « բնական է — շարունակում է թողցիկը — հայութեան հաւատար թշնամի են , որի պատճառով էլ միատեսակ որոշում եւ գործադրութիւն է պէտք՝ մահւան պատիժ » :

Դրանք միայնակ չէին : Կենտրոնական կայանը , որտեղից հրամաններ էր արձակուում՝ Պօլիսն էր եւ պատրիարքական զահի վրայ բազմող Օրմանեանը :

Հայկական կոտորածների տպաւորութիւնը դեռ թարմ էր : Հայ ժողովուրդը ցասման եւ վրէժի օրեր էր ապրում : Իւրաքանչիւրի հոգու խորքում անարգանքի եւ ատելութեան արտայայտութիւն կար սուլթանի գազանութիւնների դէմ : Այդ բոլորը , սակայն , Օրմանեանի համար չէր : Թողատի կոտորածից անմիջապէս չետոյ , նա մի կոնզակ է հանում , որի մէջ գովաբանում է սուլթանի կառավարութիւնը , համարում է այն « բարեխնամ » եւ պատւիրում որ հնազանդ եւ հաւատարիմ լինեն : Այդ կոնզակը կարգացւում է Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներում եւ բնականարար փոստ է համարւում թիւրք վարիչների ձեռքում՝ եւրոպական դիւանագիտութեան եւ հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու ժամանակ :

Այդ երկու խաւերի՝ տիպիք ներկայացուցիչներն էին Օրմանեան եւ Արթինեան , որոնք չեղափոխականներից պահանջում էին հաշուել թիւրք կառավարութեան հետ , որպէսզի բարենորոգումներ եւ կամ աւելի ճիշտը , բարեօրոգումներ կարողանանք ըստանալ : Դրանց նշանաբանն էր — դադարել կռե-

լուց եւ ձեռք վերցնել Եւրոպայից , որպէսզի թիւրք կառավարութիւնը բարեկամաբար վերաբերւի :

Արդ տարրերը , նկատելով որ զանազան բանակցութիւններ իրենց դրական արդիւնքը չեն տալիս , որ յեղափոխականներն աւելի չամառօրէն շարունակում են իրենց գործունէութիւնը եւ որ ժողովրդական լայն խաւերի համակրանքն օրէցօր աճում է դէպի կռիւը եւ դիմադրութիւնը , և տեսնելով որ շիտակ միջոցներով անկարող են տապալել , դիմեցին վարկաբեկման եւ յերիւրանքին : Նրանք իրենց վարձկանների միջոցով , որոնց միացել էին եւ կուսակցական կրօնից կուրացած հակառակորդներ , աշխատեցին նսեմացնել Բանկ-Օտտօմանն ու Խանասօրայ Արշաւանքը , որոնց հերոսներին «վատեր» անւանեցին , «գիշերանց Շարաֆ-բէկի վրայ յարձակողներ» և «կանանց մորթողներ» կոչեցին , «դաւաճան» եւ «ազդակործան ընթացք» բառերով բնորոշեցին , եւ Երբ այդ բոլորն անգամ որոշ արդիւնք չտւեց , այն ժամանակ ստիպւած եղան տարածելու եւ քարոզելու , որ հակական կոտորածների պատճառը հալ չեղափոխականներն էին , եւ Խոյի շրջանում քիւրդերի գործադրած զազանութիւնները եւ պարսիկ պաշտօնեաների աւարառութիւնները , այդ շրջանի հայդուկային խմբի գործունէութեան արդիւնք համարեցին :

Թիւրք կառավարութիւնը չէր կարող ունենալ աւելի լաւ վկաներ եւ հաւատարիմ փաստաբաններ , քան այդ մարդիկ , որոնք հայկական իւրաքանչիւր մի վշտի , տառապանքի եւ բռնութիւնների ժամանակ աշխատում էին չանցաւորներ գտնել ո՛չ թէ տի-

րապետող պաշտօնեաների շարքերում, այլ ժողովրդի իրաւունքը, ազատութիւնը պաշտպանող հայ գաղափարական հոսանքի մէջ: Այդ մտայնութիւնն էր պատճառը եւ այդ կեղտոտ զէնքն էր առիթ տւել հանդուցեալ Քր. Միքայէլեանին՝ գրել իր այնքան տրամաբանական եւ փաստալից յօդւածաշարքը՝ «Ամբոխային Տրամաբանութիւն» վերնագրով, ապացուցելու համար, որ կոտորածները յեղափոխական շարժումների արդիւնք չեն, այլ բռնապետական կառավարութեան առօրեայ գործունէութեան մի մասը: Կոտորածները՝ թիւրք կառավարութեան համար անհրաժեշտ միջոցներ են, որպէսզի հպատակ քրիստոնեայ եւ ընդունակ տարրերը աճեցման չենթարկւին եւ այդպիսով վտանգ չսպառնան թէ՛ թիւրք ժողովրդի գոյութեան եւ թէ՛ կառավարութեան:

Քր. Միքայէլեանն ստիպւած է եղել հերքելու այն մտայնութիւնը, թէ իբր «միայն հայերին են կոտորել եւ որ այդ արդիւնք է յեղափոխական գործունէութեան»: Նա իր յօդւածի մէջ մէջբերումներ է անում ամերիկացի գրող Գրինի յօդւածից, որ տպւել է “The Independant” լրագրի մէջ, որ թիւրք կառավարութիւնը կոտորածներ սարքել է՝ 1840 թւին — սիւրիացիների ջարդը — Նէշիբ փաշայի ղեկավարութեամբ,

1850 թ. — հայերի եւ նեստորականների ջարդը — Գլխաւորութեամբ Բէդր-խանի,

1860 թ. — մարօնիների եւ սիւրիացոց կոտորածը — Խուրչիդ փաշայի առաջնորդութեամբ:

1876ի բուլղարական սարսափները, 1877ի

Շէյխ Ջալալէդինի արշաւանքը, 1879-ի Զէյթունի ջարդը, 1894-ի Սասունի կոտորածը եւ այսպէս շարունակաբար :

Այդ պայքարը, որ սկսած էր այնքան վաղուց, շարունակուում է մինչեւ մեր օրերը, երբ հայկական աննախընթաց տառապանքի պատճառը, մի քանի բթամիտ և եսամոլ հոսանքներ ու անհատներ համարում են կամաւորական շարժումը :

Բուրժուազիայի եւ հոգեւորականների միաց-
կալ այդ խմբակները դեռ վերջինը չէին. նրանց նը-
պաստող այլ տարրեր էլ կային, որոնք մեր ներքին
տրամադրութիւնների բարդութեան վրայ մի նոր
շերտ էին աւելացնում :

Ընդհանուր պատրաստակամութեան կողմնա-
կիցներ. — Այս մտայնութեան ներկայացուցիչներն
չայտնում էին, որ յեղափոխական մասնակի դէպքե-
րը Հայ Ազատագրութեան աւելի վնաս են հասցը-
նում եւ թիւրք կառավարութեան գրգռումներին
պատճառ հանդիսանում : Պէտք է նախօրօք կազմա-
կերպել, յեղափոխել ամբողջ ժողովրդին, միացը-
նել բոլորը ըմբոստ տարրերին եւ ապա սկսել ապրս-
տամբութիւնը : Դրանց արտաչափող թերթը «Ար-
մէնիա»ն էր, որի խմբագիր Մ. Փօրթուգայեանը իր
մտածողութեամբ յեղափոխութեան էր հաւատում,
իր գործունէութեամբ՝ անդործութեան :

97 թւի «Արմէնիա»-ի թիւ 45-ի առաջնորդող
յօդւածում շեշտում է. «Եթէ մենք բաւական ներքին
ուժ կազմած լինէինք, բռնի ուժով մեր խնդիրը
պէտք եղածին չափ առաջ տանելու համար — թիւրք

կառավարութիւնը եւ եւրոպական պետութիւնները կը բռնադատուէին աւելի մեծ նշանակութիւն տալու մեր պահանջներին: Ով որ ուժ չունի — իրաւունք ալ չունենար այս աշխարհի վրայ»:

Շատ ճիշտ է, որպէս տեսակէտ:

99 թւի «Արմէնիա»-ի թիւ 22-ում, Մեն-Սէյի յօդաւորում աչն միտքն է տարածւում, որ հայկական յեղափոխութիւնը յաջողութիւն չի ունեցել, որովհետեւ «մեր մէջ ջանք չի եղած ժողովրդական յեղափոխութիւն առաջ բերելու»:

Դրանք շեշտում էին, որ պէտք է գիտակցութեան բերել ժողովրդին, զարգացնել երիտասարդութեան, սիրել տալ ազատութիւնը, զինել բոլորին եւ այդ բոլորը անվտանգ, գաղտնի, առանց ընդհանրումների կատարելուց չետոյ՝ երբ ամէն ինչ պատրաստ կը լինի — կը սկսենք ընդհանուր ժողովրդական ապստամբութիւնը:

Ընդհանուր պատրաստականութիւն է պէտք, այս է այդ հոսանքի գլխաւոր առանցքը:

Բայց ի՞նչպէս, ի՞նչ միջոցներով առաջ բերել այդ պատրաստականութիւնը — դրա մասին քիչ է գրւած եւ մանաւանդ կատարւած: Այդ նպատակին հասնելու համար ի՞նչպէս անել որ բոլորը զարգանան, երբ զպրօցներն են փակւում եւ թերթերը հալածւում. ի՞նչ միջոցներով զինել ժողովուրդը, երբ զինակիր խմբերին ճանապարհներին չընթակաւորում են պետական զինուորներ եւ զինւած քուրդեր. անձնատուր լինեն, թէ գիմադրեն, եւ վերջապէս ի՞նչպէս կազմակերպեն բոլորին, երբ դրամական խոչոր գումարներ չկան: Գործնական այդ «չնչին»

խնդիրներով «Արմէնիա»-ն քիչ է հետաքրքրւել: Նա միշտ իր գաղափարակիցներին մի խորհուրդ է տւել. «պիտի հաւաքւեն, խմբեր կազմեն, դրամական սընտուկներ հիմնեն, նիւթապէս օգնեն «Արմէնիա»-ին, ինքնազարգացմամբ զբաղին, աշխատեն բաժանորդ գտնել թերթին եւ գաղափարները տարածեն»: Իսկ ինչ վերաբերւում է կամաւորական խմբերին, ապրս տամբուլեան, կուսակցութիւնների հետ ձուլման — այդ խմբերի գործունէութեան ծրագրէն կրնան դուրս մնալ... եւ եթէ ջանան վճռել, իրենց արածները կոյր մի բան կը լինի եւ անշուշտ վնասակար: :

96-ի թիւ 4-ում Բանկ-Օտտոմանի դէպքը քննադատելով «Արմէնիա»-ն համարել է այդ քայլը ազգակործան եւ միայն պատճառ հանդիսացող ջարդերի: Իսկ 97 թիւ Բ. Դրան մէջ ումբի պայթումը առիթ է տւել նոյն թերթին ասելու, որ ումբեր նետելը Եւրոպայում՝ անխիստանականների գործ է եւ այդ պատճառով էլ հայ յեղափոխականների ոմբային գործունէութիւնը գէշ տպաւորութիւն է թողնում Եւրոպայում:

«Ապուշի գործ է այս արածնին», եւ շարունակելով յօդւածը, վերջացնում է թէ՛ «եթէ այսպէս գնանք, նոյնիսկ քրիստոնեաները երես պիտի դարձնեն հալերից եւ նոյնիսկ յարձակում գործեն»:

Կոտորածներից յետոյ հայկական իրականութիւնն աչսպիսի խառնակ վիճակի մէջ էր, չկար ընդհանուր ձգտում եւ նպատակ, ամէն օր նոր տրամադրութիւններ էին ստեղծուում եւ փոփոխւում, չկար մի հաստատուն, ամուր հիմք, որի վը-

րայ կարողանային կանգնեցնել հայ ժողովրդի ազատութեան շէնքը :

Համերաշխութեան խնդիր. — Ընդհանուր կոտորածը հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի վրայ չչմեցընող տպաւորութիւն թողեց : Ամէն կողմից ձայներ էին լսուում համագործակցութեան : Անմիաբանութիւնը մեր տունը քանդել է , մեր ազգի ուժերը ջլատել եւ այս ընդհանուր սարսափներից յետոյ գոնէ , անհրաժեշտ է իրար ձեռք մեկնել եւ միահամուռ ջանքերով Ազատագրական պայքարն առաջ տանել :

Գոյութիւն ունեցող երկու կուսակցութիւնները՝ Հին Հնչակեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն , իրենց առանձին գործունէութիւնն էին առաջ տանում : Դրանց մէջ 90-ական թւականներին փորձ էր եղել միանալու եւ կամ համագործակցելու , բայց Ա. Նազարբէգեանի բռնակալական ձգտումների պատճառով չէր յաջողւել :

96 թւականին տեղի է ունենում Հնչակեան առաջին պառակտումը , երբ եւ նախկին ընկերներն իրար են հայհոյում , պախարակում , մէկը միւսին զեղծարար անւանում եւ իրարից հաշիւ պահանջում :

Հասարակութեան եւ մանաւանդ յեղափոխական շարքերում այն յոյսը կար , որ լաւ տարրերը , աշխատող անհատները կը բաժանւեն , կը կազմեն նոր կուսակցութիւն եւ իրենց չորս կողմը կը հաւաքեն մաքուր , անկեղծ տարրերին , երբ եւ կարելի կը լինի համերաշխութեան եզր գտնել :

Ներքին այդ երկպառակութիւնների ժամա-

նակ կողմերն սկսում են իրար վրայ յարձակել, լոյս են տեսնում բազմաթիւ թուլցիկներ, յօդածներ և գրքեր, որոնցով կարելի է լինում ներս թափանցել Հնչակ. կոչւած առեղծւածի ներքին կեանքը եւ տեսնել այնտեղ անհատական հաշիւներ, դրամական զեղծումներ եւ որ գլխաւորն է, անգործունէութիւն: Այս բոլոր իրադարձութիւնների արդիւնքն է լինում, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը երկու հատւածի է բաժանւում եւ դրանցից Վերակազմեալները առանձնանում են՝ իրենց «ծրագրով» եւ հրատարակութիւններով:

1896 թ. օգոստոս 20-ին, Լօնդօնում գումարւած Վերակազմեալ Հնչակեանների Պատգամաւորական ժողովը փափաք է յայտնում վերսկսել Հ. Յ. Գ. Դաշնակցութեան հետ միութեան շուրջը բանակցութիւններ:

Այդ խնդրի առթիւ տեղի են ունենում նամակագրութիւններ, ապա 96-ի հոկտ. 22-ին, Մ. Սըվազլեան, Վերակազմեալների կենտրոնի ատենապետը, կէս-պաշտօնական ձեւով այցելում է Ժընեւ, խորհրդակցելու Միութեան խնդրի մասին: Այդ խօսակցութիւնների ժամանակ, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները դիտել կը տան, որ քանի կուսակցութեան շարքերում Արփիարեանի պէս ապացուցւած լրտեսը եւ մատնիչը կայ, անկարելի է եզր գտնել եւ որ այդ խնդրի առթիւ պէտք է որ բանակցողները լուրջ խորհրդակցեն: Ժողովուրդն ակնդէտ կը ուղարկէր բանակցութիւնների ելքին: Տիրում էր գերագրգիռ դրութիւն, երբ իւրաքանչիւր օր բազմաթիւ լուրեր էին տարածւում եւ յուզում հասարա-

կուլթեան : Շատ անգամ արհեստական կերպով էին աշխատում հետաքրքրեցնել տալ, ստորազրուծիւններ հաւաքել, պահանջել Դաշնակցութիւնից, որ միանայ Վերակազմեալների հետ, որպէսզի այդ միջոցով հնարաւորութիւն ունենան ապագայ անչաջողութիւնները բարդել Դաշնակցութեան վզին, իբրեւ նա է յանցաւորը անհամերաշխութեան :

Այդ խաղը նրանց չի յաջողում :

1897 թ. մայիս 6-ին, բանակցութիւնների նոր շրջանն է սկսւում, երբ եւ Վերակազմեալների կենտրոնական վարչութեան կողմից պ. Յարութիւն Ճանկիւլեանը նկատուում է իբրեւ բանակցող : Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն էլ ընդառաջ կը գնան այդ առաջարկին՝ համաձայնելով որ պ. Ճանկիւլեանը գալ իբրեւ ո'չ-պաշտօնական մէկը, որ նախ որպէս անհատ կարողանայ «անձամբ եւ բերանացի խորհրդակցել եւ տեղեկանալ միութեան արգելքներին» :

Արփիարեանը արգելք է հանդիսանում այդ բանազնացութեան եւ ամէն կերպ աշխատում է ձախողանքի ենթարկել : Նա մերժում է պ. Ճանկիւլեանին դրամ տալ՝ ճանապարհածախսի համար : Չնայած այդ բոլոր դժւարութիւններին, պ. Ճանկիւլեանը կարողանում է անցնել ժընեւ, ուր եւ մի քանի օրւայ ընթացքում ծանօթանում է Արփիարեանի վերաբերեալ եղած բոլոր փաստաթղթերին եւ ապա համոզւում է որ Դաշնակցական շարքերը լրջութեամբ եւ անկեղծութեամբ են մօտենում միութեան խնդրին ու այդ մասին որոշ արձանագրութիւն կազ-

մելով եւ ստորագրելով երկու կողմերն էլ, սկսում են գործնական քայլերի դիմել:

Այստեղ է որ արգելքներ են չարուցւում, այստեղ է որ վայնասուն է բարձրանում եւ ամէն կողմից սկսւում են քննադատութիւններ, հայհոյանքներ և սպառնալիքներ՝ իրար վերաբերեալ:

Այդ խառնակ դրութեան վերջ է տրւում այն ժամանակ, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը, 1898-ի ապրիլին, միաձայնութեամբ իր որոշումն է քւէարկում:—

«Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը իր արդի կազմին մէջ չձանչնալով իբր վստահութիւն ներշնչող յեղափոխական, կազմակերպւած մարմին մը՝ մերժել անոր վարչութեան առաջարկը միութեան կամ համերաշխութեան մասին:

«Ժողովը խորապէս համոզւած, սակայն, որ կան Հնչակեանների մէջ անկեղծ եւ մաքուր խմբակներ ու անհատներ, որոշեց հրաւէր կարգալ նրանց, որ ձեռք-ձեռքի տւած գործեն եւ կռիւ մղեն ընդհանուր թշնամու դէմ»:

Համերաշխութեան խնդիրը, որ այնքան չուղեց, զրաղեցրեց հայ հասարակութեան եւ մասնաւորապէս գաղթավայրերին, ջուրն ընկաւ շնորհիւ մի քանի անհատների, որոնք իրենց ես-ն աւելի բարձր, վեր դասեցին, քան ընդհանուր յեղափոխական համագործակցութիւնը:

ՀԱՅ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Համիդական կառավարութիւնն իր բռնակալ եւ հայածական միջոցներով արդար գայրոյթ էր

պատճառել թէ՛ եւրոպական հասարակութեան, թէ՛ հպատակ ազգութիւններին եւ թէ՛ թիւրք ինտելիգենցիայի որոշ խաւերին:

Սկսել էր ընդհանուր շարժում, գլուխ էին բարձրացրել շատ ըմբոստ տարրեր: Կրէտէն ու Մակեդոնիան ապստամբութեան դրօշ էին բարձրացրել, հայկական չեղափոխութիւնն իր պաշտպանողական դիրքից անցել էր յարձակողականի եւ Բանկ-Օտտօմանն ու իմանասօրը սարսափ էին ազդել տիրող խաւերի վրայ, արտասահմանում առաջ էին եկել թիւրք ընդդիմադիր տարրերի կազմակերպութիւններ և այս բոլորն ի նկատի առնելով՝ Համիդն ամէն կերպ աշխատում էր զիջումների ճանապարհը բռնել և կամ աւելի ճիշդը՝ խաբել: Նա սկըսեց իր յատուկ ներկայացուցիչների միջոցով բանակցութիւններ վարել ե՛ւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենտրոնի հետ:

Տատեանի բանակցութիւնները. — 1896 թւի օգոստոս 14-ի դէպքերից չետոյ երբ սուլթանական կառավարութիւնն զգաց, որ հայկական կոտորածներից յետոյ չեղափոխական շարժումը ո՛չ մի չափով չի վերացել եւ կամ թուլացել, այլ եւ աւելի կազմակերպւած ու խիզախ բնոյթ է ստացել, մտածեց այլ ճանապարհներով վերջ տալ իրեն հանգիստը խռովող այդ տարրերին: Այդ դիտաւորութեամբ էր, որ Յարութիւն պէյ Տատեանին յանձնարարեցաւ Դաշնակցութեան տրամադրութիւնները ըօշափել եւ աշխատել համաձայնութեան որոշ եզր պանել: Սա էլ իր կողմից յատուկ բանազնաց է ու-

դարկում ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան մօտ, բացատրելու եւ հասկացնելու, որ յարմար առիթ է կառավարութեան հետ հաշտելու եւ հայկական խնդրին վերջնական լուծում տալու: Այդ պաշտօնն ստանձնում է Տիրան պէյ Տատեանը (Յարութիւն փաշայի որդին): Երկու անգամ բանակցութիւններ են տեղի ունենում 1896 թւի հոկտեմբեր 28-ին եւ 1897 թւի փետրւար 4-ին:

Ի՞նչ է առաջարկում սուլթանի կառավարութեան կողմից: Տիրան պէյը յայտնում է.

ա) Որ վերջ տրւի յեղափոխական կռիւներին,

բ) Որ սուլթանը խոստանում է շատ շուտով բարենորոգումներ մտցնել Երկրի մէջ: Այդ երկու պայմաններից յետոյ շեշտում է, որ ազգային բարձր շրջանակների տրամադրութիւնն է, որ սուլթանի այդ առաջարկը չմերժւի, որ յեղափոխականներն աշխատեն ընդառաջ գնալ եղած դիմումին եւ խաղաղ միջոցներով աշխատեն իրականացնել եւ դիւրացնել հայ ժողովրդի ազատութեան պայմանները:

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները ճշգրիտ կերպով կարողացել էին պատկերացնել, որ այդ բանակցութիւնները մի խաղ են, որին ընդառաջ գնալը վտանգ կը սպառնար յեղափոխական շարժման, և ապա ուրեմն Հայ Ազատագրութեան: Նըրանք գիտէին, որ նման քայլեր առնած են թիւրք ընդդիմադիր տարրերի հանդէպ, որոնց սուլթանը խոստացել էր ազատ վերադարձ եւ լաւ պաշտօններ, որպէսզի այդ միջոցով կարողանար հաւաքածել ար-

տասահմանում գոյութիւն ունեցող յեղափոխական տարրերին :

Սուլթանի այդ դաւադրութեան զոհ են գնացել շատ երիտասարդ թուրքեր , որոնք վերադառնալով Պօլիս , իսկոյն ձերբակալւել են եւ բանտը նետուել : Մի քանիսն էլ վերադառնալով մայրաքաղաք , լաւ պաշտօնների են տիրացել՝ մոռանալով իրենց քարոզած սկզբունքներն ու յոխորտանքները :

Դրանցից էր երիտասարդ թիւրք Մուրադ-բէյը , որ վերադառնալով Պօլիս... նշանակւում է հարեմի ներքինապետ : Դրանցից էր եւ մի հայ՝ Անճեղեան անունով , որ «Մէշվէրէթ»ի խմբակին էր պատկանում եւ մասնակցում էր այդ թերթին , և որ վերադառնում է՝ կաշառւելով եւ պաշտօն ոտանձնելով :

Այդ բոլորը պարզ էր Դաշնակցութեան համար : Նա չէր հաւատում սուլթանական կառավարութեան եւ այդ պատճառով էլ Տիրան պէշի պաշմաններին պատասխանում է , որ յեղափոխական գործունէութեան , կռիւի եւ ահաբեկումներին վերջ կը տրւի միայն այն ժամանակ , երբ կառավարութիւնն անմիջապէս ձեռնարկէ բարենորոգումներին՝ ո՛չ թէ խօսքով , այլ գործով , որ ազատւին բոլոր քաղաքական բանտարկեալները , որ վերջ տրւի Նրկրում տիրող վայրենի եւ հայակեր քաղաքականութեան : Եւ քանի այդ բոլորը շարունակւում են խօսք մնալ եւ կամ թղթի վրայ , քանի իրական կեանքի մէջ ո՛չ մի փոփոխութիւն տեղի չի ունենում , Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան պատասխանը մերժողական է եւ նա պիտի

չարունակէ իր յեղափոխական գործունէութիւնը աւելի յանդուգն, աւելի խիզախ ծրագրով :

Այդ բանակցութիւնները դրական արդիւնք չեն տալիս եւ հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչը ձեռնունայն վերադառնում է՝ նոր արշաւանք սկըսելու դիտաւորութեամբ՝ յեղափոխական տարրերի դէմ :

Թիւրք բնդդիմադիր տարրեր. — հակահամիդական պրօպագանդն օրէցօր աճեցողութեան էր ենթարկւում արտասահմանում : Մի քանի թերթեր «Օսմանլի», «Մէշվէրէթ», «Միզանի», յաճախակի յարձակողական էին սկսում՝ քննադատելով տիրող անտանելի պայմանները : Նրանցից իւրաքանչիւրն իր տեսակէտից էր մօտենում եւ երբեմն էլ աւելի կամ նւազ ուժգնութեամբ էր իր սլաքներն ուղղում դէպի Պօլիս :

Ճնշւող ազդութիւնների որոշ ըմբոստացումներից չեստոյ, թրքական այդ թերթերը աշխատում են համագործակցութեան որոշ եզր գտնել եւ այդ միայն յօդւածներով :

Երիտասարդ Թիւրքերի օրգան «Օսմանլի»-ի մէջ կոչ է ուղղւած «մեր բոլոր հայրենակիցներին, առանց խտրութեան ցեղի եւ կրօնի, համախմբւել ու միանալ ընդհանուր թշնամու դէմ» :

Դրան անմիջապէս չաջորդում է «Մէշվէրէթ»ը, որ մի շարք չօղւածներով համերաշխ գործունէութեան հրաւէր է կարդում, չեչտում է բռնակալութեան դէմ կռւելու անհրաժեշտութիւնը եւ ցանկալի

է համարում, որ բոլոր ընդդիմադիր տարրերը միանան եւ մի վերջին հարւած տալով՝ ազատեն հայրենիքը Համիդի քաղաքականութիւնից :

Զի ուշանում եւ Տամատ-Մահմուտ փաշայի (Համիդի քեռայրի, որ փախել էր Եւրոպա) կոչը, ուղղւած հայերին, որի մէջ նա, վերլուծելով համիդական բռնակալութիւնը, դէպի հայերը եղած վատ քաղաքականութիւնը, հրաւէր է կարդում միանալ եւ «ջնջել հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւնը» :

Ի՞նչ դիրք պէտք էր բռնել այդ կոչերի հանդէպ : Ընդառա՞ջ պէտք էր գնալ արդեօք թէ ոչ, եւ եթէ այո — ի՞նչ պայմաններով : Ահա այդ շրջանի կարեւորագոյն տրամադրութիւնները եւ հասարակութեան միտքը չուզող հարցերը :

Նախ պէտք էր շեշտել, որ նոյնիսկ արտասահման ապաստանած թիւրք ընդդիմադիր տարրերի մէջ կային շատերը, որոնք իրենց նեղ ազգամոլութիւնն էին ցոյց տալիս, երբ հարցը վերաբերում էր մանր ազգութիւնների ազատագրութեան խնդրին : Այսպէս, «Մէշվէրէթ» լրագիրը Սպաղանքի կոտորածի առթիւ, որի դէմ եւրոպական մամուլը բողոք բարձրացրեց, իր 900 թ. սեպտ. համարում «Ինչո՞ւ» յօդւածում գրեց թէ՛ «Ինչո՞ւ Անգլիա և Ֆրանսիա կարող են Աֆրիկայում սպանութիւններ անել, իսկ քիւրդը կամ տաճիկը իրենց երկիրներում չեն կարող իրենց հասկացած ձեւով դատաստան կապել հայ աւազակների հետ» :

«Սպաղանքի դէպքը» — գրում է «Մեղաւո՞ր են թէ ոչ» յօդւածում — «տեղի ունեցաւ այն ժամանակ,

Երբ գերմանական կայսրը հրամայում էր Ձինաստան գնացող իր զինւորներին ո՛չ մի զթուլթիւն ցոյց չտալ զէպի նրանց, որոնք կ'ընդգիծադրեն զէնքով : Եթէ Վիլհելմի այս խօսքերը ուղղւած լինէին Ալի փաշային, նա իր հերոսական դործերի համար վարձատրութիւն կը ստանար» :

Ապա պէտք է յիշատակել եւ այն, որ արտասահմանի ազատ միջնորդութեամբ, այդ ընդգիծադիր տարրերը, մնացել են նոյն յետադէմ եւ պահպանողական էութիւնները :

Երկու թիւրքերի մի ալլ թերթը — «Միզանի» — քննադատելով Յունաստանի շարժումը, անւանում է այն աւազակային . իսկ Հալլեյրբերգում գումարւած հալ ուսանողների համագումարի անունից տրւած հեռագիրը՝ Կրէտէի ապստամբութեան առթիւ, քննադատելով՝ հարց է տալիս «Հայ Յեղափոխական Կօմիտէին» թէ՛ «Ճի՞շդ է, որ հայերն այդ ոճրային զգացման մասնակցել են» :

Քր. Միքայէլեանը քննադատելով Երկու թիւրքերի այդ եւ նման «Պրիմիտիվ Աշխարհահայեացքը», վերլուծելով նրանց հոգեբանութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, թիւրքերի հետ միութեան խնդրի առթիւ երկու կարեւոր առաջարկ է բերում — որ անհրաժեշտ է ունենալ պարզ և մեկին նպատակ եւ ո՛չ թէ անորոշ բառեր ու ոճեր, եւ որ պէտք չկայ միայն խօսքի, այլ եւ անհրաժեշտ է գործ :

Տապալել համիդեան բռնակալութիւնը շատ լաւ է, բայց ի՞նչ ձեւի պետական կարգեր պիտի դնել եւ փոքրիկ, հպատակ ազգութիւններն ի՞նչ չափով ազատութիւն պիտի փայտեն : Այդ նպատակը պէտք է

լինի «Փեղերատիվ (դաշնակցական) ռամկավարական կազմակերպութիւն, որի համաձայն տաճկահայ պատակ բոլոր ժողովուրդները կազմում են մի անխախտ ամբողջութիւն, բայց իւրաքանչիւրը իր ներքին, տեղական ինքնավարութեամբ»։ Թիւրք ընդդիմադիր տարրերը, սակայն, բաւականանում էին միայն ընդհանուր բառերով եւ դրանց սահմանների մէջ էլ մնում էին։

«Հայ չեղափոխականները վաղուց են հրապարակի վրայ եւ վարում են արդէն այն կռիւլը, որի անունով մեզ հրաւիրում են միանալ։ Իսկ ո՞ւր են թիւրք կռուողները», չեչտում է Քր. Միքայէլեանը, «մինչև այժմ մենք տեսանք անհատներ, խմբեր, թղթի պրօպագանդայով պարապողներ, բայց չը տեսանք գործով կռուողներ, գործի պրօպագանդիստներ»։

Այս էր Դաշնակցութեան ընդհանուր տեսակետը։ Նա, միութեան թէ այլ խնդիրներում, չատ հաւատք չէր ընծայում խօսքերին, բանակցութիւններին եւ ընդհանրապէս համարում էր այդ բոլորը ժամավաճառութիւն. նա իւրաքանչիւր կուսակցութիւնից (հայ թէ թիւրք) պահանջում էր անկեղծութիւն եւ գործնական քայլեր։

Իրականութիւնը, կուր ասպարէզը, կեանքը ինքը կարող է չտկել բոլոր թիւրիմացութիւնները, միայն թէ նրանք, գործող անհատները պատահեն կուր դաշտում։ Եւ ամենայն իրաւամբ նա պահանջեց Երիտ. Թիւրքերից «թող խօսքին՝ միշտ գործ հետեւէ»։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ .— Մեր քաղաքական ազատութեան մէջ արտաքին պայմանները շատ խոշոր դեր են խաղացել, որոնց, դժբաղդաբար քիչ ենք ուշադրութիւն դարձրել: Եւրոպայում մենք ունեցել ենք միայն անհատ բարեկամներ և մի քանի պատմադէտներ, որոնք հայկ. հարցի ջերմ պաշտպան են հանդիսացել: Կազմակերպւած եւ կանոնաւոր հասարակական շարժում չի եղել: Լայն խաւերը շատ մակերեւութային տեղեկութիւններ են ունեցել մեր պատմութեան, գրականութեան, քաղաքական ձգտումների եւ ընդունակութիւնների մասին:

Դիւանագիտութիւնը, որ սկզբից եւ եթ տաժանուղ քաղաքականութեան է հետեւել, ո՛չ մի դերական միջոցի չի դիմել եւ սոսկական տրամադրութիւն անգամ ցոյց չի տւել՝ հայկական կոտորածներից յետոյ որոշ բարենորոգումներ մտցնելու:

Այդ չրջանում եւ թականներին էր, որ Կրէտական ապստամբութիւնը, Թրքո-Հելլէն պատերազմը եւ մակեդոնական ըմբոստութիւնները երեւան եկան, որոնք իրենց հերթին սպառնում էին սուլթանական կառավարութեան:

Դիւանագիտութիւն .— Հայկական կոտորածներից յետոյ եւրոպական դիւանագիտութիւնը դերական քայլեր չառաւ: Ինքն իր մէջ անհամաձայն էր: Բոլորի մէջ տիրում էր փոխադարձ կասկած: Հայաստանը կարեւոր վայրերից էր՝ մանաւանդ Ռուսաստանի եւ Անգլիայի համար: Ազատութիւն տալ հայ ժողովրդին՝ Եւրոպայի եւ Ասիայի միջի կամուրջի

տէրը դարձնելով՝ թոյլ չէր տայ դէպի Միջերկրա-
կանը ձգտող ոռւս քաղաքականութիւնը :

Մեծ պետութիւններն աշխատում էին «մեղմա-
ցընել անոնց (կոտորածների) արձագանգը, եւ ար-
դարեւ, ամիսներով կոտորածները չիմացուեցան
Արեւմուտքի մէջ», շեշտում է Էտուառ Տոիօն :

Անգլիական հասարակական կարծիքը գրգռած
էր : Ամէն կողմ բողոքի միթիւններ էին տեղի ունե-
նում : Մեծ հայասէր Կլատսթոնն իր հոսթիու ձայնը
բարձրացրեց եւ Համիդին «Մարդասպան սուլթան»
մականգնելու տւեց, իսկ Վ. Սանտալ՝ «Կարմիր սուլ-
թան» անւանեց կոտորածների հեղինակին : Լսուում
էին անկեղծ, մաքուր ձայներ, բայց ո՛չ մի գործնա-
կան քայլ չէր առնւում :

Ռուսները լաւ չէին տրամադրւած դէպի հայե-
բը, հետեւելով Լօբանովեան քաղաքականութեան :

Ֆրանսացիները տրամադրութիւն չունէին
նախաձեռնութիւնն իրենց վրայ վերցնել, որովհե-
տեւ Ֆրանս-ռուսական դաշնագրութիւն կար, որի
հիման վրայ զատ-զատ քայլեր չպիտի առնէին :

Գերմանիան ունէր իր որոշ քաղաքականութիւ-
նը՝ բարեկամական յարաբերութիւն սուլթանա-
կան կառավարութեան հետ, իր ապագայ ծրագիրնե-
րի համար : Եւ ինչո՞ւ զարմանալ, որ նա բոլորովին
չհետաքրքրւեց հայկական հարցով, երբ թրքո-հել-
լէն պատերազմի ժամանակ, 1897 թւին, Թէսալիայի
մէջ գործող թրքական բանակի զօրականներից մէկն
էր Վիլհելմ Բ. -ի կողմից ուղարկւած գերմանացի
Կրումպրով փաշան, եւ երբ Յունաստանի մէջ

գտնւած իսլամների պաշտպանութիւնը գերմանական կառավարութիւնն էր ստանձնել :

Ի՞նչ էր անում Անգլիան :

Բանկ-Օտտօմանի ցոյցից յետոյ, երբ Եւրոպան նորից իր ուշադրութիւնը դարձրեց Հայկական Հարցի վրայ, նա սեպտեմբեր 16-ին առաջարկեց յայտարարել սուլթանին, թէ՛ «իւր կայսրութեան վատթար վարչութեան շարունակութիւնը իր գահին կորըստեան պատճառ պիտի ըլլար» : Իր այդ բանաձեւն առաջարկեց միւս պետութիւններին, որոնք իրենց համատուութիւնը չյայտնեցին :

Ֆրանսիական կառավարութիւնը, ըստ է. Տոիօի, կասկածով էր վերաբերուած լօրդ Սօլսբրիի քաղաքականութեան, վախենալով թէ՛ Թիւրքիայի ներքին կեանքին խառնուելով Անգլիան կ'աշխատի «Նգիպտոսն վերջնականապէս պահելու» :

Ֆրանսիան երեւան հանեց օսմանեան կառավարութեան ամբողջութեան քաղաքականութիւնը, որով ո՛չ մի պետութիւն «ո՛չ համատիրութեան (condominium) եւ ո՛չ էլ առանձին գործողութեան» իրաւունք ունէր :

Տաճկաստանը մտնում էր Եւրոպայի ինքնակալութեան տակ եւ քրիստոնեայ ժողովուրդները կարծում էին թէ՛ գոնէ իրենց տառապանքները որոշ չափով կը թեթեւնան :

Դիւանագիտութեան հաւատալ, սակայն, չէր կարելի, որովհետեւ նրանցից իւրաքանչիւրը հետապնդում էր երկրի տնտեսական շահերը եւ նրա համար ո՛չ մի սրբութիւն եւ վեհ գաղափար գոյութիւն չունէր : Նրանցից իւրաքանչիւրը, «Դրօշակ»-ի

նուրբ դիտողութեան համաձայն, հետեւում էր Ֆրանսիական մի թագաւորի այն սկզբունքին թէ՝ «անոնք որ չեն կրնար խաբել, չեն կրնար կռոււիլ» :

Օտար պրօպագանդ .— Պէտք էր կազմակերպւած պրօպագանդ եւ այդ նպատակով ո՛չ միայն լուի համաձայնութիւնը բաւական էր, այլ եւ անհրաժեշտ պատրաստած եւ անւանի մարդկանց ղեկավարութիւնը, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունենային դրամական խոշոր միջոցներ : Եթէ բաւականեան փոքրիկ ազգութիւնները, Եւրոպային իրրենց մօտիկութեամբ, աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ էին դառնել, մենք պարտաւոր էինք օգտուել քաղաքակրթութեան զարդերից՝ մամուլի դիւրուլթիւնից : Այդ չենք արել : Հայկական ազատագրութիւնը պատկանել է, կարծես, միայն յեղափոխական տարրերին, որոնք պարտաւոր էին ամէն ինչ անել եւ կամ մղել ուրիշներին անելու : Հայկական բուրժուազիան՝ թէ՛ Թիւրքիայում եւ թէ՛ Ռուսաստանում, տիրապետող կարգերի կարեւորագոյն հիմունքներից են հանդիսացել : Նրանք գործնական ո՛չ մի հետաքրքրութիւն ցոյց չէին տալիս դէպի հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը — իրենց ազգասիրութիւնը կենտրոնացնելով բարեգործական շրջանակներում :

Եւրոպայի հասարակական կարծիքը պէտք էր : Ոչ ոք չէր ժխտում այդ, բայց քչերն էին գործնականապէս հետաքրքրւում :

Ահա այդ նպատակով էր, որ 39 թիւ մարտ 25-

ին, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը դիմում է Եւրոպա-
ւի մի քանի յայտնի անձնատրութիւնների, որպէսզի
իրենց հեղինակատր ձայնը բարձրացնեն հաշկական
գատի համար :

Այդ դիմումն ունեցաւ իր դրական նշանակու-
թիւնը, որովհետեւ շատ նշանատր գործիչներ ի-
րենց կարծիքն յայտնեցին, որոնք տպագրուեցան
թերթերի մէջ եւ որոնք միաբերան գովում էին հայ
ժողովրդի տոկունութիւնը, նրա աշխատասիրու-
թիւնն ու բնդունակութիւնները, բուռն քննադա-
տութեան էին ենթարկում եւրոպական դիւանագի-
տութիւնը, նրա վարանոտ եւ ոչ կտրական վերա-
բերմունքը : Եւ ինչ մոտանում խարաղանելու սուլթա-
նական կառավարութեան ու շեշտելու, որ հայ ժո-
ղովուրդը պէտք է պատրաստ լինի պալիք իւրաքան-
չիւր մի պատահականութեան առաջ :

Դրանցից նշանատրներն էին .—

Րիչիօթի Գարիբալդի .— Գարիբալդիի որդին,
նշանատր գործիչ եւ իտալական խորհրդարանի ան-
դամ եւ Թրքո-Հելլէն պատերազմի ժամանակ կամա-
ւոր արձանագրութ յունական բանակում :

Ամիլիար Զիպրիանի .— Որ նմանապէս 97 թւին
իտալացի կամաւորներու գլուխ անցած օգնութեան
գնաց Յունաստանին, թիւրքերի դէմ կուելու հա-
մար, երբ եւ ծանրապէս վիրաւորեցաւ :

Ժ. Ֆալօն .— Տնօրէն-խմբագրապետ “Le Ge-
nevois” թերթի, գիցերիական Ազգային Ժողովի
երեսփոխան, Ժրնէի հանրապետութեան հանրային
կրթութեան նախարար եւ Ժրնէի կանտօնի արմա-
տական կուսակցութեան պետ :

Ֆրանսիս-դը-Պրէսանսէ. — Նշանաւոր հրապարակագիր, ֆրանսիական “Temps” թերթի քաղաքական բաժնի խմբագիր եւ ապա Կլէմանսօի հետ միասին վարում էր “Aurore” արմատական թերթը :

Փետո-Բիշար. — Նախկին երեսփոխան եւ խմբագրարպետ “La Petite Republique”-ի :

Պիէն-Բիյառ. — Բանաստեղծ եւ հրապարակագիր :

Այդ համակիր վերաբերմունքից յետոյ անհրաժեշտ էր աւելի գործնական քայլեր առնել եւ ահա 900-ական թւին հիմնուեմ է հայասէր “Pro Armenia” թերթը, որին մասնակցելու խոստում էին տուել՝ Կլէմանսօ, Անատօլ-Ֆրանս, Ժօրէս, Պրէսանսէ, Դէ-Րօբերդի, Ֆերրի, Վանդերվելտ, Քիյառ եւ ուրիշներ :

Ճանապարհը հարթած էր : Պէտք էր օգտուել այդ հանդամանքից եւ պարբերական ծանօթութիւններ տալ հայ ժողովրդի անցեալ պատմութեան եւ մանաւանդ ասպագայ ձգտումների մասին :

Զրաւականանալով միայն դրանով, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնն յատկապէս հետեւում էր Եւրոպայում տեղի ունեցող զանազան համագումարներին, որպէսզի սրանց միջոցով էլ կարողանայ ազդել պետութիւնների քաղաքականութեան վրայ եւ միաժամանակ համակիրներին աւելի լայն շրջանակ ստեղծել :

Այդ ուղղութեամբ առած քայլերից առաջինը անյաջողութեան է հանդիպում : 900 թւին գումարւում է Մամուլի Միջազգային Համագումարը, որին «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը մի հեռագիր է տալիս՝ շեշ-

տելով հաշկական կոտորածները, թիւրք կառավարութեան խոստումներն ու անտարբեր վերաբերմունքը: Համագումարի նախագահի, գերմանացի Չինկելնի, հրամանով այդ հեռագիրը չի կարգացւում, որովհետեւ իր մէջ «քաղաքականութիւն է պարունակում»:

Նման անցաջողութիւնները չէին յուսահատեցրնում, այլ ստիպում էին աւելի ուժգին թափով առաջ տանել այնքան անհրաժեշտ օտար պրօպագանդան, որին այնքան քիչ է ուշադրութիւն դարձել 90-ական թւականներէց սկսած:

Հայ-կրէտական յարաբերութիւններ. — Կրէտէի ապստամբութիւնը խոր տպաւորութիւն էր թողել հայ ժողովրդի վրայ: Նրանք, որոնք կուի ճանապարհին շատ քիչ էին հաւատում եւ որոնք հակառակ էին ապստամբական ձեռնարկներին, որոշ չափով աշխատում էին դիջանել եւ հաւատալ, որ հայկական Գորդեան հանդոյցի լուծողն էլ սուրը պիտի լինի:

Յունաստանը խանդավառութեամբ, մի մարդու պէս ոտքի էր ելել իր հայրենակիցներին պաշտպանելու եւ այդ պատճառով էլ պատերազմ էր յայտարարել թիւրքիայի դէմ: Անհաւասար էր այդ կռիւը, բայց արդարացի: Հայ յեղափոխականները մեծ հետաքրքրութիւն էին ցոյց տալիս եւ ոգևորութիւնը մինչեւ այն աստիճան էր հասել, որ Խանասորայ Արշտանքին մտանակցող հայդուկներէից մէկը՝ Աստուածատուր Միրզոյեան, պահանջում էր անմիջապէս արչաւանքն սկսել. «կռի՞ւ եմ ուզում, կռի՞ւ. եթէ

Հայաստանում գործ չկայ ինձ համար, կ'երթամ Կրէտէ, աչնտեղ էլ նոյն բռնակալն է» :

«Դրօշակ»ը մանրամասնօրէն տեղ էր տալիս պատերազմին վերաբերող լուրերին եւ հիացմունքով էր խօսում փոքրիկ Յունաստանի գեղեցիկ ժեստի վրայ :

Երբ Կրէտէին ինքնավարութիւն տրեցաւ եւ երբ սուլթանական բռնակալ կառավարութիւնն իսպառ վտարեցաւ կղզուց, յոյն ժողովուրդն ուրախութիւնից հանդէսներ էր սարքում՝ նւիրւած Կրէտէի ազատութեան :

Այդ համակրական ցոյցերին, ուր որ հնարաւոր էր, մասնակցել է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, աշխատելով աւելի սերտ կապ հաստատել այն փոքրիկ ժողովրդների հետ, որոնք տառապել են թրքական բռնակալութեան տակ :

Եզրիպտոսի Աղէքսանդրիա քաղաքում տեղի ունեցած ցոյցի ժամանակ տեղական մարմնի ներկայացուցիչը իր ճառն է արտասանել, իսկ Արեւմտեան Բիւրօն մի հեռագրով իր ուրախութիւնն է յայտնել՝ Գործադիր Մարմնին, Կրէտէի ազատութեան առթիւ :

Կրէտական Եղբայրութեան փոխ-նախագահ Լիմպրիտիսը հեռագրով իր եւ կրէտացիների շնորհակալութիւնն է յայտնում իմբրագրութեան, մաղթելով որ մի օր էլ պատիւ կ'ունենան տօնելու հայ ժողովրդի ազատութիւնը :

Հայ-մակեդոնական յարաբերութիւններ. — Այս կապն աւելի գործնական եւ երկարատեւ եղաւ : Մա-

կեղոնիան էլ յեղափոխական շարժման մէջ էր : Պէտք էր միաժամանակ հարւած իջեցնել արիւնոտ բռնակալին եւ այդ էր պատճառը , որ Դաշնակցութիւնն աչդ ուղղութեամբ իրական քայլերի դիմեց : Երկուսով միասին՝ Մակեդոնական Գերագոյն Կոմիտէն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միասնաբար մշակեցին այդ պատմական յայտագիրը , որ ներկայացրին Լա Հէի վեհաժողովին : Այդ յայտագրի մէջ նրանք պարզել էին երկու ժողովուրդների քաղաքական անտանելի կացութիւնը , ապա շեշտել էին իրենց նւազագոյն պահանջները , որոնց իրագործումով միայն կարելի կը լինէր երկու երկիրների մէջ խաղաղութիւն հաստատել :

Լա Հէի վեհաժողովն անհետեւանք է թողնում աչդ յայտագիրը : Պետութիւնների ներկայացուցիչների այդ բացասական վերաբերմունքը չի չուսահատեցնում յայտագրի տակ ստորագրող յեղափոխական մարմիններին եւ որպէս պատասխան աչդ մերժումի , երկու կոմիտէները վճռում են միացնել իրենց գործողութիւնները եւ միասնաբար հարւածել ու պատասխանել թիւրք կառավարութեան դաշնութիւններին :

Այդ նպատակով երկու կողմերն էլ փոխադարձ համաձայնութեամբ վճռում են իրենց ժողովուրդներին ծանօթացնել՝ յօդւածներ եւ գրքեր տպելով : Ստոիլ Բրանդով մակեդոնացին էլ մանրամասն զեկուցում է կարդում իրենց յեղափոխական շարժման մասին :

«Դրօշակ»ն էլ 99-ի թիւ 7-ում մի շատ սըրտառուչ առաջնորդող է գրում , որ թւում է թէ սի-

բեւի Ակնուռու գրածն է .

«Մէկ չենք ծագումով, մէկ չենք լեզուով, կը-
րօնով, բայց մէկ ենք զժբաղդութեամբ : Ունինք մի
թշնամի, բայց մենք չկարողացանք բոլորս միա-
ժամանակ նորա դէմ ելնել եւ կուլել : Երբ յոչնն էր
կուռում՝ լոեցինք, երբ բուլղարներին ջարդեցին՝
լոեցինք, երբ հային ջարդեցին՝ նրանք լոեցին եւ
այսպէս միշտ . . .

Եղբայր ենք մենք արցունքով, ցաւով, պիտի
միանանք եւ կուտով, նպատակով» :

Ահա արտաքին այն պայմաններն ու դրութիւն-
ները, որոնք ընդհանուր առմամբ գոյութիւն ունէին
97-ից մինչեւ 900 թւականը : Այդ բոլորը անհրա-
ժեշտ էր ի նկատի առնել եւ ըստ այնմ սկսել որոշ
յեղափոխական գործողութիւններ, եւ մենք կը տես-
նենք, որ Դաշնակցութիւնն իր յետագայ գործելա-
կերպի մէջ սխալած չի եղել, նորանոր այլ ուժերի
հետ է սկսել լսանակցել, միանալ՝ միաժամանակ չը-
մոռանալով բուն երկրի մէջ իր ծրագիրներն իրա-
գործել :

Կուսակցական աշխատանքներն աւելի բարդ
րնոյթ էին կրում, որի համար էլ պէտք էր զգացուած
պատրաստութեամբ, ինտելիգենտ ուժերի :

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ. — Թիւրք կա-
ռավարութիւնն անագորոյն է : Նա ո՛չ մի տրամա-
դրութիւն ցոյց չի տալիս՝ զիջումների ճանապար-
հը բռնելու : Հպատակութիւնն ու խաղաղ միջոցնե-
րը նրա վրայ ո՛չ մի ներգործութիւն չունին : Նա
հանդուրժել չի կարողանում, երբ իր հպատակ ազ-

գութիւններից մէկն ու մէկը ըմբոստանում է : Նա իրեն նպատակ է դարձրել բնաջնջել հայութեան՝ սովի, դաւլթի, հալածանքների, բանտերի եւ սպանութիւնների միջոցով :

Եւրոպական դիւանագիտութիւնն էլ ո՛չ մի ազդեցութիւն չի բանեցնում և իր այդ լռութեամբ աւելի էր խրախուսում գազանին, որը եւ կարողացաւ սարքել հայկական արիւնալից կոտորածները :

Ի՞նչ պէտք էր անել : Շարունակե՞լ կռիւը, թէ վերջ տալ, որովհետեւ ո՛չ մի դրական օգուտ չուեց : Այդ կարեւորագոյն խնդիրն է, որ 96-ից յետոյ սկըսում է լուգել հասարակական-քաղաքական կեանքով հետաքրքրւողներին եւ որոնք երկու խոշոր, հակընդդէմ բանակների են բաժանւում :

— Մեզ կոիւ պէտք չէ, որովհետեւ արիւն է բերում իր հետ, սուլթանական կառավարութեան բարկութիւնն է հրաւիրում հայերիս վրայ, եւ որ 6-7 տարւայ կռիւը չօչափելի ո՛չ մի արդիւնք չտւեց : Վե՛րջ կուին, ժամանակն է անցնելու խաղաղ աշխատանքի, կուլտուրական վերածնութեան շրջանի : Այդ հոսանքի տիպիք ներկայացուցիչները Օրմանեան-Արթինեան խմբակն է, որ գլխաւորապէս կենտրոնացած էր ճահճացած Պօլսում : Դրանք հոգեւորականների եւ հարուստների չափաւորական քարոզներն էին :

— Մեզ այժմ կոիւ պէտք չէ, որովհետեւ համապատասխան պատրաստականութիւն չունինք : Ամենից առաջ անհրաժեշտ է ուժ հաւաքել, կազմակերպել, գիտակցութեան բերել ժողովուրդը եւ նոր միայն կուի դրօշը բարձրացնել : Յեղափոխականնե-

րի մասնակի շարժումները, ապստամբական ձեռնարկներն աւելի վնաս են հասցնում, քան օգուտ բերում: Առանձին խմբակներն աւելի դիւրութեամբ են պարտւում, քան ընդհանուր զինւած ժողովուրդը: Մենք պատրաստ չենք, մենք ուժեղ չենք եւ լաւ կազմակերպւած չենք, ապա ուրեմն չպիտի շտապենք, թմբկահարում էին նրանք հայ ժողովրդի աւանջին: Այդ հոսանքի պարագլուխներն էին հանդիսանում խօսքի հերոսները, յեղափոխական շարքերից դասալիքները և «Արմէնիա»ն իր յաւիտենական ծրագիրներով ու նախագծերով: Զինեցէք ամբողջ ժողովրդին — նոր ապստամբութեան դրօշ բարձրացրէք, այս էր նրանց յենակէտը:

— Սկսւած կռիւը պէտք է շարունակել, պնդում էին մաքուր յեղափոխական տարրերը: Կուով միայն ձեռք պիտի բերենք մեր ազատութիւնը: Ապահով, ազատ կեանքը ոչ ոքի չեն տալիս, այլ խլում են, ձեռք են բերում: Ժողովրդին կազմակերպելու համար, կռիւ է պէտք, զէնք բաժանելու ժամանակ՝ ընդհարումն անխուսափելի է, գազան նահանգապետների, պաշտօնեաների եւ լրտեսների դործունէութիւնը չէզոքացնելու՝ համար ահաբեկումները տեղի պիտի ունենան: Ի՞նչ միջոցով կարող ենք լաւ կազմակերպւել, ժողովրդին զինել, դարաւոր ստորկական հոգին փոխել և նոր, խիզախ երիտասարդներ առաջ քաշել — խօսքո՞վ, քարոզո՞վ, թէ անդադար եւ մշտատեւ ու յամառ ընդհարումների միջոցով:

Տաճիկը կուում է, քիւրդը թալանում է, լրտեսներն ու պաշտօնեաներն իրենց աւարառութիւններն

են անում, իսկ օրէնքի, պետութեան ներաշացուցիչները ո՛չ միայն պաշտպանում են, այլ եւ յատկապէս խրախուսում են: Ի՞նչպէս կուել դրանց դէմ — խօսֆո՞ւ, բայց չէ՞ որ ազատ խօսքն էլ է պատժի ենթարկում, իսկ ազատութեան մասին խօսողին՝ հրաւիրում են դէպի կախաղան:

Սկսած կռիւը պէտք է շարունակել, եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերի մարտական նշանաբանը: «Մենք», ասած է «Դրօշակ»ի ԳՅ-ի թիւ 22-ում, «սուրը, հուրը որպէս նպատակ չենք դնում: Դրանք միջոցներ են՝ հասնելու համար աշխատանքի, քրտինքի ստեղծագործութեան տիրապետութեան»:

Եթէ կար մի հարց, որի մասին պէտք էր խօսել, այդ ո՛չ թէ այն էր թէ կռիւը պիտի փոխել եւ որպէս միջոց չպիտի ընդունել, այլ որ աշխատել պիտի կռիւի մեւը փոխել, աւելի թոյլից — ուժեղացնել, աւելի պաշտպանողականից — յարձակողականի ըսկըսել:

Այդ ճանապարհով գնաց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Մի քանի տարւայ եռանդուն եւ մեղաջան աշխատանքից չետոյ, երբ արդէն յամառ կռիւը կարողացել էր արտադրել հերոսների մի շարք, երբ արդէն հայ ժողովուրդը կարողացել էր ըմբռնել կռուի, դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան իմաստը, անհրաժեշտ նկատուեց ցոյց տալ թիւրք կառավարութեան, որ իր հալածանքները չեն ընկճում չեղափոխականներին, այլ աւելի եւս ստուարացնում են շարքերը:

Պէտք էր դուրս գալ գետնի տակից եւ կազմակերպւած ու շարունակական կռիւներով վերդովել

արեւելքի վեհապետի հանգիստը : Մասնակի և փոքրիկ ընդհարումներից , որոնք աւելի շուտ ինքնապաշտպանական բնոյթ էին կրում , անհրաժեշտ էր անցնել շննդնող գործերի եւ յարձակողական գործեւակերպի : Շա՛տ դժւար էր այդ փոխանցումը եւ միայն խիզախ հոգիներին յատուկ ճիշդ է , կային շա՛տ արտաքին եւ ներքին խոչընդոտներ , չկամութիւն , հալածանք , նիւթական միջոցների պակաս , եւ , որ գլխաւորն է , չուսահատութիւն , բայց այդ բոլորը չէր կարող ընկճել այն մի բուն հերոսներին , որոնք առաջուց սառնասրտօրէն եւ գիտակցաբար հաշտւել էին մահւան գաղափարին հետ :

Եւ ահա Բանկ-Օտտօմանը , որ հայ յեղափոխութեան պատմութեան մէջ եղակի տեղ պիտի բռնէ : Մի քանի ժամայ ընթացքում օսմանեան կառավարութեան երակները եւ սիրտը գրաւուած են , մայրաքաղաքի զանազան մասերում ումբեր են պալլում , կառավարութիւնն ուղադրութեամբ հետեւում է բանակցութեան իւրաքանչիւր կէտին :

Ահա եւ Խանասօրը , ուր հարիւրաւոր զինւած եւ վրիժառու երիտասարդներ պաշարեցին վայրենի մազրիկցիներին ու ահ , սարսափ տարածեցին կառավարական շրջանակների վրայ :

Ահա եւ Վանի երկրորդ պաշտպանութիւնը , ահա ե՛ւ Բաքչէնն ու Խաստուրը , Աղբիւր-Սերօբի դիմադրութիւնները , սամաթիացիների հերոսական պայքարը եւ մահը : Մէկը միւսի չտեսից , զանազան շրջաններում եւ անդադար , որոնցով թէ՛ հայ ժողովուրդն է յեղափոխականապէս դատաւարակում եւ թէ՛ կառավարութիւնն է զգում , որ այդ շարժու-

մը ո՛չ թէ անհատների, «չարագործների» գործ է, այլ հայ ժողովրդի, որին պէտք է ընդառաջ գնալ:

Յարձակողական տակտիկայի գործադրութեան ընթացքում լուեցան ներքին խաւերից (հայ ժողովրդի) աւելի տրտունջներ, քննադատութիւններ, թէ ձեր Բանկ-Օտտօմանն ու Խանասօրն էլ մեզ ազատութիւն չբերեցին, այլ աւելի եւս կատաղեցրեցին թիւրք կառավարութեան: Յեղափոխութիւնը վիժեց, կռիւացին հակառակորդները եւ մի սրբազան դաշն կապեցին՝ տապալելու աչդ «վտանգաւոր եւ աստիճանաբար զարգացող» ուժը: Այդ մտայնութիւնների դէմ էր, որ Քր. Միքայէլեանը իր «Ամբոխային Տրամաբանութեան» մէջ շեշտում է թէ՛ իւրաքանչիւր անյաջողութիւն չպիտի չուսահատեցնի, այլ աւելի եւս պիտի ամրապնդէ շարքերը: Նա իր յօդածների մէջ փաստ է բերում բալկանեան ազգութիւնների ապստամբական շարժումներից եւ չատուկ ուշադրութիւն է դարձնում անյաջողութիւնների թւի վրայ: Լսենք իրեն:

«Բուլղարներն ապստամբւել են 1828, 1837, 1841, 1862, 1867, 1868, 1872 եւ 1876 թւերին. ազատւել են 1878-ին. ուրեմն շարժումը տեւել է յիսուն տարի, ունենալով 44 տարւայ ընթացքում անընդհատ անյաջողութիւն:

Յոյներն ապստամբւել են 1770, 1798, 1801, 1812, 1820, 1829 թւերին. ազատութիւն գտան 1829-30 թւին, այսինքն 60 տարուց յետոյ, շատ անգամ տեղիք տալով զարհուրելի կոտորածների: Այսօրւայ ազատ Կրէտէն, որ իր կռիւը սկսեց դեռ Յունաստանի հետ միասին, ապստամբւել է աւելի քան 10 ան-

գամ՝ պաշտպանելով իր դատը ամբողջ 128 տարի : Սերբերը կուսել են 40 տարու չափ : Ռուսմանական շարժումը , նոյնպէս արիւնով ներկւած , տեսել է ոչ պակաս քան 100 տարի : Բօսնիա և Հերցեգովինա կըուսել են 1830 թւից մինչև 1870-ը : Իրլանդիան 600 տարի է չի ընկճւում իր ազատութեան տենչանքների մէջ , չնայած իր միլիօնաւոր զոհերին : Դեռ երէկ մարտընչող , հերոսական Կուբան միմիայն վերջին դարում Յ խոշոր ապստամբութիւններ է ունեցել՝ միմիայն վերջին ապստամբութեան ժամանակ 200 ,000 զոհ տալով : Իտալական յեղափոխութիւնը 60 տարի պահանջեց՝ չաղթանակը տանելու համար : Հարցընում ենք . մի՞թէ սրանք բոլորն էլ ամէն անգամ «անպատրաստ» են պատմական բեմ դուրս եկել , որ չեն կարողացել մի անգամից իրենց ազատութիւնը ապահովել :

Հայկական յեղափոխութեան ամենագոյնազգ կողմերից մէկն էլ այն է եղել , որ իր շարքերը հաւածւել են ո՛չ թէ միայն դրսից , կառավարական շրջանակներից , այլ եւ իր հարազատներից , ներսից , որ աւելի սարսափելի եւ չուսահատական է երեւացել : Հակաշեղափոխական այդ տարրերը ոչ մի միջոցի առաջ կանգն չէին առնում՝ հայհոյելու , պախարակելու , մատնութեան դիմելու եւ շատ անգամ էլ նպատճառարանելու , որ այդպիսի տիպերին մատնելը ազգասիրական գործ է :

Յեղափոխական շարքերը , սակայն , չէին չուսահատուում , այլ շարունակում էին իրենց միայնութեան մէջ կռիւը , հաւատալով որ այդ միջոցով ներսնք ժողովրդի մեծամասնութեան եթէ ո՛չ յայտ-

նի, գոնէ գաղտնի համակրութիւնն են վայելում : Նրանք միշտ քարոզում էին զէնք եւ գործնականապէս էլ ցոյց էին տալիս դիմադրութեան ձեւերը :

«Հայ ժողովուրդ», — բացականչում է «Դրօշակ»ը — «դուն պատմութեան մէջ չատ ես յոյսդ դրել եկեղեցիների, վարդապետների, աղօթքների, քրիստոնեայ պետութիւնների, մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան վրայ, բայց այդ բոլորն ապարդիւն են անցել : Այժմ պէտք է զէնք եւ միայն զէնք՝ ինքնապաշտպանութեան համար : Դիմեցինք հարուստներին — մերժում ստացանք : Եթէ դուն էլ չըլսես եւ ոչխարի պէս կոտորւես — ուրեմն արժանի չես ապրելու» :

Երկու այդ տեսակէտները իրար դէմ չանդիման էին ելել, պայքարում էին ուժեղ կերպով, հարւածում էին ուժգնօրէն, մինչեւ որ յեղափոխական շարքերն իրենց գործունէութեամբ եւ իրենց արտադրած հաջողի տիպերով կարողացան յետ վանել յետադէմ տարրերին եւ ժողովրդի սրտում տեղ գրաւել :

Ժողովուրդն իր յոյսը կապեց հաջողի հետ :

Ո՞վ է հայդուկը : Նա ամենից առաջ հայ ժողովրդի հարազատ զուակն է, որ ապրում է նրա ցաւերով, կուռն է նրա ազատութեան համար եւ նահատակում է նրա պատիւը փրկելիս : Նա, հաջողի, հեռացած է իր բնական յարկից եւ մասնաւոր տան անդամ չէ. նա իրեն զոհաբերել է ամբողջ ազգութեան եւ ուր տառապանք կայ՝ հոն է իր բնակավայրը : Ո՛չ մի տեղ նա հանգիստ չունի, անդադար հալածանքի եւ կռիւների մէջ է, միշտ մոլթ գիշերների, քաղցի եւ ցրտի հետ անբաժան ընկեր, օ-

րերով առանց քնանալու եւ հանգստի, կեանքը միշտ վտանգի ենթարկւած եւ կամքով՝ անընկճելի: Նա հայ ժողովրդի մարտական ուժի արտայայտիչն է, նրա ազատութեան գաղափարը իրագործողը եւ դարաւոր վրէժի լուծման գործակատարը:

Դրանք բոլորն էլ դժգոհ են, որոնք իւրաքանչիւր մի բռնութեան դէմ ըմբոստանում են եւ որոնք իրենց դրած նպատակին հասնելու համար չեն վախենում եւ իրենց կեանքը զոհելու եւ իրենց արեամբ սրբագործելու: Դրանք գաղափարական, անձնագոհ տարրերն են, որոնք ամէն զրկանք կրելով՝ ձգտում են միայն ազատութեան գաղափարն իրագործել:

Հայդուկները ծնունդ են հայ ժողովրդի ներքին խաւերի, ելած են աշխատաւոր գիւղացիութեան ծոցից եւ արհեստաւոր-բանւորների շարքից: Նրանք այն սիւներն են, որոնց վրայ յենել է Հայ Ազատագրութեան շարժումը, որոնք իրենց կուով կարողացել են ստեղծել Հայ Յեղափոխական շարժումը եւ իրենց արեամբ առաջ են բերել Հայկական Հարցը:

Դրանք այն խիզախ տիպերն են, որոնց դրօշակի վրայ գրւած է

«Ազատութիւն կամ մահ»:

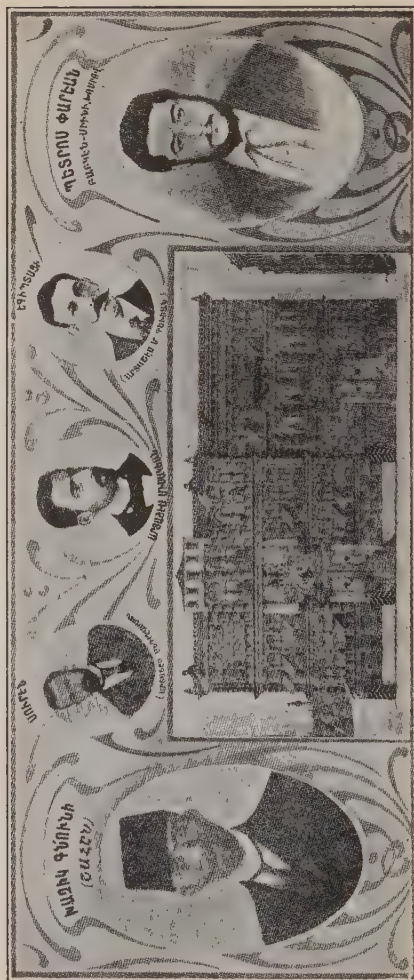
ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ

Ընդհանուր կոտորած—
ԲԱՆԿ-ՕՏՏՕՄԱՆԻ ներից յետոյ հայ ժողո-
ԳՐԱԽՈՒՄԸ ժողովուրդն ապրեց յու-
սոյ շրջան, որովհետեւ

պետութիւններն «աշխատում» էին բարենորոգումներ մտցնել եւ այս անգամ անսպաշման: Սասունի ապրտամբութիւնից եւ կոտորածից յետոյ անգլիական, ֆրանսիական եւ ռուսական հիւպատոսներն անցան անառիկ ժայռերից այն կողմը, մտան Շէնքը, Սէմալ եւ Կէլիէ-Կուզան գիւղերը, հարց ու փորձի ենթարկեցին թէ՛ քրիստոնեաներին եւ թէ՛ թիւրք պետական պաշտօնեաներին, իրենց աչքով տեսան աւերած գիւղերը, խոչտանգուած կիները, հորերի մէջ լեցրւած դիակները... տեսան և տեղեկագրեցին իրենց պետութիւններին, որոնք անմիջապէս առաջ քաշեցին բարենորոգումների ծրագիրը:

Անցան ամիսներ եւ դրական ո՛չ մի քայլ չառնւեցաւ: Հայ յեղափոխականները ժամանակաւորապէս դադար առան՝ անհամբեր սպասելով պետութիւնների միջամտութեան արգիւնքին: Երկար սպասելուց, բարենորոգումների ծրագիրը խուզելուց չեւոյ, եւրոպական դիւանագիտութիւնը նորից տրա մաղրութիւն ցոյց չտւեց իրական որեւէ բան անե-

ԲԱՆԿ ՕՏՏՈՄԱՆ

լու, նա մնաց անտարբեր հայկական տանջանքների հանդէպ: Եւ պաշթեց յեղափոխականի ուռմբը, այս անգամ աչնպիսի հսկայական ծրագրով, որով պէտք էր զգացնել տալ Եւրոպային, վնաս հասցնել նորա անմիջական շահերին, ցոյց տալ թիւրք կառավարութեան անզօրութիւնը՝ պետական հիմնարկութիւնները պահպանելու մէջ եւ անհրաժեշտութիւնը՝ շուտափոյթ միջամտութեան:

Գործունէութեան կենտրոն ընտրւած էր Պօլիսը, որ Եւրոպային աւելի մօտ էր եւ որտեղից ուռմբի ձայնը լսելի կը լինէր: Յատուկ կազմակերպիչ մարմին էր ընտրւած՝ նախապատրաստական աշխատանքներն առաջ տանելու համար:

Բոլոր աչքի զարնող ընկերները հաւաքւել էին սուլթանների մայրաքաղաքը: Նրանք ամիսներ շարունակ իրենց պատրաստութիւններն էին տեսնում՝ ծածուկ, աննկատ: Աշխատանքը բաժանւած էր կարող տղաների միջև, որոնցից ոմանք պիտի ուսումնասիրէին ճանապարհները, ոմանք ուռմբների տեղափոխութեան խնդրով էին տարւած, մի քանիսն էլ վարժեցնում էին սուրհանդակներին և պարզ, կուռղ հայդուկներին, իսկ կային, որ պետութիւններին ներկայացնելիք պահանջներն էին մշակում:

Որոշւած էր տիրանալ Պօլսոյ ամենաբանուկ փողոցի՝ Բերայի վրայ գտնւած Օտտօման Բանկին, որի մէջ էին կենտրոնացած եւրոպական զանազան պետութիւնների, կապիտալիստների դրամագլուխները, փաստաթղթերը եւ կապիտուլասիօնների օրիժինակները: Այդ խիզախ քայլով Դահնակցութիւնը միայն մի մօտաւոր նպատակ ունէր՝ Եւրոպա-

յի ուշադրութիւնը գրաւել և հասարակական կարծիքն զրաւեցնել հաշկական տառապանքներով :

Առաջին դժւարին և պատասխանատու քայլն էր, որ նրանք ձեռնարկում էին՝ իրենց անփորձութեամբ, բայց և առաջին խիզախ յարձակողականն էր՝ չեղափոխական տեմպ պարունակող իր մէջ, որի համար էլ բոլորն էլ ուրախ էին եւ զւարթ :

Գրաւման օրը որոշւած էր 96 թւի օգոստոս 14-ին, շորեքշաբթի օրը : Ժամի (6-ին (ը. տ.) յարձակումն անպայման պիտի սկսէր : Երեքշաբթի օրը ռումբերն ու պայթուցիկ նիւթերը ապահովաբար տեղաւորւած էին յատուկ, առաջուց որոշած վայրը, որտեղից հետեւեալ օրը պարկերը չալակած՝ պիտի մեկնէին դէպի Բանկան :

Մի քանի ընկերներ հեւքոտ աշխատանքի մէջ էին թուցիկներ պատրաստելով, միւսները՝ պահանջադրերը սպազրելով, մի այլ տեղ խմբապետների ժողովներ էին տեղի ունենում, և այսպէս բոլորն էլ տարւած էին մի մեծ եւ վեհ գաղափարով :

Երեքշաբթի երեկոյեան բոլոր մասնակցողներն էլ հաւաքուում են մի տուն, որի տանտէրը, մի բարձրահասակ, խորշոմած դէմքով մշեցի էր, որ դիմաւորում է նրանց՝ խորհրդաւոր ժպիտը դէմքին : Նըրանք բոլորն էլ սուս-փուս բարձրանում են վերեւ, անցնում են խաւար միջանցքներով, ոլոր-մոլոր ճանապարհներով եւ տեղաւորւում են իրենց մշտական խորհրդավայր՝ մութ եւ երկայն սենեակում :

Այդտեղ են բոլորը՝ ղեկավարներից մինչեւ հասարակ բեռնակիրները : Մի անկիւնում խմբապետները մանրամասն բացատրում են վաղւայ յարձակ-

ման ծրագիրը, շեշտելով նրանցից իւրաքանչիւրի կատարելիք դերը, տալով անհրաժեշտ հրահանգներ: Այս կարգադրութիւններն անելուց յետոյ, ղեկավար ընկերները, սեղմելով իրենց գործակից ընկերների ձեռքը, խրախուսելով նրանց որ անվախ և քաջ մնան, չիշեցնելով որ հայ ժողովրդի տառապանքը թեթեւցնելու համար է որ կը կռւեն, նրա ազատութիւնը ձեռք բերելու համար է որ պատրաստուում են արիւն թափելու, իրենք անցնում են մի այլ ժողովի, որին մասնակցում էին Բերայի, Ղալաթիայի չըջանի եւ Բանկի գործը ղեկավարող ընկերները: Դրանց մէջ էին Բարկէն-Սիւնին, Հրաչը, Գարօն, Աշոտը, Եգիպտացին եւ ուրիշները: Այդ գիշեր բոլորն էլ լուրջ էին, նոյնիսկ ծիծաղկոտ եւ զւարճախօս Բարկէնը: Նրա յօնքերը կիտւած, ճերմակ ճակատը փոքր ամպամած, կարծես իր կեանքի վերջին օրն հաշւելով՝ աշխատում էր իր գործերը կարգի դնել:

Երկար խորհրդակցելով յարձակման մանրամասնութիւնների մասին, կրկին անգամ շեշտելով իւրաքանչիւրի կատարելիք գործը, ապա Բարկէնը, Հրաչը, Գարօն եւ Աշոտը ստորագրելով Բանկից եւրոպական պետութիւններին ուղարկւելիք պահանջագրի տակը, տղաները նստում են ընթրիքի:

Վերջին, խորհրդաւոր երեկոն է, երբ տարիներով իրար հետ աշխատած, չարչարւած գաղափարական ընկերները պատրաստւում են մահաւան ընդառաջ երթալու եւ իրենց մեծ գաղափարի արեան ճանապարհով քալելու: Վճռում են մի շիշ գինի խմել, որպէսզի մի քիչ կարողանան զւարթանալ: Նրանք

տաք եւ երկար վիճաբանութիւններ են ունենում, ապա ճառեր ու կենացներ են առաջարկում, յիշում են իրենց ընկած ընկերներին, որոնց մօտ գնալու պատրաստութիւն են տեսնում: Զգացւած խօսում է Բաբկէնը.

— «Ընկերներ, գիտեմ որ պիտի մեռնինք, սակայն միակ փափաքս է, որ ողջ մնացողները աւելի կատաղի կերպով շարունակեն մեր սուրբ գործը, լուծեն մեր հարիւր հազար սրախողխող եղած եղբայրներուն ու քոյրերուն վրէժը և ազատեն մեր դժբաղդ հայրենիքը. այն ժամանակ մեր ոսկորներն էլ հանգիստ կը մնան»:

Բոլոր մնացածներն էլ երդւում են հաւատարիմ մնալ իրենց ուխտին, ապա պինդ-պինդ գրկւելով, համբուրւելով բաժանւում են:

Հետեւեալ օրն է: Առաւօտեան շատ չուտով, տղաներն արդէն աշխատանքի են սկսել: Նրանցից իւրաքանչիւրն իր գործի վրայ է: Մի քանի վաչրիկեանում գէնքերն ու փամփուշտները բաժանւում են մասնակցողներին, իսկ ռումբերը՝ բամբակի մէջ փաթաթւած՝ պայուսակներում տեղաւորւում: Վերջին անգամ ղեկավար ընկերները յիշեցնում են, որ Բանկան ներս մտնող իւրաքանչիւր անհատ պարտաւոր է դրան մօտ «Ազատութիւն» կանչել, իբրեւ պարօլ, ազգանշան, հակառակ դէպքում պիտի գնդակահարուի: Վերջին անգամ խրախուսական, ոգեւորիչ խօսքեր ասւում են, ջերմապէս համբուրւում իրար հետ եւ դէպի Բանկան շարժւում:

Բաբկէնն ամենից առաջ վեց նախապարձակ քաջերին ճանապարհ է դնում: Նրանք պիտի աշխատէին

չերս մտնել, յարձակւելով պահապանների վրայ, որոնց առաջին գնդակի պայթիւնից յետոյ, միւս բոլոր ընկերները՝ ռումբերով, ուժանակներով զինւած՝ միահամուռ ներս պիտի խուժէին :

Բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ էին : Անհանգիստ եւ սրտատրոփ՝ նրանք սպասում էին ժամի 6-ին եւ առաջին գնդակին :

Ժամի 6½-ն է : Յանկարծ լսում է «բամբ-բամբ» որոտները : Տղաները վազում են : Նրանք պարտաւոր էին ժամանակին հասնել : Մեծ Փողոցի վրայ խուճապ սկսւել էր . մարդիկ աշխատում էին իրենց գլուխն ազատել : Միայն մի խումբ մարդիկ էին յառաջանում դէպի Բանկան : Նրանք իրենց ձեռքերում ատրճանակներ եւ ռումբեր ունէին, իսկ մէջքերի վրայ՝ պաշտակներ :

Յեղափոխականներն հասնում են Բանկայի մօտ և ներս են խուժում : Դա նախայարձակ խումբն էր : Նրանք տալիս են առաջին զոհը՝ բէյնըրի Յովհաննէսը, 28 տարեկան : Միւս հինգը, առանց տատանւելու, ատրճանակների գնդակներով գետին են գլորում երկու զապթիաների և դռնապաններից մէկին : Նրանք տիրանում են դռներին և երեք հոգի պահապան նշանակում՝ միւս ընկերներին էլ ներս թողնելու համար :

Իբար յետեւից, խորհրդաւոր ուրւականների պէս, «Ազատութիւն, Ազատութիւն» կանչելով մէկ-մէկ ներս էին մտնում : Ընկերներից մէկը անզգուշութեամբ մոռանալով այդ պարօլը, ներս է վազում, բայց պահապան յեղափոխականներից մէկի ատրճանակը ստիպում է «Ազատութիւն» կանչել եւ ա-

պա ներս մտնել :

Ներս անցնողներն անմիջապէս յարմարաւոր դիրքեր են գրաւում՝ օգնութեան հասնող զինւորներին չետ մղելու եւ պատուհաններից պաշտպանելու Բանկայի մուտքը՝ մինչեւ բոլոր ընկերների հասնիլը :

Գարօն տասի չափ ընկերներով իջնում է ներքեւի յարկը , որտեղից տաք կուրի է բռնւում վրայ հասնող զինւորների հետ :

Հրաշք մի քանի տղաներով բարձրանում է վերեւի յարկը , այնտեղի դիրքերը գրաւելու եւ միաժամանակ նշան տալու հետո տան մէջ պահուող մի բնկերոջ , որն անմիջապէս Դաշնակցութեան անունից դուած պահանջագրերը պիտի տանէր վեց պետութիւնների ներկայացուցիչներին :

Բանկայի ներքեւի յարկում կատաղի կուր է : Վրայ հասնող պետական զինւորներն աշխատում են ներս խուժել , բայց ստիպւած են լինում չետ նահանջել : Մի քանի անգամ ուժեղ հրացանաձգութիւն է յինում , զինւորները կուտակւում են փողոցի անկիւնում , առաջնորդող սպան խրախուսական խօսքեր է ասում , բայց վրէժխնդրութեամբ լեցւած Ֆիդայիների զնդակներն ստիպում են թողնել իրենց մտադրութիւնը : Տղաներից իւրաքանչիւրը պատուհանից դիտում է կուտակւած զինւորներին , փնտրում է չարմար բոպէ ու ուռմբը հետում : Լսւում է պոսոց , զժոխալին աղմուկ , տիրում է մի անպատմելի վայնասուն , զինւորները փախչում են աջ ու ձախ :

Մինչ աչդ՝ ներքեւում , Բանկի գրան յեղափո-

խական պահապանները, դիակները մի կողմ քաշելով դուռը գոցում են :

Բանկան գրաւուած էր :

Բանկայի չորս կողմի փողոցները լեցւել էին զինւորներով եւ ոստիկաններով, որոնք անդադար հրացանաձգութեամբ աշխատում էին շփոթ ձգել յեղափոխականների մէջ եւ ապա յարձակումով յետ գրաւել :

Այդ ժամանակներն էր, որ պատահական գընդակներից մէկը դիպչում է տղաներից մէկին, որի ձեռքից երկու ունմբ են ընկնում, որոնցից զոհւում է 18 տարեկան Մարգար Մինասեանը, իսկ նախարձակներից էլ երեք հոգի վիրաւորւում են : Դրան յաջորդում է մի այլ դժբաղդութիւն : Բանկայի ծառայողներից մէկը, բռնուրովին այլ շարժառիթներից դըդաւած, իր ատրճանակն ուղղում է յեղափոխականներին, որի գնդակներից մէկը դիպնալով մի ունմբի՝ պայթեցնում է, որին զոհ է գնում Բիթլիսի Մ... գիւղից Սեդրակ Եղիսեանը, 24 տարեկան : Նորա երկու ձեռքերը ջարդ ու փշուր են լինում, ոսկորները դուրս են ելնում, արիւնն ահագին քանակութեամբ հոսում է, որից սրտաճմլիկ աղաղակներ է հանում. «Պարոն, ես լմնցայ, ի սէր Աստուծոյ զնդակ մը... Չե՞ս կրնայ... Աստուծոյ սիրոյն րէվօլ տուր ես զիս զարնեմ» :

Բանկայի զոհերից էր եւ Բարկէն Սիւնին, բռնուր այդ կազմակերպութիւնների հոգին : Նա բռնուրից Վերջր պիտի ներս մտնէր՝ թիկունքը պաշտպանելով : Երկու ձեռքին ունմբ նա շտապում էր ներս մտնել, երբ թշնամու գնդակներից մէկը ծակում է

նրա փորն ու գետին գլորում : Ձեռքի մէջ գտնւած ոռւմբերը պայթում են, իր փայփայած եւ պատ-
րաստած ոռւմբերը, որոնց եւ զոհ է գնում ինքը . նրա
մահը, սակայն, հնարաւորութիւն է տալիս միւս ըն-
կերներին ապահով կերպով ներս մտնել, իսկ թիւրք
զինւորները, որոնք պատրաստուում էին դեռ բաց
դռներից ներս խուժել, Բաբկէնի ոռւմբերի պայ-
թիւնից սարսափահար, ընկնում են անվճռականու-
թեան մէջ եւ չեն չամարձակւում առաջ շարժել :

«Նս, չարունակում է իր տպաւորութիւնները
Հրաչը, դուրսի դռանը մօտ իջալ սպանւածները դի-
տելու եւ անունները նշանակելու . չանկարծ ծնկներս
դողալ սկսան, կուրծքս ուռեցաւ, դիմացս կը տես-
նէի Բաբկէն-Սիւնին սոսկալի վիճակի մէջ, զգեստ-
ները պատառոտած, այրւած, երկու ձեռքերը դաս-
տակներէն կախւած, մսերը փրթած, դէմքը արիւ-
նած և մարմինը արիւնալիճի մէջ թաղւած, սանդու-
խին վարի աստիճաններուն վրայ ընկած էր : Ձեմ
կրնար այդ վայրկեանի զգացումներս ձեզի յայտ-
նել, ահագին տխրութիւն մը վրաս եկաւ, որը տե-
ւեց երկար ժամեր : Հէք ընկերոջ անկենդան սառած
մարմնի առջեւ մնացի անչարժ երկար ատեն . տխուր
լիչատակներ մտքէս կ'անցնէին : Երեք ժամ առաջ ողջ
առողջ էր եւ տղայոց հրահանգներ կը տար . դեռ կը
զղայի երկար գրկախառնութեան անուշ տպաւորու-
թիւնը : Դեռ քիչ առաջ էր որ «Ազատութիւն» կը պո-
ռար ներս մտած ատենը . այժմ նոյն սիրելի ընկերը
պաղած, անշնչացած է : Սիրածի լուսանկարը Գարօի
հետ դրպանէն հանեցինք, նաեւ ժամացոյցն ու դրա-
մը : Խեղճ Սոսրով, երկուքս այ մահ կը փնտռէ-

ինք»...

Մինչ տղաների մի մասն զբաղւած է լինում կռուով, երկրորդը՝ վիրաւորների և սպանւածների անուներն արձանագրելով ու դիակները ներս տանելով, մի քանի հոգի էլ իջնում են ներքնայարկը, ուր պահւած էին Բանկայի ծառայողները՝ ահ ու դողի մէջ։ Սրանք կարծել են թէ՛ չարձակումը տեղի է ունեցել՝ կողոպտելու նպատակով։ Բայց երբ մի քանի ընկերներ, մաքուր ֆրանսերէնով դիմում են նրանց, հասկացնում գործի էութիւնը եւ խնդրում հանգիստ մնալ, չվախենալ ու միաժամանակ հնազանդիլ տըրւած բոլոր հրահանգներին, նրանք հանգստանում են։

Մի քանի ժամ տեւող այդ խառնաշփոթ դրութիւնն աստիճանաբար կանոնաւորւում է այն ժամանակ, երբ թիւք կառավարութեան ներկայացուցիչները տեսնում են որ այլ եւս անկարող են յետ դրաւել պետական այդ հիմնարկութիւնը, որի վրայ սկսել էր ծածանել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ազատ Դրօշակը։

Այդ բոլորը, Յ սպանւած եւ Ն վիրաւոր ընկերների արիւնը, ստիպում է կառավարութեան սպիտակ դրօշ բարձրացնել, զինադադար խնդրել եւ բանակցութիւններ վարել։

Մինչ Բանկայի ներսում այդ բոլորն էր կատարւում, դուրսը, ընկերներից մէկը, տպագրւած պահանջագրերով պտտում էր եւրոպական դեսպանատուները և նրանց յանձնում միմի օրինակ։ Դրանք շատ չափաւոր պահանջներ էին, տպագրւած ֆրանսերէն, թիւրքերէն եւ հայերէն, բաղկացած

տասներկու կէտերից, որոնցից զլիսաւոր եւ առաջնակարգ բնոյթ էին կրում հետեւեալները. —

1) Հասաստանի համար նշանակել ծագումով եւ ազգութեամբ եւրոպացի կոմիսար՝ վեց տէրութիւնների կողմից նշանակւած,

2) Վալիներին, միւթէսարիֆներին եւ զայնապաճներին պիտի նշանակէ աչդ կոմիսարը եւ սուլթանը պիտի վաւերացնէ,

3) Եւրոպացի սպաների հրամանատարութեան ներքեւ կազմակերպել տեղական ազգերէն միլիցիա, ժանտարմէա եւ ոստիկանութիւն,

4) Դատական բարենորոգումներ՝ եւրոպական սիստեմայով,

5) Կրօնի, կրթութեան եւ մամուլի կատարեալ ազատութիւն,

6) Երկրի հասոյթների երեք քառորդը չատկացրնել տեղական կարիքներուն, յետեալ հարկերը ջնջել եւայլն :

Դրանք պահանջներ էին, որոնց կազմութեան ժամանակ ի նկատի էին առնւած եւրոպական դիւանագիտութեան տրամադրութիւնը, որոնք շատ չընչին են եւ իրազործելի եւ աչդ այն նպատակով, որպէսզի լայն հասարակական խաւերի համակրութիւնը ապահովւի, և որպէսզի զանազան երկիրների ժողովուրդների կարծիքն ի նպաստ աչդ պահանջների լինի :

Ծայրայեղ բնոյթ չէին կրում, այլ համեստ եւ տնտեսական : Նրանք այդ մօտաւոր նպատակ էին դրել, չմոռանալով շրջաբերականի վերջում շեշտել, որ եթէ աննկատ թողնուին հայ ժողովրդի ցաւերը,

վճռել են ուժանակներով պայթեցնել Բանկան, յօդս ցնդեցնել եւ իրենք էլ մէջը նահատակել: «Մենք պէտք է կուինք մինչեւ վերջին շունչը, ցորչափ կենդանի մնայ վերջին հաշը», այս էր նրանց հաստատորոշումը:

Բանկ Օտտոմանի գրաւումը մի անակնկալ էր Եւրոպայի եւ մանաւանդ Պօլսոյ մէջ գտնւած իր ներկայացուցիչների համար: Նրանք չէին սպասում հայ յեղափոխականներից ալդքան խրգախութիւն, եւ տեսնելով իրականացած փաստը, վճռեցին բանակցութիւններ վարել՝ դիւանագիտութեան անունից, նշանակելով ներկայացուցիչներ ռուսական ղեսպանատան առաջին թարգման Մաքսիմովը, Բանկի դիրեկտոր՝ սըր Եդւարդ Եաւէր եւ փոխ-դիրեկտոր՝ պ. Օպփուան:

Բանակցութիւնների ընթացքում տղաները հետեւեալ ընդհանուր կէտերն են դնում — ա) Երկրի մէջ խաղաղութիւն հաստատել, բ) պետութեանց ղրկած մեր պահանջներու գործադրութիւնը երաշխաւորել, գ) բոլոր աչս դէպքերին մասնակցողներուն ազատ թողնել եւ ուժ չգործադրել եւ դ) հակառակ պարագային օդը կը հանենք Պանքը, մեզ հետ ի միասին:

Մաքսիմովը միշտ խուսափողական պատասխան է տալիս. նա չեչտում է որ ամէն ջանք գործ են դրնում ազդելու սուլթանի վրայ, որ կարող է պատահել թիւրք կառավարութիւնն համաձայնի Երկրի պահանջների համապատասխան բարենորոգումներ մտցնել. նա աշխատում է յեղափոխականներին հանել Բանկից, որից յետոյ ամէն բան հեշտ կը լինէր:

Ռուսական ղեսպանատան ներկայացուցիչը յայտնում է. «Մինչեւ հիմա արիութիւն ցոյց տւիք. այսօր քանը կը բաւէ ձեր խնդիրը նորից չուզելու, բաց եթէ յամառիք մնալ, պիտի կորսնցնէք այն դատը, որ կը պաշտպանէք. համակրութեան տեղ ատելութիւն պիտի կրէք»:

Քառորդ ժամ խորհրդակցելուց յետոյ չեղափոխականները վերսկսում են բանակցութիւնները:

Գարօ. — Մենք բանկը մտանք որոշ նպատակով, պահանջները ներկայացրած են և կը սպասենք ձեր եւ ձեր հինգ պաշտօնակիցների (ղեսպաններ) պատասխանին մինչեւ վաղը իրիկուն:

Մաքսիմով. — Կ'աղաչեմ, ելէք դուրս, եախտի վրայ աւելի մանրամասն կը խօսենք, հոս դիպլոմատական խնդիրներու մասին խօսելու տեղ չէ: Կ'աղաչեմ, ծնկան կուգամ, կը խնդրեմ որ շտապէք: Եթէ այսօր չհամաձայնէք ելնելու, այս գիշեր կարող է ջարդ լինել, այնպէս որ ամբողջ ազգի ճակատագիրը աչքերնուդ առջեւ բերէք: Եթէ դուք յամառիք, դուք կը գտնէք ամբողջ Եւրոպայի ատելութիւնը եւ ես, ռուսական պետութեան ներկայացուցիչը, հիմակւրնէ ձեզի կը յայտնեմ, որ ձեր դատը կը կորսնցնէք, եւ եթէ յամառիք, ռուսական քաղաքականութիւնը ձեզ թշնամի պիտի ունենաք:

Բանակցող չեղափոխականների համար ստեղծւում էր բաւականին ծանր դրութիւն, ռուս պետութեան ներկայացուցիչն ասում էր, որ կարող է ջարդ լինել, որ դիպլոմատիան երես կը դարձնի եւ այդ բոլորի պատասխանատուութիւնը կ'ընկնի իրենց վրայ: Խնչ անել: Յամառե՞լ, սպասե՞լ մինչեւ վաղը

երեկոյեան, Բանկան օդը հանե⁶լ թէ համաձայնել եւ պատուոյ խօսքի հաւատալ:

Գարօ.— Խօսք տւէք որ վերաւորը ընկերները հիւանդանոց պիտի դրկւին, որ դրաւոր պիտի վկայէք թէ՛ Բանկայի ո՛չ մի փարան վատնած ենք եւ որ վաղը դուք ձեր պաշտօնեաներով նաւ կուգաք՝ բանակցութիւնները շարունակելու համար:

Մաքսիմով.— Իմ մասին պատուոյ խօսք կուտամ՝ վաղը եախտ գալ. պատուոյ խօսք կը տամ ջանալ իմ պաշտօնակիցները համոզել, որ գան: Պատուոյ խօսք կը տամ, որ ձեր վերաւորները հիւանդանոց տարւելով՝ բժշկւելէ ետքը՝ երկրէն դուրս ելնելու թուղթ կ'առնուի, իսկ Բանկայի դրամի մասին՝ վաղը րապօրտ (տեղեկութիւն) կը տանք, որ ձեր վերաբերմամբ չկասկածեն: Հիմա ատրճանակները, ուսմբերը եւ ուժանակները Բանկը թողեցէք եւ եկէք չուտով:

Գարօ.— Ռուսներն ու ուժանակները հոս կը թողունք, իսկ ատրճանակները՝ երբէ՛ք:

Մաքսիմով.— Շատ լաւ, առէք ատրճանակները:

Հարցը վճուած էր: 13 ժամ Բանկայում մնալուց յետոյ՝ տղաները շատ մեծ դժկամակութեամբ էին թողնում այդ չորս պատերը, բայց ստիպւած էին: Վճուում է, որ եթէ ճանապարհին յարձակման ենթարկւեն, ամենից առաջ պիտի սպանէին Մաքսիմովին եւ երկու դիրեկտօրներին:

Դռները բացւում են, տղաները դուրս ելնում՝ վերջին համբուրը տալով Բաբկէնի սառած ձակտին:

Նրանք մի աւելորդ անգամ էլ հաւատացին, չոյս

որին դիւանագիտութեան վրայ, որի ներկայացուցիչը հայկական ջարդի հաւանականութիւնն էր շեշտում :

Բոլոր տղաներն էլ զինւած ատրճանակներով, շրջապատւած ռուսական պահակազօրքով, խուռն բազմութեան միջով առաջնորդոււմ են դէպի քարափ : Այգետեղից, առաջուց նշանակւած շոգեմակոյկներով, յեղափոխականներին տեղափոխոււմ են սըր էգգարի ետխտը, որ պաշտպանոււմ էր Փրանսիական, անգլիական պահականաւերով :

Երեկոցեան ժամի 5-ի մօտերը, ռուսական, ֆրանսական եւ անգլիական ղեսպանների թարգմանները շոգենաւ են մտնում դէմքերը խոժոռած : Նըրանք Ալլաթիոյ կոտորածի լուրն էին բերել : Նըրանք այդ մեծ հայրենասիրական քաջը յիմարական էին անւանում եւ միշտ խրատում էին սպասել, միշտ սպասել, մինչեւ որ դիւանագիտութիւնն Հաչկական Հարցը լուծէր : Այդ տեսակցութիւնից չետոյ Բանկայի հերոսներին տեղափոխոււմ են Փրանսիական «Ժիրոնտ» նաւը, որտեղ եւ բաժանոււմ են ղեսպանների ներկայացուցիչներից : Վերջին անգամ տղաները չեն մոռանում յիշեցնելու, որ «ուր էլ լինին, միշտ պիտի ձգտին իրենց հայրենիքը վերադառնալ, կուէլ նորա ազատութեան համար եւ մեռնել նորա հողի վրայ» :

«Ժիրոնտ» շոգենաւի ծառայողները. առաջուց իրենց յայտնած տեղեկութիւնների հիման վրայ այն կարծիքն էին կազմել, որ իբր «ասոնք սրիկաներ են, կարող են շոգենաւը օդը հանել», որի համար էլ շատ զգուշութեամբ են վերաբերոււմ եւ միշտ զժկամա-

կուլթեամբ էին խօսակցում նրանց հետ : Բայց երբ մտերմանում են , ծանօթանում յեղափոխականների կեանքի եւ վերջին պատմութեան հետ , երբ իմանում են որ նրանք հայրենասէրներ են եւ ազատութեան համար կռուողներ , այն ժամանակ իրենց վերաբերմունքն են փոխում ու աւելի յարգալից դիրք բռնում : Առանձնապէս մտերմանում է նաւային բարի եւ անւանի բժիշկ Մէլիէրը :

Մի քանի օրից չետոյ նրանք Մարսէյլ են հասնում , ուր եւ 17 օր մնալով , ենթարկւում են դիւանագիտութեան աւելի ծանր հարւածներին :

Բանկայի գրաւումն առաջ բերեց հասարակական որոշ խաւերում՝ հսկայական փոփոխութիւն դէպի յեղափոխութիւնը եւ այդ դէպքը մեծ զնահատութեան արժանացաւ ե՛ւ եւրոպական մամուլի կողմից :

Մինչեւ այդ մոռցւած և մահւան ճիրաններում խեղդւող հայութեան քաջարի որդիներն՝ իրենց սպարտական քաջութեամբ եկան ցոյց տալու թէ՛ իրենք էլ ընդունակ են զէնքով պաշտպանելու իրենց իրաւունքն ու արեամբ ձեռք բերելու ազատութիւնը :

Եւրոպական մամուլն իր ուշադրութիւնը դարձնում է այն հանգամանքին վրայ , որ Օտտօման Բանկը , որի մէջ միլիօններով դրամ կար , ոսկին և արծաթը տոպրակներով են եղել դարսւած , ո՛չ մի դէպքում չեն արժանացել հայրենատենչ երիտասարդների ուշադրութեան , որոնք տարւած էին վեհադափարներով , իրենց հայրենիքի ազատութեան իղձերով : Ուռվութիւնն ուղղւած չի եղել յատկապէս

այդ հիմնարկութեան դէմ, այլ կրել է բացառապէս քաղաքական բնույթ:

Երկրորդ կարեւոր հանգամանքը, որ աչնքան համակրութեամբ շեշտւեցաւ այն է, որ Բանկի միջի ծառայողներէց եւ ոչ մէկին վնաս չեն հասցըրել, եւ որ ընդհակառակը բոլորի հետ վարւել են քաղցր եւ քաղաքավարի: Բոլոր բանտարկւած պաշտօնեաները վկայում են, որ իրենք յեղափոխականներին սկզբնական շրջանում ընդունել են իբրեւ չափըշտակիչներ, բայց յետոյ հասկանալով նրանց նպատակը, ծրագիրը՝ հանդիստ են մնացել եւ նոյն իսկ ապահովաբար սկսել են ընթրել, գինի եւ կօնեակ խմել:

Այս դէպքը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել եւ Եւրոպայի հասարակական կարծիքի վրայ, որոնք համակրանքով վերաբերւեցին դէպի հայերն, իսկ անգլիական յուզւած մտքերն այն աստիճանի էին հասել, որ կառավարութիւնից պահանջում էին պատերազմ յայտարարել Տաճկաստանի դէմ: Մամուլը խոշոր ուշադրութիւն էր դարձնում եւ գրաւման մասնակցողների կրթութեան եւ դաստիարակութեան վրայ: «Գործի ղեկավարները, գրում է «Le Petit Parisien», աչնպիսի զարգացած մարդիկ են, ֆրանսերէնին տիրապետող, համալսարանական կըրթութեամբ եւ վերին աստիճանի քաղաքավարի, որ ձեր կասկածը կը փարատուի՝ թէ իբր նրանք նպատակ են ունեցել դրամարկղին ձեռք տալու»:

«Պետութիւնները, շեշտում է «Դէյլի-Նիւզ»ը, չեն կարող անտարբեր դրութեան մէջ մնալ: Անգլիական ոչ մի միւնիստր չի զոհել մի մարդ կամ մի շիւիւնդ

Բ. Դրան պաշտպանութեան համար» :

«Այս արիւնհազեղ կոտորածը, գրում է «Ֆրանկ-Փուրտեր Յայտունեկ»ը, առաջին անգամն է տեսնու-
ւում Պօլսում, և այսպիսի ծանր պարագաներին Եւ-
րոպայի լուրջ պարտականութիւնն է ամենաեռան-
դուն կերպով միջամտել՝ խաղաղութիւնը վերա-
կանգնելու համար» :

Մի ուրիշ թղթակից, իր յօդածների մէջ
առանձնապէս շեշտում է «որ հայկական ուժանակ-
ները ո՛չ միայն զղրդեցին Պօլսը, այլ եւ ամբողջ
քաղաքակիրթ աշխարհը» :

Անգլիա զայրուիթի եւ բողոքի մարմնացումն էր
դարձել : Լօնտօնից մինչեւ յետին գիւղը բողոքի մի-
տինգներ էին գումարում եւ ուժեղ կերպով քննա-
դատութեան ենթարկում պետութեան քաղաքակա-
նութիւնը : Մեծ Գլխագետնը, «Ազգերու Ազատարա-
րը» իր հուժկու ձայնը բարձրացրեց հայերու ազա-
տութեան համար :

«Ինչ որ պիտի պատմեմ ձեզ», գրում է «Էտուալ
Բեյթ» թերթում Ժիրոնտ նաւի առողջապահական
բժիշկը, «անհաւատալի պիտի թւայ, սակայն ճիշտ
իրողութիւնն է : Յեղափոխականները ներս խուժեցին
Բանկան եւ 157 հոգի՝ ամէն ազգութեան պատկանող
մարդկանց իրենց հետ փակեցին : Մի՛ վախենաք,
պոռաց չէ՞ք, մենք ձեզ չպիտի ձեռք տանք եւ ո՛չ էլ
ձեր գանձարանին . չչարժւէք ձեր տեղից . մենք ու-
նինք գինամիրս եւ չուտով ձեզ հետ օղբ կը ցնդինք» :

Արդարեւ, նրանք գողեր չէին : Մի սանտիմ էլ չի
դողացել : Սեղանի վրայ կար մոռացւած մի քսակ ,

որի մէջ կար 10,000 տաճկական լիբա եւ ահագին թուով բանկաչին տոմսակներ : Ինքը, չեղափոխականների պարագլուխը վերցրեց այդ քսակը եւ տարաւ անձամբ, վերեւի յարկն ու դրաւ դիրեկտորի տրամադրութեան տակ : Շփոթութեան միջոցին գլխաւոր գանձարանը բաց էր մնացել : Դիրեկտոր Անթուան խնդրեց առաջնորդից, որ փակէ : Անմիջապէս կատարեց խնդիրը : Նրանց նպատակն էր 1) գրաւել Եւրոպայի ուչադրութիւնը Հայաստանի թշուառութիւնների վրայ, 2) սարսափեցնել սուլթանին յանկարծակի հարւածով եւ մի քանի զիջումներ ստանալ : Ձեռն ուզում ընդարձակել, միայն կ'ուզեմ մի փաստ արձանագրել, որ մի բռնուն կտրիճներ, օրը ցերեկով, լիակատար անձնագոհութեամբ, մայրաքաղաքի կենտրոնում գրաւեցին օսմանեան ամենակարեւոր հաստատութիւնը, 13 ժամ մնացին ահատեղ, առանց մի սանտիմի ձեռք տալու եւ ի վերջոյ թողեցին Բանկը՝ ամենապատուաբեր ու յաղթական կերպով : Եւ այդ հերոսները, այդ առաքեալները մեզ հետ էին վեց օր շարունակ : Մենք կարողացանք քննել ու զնահատել նրանց . սպաներ եւ ուրիշ պաշտօնեաներ՝ մենք բոլորս հիացած ենք նրանցից, պատուում ենք, սիրում ենք նրանց» :

Հասարակական կարծիքի այդ ուժեղ ճնշման տակ դիպլոմատիան էլ իր ընթացքը փոխեց, մտածեց բարենորոգումների ծրագրի մասին, վեց պետութիւնների զրահակիր նաւերը խարխախ ձգեցին Պօլսոյ դիմաց, դեսպանները խիստ լեզու են բանեցընում եւ վճռում են նոյնիսկ չտօնել սուլթանի տարեդարձը : Երբ այդ լուրն առնում է Համիդը, Թէֆֆիկ

Վաչաչի միջոցով չայտնում է դեսպաններին, որ այդ ցոյցը կարող է վատ ազդեւել զօրքի վրայ, որին պատասխանել են որ վերջին օրերի դէպքից յետոյ սուգ էր հարկաւոր պահել եւ ոչ թէ տօնախմբութիւն կազմել:

Երբ մի կողմից եւրոպական մամուլը այսքան գովասանքով էր խօսում այդ մի բուռն հերոսների կատարած քայլի մասին՝ հաշկական իրականութեան մէջ, հոգեւորականներ, հարուստներ եւ կուսակցական կրքից տարւածներ ամէն կերպ աշխատում էին նսեմացնել Բանկայի գրաւումը, իսկ Մարսէյլում հրատարակող «Արմէնիա»ն աւելի առաջ գնալով՝ այդ քայլն համարում էր «ազգակործան եւ միայն պատճառ հանդիսացող ջարդերի»:

Այս է մեր տխուր իրականութիւնը, որի մէջ աշխատելու, գործելու համար մեծ կամք է պէտք եւ ջերմ հաշրենասիրութիւն, որպէսզի կարողանային դիմագրաւել հարազատներից եկած հարւածներին:

Եւ նրանք, այդ տուրուն չեղափոխականները, ո՛չ մի ուշադրութիւն չդարձրին այդ անտեղի քննադատութիւններին, այլ աւելի եռանդուն կերպով շարունակեցին իրենց սկսած դժւարին և մեծ գործը:

Բանկ Օտտօմանի գըր-
 ՍԱՄԱԹԻԱՅԻ- րաւման մի անբաժան մա-
 ՆԵՐԻ ԿՈՒԻԼ ւըն է կազմում Սամաթիոյ
 հերոսական դիմադրու-
 թիւնը: Դա օգոստոս 14-ի հսկայական ծրագրի մի
 օղակն էր, որ լայն շարժում պիտի առաջ բերէր հա-

սարակութեան մէջ : Բանկի գրաւման հետ միաժամանակ յարձակումներ պիտի տեղի ունենային Պօլսի զանազան թաղերում : Սամաթիա գիւղն էլ իր պատրաստութիւններն էր տեսել . առաջուց որոշւած էին որոշ ղեկրքեր , ապա ծրագրւած էր զօրանոցի վրայ շարձակելու պատրաստութիւնը , որի պատճառով էլ կռիւը պիտի լինէր սոսկալի , միայն զօրքի և ոստիկանների հետ ևւ այն էլ ուժանակներով : Ռուսները զործածութեան բոսկն , բոլոր մասնակցողները ցանկութեան և հրճանքի ժամանակը , որոշւած էր , ևւ բոլորն էլ սրտատրոսի , կազմ ևւ պատրաստ սպասում էին օգոստոս 11-ին , ըստ թրքական ժամը 6-ին , երբ արդէն Բանկ Օստոմանը պիտի գրաւէր ու բոյսր թաղամասերում էլ շարձկումները պիտի սկսէին :

Սամաթիոյ մէջ առաւօտեան ինչ որ շշուկներ երեւան էին եկել , հասարակութեան որոշ մասը կանխօրօք փոխադրում էր Ս . Սաէֆանօ , տիրում էր ջղալին սպասողական դրութիւն ևւ այդ բոլորն առիթ էին հանդիսանում կատալարութեան համար զգոյշ լինել ևւ խուզարկու : Փոզոցների անկիւններում պահակները դրում են , անց ու զարձանողները խուզարկութեան ենթարկւում : Ժամի 2-ին տեղի է ունենում առաջին ձերբակալութիւնը : Այդ բոլոր խտտութիւններն արդիւնք էին որոշ մասնութեան ևւ այդ էր պատճառը , որ օգոստոս 11-ին , չորեքշաբթի օրը , ոստիկանութիւնը փնտսում էր Գնունուն ևւ Արտաշէս Միսաքեանին : Առաւօտեան շատ շուտ կը շրջապատեն , ուժեղ զինուորական պահակներով , Գնունու տունը ևւ կը պահանջեն անձնատուր լինել ,

բայց Գնունուն աչտեղ չեն դտնի, որովհետեւ նա-
խորդ օրւանից Միսաքեաններու տունն էր գնացած՝
վերջնական կարգադրութիւններ անելու համար :
Կատաղած այդ անյաջող փորձից, նրանք անմիջա-
պէս դիմում են Միսաքեանների տունը եւ ժամի
2½-ի Յ-ի միջոցները ուժեղ շղթաներով շրջապա-
տում են տղաներին :

Ոստիկանները փնտռում են Գնունուն եւ միա-
ժամանակ պահանջում, որ տան տիրոջ որդին, Ար-
տաշէսը, զօրանոց ներկայանայ, ուր իրեն պահան-
ջում են : Բոպէն վճռական էր եւ ճակատագրական :
Բոլոր մասնակցողներն էլ շրջապատւած են — անձ-
նատուր լինելն անպատւարեք է իրենց համար, իսկ
չուտով կռիւի դիմելն էլ վնասակար, որովհետեւ կա-
րող էր վտանգել կենտրոնական դորժը եւ կառավա-
րութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել : Տունը պաշա-
րող ոստիկանների եւ Գնունու միջեւ սկսւում են բա-
նակցութիւնները : Կառավարութեան թեթեւամիտ
պաշտօնեաները պահանջ են դնում, որ բոլորն էլ
անձնատուր լինին : Ապա առաջարկում Արտաշէսին
թողնել՝ զօրանոց գնալու համար :

Գնունին տան վերեւի յարկից (թարասէն) իր
գլուխը դուրս հանելով պատասխանում է թէ՛ այժմ
չեն կարող ո՛չ անձնատուր լինել եւ ո՛չ էլ Արտաշէ-
սին չանձնել, աւելի լաւ կը լինէր որ երեկոյեան ժա-
մի 6-ին դային, երբ եւ իրենց բոլոր պահանջներին
բաւարարութիւն կը տրւի :

Ճիշդ ժամի 6-ը մի խորհրդաւորութիւն էր յե-
ղափոխականների, իսկ անհասկանալի՝ ոստիկան-
ների համար :

Այսպէս թէ այնպէս պէտք էր լուր տալ Կ. Կոմիտէին, որպէսզի ընդհանուր ծրագիրը փոքր անըզուշուրթեամբ չխանգարուի: Դիմացի տան մէջ գտնուող ընկերներից մէկն անմիջապէս կարողանում է իմանալ տղաների վճռականութիւնը և այն, որ որոշել են կեանքերը թանկ ծախել, իսկոյն շտապում է քաղաք, յայտնում է միւս ընկերներին այդ լուրը, հաստատապէս համոզւում է որ գործերն ընթանում են չաջող, որ տղաները որոշեալ կարգապահութեամբ ու մեծ անհամբերութեամբ սպասում են յարձակման ըրպէին եւ որ ամէն ինչ ապահով է: Մինչեւ սուրհանդակի վերադարձը, Սամաթիոյ տների դռները գոցւած էին, վարժարանն էլ կասկածի տակ էր դրւած եւ անկարելի էր մի կերպով քաղաքի գործերի մասին հաղորդել պաշարւած ընկերներին: Սըրանք ամէն միջոց գործ էին դնում, ձգձգում էին բանակցութիւնները եւ աշխատում էին մի քանի ժամ էլ ուշացնել կռիւը, որպէսզի որոշեալ ժամանակը գայ:

Ժամի 6½-ն է: Լսւում է միաժամանակ ռումբերի որոտումը: Իրարու յետեւից, զանազան տներից կրակ են տեղում տղաները զօրքի վրայ: Փողոցներու խռնւած թիւրք զինուորներն էլ անխնայ գնդակներ են տեղացնում, մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով Միսաքեանների տան վրայ: Այս պատմական տնից, ըստ տեղեկութիւնների, առաջին ռումբը նետում է տարիքաւոր մի հաչ կին, որ իր չանդգնութեամբ ցոյց է տալիս թշնամուն, որ հաչուհին էլ կարող է կռւել. իսկ հաչ երիտասարդների համար այդ մեծ քաջակերական էր, որից յետոյ նը-

րանք առիւծի պէս են զիմադրում : Փոխադարձ ուժեղ յարձակում է տեղի ունենում, որի ընթացքում զինւորները ստիպւած են լինում յետ նահանջել, ուժանակների մահատարած սարսափի տակ : Մինչ այդ յեղափոխականներից մի քանի հոգի յարձակում են գործում զօրանոցի վրայ՝ եւ կրակ բաց անում՝ պահապաններին շփոթի մէջ ձգելով :

Ժամի 12-ին կռիւը դադարում է : Երկու կողմերի համար մի տեսակ զինադադար էր այդ, երբ եւ նոր յարձակման համար պատրաստութիւններ էին տեսնում : Յեղափոխականների տրամադրութիւնը շատ բարձր էր եւ նրանք ծիծաղելով էին պատմում թիւրք զինւորների փախուստի մասին եւ խնդրում էին դրացիներից՝ միայն փամփուշտ հասցնել : Ժամի 1-ին կռիւը նորից է պայթում : Շատ շուտով, սակայն, զինւորները չետ են նահանջում, տեղի տալով տղաների նետած մի քանի ումբերի աւերիչ ազդեցութեան : Ժամի 7-ի մօտերը երկու կողմերից էլ կատաղիօրէն վերսկսում է հրացանաձգութիւնը :

Ձօրքը խիտ շարքերով շրջապատել էր դպրոցը : Տղաները կուռն էին քաջաբար : Թշնամին զինւած էր եւ կացիներով, որոնցով նրանք կարողանում էին դուռը կոտրել եւ ներս խուժել : Առաջին զոհն է լինում Սողոմոնը, որին սպանելով՝ ոտերից բռնած դուրս են քաշում : Ապա երկար որոնումներ կատարելով դատարկ սենեակների մէջ՝ ոչ ոքի չեն գտնի, որովհետեւ կուռներից երկու հոգի պատուհանից փողոց են ցատկում : Դրանցից մէկն սպանւում է տեղն ու տեղը, իսկ միւսը կարողանում է հրաշքով ազատւել : Դպրոցի զիմադրութիւնն էր այդ,

ուր երեք հոգով կարողանում են կուեւլ քաջարար եւ մեծ վնաս հասցնել թիւրք զինուորներին :

Մինչ այդ՝ Միսաքեանների տան մէջ տեղի էր ունենում մի հերոսական դիմադրութիւն : Տան մէջ կային վեց հոգի՝ Գնունին , Սուրէնը , Միսաքեան երկու եղբայրները , վերջիններին անվախ մայրը եւ հայդուկ Հաչկ Արապեանը : Սրանցից Գնունին եւ Արաաշէսը պաշտպանում էին տունը՝ փողոցի կողմից , իսկ Սուրէնն ու Հայկը՝ պարտէզի կողմից :

Վճռել էին խնայողարար վարուել ռազմածրերքի հետ եւ ամէն կերպ աշխատել մի քանի ժամ աւելի կուեւլ : Բոլորն էլ զգում էին իրենց մօտալուտ մահը եւ այդ պատճառով էլ՝ աւելի ուժ եւ կորով ստանում : Վերջին տաք համբոյրներն էին տալիս , փոխադարձարար սղեւորում , ճառեր արտասանում : Գնունին սկսում էր , Սուրէնն էր վերջացնում եւ այսպէս դադարարապէս տարւած նրանք պատրաստւում էին կատաղի կռիւ մղելու :

— Ուրեմն մեռնինք , եղբայրներ , վերջացնում է իր ուղերձը Սուրէնը , և սկսում է անհաւասար կռուիւր : Խորին մթութիւն է : Կսւում է հրացանների եւ ուժմերի որոտը , հեռից առաջ են չարժւում պետական զինուորներ՝ պատերազմական փող փչելով :

Արշալոյսը կամաց-կամաց բացւում է . նոր լոյսի հետ միասին սկսում է եւ կռիւ նոր թափ : Զօրքերի թիւն աւելի սոււարանում է , նրանք ամուր եւ խիտ շարքերով առաջ են անցնում իրենց վայրենի հարա-հրոցով : Ռումբերը մեծ աւերմունք են գործում : Թշնամին արդէն մօտեցել է տան դռանը , որն անմիջապէս կոտորւում է ու խուժանը ներս վա-

զուժ : Երեք հոգի սպանուած են : Գնունին եւ Սուրէնը զեռ զիմադրուած են , որոնց գնդակները մի քանի աւելորդ թշնամիներ էլ գլորուած են : Վերջին երկուսը , տեսնելով որ շարունակելն անկարելի է եւ որ իրենք կենդանի պիտի թշնամու ձեռքն ընկնեն , վճռուած են վերջ տալ իրենց կեանքին եւ իրենց հերոսական մահով ցոյց տալ թշնամուն չեղափոխականի կամքն ու բարոյական ուժը :

Սկսուած են ձերբակալութիւնները : Ամենից առաջ դուրս են քաշուած Միսաքեանների մօրն ու հիւանդ քրոջը : Տիրում է մահասարսուռ լռութիւն ամբողջ գիւղում : Տասն եւ ութ ժամ անընդհատ կուսելուց յետոյ ընկնում են այդ հերոսները , մաքրելով հաշ ճակատից աչն արատը , որ իբրեւ «հայր կուսել չգիտէ» :

ՎԱՆԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԿՈՒԻԻԼ

Սաադէտտին փաշան ,
Վասպուրականի կոտորածների հեղինակը , որ
սուլթանի կողմից նշա-

նակւած էր Հայաստանում բարենորոգումներ մտցընող յանձնախմբի անդամ , սկսել էր նորից իր բռնութիւնները :

Պետօի , Մարտիկի եւ Աւետիսեանի խմբերից յետոյ , որոնք նահատակեցին զէպի Պարսկաստան տանող ճանապարհների վրայ , ժողովուրդը մեծ չուսահատութեան մէջ էր : Նրան թւում էր թէ՛ յեղափոխականները չքացել են , որ նրանք լքել են գործը եւ որ ժողովրդի օգնութեան գործը ղեկավարողներ չկան :

Այդ բոլոր յուր տրամադրութիւններին իբր պատասխան Վան են մտնում Վարդանի և Վազգէնի հաշուկային խմբերը: Օրը ցերեկով կատարում են տերօրական գործողութիւն, ուղղւած լրտեսների դէմ, որոնք ահ ու սարսափ են ազդում կառավարական պաշտօնեաներին, որոնք կարծում էին թէ՛ չեղափոխականներ այլ եւս չկան:

Ժողովրդի մի մասը, գիտակից եւ անկեղծ, ոգեւորութեամբ է ընդունում հայդուկներին, իսկ դաւաճանների մի խմբակ, կառավարութեան ձեռքին գործիք դարձած, Վանում գտնւած չեղափոխականների մասին յայտնում է Շաքիր փաշային:

Շաքիրը յայտարարութիւններ է կապնում պատերից՝ պահանջելով, որ ժողովուրդն իր ձեռքով յանձնէ երկրի հանգստութիւնը խանգարող վտանգաւոր տարրերին, իսկ առաջնորդին էլ սաստում է, որ եթէ չյանձնեն խռովարարներին՝ կոտորած տեղի կ'ունենայ: Բնակչութիւնն ահ ու մահաւան երկիւղի մէջ է: Բարդուղիմէոսի կուսակից Արսէն վարդապետը եկեղեցու բեմից քարոզներ է խօսում ժողովրդին՝ օգնել կառավարութեան եւ հասարակութիւնն «ազատել» առաջիկայ աղէտից:

Ընդհանուր մթնոլորտի ճնշիչ տպաւորութեան տակ ժողովուրդն հեռու է փախչում հայդուկներից, երես է դարձնում նրանցից եւ կտրականապէս մերժում է տեղաւորել նրանց՝ իրենց տներում: Շատ դէպքերում Վարդանն ստիպւած է եղել չարմար դիրքեր ունեցող տները բռնի գրաւել, դատարկել տալ եւ յատկացնել հաշուկներին: Դէպքեր են եղել, որ շատ տնատէրեր այդ մասին չայտնել են կա-

ռավարութեան եւ նրա օժանդակութիւնը խնդրել :

Սեպտեմբեր 10-ն է : Խմբերից մէկը՝ Բուլղարացու առաջնորդութեամբ գտնուում է Արաշունց թաղում : Զօրքերը չըջապատել են տունն ու պահանջում են անձնատուր լինել : Հայդուկները պատասխանում են համազարկով : Սկսւում է կատաղի կռիւր երկուստեք : Տղաները կուռւում են հերոսաբար : Նրանք գիտեն որ ազատւելը դժւար է եւ որ իրենք վճռել են պատժել թշնամուն : Ասկեարներն անկարող են լինում յաղթել եւ մի քաջ անգամ առաջ չեն շարժւում , որից ստիպւած որոշում են տունը կրակ տալ : Մինչ հակառակորդը պատրաստութիւններ է տեսնում՝ դիրքն աչրելու , յեղափոխականները վճռում են մի կողմից կռւել՝ թշնամուն զբաղեցնելու համար , իսկ միւս կողմից էլ՝ պատը ծակել խուսափելու ապագայ վտանգից : Տղաներին իրենց փորձն յաջողւում է , իսկ զօրքի հրամանատարը կարծում է թէ՝ Փիղաչիներն այրւեցին կրակի մէջ :

Նոյն երեկոյեան , սրիկայ հայերի մի խումբ դիմում է Վարդանին , պահանջելով թողնել քաղաքը : Վազգէնն ու Վարդանը , չնայած տիֆով բռնւած են լինում , կարճ խորհրդակցութիւնից չետոյ վճռում են մի օր եւս մնալ քաղաքում , ապա թողնել հեռանալ : Նրանց մի օր մնալը բողոքի արտայայտութիւն պիտի լինէր եւ միաժամանակ զգացնել պիտի տար կառավարութեան , որ անհատ յեղափոխականներին կարող է ոչնչացնել , բայց չեղափոխութիւնը՝ երբէք :

Երկրորդ օրւայ կռւի համար խմբերը տենդագին աշխատանքի մէջ են , ամրացնում են իրենց դիր-

քերն եւ առաջուց պայծառաւորում՝ թէ գիշերը , կուից չետոյ , ուր պիտի հանդիպեն իրար :

Թուով 52 Դաշնակցական մարտիկները երեք մասի բաժանուում են , որոնցից մէկն ամրանում է Կալալենց տան մէջ , երկրորդը՝ Կար իմէնց եւ երրորդը՝ Փախչանենց տնում :

Սեպտեմբեր 11-ն է : Լոյսը բացւելուն պէս հայկական թաղում մեծ իրարանցում է տիրում : Կառավարութիւնն էլ նախապատրաստութիւնների մէջ է : Հայերի մի խումբ նորից ղեմում է կատարում Վարդանին՝ անձնատուր լինել , բայց կարուկ մերժում է ստանում : Ռուսական հիւպատոսն էլ միջամշտում է գործին , իր ղավազի միջոցով փափաք յայտնելով անձամբ տեսնել յեղափոխականների հրամանատարի հետ , բայց մերժում է : Այն ժամանակ ռուս հիւպատոսն հետեւեալ պաշտօնական գորութիւնն է ուղարկում .— «Պարոնայք , Շաքիր փաշան առաջարկում է ձեզ՝ անձնատուր լինել եւ խոստանում է կեանք պարգեւել ձեզ : Նա ձեզ վրայ պիտի նայի իրրեւ ժողովրդի միջից խռովարարների , եւ ես , ռուսաց հզօր պետութեան հիւպատոս , երաշխաւորում եմ Շաքիր փաշայի ասածները : Այս , ինչ որ գրում եմ , կարող եմ ձեր երեւելիներից մէկի հետ անձամբ տեսնել եւ խօսել : Նրբէք մտքերնիցդ չհանէք , որ ձեր այդ վարմունքը շատ անյաջող եւ վնասակար հետեւանքներ պիտի ունենայ թէ՛ ձեզ եւ թէ՛ Վասպուրականի ժողովրդի համար (ստորագորութիւն եւ կնիք)» :

Յեղափոխականներն այդ առաջարկն էլ են մերժում , հաւատ չընծայելով դիւանագիտութեան

ներկայացուցիչները խոստումներին : Կառավարութիւնը, մի բուռն հայերի աչք յանդգնութիւնը տեսնելով, կատաղում է եւ հետեւեալ ու թնդանօթածիկ զինւորներով լեցնում է Այգեստանն ու պաշարում դիրքերը : Առանձին շտապողականութեամբ պաշտօնեաները տների մէջ թէ տանիքների վրայ դիրքեր են պատրաստում, ահագին քանակութեամբ ռազմածթերք են տեղափոխում եւ մինչ նրանք նախապատրաստական աշխատանքներն են տեսնում, հայ-գուկների դիրքից առաջին ուժեղ համազարկն է լքուում ու պայթում է մի կատաղի կռիւ : Մի խումբ հայրենասէրների դէմ կառավարութիւնը դուրս էր եկել զինւորներով, կրուպպի թնդանօթներով եւ աչք բոլորը բաւական չէր, թնդանօթների նշանը տալիս էր անգլիական կառավարութեան ներկայացուցիչը, հիւպատոս Վիլիամսը, որին Պետօն իրաւամբ ուստիկան անունն էր տւել :

Գնդակների տարափը տեղում է տղաների գլխին, որոնք ամէն կերպ, շտեմուած խիզախութեամբ աշխատում են չետ մղել թշնամուն : Դրութիւնը քանի դնում վատթարանում է . զօրքերին հրաման է տրւած գրոհով դրաւել դիրքերը եւ այդ էր պատճառը, որ նրանք մի քանի անգամ յուսահատ փորձեր են անում՝ խիտ շարքերով առաջ անցնելու, բայց բազմաթիւ զոհեր տալով՝ ստիպւած են լինում յետքաշել եւ պատրաստուել աւելի ուժեղ եւ կատաղի յարձակողականի համար :

Թնդանօթներն իրենց որոշ աշխատանքն են կատարում՝ աւերելով եւ հիմնադատակ քանդելով բազմաթիւ տներ : Նրանց բերանները միշտ ուղղւած են

լինում Հայդուկների դիրքերին, որտեղից յուսահատական եւ անհաւասար կռիւ են, մղում: Մի քանի ժամ տեւող այդ սոսկալի դիմադրութիւնը ստիպում է կառավարութեան այլ եւս յարձակումներ չկատարել, այլ հեռուից թնդանօթի հարւածներ ուղղել այն սենեակին, ուր կենտրոնացած են Հայդուկները:

Բոպէն վճռական է: Խմբապետի հրամանով տղաներից երեք հոգի թոնրան շամփուրներով եւ բահով անցք են բաց անում հարեւան տան պատից: Անցքը մտնելու առաջին փորձը կատարում է կարճկանցի Գրիգորը, զոհ գնալով թշնամու գնդակին: Այն ժամանակ անցքի մակարդակն աւելի ցածրացնում են և մէկը միւսի յետեւից դուրս են գալիս ապահովաբար:

Զօրքը կատաղել է: Նկատելով եւ զգալով զինւորների անճարակութիւնը, հրամանատարը պատուիրում է վերջին յարձակումն էլ գործել, եւ ահա բոլորն էլ «արչ» գոռալով առաջ են նետուում, կոտրատում դռները, կատաղաբար ներս վազում սենեակները՝ սրախողխող անելու խռովարարներին, երբ տեսնում են որ բոլորն էլ խոչս են տւել: Հայդուկները կարողանում են օգտւել հանգամանքից, խոչս տալ եւ դէպի գաւառները գնալ:

Վանայ այս երկրորդ կռիւն էլ ունենում է իր քաղաքական եւ բարոյական ազդեցութիւնը: Եւրոպական թերթերը նորից զբաղւում են Հայկական Հարցով, յիշեցնում են պետութիւններին իրենց խոստումներն ու պարտականութիւնները, շեշտելով որ հայերի մէջ չեղափոխական շարժման առաջն առնել

անկարելի է, մինչեւ որ վերջ չտրւի հայերի վերաբերմամբ կատարւած անիրաւութիւններին:

«Բերլինէր Տագերլադ»-ին հեռագրում են. «Վանում մեծ խռովութիւններ են տեղի ունեցել. ահագին թւով զինւած հայեր (ըստ լուրի 6,000) յարձակւել են թրքական բերդապահ զօրքի վրայ եւ ծանրը կորուստ են պատճառել նրան: Վալին հեռագրով մեծ թւով զօրք է պահանջել՝ ապստամբութիւնը ճնշելու համար»:

Չնայած լուրերը չափազանցուած են, բայց այդ նշան է, որ 52 զինւած հալդուկներն էլ՝ իրենց դիմադրութեամբ կարող են որոշ ազդեցութիւն թողնել:

Վանի երկրորդ կռից
ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ԿՈՒԻՒ չետոյ հայդուկները բա-
ՀԱՅՈՑ-ՁՈՐՈՒՄ ժանւում են խմբերի, որ-
պէսզի աւելի դիւրու-
րութեամբ կարողանան հետք կորցնել: Չանազան
ուղղութիւններով գնացող խմբերը պէտք է հանդիպէին իրար Հայոց-Ձորի Կէմ գիւղի սարում: Իւրաքանչիւր խմբակ իրեն առաջնորդ ունէր: Ճանապարհին, խորին մթութեան ժամանակ, խմբերից մէկը դժւարութիւնների հանդիպում է եւ թշնամուհետ մի քանի ընդհարում ունենում:

Երբ նրանք լուռ ու մունջ քայլելով, դէպի Ս. Խաչ վանքը տանող ճանապարհով առաջ են ընթանում, յանկարծ դիմացի բլրի վրայ ինչ որ սեւ ստւերներ են երեւում: Տղաներից մէկն առանց հրամանի եւ խորհրդի, հրացանն արձակում է, որից չետոյ

խումբն էլ ստիպւած է լինում համազարկ տալ, որպէսզի թշնամուն զնդակահար անելով՝ հնարաւորութիւն չտան հաւարի կանչելու: Չնայած խմբի արած քայլը տակտիկական մի սխալ էր, բայց եւ այնպէս ստիպւած էին դիմադրելու եւ վերացնելու իւրաքանչիւր մի խոչընդոտ:

Կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ, խումբը վճռում է նոյն ճանապարհը շարունակել, համարելով բաւականաչափ աննպաստ եւ վտանգաւոր, որովհետեւ քիւրդերն արդէն տեղեկացած կը լինին «հալ զաշխների» երեւալու մասին: Նրանք փոխանակ հարաւարեւմուտք զնալու, ծռւում են արեւելք՝ մի գիշեր Նոր-Գեղի դիմաց անցկացնելու:

Ամբողջ օրը տղաներն առանց հացի եւ ջրի են մնում, անհաց — որովհետեւ քաղաքից չէին կարողացել վերցնել իրենց հետ, եւ անջուր — որովհետեւ չըջակայ ձորերում անհամար քրդեր էին վխտում, որոնց երեւալը՝ կռիւի նախադուռն էր հաշւում: Մի քանի պահապաններ նշանակելով, տղաներն աշխատում են քնանալ, քաղցր մոռացութեան տալու համար, բայց երկնքից տեղացող անձրեւի մանր կաթիլները կայս անպսոմ խոչընդոտ են հանդիսանում: Ինչպէս էլ լինէր, պէտք էր ճանապարհը շարունակել եւ Կէմալ սարը հասնել՝ միւս տղաներին միանալու համար:

Սոված, յոգնած, տեղատարափ անձրեւի տակ, ցեխի կտորները ոտներին կպած՝ նրանք անկարող էին քալել. արագ զնալը դժւար էր, ծանր զնալը՝ վտանգաւոր, եւ ահա նրանք, օգտւելով Կէմ գիւղի մօտիկութիւնից վճռում են մտնել մի մարագ եւ քիչ

հանգստանալուց յետոյ ճանապարհ ընկնել :

Առաջին ընտրած մարազը բաւականին ան-
յարմար լինելով, նրանք անցնում են մի ուրիշը, որ
միջի դարձանը յետ-յետ տանելով՝ պառկում են քը-
նանալու :

Սեպտեմբերի 14-ն էր : Լուսաբացին քիչ էր մը-
նացել, երբ մի հայ կին մարազը մտնելով տեսնում
է զինւած հայերին ու աղերսագին թախանձում .
«Ամա՛ն, դուրս եկէ՛ք, ես ձեր բաղդ, տունս կը քան-
դէք» :

Հայդուկներն աշխատում են նրան հանգստացը-
նել, բայց չի լինում, որից եւ ստիպւած յայտնում
են, որ սոված են, եւ անհրաժեշտ է, որ ստանան
ուտելու հաց եւ պաշար իրենց՝ հայդուկների հաշ-
ւին, երբ եւ կարող կը լինին հեռանալ : Քիչ յետոյ
կինը ներս է մտնում 9 հաց բերելով : Երկու օր սո-
ված մնացած 22 հայդուկին 9 հացն ի՞նչ անէր, այն
էլ միայն չոր հաց :

Հազիւ նրանք նստել էին հացը բաժանելու,
երբ մի գիւղացի ներս է մտնում յայտնելով, որ մատ-
նըւած են, որ կառավարութիւնն իրենց տեղը գիտէ,
եւայլն : Տղաները չեն հաւատում, հանգիստ նստած
են իրենց տեղերը, միաժամանակ չմոռանալով մի
պահապան նշանակել՝ մարազի չորս կողմին հսկե-
լու : Դեռ հազիւ էր պահապան զինւորը տեղից շարժ-
ւել, երբ մի կարմիր Ֆէսաւոր գլուխը ներս է մտցը-
նում եւ փախչում . «Բուրդա տըրլար» գոչելով :

Տղաները բնադղմամբ վեր են թռչում իրենց
տեղերից, հրացաններն առնում, երբ եւ լըս-
ւում է խմբապետի խրոխտ հրամանը . «Տղե՛րք, ել-

նենք»։ Բոլորի հրացաններն էլ որոտում են, իսկ իրենք էլ դէպի դուռը վազում։ Ամենից առաջ դուրս թռնողն է լինում զարաբաղցի խէչօն, որը եւ թըշնամու գնդակին զոհ է գնում։ Նա ընկնում է ձեռքը կրծքին դրած, անշարժ եւ արիւնլւայ։ «Խէչօն ընկաւ» լինում է բոլորի հառաչանքն ու սոսկալի կուլի նշանաբանը։ Կատաղի յարձակումով դուրս են թրուշում հաչդուկները կայծակի արագութեամբ աջ ու ձախ համադարկեր են տալիս, եւ շփոթեցնելով թըշնամուն, կուեւրով ցած են իջնում դէպի Անգղ (խօլար) գետի կամուրջը։

Յիսունի չափ զինւորներ դիրք էին բռնել մարադի չորս կողմը եւ սպասում էին «ղաչախների» դուրս ելնելուն, բայց չլարած նրանց անվախութիւնից եւ անփութութիւնից, չեն կարողանում ոչ ոքի վնասել։

Մի քիչ հեռաւորութեան վրայ մերոնք դիրք են բռնում կրակելու թիկունքից, երբ չանկարծ նկատում են, որ մարադից ելել են միայն ընկերների մի մասը։ Ի՞նչ անել։ Այդ նոյն ժամանակ կառավարութեան զինւորներից մի մասն շտապում է կամուրջը գրաւելու, որով տղաների դրութիւնն աւելի վտանգաւոր կը դառնար. ուստի առանց երկար խորհելու գրաւում են կամուրջը՝ միաժամանակ կռիւ մղելով հակառակորդների դէմ։ Պէտք էր շարունակել դիմադրութիւնը մինչեւ միւս տղաներն էլ ելնէին և ապա միացած ուժով աշխատէին յետ մղել սուլթանի ծառաներին։

Կամուրջի յետեւի մասում, դաշտի մէջ մի բլուր կայ, որ ուղիղ նայում է թէ՛ դիւղին եւ թէ՛ հաչդուկ-

ների թիկունքին : Զիաւոր քրդերն շտապում են այդ դիրքը գրաւելու, որից յետոյ չըջապասած կը լինէին Փիղայիներին՝ ամէն կողմից : Ազատւած խումբըն առաջ վազելով բարձրանում է բլուրը՝ չետ մըղելով քրդերին : Բոլոր տղաներն էլ ոգեւորւած են, մոռանում են քաղցն ու յոգնածութիւնը. նրանց մըտահոգութեան միակ առարկան մարագում մնացած ընկերներն են :

Ոստանի եւ չըջակայ դիւղերից բազմաթիւ ձիաւոր եւ հետեւակ քրդեր իսկոյն հաւարի են գալիս եւ չըջապատում բլուրը, գրաւելով Ղզլ-Դաղի բլուր քարերը, դիրքի հարաւ-արեւելեան եւ արեւմտեան ձորերը : Խմբի միւս մասը մարագում պաշարւած է մնում : Կամըջի վրայի թիւրք զինւորներն էլ յետ դառնալով միանում են իրենց ընկերներին ու սկսում է միահամուռ յարձակում՝ պաշարւածների վրայ : Բոպէն վճռական էր, և պէտք էր մի ելք գտնել ազատւելու համար, եւ ահա նրանք, դռնից ելնելը վտանգաւոր համարելով, վճռում են պատը ծակել եւ աչնտեղից դուրս թռչել դէպի կամուրջը :

Այդ նրանց փառաւորապէս յաջողում է եւ արդէն մօտիկների ձայնն իմաց է տալիս ընկերներին, որ մարագի տղաները ողջ եւ առողջ են : Քիչ յետոյ նրանք արդէն կամուրջի վրայ են եւ շտապում են դէպի բլուրը : Առանց իմանալու թէ ո՞ր են ընկերները, նրանք չարժւում են դէպի քրդերը, որոնք արդէն չըջապատել էին բլուրը : Պէտք էր մի կերպ իմաց տալ, որ ճանապարհը փոխէին, այլապէս առանց բացառութեան, բոլորն էլ զոհ կ'երթային :

Բլուրի վրայ գտնւողներն սկսում են բարձր ձայ-

նով կանչել, սուլել, եւ երբ այդ էլ չի օգնում, մի քանի անվախներ դիրքից ելնում են, աւելի մօտենում վտանգածներին ու տոպրակներն են ցոյց տալիս: Նրանք նկատում են այդ եւ ճանաչում: Իմանում են իրենց ընկերների տեղը, շտապում այդ ուղղութեամբ, անգաղար կռիւ մղելով թշնամիների դէմ: Բլրի վրայից էլ տղաներն յետ էին մղում քրդերին՝ պաշտպանելով իրենց ընկերների ճանապարհը: Քիչ յետոյ նրանք «ուռա»ներով իրար են հանդիպում. դիրքերի վրայ այժմ 20 կռուղ կար:

Թիւրք զինւորները, միացած քրդերին, աշխատում են բլուրը գրաւել, բայց 2500 ոտի վրայ՝ ձգող մօսինների գնդակները յետ են մղում նրանց: Կռիւն արդէն սաստկանում է: Մուլթն արդէն վրայ է հասնում եւ թշնամին, ըստ սովորութեան, աշխատում է իր վերջին ճիգը թափել: Այս անգամ էլ նրանց չի յաջողում առաջ շարժել:

Չորս կողմը տիրում է լուրթիւնը: $8\frac{1}{2}$ ժամ անընդհատ կռիւր յոգնեցրել էր տղաներին բայց չուսահատեցնել՝ երբէ՛ք: Նրանք վճռում են խուսափել տղ տեղից եւ այդ պատճառով էլ կամաց-կամաց իջնում են ձորը, նստում մի առակի մօտ, իրենց ծառան յագեցնում ու որոշում բարձրանալ Արտօս, այնտեղից էլ Շատախ անցնելու:

Մինչ տղաները խորհրդակցում էին իրենց ապագայ անելիքների մասին, յանկարծ մօտիկուց ձիանների տրոփիւն է լսում: Ձիաւորները գալիս էին դէպի յեղափոխականները. այլեւս սպասելու ժամանակ չէր, պէտք էր համազարկով վերջ տալ եւ այդ վտանգին:

Գիշերաչին մթութեան մէջ լաւում են գնդակնե-
րի սուււոցը : Թշնամին իր հերթին համազարկ է տա-
լիս , որից զարաբաղցի Նիկօլան , որ առաջ Հնչակ-
եան կուսակցութեան էր պատկանում , զոհ է գը-
նում :

— «Տղե՛րք ջան , ես ընկայ , կեցցէ Հայաստան» ,
կանչում է նա խզւած ձայնով եւ ընդմիշտ լռում :

Ձիաւորները չեն կարողանում յառաջանալ :
Նրանք արդէն ընկել էին՝ հայդուկների գնդակնե-
րից : Այս դէպքից յետոյ խումբն անմիջապէս շարժ-
ւում է դէպի Արտօսի գագաթը , ուր աւելի ապահով
էր , եւ որտեղ կարելի էր մտածել յետագայ անե-
լիքների մասին :

Խղճալի էր տղաների դրութիւնը . երրորդ օրն
էր հացի երես չէին տեսել . Կէմի Ծ հացն էլ մնացել
էր մարագում : Նրանք փորձում են զարու հասկեր
մաքրել եւ ուտել , բայց անյաջող է անցնում այդ փոր
ձը եւ ստիպւած են լինում ստամոքսները լեցնել՝ սինձ
եւ աւելուկի թեւեր ուտելով : Հետեւեալ գիշերը նը-
րանք հասնում են մի հայաբնակ գիւղ , ուր մի քանի
գարի հացով իրենց քաղցն են յագեցնում :

Մի քանի օրից յետոյ նրանց մօտ սուրհանդակ
է գալիս՝ Վարդանի զինւորներից մէկը՝ Նախօն :
Խումբը վերադառնում է նորից Վարագ , մարդ է
ուղարկում Վան , որտեղից բաւականաչափ թւով
ռոնամաններ եւ հաց են բերում , որոնցով պարենա-
ւորւում են տղաներն ու ճանապարհ ընկնում դէպի
սահմանագլուխ : Երկու օրից յետոյ նրանք հասնում
են Ախոռկայ լեռները , ուր եւ ունենում են մի այլ
ընդհարում :

ԱՆՈՌԿԱՅ

ԿՈՒԻՒՐ

Վանից նոր ընկերներ
աւելանում են խմբին, եւ
այժմ 31 հոգով ճանա-
պարհ ընկնում շատ ա-
րագ, որպէսզի կարողանան ցերեկւայ դիրքին հաս-
նել: Ախուկայ լեռների մէջ, առաւօտեան լուսաբա-
ցին մօտ, առաջապահներին մի քիւրդ է պատահում,
որն հետաքրքրւում է այդ զինւած մարդկանցով եւ
պատասխան է ստանում որ «ասկեար» են: Հայ-
դուկներին այդ պատասխանը բաւականաչափ անուժ
էր քրդին համոզելու եւ միայն յետոյ են զգում ի-
րենց սխալը, որ պէտք էր ոչնչացնէին այդ մէկին,
որը կարող էր հաւարի կանչել շրջակայ քիւրդ ցե-
ղերին:

Տղաներն սկսում են աւելի արագ քալել եւ ճա-
նապարհը շեղել: Շուտով նրանք Ախուկայ լեռան
ստորոտումն են եւ որոշած են գազաթը բարձրա-
նալ, երբ ուղեցոյցն չայտնում է որ այս վայրն ա-
պահով է, մարդկային երթեւեկութիւն շատ քիչ է
լինում և ուր կարելի է քիչ շունչ առնել: Հանգըս-
տութեան կարօտ եւ 15 օր տաժանելի թափառում-
ներ կատարող խումբը լսում է վալադին, բարձրա-
նում է մի քիչ աւելի վերելի մասը, մտնում է քա-
րանձաւն ու աշխատում է թրջւած լաթերը չորացը-
նել:

Երկու ժամից յետոյ նրանք ձոր են իջնում, կը-
րակ են վառում՝ տաքանալու համար: Խմբի մտա-
դրութիւնն այն էր, որ գիշերն այդ սարերի լանջե-
րին անցկացնեն, որի համար էլ մի քանի ընկերներ
են ուղարկում այրեր և խողովներ գտնելու, որ-

պէս բնակավայրեր :

Մինչ նրանք այսպիսի պատրաստութեան մէջ են լինում, յանկարծ «հօ՛յ, հօ՛յ» խառն ի խուռն աղաղակներ են լսում : Զիաւոր զինւորները սփռւել էին դիմացի սարերի վրայ : Լաւ էր որ նրանք աղմուկ հանելով են բարձրացել, ալլապէս կարող էին չըջապատել հայդուկներին՝ ձորի մէջ եւ բոլորին էլ կոտորել : Երբ այդ ձայները լսում են բոլոր տղաները, իսկոյն վեր են թռնում տեղերից, պատրաստութիւն են տեսնում դիրքեր գրաւելու, առաջուց մի քանի մասի բաժանւելով : Նոյն ժամանակ անձրեւն սկսում է տեղալ, եւ չնայած բնական այդ արգելքին, մերոնց չաջողում է դիմացի լեռան գլխին չորս դիրք բռնել՝ ուղիղ թշնամիների դէմ :

Սկսում է կատաղի կռիւը : Երկու կողմի հրացաններն էլ որոտում են եւ դղրդեցնում սարեր ու ձորեր : Գնդակները շատ անգամ զարնւում են ապառաժներին, ահարկու ձայներ հանելով : Կատարեալ կռիւ է, որի երաժշտութեան ներքոյ յեղափոխականներն աւելի ոգեւորւած եւ հսկայ թափով պատասխանում են թշնամիներին : Նրանք մոռացել են ամէն ինչ — քաղց, չոգնածութիւն, ոգեւորւած են ու անդադար ազդային երգեր հնչեցնելով՝ յետ են մղում թշնամու յարձակումները : Քրդերը թագնւելով քարերի յետեւում, չէին համարձակւում իրենց զլուխները դուրս հանել, վախենալով ֆիդայիների անչեղ գնդակներից : Մօսիների սարսափ ազդող գնդակները ձիաններից վար են գլորում թիւրք զինւորներին, որոնք եւ պատրաստութիւններ են տեսնում յետ նահանջելու :

Մուլթը վրայ է հասնում : Հայդուկները պատ-
րաստում են վերջին հարևածը տալու, որից յետոյ
բոլորովին ապահով պիտի լինէին իրենց ճանապարհ-
հը շարունակելու : Չորս դիրքերի վրայ էլ բոլորը
կազմ ու պատրաստ են :

— Տղե՛րք ջան, ձայն է տալիս խմբապետը, մի
քանի շարթւայ ընթացքում անընդհատ կռիւներ ենք
ունեցել եւ միշտ էլ յաղթական դուրս եկել : Ունե-
ցել ենք մի քանի նահատակ ընկերներ, որոնց թարմ
չիրիմները վրէ՛ժ, վրէ՛ժ են կանչում :

— Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, լսում է չորս կողմից ու ե-
րեք տասնեակ հայդուկները կարողանում են փա-
խուստի մատնել հարիւրաւոր թշնամիներին :

Ամբողջ օրւայ կռիւի ընթացքում տղաներից եւ
ո՛չ մի զոհ չի լինում, մի կաթիլ արիւն չի թափւում,
իսկ թշնամին ունենում է 12-14 զինւոր եւ մի միլա-
զիմ սպանւած :

96 Թւականն ենք փակում :

Հայկական կոտորածներից յետոյ հայ ժողո-
վորդի վրէժն էր լուծւում եւ այդ էր պատճառը, որ
Ֆիդայու անունով էին երդւում հայ գիւղացիները,
նրա գովքն էին անում հայ աշուղները, քրդերն էլ
երգ էին չօրինում եւ միաժամանակ սարսափում գի-
շերային այդ ոգիներից, որոնք անհամար կռիւների
մէջ էին անցկացնում իրենց կեանքը :

Նրանք մոռցած էին տուն ու տեղ, քուն և հան-
գիստ, մշտապէս ենթակայ էին քաղցի, ծարաւի,
անհանգստութեան, չատ անգամ առանց օթեւանի՝
լեռներում, ձորերում և միշտ, ամէն բոլոր պատ-
րաստ դիմադրաւելու թշնամուն, ընդունելու թէ՛

ներանց գնդակը և թէ՛ բանտի չարչարանքները :

Նրանք նման էին Բօսնիայի ուսիկներին, Յունաստանի կլէֆդներին, Բուլգարիայի հայդուկներին, որոնց բոլորի նպատակն էլ մէկ էր՝ ազգի եւ հայրենիքի ազատագրումը եւ միջոցն էլ մէկ՝ կռիւ եւ անդադար կռիւ :

Հայ իրականութիւնն էլ կարողացել է ստեղծել մի տիպ, որ հայ ժողովրդի մարտական ընդունակութիւնների ներկայացուցիչն է ու գործադրողը :

Դա՝ անվախ ֆիդային է :

ՍՈՂՈՐԴԻ ԿՌԻԻԼ

Բաղէչի շրջանն էլ վերդոված է : Խլաթ գաւառի յեղափոխականների մի խումբ՝ Աղբիւր— Սերօբի

գլխաւորութեամբ ահ ու սարսափ է տարածել կառավարական շրջանակների վրայ : Նա ամէն օր փոխադրւում է մի գիւղից մի ուրիշը, պաշտպանելու համար աշխատաւոր հայ գիւղացիութեան՝ քրդոթրքական յաճախակի չարձակումներից եւ թաւանից : Աղբիւրն իր հայրենասիրական գործունէութեամբ լայն համակրանք էր ձեռք բերել ժողովրդի մէջ եւ միշտ էլ հալածանքի էր ենթարկւել՝ կառավարութեան կողմից : Բազմաթիւ պաշտօնեաներ եւ լրտեսներ իրենց չատուկ նպատակ են ունեցել ձերբակալելու այդ հերոսին՝ իր խմբով, բայց միշտ դատարկաձեռն են մնացել :

Կառավարութիւնն անկարող է լինում առանձին իրագործել իր ցանկացածը, նա դիմում է հայերի

օգնութեան, որոնց մէջ մի քանի ստոր անհատներ միշտ պատրաստ են լինում՝ նպաստելու, բայց աղի այդ «վտանգաւոր» յեղափոխականը ձերբակալի:

97 թւականն է: Փետրւար 27-ին, Աղբիւրի նախկին ընկերներէից Գրիգոր Վարդանեանը եւ ուխտագանց Պօղոսը չայտնում են կառավարութեան, որ Սերոր փաշան գտնուում է Թեղուտ գիւղում՝ միայնակ: Այդ լուրն առաջին անգամ ստանում է Խլաթի գայմագամը, որն եւ 30 զինւոր է ուղարկում յիշեալ գիւղը, խստիւ պատուիրելով, որ աշխատեն Աղբիւրին ձեռք ձգել քաղցրութեամբ, հանդարտութեամբ, հակառակ դէպքում՝ մեռնիլ կամ մեռցնել: Զինւորները չըջապատում են Թեղուտ գիւղը, անց ու դարձն իսկոյն դադրում է: Հարիւրապետը պահանջում է գիւղացիներից, որ չեղափոխականների գլխաւորին իրեն յանձնեն, հակառակ դէպքում ըստ պառնում է գիւղը տակն ու վրայ անել: Նրան պատասխանում են, որ այդպիսի մարդ չկայ, որ իր փնտռած մարդը իրենց գիւղում չէ. բայց զօրքի գըլ խաւորը հաւատ չի ընծայում: Նա հրամայում է իսկոյն խուզարկութեան ենթարկել տները, ծեծել մի քանի նշանաւոր մարդկանց, կարծելով թէ՝ այդ միջոցով կարող կ'լինի գտնել թագստեան տեղը: Բոլոր որոնումներն ի զուր են անցնում, որովհետեւ քաջարի հայդուկը մի օր առաջ կարողացել էր անցնել Սողորդ գիւղը:

Զինւորներն իսկոյն երկու մասի են բաժանուում, որոնցից մէկն անմիջապէս ուղեւորւում է դէպի Սողորդ, հաւատալով որ այնտեղ պահած կը լինի:

Թեզուտի ընկերներէց մի ազնիւ երիտասարդ, զգալով Աղբիւրի գլխին գալիք վտանգը, գիշերով վազում է դէպի Սողորդ եւ առաջուց յայտնում եղելութիւնը: Մոնչում է Խլաթի հսկան, գէնքերն իր վրայ է կապում և պատրաստում է խուսափելու, երբ յանկարծ իրեն շրջապատւած է տեսնում: Չցանկանալով անձնատուր լինել, նա որոշում է միայնակ չարունակել զիմադրութիւնը: Չորս կողմն ընկերներ չկային, որ իրեն օգնութեան հասնէին եւ այդ պատճառով էլ ուժեղ զիմադրութիւն է ցոյց տալիս, յետ մղում թշնամիներին եւ միաժամանակ կամաց-կամաց դէպի Ներքովթա՛յ սարը բարձրանում: Աղբիւր-Սերորը, գիւղը աւերածի չմատնելու նպատակով, գընդակներն արձակում էր՝ միայն թշնամուն վախեցընելու եւ ո՛չ թէ սպանելու գիտաւորութեամբ: Բայց տեսնելով նրանց յամառ զիմադրութիւնն ու հետապնդումը, դառնում է զինւորներին եւ ասում. «Ամօ՛թ ձեզ, որ այդչափ բազմութեամբ ետեւէս ինկած էք: Տեսա՞ք թէ որչափ փամփուշտներ վառեցի ձեր դէմ, բայց նպատակ չունէի սպանելու ձեզ. սակայն քաջ գիտցէք, մինչեւ վերջին շունչս, ցորչափ արիւնը կը դառնայ երակներուս մէջ, ճիգ պիտի թափեմ այլ ևս սպանելու ձեզ. տեսնե՞ք ձեզմէ ո՞րը պիտի կրնայ ազատուիլ իմ գնդակներէս»։ Եւ քաջ հայդուկն իր անշեղ գնդակների տարափը տեղալով թրչնամուց մի քանի հոգի կը վիրաւորէ: Այդ դէպքը սարսափ կ'ազդէ իրեն հետապնդող զինւորներին: Նրանք չէին սպասում թէ խօսքից այդքան շուտ կարող է գործի անցնել, որի համար էլ հրամանատարը

պատուիրում է .— «Դարձէ՛ք, դարձէ՛ք, այս մարդը մեզմէ մէկը չթողուր» :

Աղբիւրը կամաց—կամաց դէպի Ներքովթայ դա-
գաթն էր բարձրանում : Փչում էր սաստիկ ձիւնա-
խառն քամի, որը դժւարացնում էր վերելքը, չնա-
յած դրան, և այն խոչընդոտներին, Սերոբի աչքե-
րը արդէն ձիւնահար էին եղել (ձմէթ), բայց ամպը
պատելով լեռան գագաթը, կարողանում է իր գրկի
մէջ առնել այդ հալածական հայրենասէրին ու ա-
զատել թշնամուց :

Յիմար տաճիկ զինւորները, այդ դէպքից յե-
տոյ Դատւանէն Ներքովթ են նայում միշտ եւ հեռ-
ւում, սարի բարձունքների վրայ սև կէտեր նշմարե-
լով իրար ցոյց են տալիս ասելով «Ասֆ, կեալուր
նէ՞քէտէ տուրմուտուր» (նայի՛ր, անհաւատը ո՞ր-
տեղ է կեցած) :

Պարտած պետական զինւորները չկարողանա-
լով ձերբակալել իրենց որսին, կը վերադառնան
դիւղ, կը յարձակին Աղբիւրենց տան վրայ, կը ձեր-
բակայեն. մեծ և դրօր Մխիթարին եւ եղբորորդի Սո-
ղոյին եւ կ'առաջնորդեն նրանց դէպի բանտ :

Պարսկաստանի Փայա-

ՍՊԱՀԱՆ ԼՃԻ ջուկ դիւղի շրջակայքում
ԿՌԻԻԼ*) Խանասօրայ արշաւանքի
 պատրաստութիւններն է-
ին տեսնւում : Նախ քան այդ մեծ յարձակողական

*) Պատմեց՝ Սահակ Աւետիսեանը, Ղզլղաշ
դիւղացի, որ անձամբ մասնակցել է այս կռիւին :

ՀԱՅԳԷՆԻ ԽՈՒՄԸ

սկսելը, վճուած էր երկու խումբ ուղարկել Նրկրի ներսերը՝ Վանայ եւ Մուշի շրջանի ժողովուրդին պաշտպանելու համար, որպէս սահմանակից եւ վտանգին ու արշաւանքին աւելի մօտիկ վայրեր :

Խումբը, բաղկացած 40 հոգուց, յուլիսի 18-ին, գիշերուայ ժամը 12-ից յետոյ ճանապարհ ընկաւ : Ամէն մի հաջողակ զինւած էր մօսին հրացանով, ունէր վեց հարիւր փամփուռտ, խէնչալ եւ դանակ : Իւրաքանչիւրն ունէր ջրաման եւ հացի տոպրակ, որի մէջ տեղաւորւած էին 5-6 բաղարջ, հալւա, քիչմիշ, թեւ, ասեղ եւ այլն : Իրենց հետ ահագին քանակութեամբ դեղօրայք ունէին, որ գտնուում էր Գուրգէնի մօտ : Բացի այդ իրենց հետ երկու բեռնակիր ձի էին տանում՝ բարձած մօսինի փամփուռտներով : Խումբն յանձնւած էր Վազգէնին եւ Գուրգէնին : Խմբի մէջ էր գտնուում և հերոս Անդրանիկը, այն ժամանակ պարզ եւ ոգեւորւած պատանի :

Ամբողջ գիշերը ճանապարհ քալելուց յետոյ, նրանք հասնում են Խոյի դիմաց գտնւած լեռան փէշերին, ուր եւ իրենց հանգիստն են առնում : Նախ քան այդ՝ մարդ են ուղարկում մօտակայ գիւղը, բերել են տալիս սեխ, ձմերուկ, ուտում են եւ ապա երկու պահապան նշանակելով՝ իրենք անուշ քունում են : Միւս օրը երեկոյեան դէմ, դեռ արեւը մայր չմտած, նրանք ճամբայ են ելնում ու Մակուի սահմանին չհասած հանդիպում են մի դժարանցանքի կիրճի, որի մօտ ձիաներից մէկը գետին է գլորւում :

Վազգէնի հրամանով մի քանի հոգի մնում են՝ որ ձին բարձրացնեն, բեռը չտկեն, ապա իրենց հասնեն : Մնացողներից մէկը, Սերորի զինւորներից Սի-

մոն անուանով (Վանի Այգեաստանից), մի քարի տակ է մտնում, հրացանը գրկում, սպասելով որ միւս ընկերները աշխատանքը վերջացնեն։ Այդ դրութեան մէջ էլ քնանում է։ Ընկերները վերջացնելով աշխատանքն ու առանց իմանալու թէ երրորդն էլ կայ, առաջ են շարժւում՝ որոշեալ տեղը հասնելու համար։ Երբ սրանք հասնում են խմբին, նոր պարզւում է որ մէկը պակաս է։ Վազգէնի հրամանով մի քանի անգամ հրացան են պարպում, որպէսզի կորսւած ընկերը ուղղութիւնը կարողանայ որոշել։

Ապարդիւն։ Այդ ժամանակ երկու Վալադ՝ Աւօն եւ Շահէնը ուղարկւում են դէպի կիրճը՝ ընկերոջ գտնելու եւ վերադառնալու Թադէոս Առաքելոց վանքը, ուր խումբը մի քանի օր հանգիստ պիտի առնէր։

Վալադները յետ կը դառնան, կը փնտռեն, կը կանչեն և դատարկաձեռն դէպի վանք կը վերադառնային, երբ ճանապարհին հանդիպում են Սիմոնին, որ իր կարճատեւ միացնակ կեանքի պատմութիւնն հետեւեալ կերպով է ներկայացնում—

«Քարի տակ նստել էի քիչ հանգստանալու։ Չը գիտեմ ինչպէս քնացայ։ Միայն ան զգացի, որ արեւն ալրում է ինձ։ Ելայ եւ տեսայ տղաները չկան։ Խելագարի պէս ամէն կողմ վազեցի, փնտռեցի, կանչեցի, բայց անօգուտ։ Ճանապարհւեցի դէպի հիւսիս եւ երկու թիւրքի պատահեցի։ Նրանք վախից փախուստի դիմեցին, բայց իմ գործնական սպառնալիքներից՝ կանգն առան։ Հասկացրի, որ ռուս դեր-հիւպատոսի փոստատարն եմ եւ նամակ եմ տանում — Մակուի խանին. խնդրեցի նրանցից, որ ճանապարհը ցոյց տան։ Մի գիշեր լաւ հիւրասիրւելուց

յետոյ ճամբայ ընկայ եւ պատահեցի երկու վալապ ընկերոջ, որոնց հետ եւ վերադարձայ Առաքելոց վանքը» :

Երեք օր խումբը վանքում մնում է : Այդ ժամանակ այնտեղ է գալիս Հնչ. Փարամազի խումբը, թուով քառասուն հոգի : Տեղի է ունենում խմբապետների՝ Վարդանի, Գուրգէնի եւ Փարամազի միջեւ խորհրդակցութիւն՝ վճռելու թէ ինչպէս պիտի աչքքան մեծ խմբով անցնեն սահմանը : Երկար խօսակցելուց յետոյ նրանք գալիս են այն եզրակացութեան, որ քանի Դաշակցական խումբն իր հետ վալադներ ունի, ամենից առաջ սահմանն անցնի, մինչեւ Բերկրի գաւառի Կիւր Զոր գիւղը, որտեղից և վալադները պիտի վերադառնան ու Հնչակեաններին առաջնորդեն : Տղաները ճամբայ են ելնում եւ միւս օրն հասնում են Մակուի Կալանիի կոչւած գիւղաքաղաքի վերեւի չրջանը, ուր աղլ կար (ոչխարներ պահելու տեղ) : Բոլորն էլ ներս են մտնում : Շուտով դրսից ինչ որ սարսափելի ձայներ են լսուում, գնդակների սուլումներ և տղաները պատրաստուում են դուրս ելնելու, երբ եւ պարզուում է երկնքի որոտումը : Նոյն աչք ժամին Վազգէնն հանում է իր ժամացոյցն ու յայտնում, որ հէնց այդ րոպէին տղաները կրակ են տեղում Շարաֆ բէկի ցեղի վրայ եւ կուում քաջաբար : Բոլորի դէմքի վրայ էլ ուրախութեան նշաններ են երեւում և կուի ծարաւ հայդուկները «կեցցէ՛» են գոռում :

Այդ օրն աղլ-ում հանգստանալուց յետոյ, նրանք երեկոյեան դէմ ճամբայ են ելնում : Գիշերային մթութեան մէջ վալադներն անգամ անկարող են լի-

նում շիտակ ճամբով գնալու եւ ահա նրանք դէմ չանդիման են ելնում արագացիներին — վրանաբնակ քրդեր — որոնց հետ ընդհարումն անխուսափելի էր, երբ միայն յանկարծ «հրաշք»ով երկինքը չպատուէր մառախուղով եւ իրենց չբաժնէր քրդերից :

Մի սարի լանջով ճանապարհը շարունակում են իսկ հակառակ կողմում արագացիների վրաններն են : Շներն արդէն հոտն առել էին, անդադար հաչոցով տղաների վրայ էին յարձակւում : Սարի փէշերը փոքրիկ քարերով ծածկւած էին, դժւարանցանելի և վտանգաւոր էին : Քալելու ժամանակ քարերն անդադար ներքե էին թափւում, ուր ոչխարների հօտ ու հո վիւններ կային, որոնք և կարծելով թէ անցնողները աւազակներ են՝ աննպատակ հրացան էին պարպում, որ բարեբաղդաբար ո՛չ մի վնաս չհասցրեց տղաներին : Ճանապարհը քիչ շարունակելուց յետոյ տղաները տրտունջ են յայտնում այդ կեանքի համար, պատճառարանելով՝ թէ լաւ է քիչ աւելի հանգիստ ճամբով գնալ, կուրի բռնւել, մեռնել, քան այս դժւարին լեռներում առանց կուրի զոհ գնալ : Շատերը դլորում էին, կորցնում հրացանների շիշերը, քայլում էին ջրի միջից : Անոնք այդ վիճակը անտանելի գտնելով՝ վճռում են ճանապարհը փոխել և չուտով սահմանն անցնել ու մտնել Աբաղայի դաշտը : Առաւօտեան դէմ հասնում են Ալի-Քեալայ լեռը, որ գտնւում է Աբաղայի դաշտի մուտքի մօտ և որի ստորոտում գտնւում է հայաբնակ Խաչան գիւղը, որտեղացի էր և Վալադ Շահէնը : Վերջինը խնդրում է Վաղդէնին թույլ տալ գիւղն իջնելու, իւրաքիններին այցելելու եւ միաժամանակ հացի պատրաստու-

թիւն տեսնելու : Շահէնը պատւիրում է խմբին երեկոցեան իջնել դաշտը , ուր ինքը պիտի սպասէ՝ հացի պաշարով միասին :

Բոլորն էլ ուրախութեամբ հանգիստ են առնում : Մի քանի հոգի պահապան են նշանակւում : Երեկոցեան դէմ բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ են : Իջնում են դաշտը : Չեն կարողանում գտնել վալադի ցոյց տած տեղը : Պառկում են խոտերի դէզերի տակ ու երկար սպասում : Մի քանի ժամ սպասելուց յետոյ ուղեւորւում են դէպի մօտակաջ հայ գիւղերից մէկը , սպասելու Շահէնին : Գիւղի նօրադարը քիւրդ լինելով գիւղացիները խնդրում են եւ խորհուրդ են տալիս խմբին հեռանալ և ճանապարհը շարունակել : Այլ ևս չկարողանալով ուղիղ գծով առաջանալ , վըճռում են Սպահան լճի լեռան գագաթով անցնել : Այդտեղ հովիւները նկատում են , հաւար են ձգում մլանցի քիւրդ ցեղի վրանների մէջ (Կով Մահմէդ աղայի մարդիկն են , որ 360 գիւղի հող ունէր՝ որպէս սեփականութիւն եւ որ աւերակ էր դարձրել հալաբընակ գիւղերը) , որոնք անմիջապէս հաւաքւում են եւ յարձակման պատրաստւում : Վազդէնն հրամայում է դիրքեր շինել եւ կռիւ սպասել , որովհետեւ իրենց հետքն անկարող են կորցնել :

Թշնամին դեռ ևս պատրաստ չէր : Տղաներին իրաւունք էր տրւած հագստանալու՝ ամէն մէկն իր դիրքում : Երկու հոգու պահապան են նշանակում՝ Սահակին (պատմողը) եւ դազախ Արչակին : Մի ժամից յետոյ սրանք դիտակով նկատում են , որ համիդէի երկու զինւոր զգուշութեամբ մօտենում են դիրքերին՝ զանազան կողմերից դիտելով : Այդ մասին

յալտնում են հրամանատարին, որ խստիւ պատւիրում է չերեւալ եւ զգոյշ լինել՝ «գուցէ այս կրակը դայ եւ անցնի՝ առանց մեզ վնաս հասցնելու» :

Այդ երկու հետախուզողներին միանում է մի երրորդը, որոնք քիչ հանգստանալուց յետոյ, նորից դէպի դիրքերն են շարժւում եւ երբ բաւականաչափ մօտենում են, միանգամից հրացաններ են պարպում, որին ո՛չ մի պատասխան չի տրւում : Համիդիէ ձիաւորները սիրտ առնելով աւելի են մօտենում, երբ եւ Վազգէնի հրամանով բոլոր տղաները կազմ ու պատրաստ դրութեան մէջ՝ սարեր ու ձորեր թնդացնում են մօսին հրացանների որոտով : Զիաւորները չես դառնում են : Տղաները կարծում էին թէ գնդակները չէին դիպել : Քիչ յետոյ իրենց հետապնդող քիւրդ ձիաւորները վար են գլորւում, որ ապացոյց էր թէ արձակած գնդակներն ի զուր չէին անցել :

Համազարկից անմիջապէս յետոյ բլուրների յետեւից դուրս թռան բազմաթիւ քրդեր : Դրանք հասնանցիներ էին : Կռիւն սկսեցաւ, աստիճանաբար կատաղի բնաւորութիւն կրելով : Այդ ժամանակ վալդ Աւօն դարձաւ դէպի Վազգէնն ու ասաց. «Այս անմիտ քրդերին սպանել եւ այդ պատճառով մեզ հետ թշնամացնել՝ չարժէ : Լաւ է խփենք նրանց, որոնց մատնացոյց կ'անեմ» : Նա իր ձեռքն առաւ դիտակն ու փնտռելով պարագլուխներին՝ տղաների գնդակներին յանձնեց, որոնք եւ անչեղ գետին էին տապալում : Զարկեցաւ նրանց դրօշակակիրը : Բլուրը, որտեղ տղաները դիրք էին բռնել, գտնւում էր թշնամու բլուրի դիմաց եւ այդ երկուսը բաժանւում էին հարթավայրերով, որի մէջտեղն ընկած կային մեծ

եւ պահւելու համար յարմարաւոր քարեր : Երեք հոգի քրդերից զատւեցան եւ դէպի այդ քարերն եկան՝ գրաւելու , բայց հայդուկները նրանցից երկուսին գետին գլորեցին , իսկ միւսին չաջողւեցաւ՝ շան նըման չորս թաթերի վրայ քալելով հասնիլ քարի յետեւն ու դիրք բռնել : Այդ միակ մարդուն պահպանելու եւ նրա շարժումներին հետեւելու համար նըշանակւում է Սահակը :

Ձանազան դիրքերում կռիւը շարունակւում է : Քիչ չետոյ տղաներն յայտնում են Սահակին , որ դէպի իր դիրքը արշաւողներ կան : Երբ Սահակը դառնում է ձիաւորներին հալածելու , նրան յայտնում են . — Սահակ , մարդդ փախաւ :

— Նա իմ ձեռքից չի փախչի , սեփականութիւնս է , ասում է եւ գնդակի մի հարւածով գետին գլորում :

Թշնամու շարքերում երեւում են մի քանի կանաչք , որոնք իրենց ամուսիններին օգնութեան են հասնում՝ փամփուլտներ մատակարարելով : Հալդուկների մի քանի գնդակները , ուղղւած կանանց , ստիպում են նրանց փախչել : Կռիւը կատաղօրէն տեւում է մինչեւ երեկոյ : Առանձնապէս աչքի է ընկնում Գուրգէնը , որ քաջաբար էր կռւում եւ դիրքից-դիրք վազելով՝ ոգեւորում տղաներին : Քիւրդերն արդէն ուժասպառ էին , անկարող էին առաջանալ եւ վնաս հասցնել հաջ ֆիդայիներին : Տղաները խօսում էին քրդերի հետ եւ ծաղրում նրանց քաջութիւնը , յայտնելով որ իրենք պատրաստ են երեք օր ու գիշեր էլ կուեւ եւ ապա միայն մեռնել :

Քրդերն զգալով այդ բոլորը , շատ անգամ գո-

չում էին. — «Բասա, բասա. ուաբըն հարըն, մը քըս խօլ պըվօրա քընա. վօ մէրի մա դալան. տօ վէ մը բըր հան, ուաբըն հարըն» . . .

(Հերիք է, հերիք է, ելէք գացէք. մենք ձեզ հետ գործ չունենք, դու մեր մարդկանց սպանեցիք, մեր սերմը կտրեցիք, ելէք ու գացէք) :

Քրդերից սպանեցան 10-12 հոգի, իսկ հայ-դուկներից եւ ո՛չ մի զոհ :

Մուլթը վրայ էր հասնում : Իրենց վերջին յարձակումն էլ ապարդիւն է անցնում, որից ստիպւած կամաց-կամաց չետ են նահանջում, սարի լանջերն ու ճանապարհները թողնելով հայդուկների տրամագրորութեան տակ :

Այդ կուռի մէջ աչքի էր ընկնում ե՛ւ Անդրանիկը՝ իր համարձակ եւ անվախ չարձակումներով : Նա դեռ երիտասարդ էր եւ նոր յեղափոխական ասպարէզ մտած : Միշտ բոլոր ընկերներին անտրտունջ ծառայութիւն կ'անէր — հաց կամ ջուր հասցնելով իւրաքանչիւրին : Նրա այդ համեստ եւ խոհեմ բնաւորութեան համար բոլորն էլ սիրում էին :

Գիշերուայ մթութիւնից օգտւելով խումբն առաջ չարժեցաւ զէպի Զործոր գիւղը, որի ճանապարհի վրայ գտնւում է Բէշ-Բարմաղայ (հինգմատեան) ալիքան նեղ ու անանցանելի կիրճը, որտեղից անցնելով ապահովաբար հասան գիւղն ու մտան Մելօի ալիքին, ուր եւ պառկեցին՝ հանգստանալու :

Շուտով կանչւեցաւ Մելօի տղայ Մարկոսը, որին Վազգէնը պատւիրեց հանգստանալու տեղ պատրաստել : Մարկոսը, որ մեր ընկերներէից էր, խորհուրդ տաւ զիւղում չմնալ, որովհետեւ Սպահան

լճին շատ մօտ է : Ինքն անմիջապէս զինւեցաւ եւ տը-
վաներին առաջնորդեց դէպի մօտակայ լեռները , որ-
տեղ քանդուած վայրեր շատ կան՝ թաքնւելու և հան-
գըստանալու համար :

Նա շուտով վերադարձաւ գիւղ եւ անմիջապէս
հայդուկներ զամար ուղարկեց հաց , փոխինձ , ե-
րեք հատ էլ խորոված գառ եւայլն :

Երբ գիշերը վրայ հասաւ , բոլորն էլ պատրաստ
էին ճամբայ ընկնելու : Վալադներն յայտնեցին , որ
ճամբու վրայ մի թրքական գիւղ կայ , որի միջով
պիտի անցնել : Խմբի անգամներէից կեսաբացի Մու-
կուճը առաջ անցաւ եւ խնդրեց Վազգէնից հրամա-
նատարն իրեն նշանակել՝ գիւղի միջով անցելու ժա-
մանակ :

— Ես պիտի դառնամ իւզբաշի , դուք էլ զինւոր-
ներ :

Վազգէնն համաձայնեցաւ : Նա անցաւ կազմ
ու պատրաստ խմբի առաջ : Գիւղի շները վրայ հա-
սան : Մուկուճն հրացանի կոթով զարնեց շներից մէ-
կին :

— Է՛հ , ո՞վ է այդ :

— Օղլա՛ն , անշնորհք , չե՞ս իմանում որ կառա-
վարական զինւոր է անցնում , ինչո՞ւ շներին չես պա-
հում :

— Աղա ի՞նչ իմանամ : Ներող եղիր : Ո՞ւր էք
գնում :

— Օղլա՛ն , չես իմանում որ Վան կռիւ կայ հա-
յերի հետ եւ գնում ենք նրանց վրայ :

— Ուղուրլար օլսըն — յաջողութիւն ձեզ . . .

Խումբն անվտանգ անցաւ դէպի առաջ : Նոյն

երեկոյեան տղաներն հասան Կտուց անապատ, որտեղից քսան հոգի Գուրգէնի առաջնորդութեամբ անցան Բաղէշ՝ Սերոբին միանալու, իսկ միւսները Վազգէնի հրամանատարութեամբ Վան մտան :

97 Թւականն էր : Յու-
 նԱՆԱՍՕՐԱՅ Լիսի 21-ին բոլոր խմբերը
 ԱՐՇԱԻԱՆԲԼ կազմ ու պատրաստ էին
 եւ առաջուց տասնեակներ-

րի, լիսնեակների բաժանւած :

Հայդուկներն անհամբեր սպասում էին հրամանատարի նշանին՝ առաջ շարժւելու, իսկ վերջինս էլ «Լրտեսող» ջոկատի վերադառնալուն էր նայում : Այդ ջոկատը պիտի ուսումնասիրէր թշնամու դիրքերը, նրանց վրանների տարածութիւնն ու ցրածութիւնը, առաջուց պիտի ընտրէր չարմարաւոր դիրքեր ու բոլոր տեղեկութիւնները ներկայացնէր զինուորական խորհուրդին :

Կարճ խորհրդակցութիւնից չետոյ Փիղայիներն հրաւիրւում են հանդիսաւոր երդում տալու : Երբ բոլորն հաւաքւում են, հրաման է տրւում բարձրացնելու Դաշնակցութեան դրօշը, որ վաղամեռիկ ընկերուհի Մարօի կտակն էր : Թնդում է բոլորի սիրտն էլ, ուրախութեան եւ ոգեւորութեան նշաններ են երեւում իւրաքանչիւրի դէմքի վրայ եւ առանց ազդարարութեան, ինքնաբերաբար կանչում են. «Կեց-ցէ՛ Դաշնակցութիւնը, կեցցէ՛ Յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ խմբապետը» :

Առաջ է անցնում արչաւախմբի Փիղայի քահանան, կարճ եւ հասկանալի ոճով բացատրում է յե-

ԿԱՅԻՐԵԱՆԻ ԿՅՈՒՂԻՊԻ

դափոխականի կոչումը, հրաւիրում է լինել անձնըւէր, հաջրենասէր եւ կոչ է անում միշտ հաւատարիմ մնալ կուսակցութեան դրօշին: Իր ճառից չեւտոյ նա կարգում է Կօմիտէի խմբագրած երգումը, որի բովանդակութիւնն էր.—

«Ես, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Փիղաշիս, ազատ կամքով Դաշնակցութեան յաղթական դրօշակի տակ մտնելով, տալիս եմ այս երգումը Վրէժ Կենտրոնական Կօմիտէին: Երգւում եմ Դաշնակցութեան յաղթական դրօշակով, երգւում եմ բռնութիւնը կործանող յեղափոխական սրով՝ որ չեմ դաւաճանի ղեկավարներին, չեմ դաւաճանի Փիղաշու վեհ կոչումին, չեմ դաւաճանի Դաշնակցական դրօշակին»....:

Խորհրդաւոր եւ սրբազան ըրպէ էր: Բոլորն էլ ապրում էին մի վեհ նպատակ, ամէն մէկի աչքերում արցունքի կաթիլներ էին երեւում, գրկում, համբուրում էին իրար, ապա միացած ու բարձրաձայն աղաղակում:

«Միասին կուենք եւ միասին մեռնենք»:

Առաջ է անցնում ընդհանուր հրամանատարը, որին ընդունում են որոտընդոստ կեցցէներով, անվերջ ու ջերմ ծափահարութիւններով:

Նա խօսում է պարզ եւ յուզւած, բացատրում է ժողովրդի հալածանքներն ու սուլթանական կառավարութեան կոտորածներն ու կախաղանները. չեւտում է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարտաւոր էր ըմբոստութեան դրօշը բարձրացնել, չնայած այդ կռիւն օրհասական էր եւ անհաւասար, եւ իր խօսակցութիւնը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով.—

«Մեզանից է կախած յեղափոխական ընդհանուր զործի յաջողութեան մէկ մասը : Յոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին , որ մենք ընդունակ ենք յեղափոխական — թէեւ անհաւասար — կռիւը յաջողութեամբ մղելու , իսկ միւս կողմից ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին , որ հայն էլ գիտէ կուել հայրենիքի ազատութեան համար» :

Խօսողը ղարաբաղցի Վարդանն էր :

Հրամանատարից յետոյ խօսում է Նիկօլը , որ արչաւանքը կազմակերպողներից մէկն էր եղել եւ որ իր խօսակցութիւնը վերջացնում է այնպիսի բառերով , որ յետոյ նշանաբան են դառնում յետագայ յեղափոխական սերունդներին եւ նիւթ՝ ժողովրդական երգերի :

«Տղե՛րք , վերջացնում է նա , վեհանձն եղէք դէպի տկարները , ո՛չ մի դէպքում ձեռք չտաք կանանց եւ երեխաներին , իսկ տղամարդկանց՝ անխնայ կոտորեցէք» :

Ապա խօսում են Ֆիդայի քահանան , Ֆիդայի բժիշկը , որոնք վարձատրւում են բուն ծափահարութիւններով :

Արչաւախումբը բաղկացած էր հետեւակ զօրքից ու հեծելազնդից : Հետեւակները բաժանւում էին՝ հարիւրակների , յիսնեակների եւ տասնեակների , իսկ հեծելազունը միայն տասնեակներից էր բաղկացած : Ֆիդայիներն իրենք էին ընտրել իրենց ղեկավարներին՝ տասնապետ , յիսնապետ , հարիւրապետ , իսկ վերջիններս էլ իրենց կողմից՝ ընդհանուր հրամանատարին եւ իր օգնականին : Զինւորական խորհուրդը բաղկացած էր՝ հրամանատարից , օգնա-

կաններից, հարիւրապետներից եւ երեք կողմնակի անձերից: Այդ մարմնին էր վերապահւած անհատիչ ապրաքայում փոխել կռի յատակագիծը, նորը կազմել, շարունակել կամ դադրեցնել կռիւը: Ամբողջ բանակը զինւած էր կատարելագործւած մօսին հրացաններով: Ամէն մի ֆիդայի կրում էր 3-4 փամփշտաչարք՝ 230-300 գնդակով, որոնց մի մասն էլ տեղաւորւած էին մէջքին կապւած տոպրակում:

Այդ տոպրակում կային՝ ութ օրւայ ուտելու պաշար, կարեւոր դործիքներ, զեղեր, թել-ասեղ, լուցկի, ծխախոտ եւայլն: Իւրաքանչիւրն ունէր եւ իր ջրամանը:

Դիշեր էր: Մութը պատել էր երկինքը: Զորս կողմը մեռելային լուսթիւն էր, միայն հրամանատարը՝ իր շուրջը ժողոված խմբապետներին, բացատրում էր կռի յատակագիծը, ճանապարհին ձեռք առնելիք բոլոր զգուշութիւնները, որոշւած ազդանշանները, պատուիրում էր լինել աչալուրջ եւ ապահրաման էր տալիս՝ առաջ շարժւելու:

Բանակի առջեւից 50-100 քայլ հեռաւորութեան վրայ գնում էր առաջապահ գունդը, իսկ յետեւից՝ վերջապահ խումբը, որոնց պարտականութիւնն էր հսկել բանակի ապահովութեան վրայ: Մի քանի հոգի էլ զատւելով խմբից պիտի առաջանային եւ իրարից որոշ հեռաւորութեան վրայ գտնւելով՝ անմիջապէս և շտապ, իւրաքանչիւր մի անակնկալ պիտի տեղեկացնէին ընդհանուր հրամանատարին: Հեծելագունդը պիտի պաշտպանէր բանակի թիկունքը: Իւրաքանչիւր չխնեակ ունէր իր եռագոյն դրօշակը իսկ ամբողջ խմբի համար կար Մայր-Դրօշակը, Ա-

սլառաժ Կօմիտէի նւիրական ընծան : Դրօշակի մի երեսի վրայ կային զանազան խորհրդանշաններ , իսկ միւս երեսին՝ քնքույշ մատներով ասեղնադործւած Նալբանդեանի «Մեր Հայրենիք»ի հետեւեալ տողերը

«Ահա , եղբա՛յր , քեզ մի դրօշ ,

Որ իմ սեռով գործեցի»...

Մայր Դրօշակի սլահպանութիւնը յանձնուած էր Դ. չխնեակին :

Այն գիւղը , ուր իջեւանել էին հայդուկները եւ որտեղից սկսեցին արշաւանքը , ամբողջ ոտքի վրայ էր : Հայ գիւղացին զգում էր այդ երիտասարդների հայրենասիրութիւնը , հասկանում էր , որ նրանք մաքուր եւ անձնէր անհատներ են , տեսնում էր հային ոտից ցգլուխ զինւած . տեսնում էր եւ արտասուում...

Բոլոր գիւղացիները՝ ծեր , երիտասարդ , կին , տղամարդ , երեխաներ , դուրս էին եկել եւ ուրախութեան ժպիտներով ճանապարհ էին դնում ազատութեան համար կռուող մարտիկներին : Վերջին մնասրարովն է : Ծանօթ-անծանօթ , բարեկամ-հակառակորդ համբուրւում էին եւ մի քանի բալէից չետոյ գիւղացիներն հեռւում ինչ-որ մարդկանց սուերներ էին տեսնում , իսկ հայդուկները՝ օդի մէջ ծածանւող թաչկինակներ , գլխարկներ եւ լսում էին ժողովրդական երգի ձայն :

Բանակն առաջ էր ընթանում՝ մեղմիկ երգ երգելով :

Գիշերւայ խորին լռութիւնը , բանակի համաչափ քայլերը , ռազմի երգի հնչիւնները եւ նրա արձագանգները մի խորհրդաւոր ներդաշնակութիւն

էին ստեղծում եւ ոգեւորում իւրաքանչիւրին :

Յուլիսի 24-ի պայծառ եւ լուսնկայ գիշերն էր : Փիղայիների բանակն շտապում էր դէպի իր առաջ ցցած Արաուլը, որի աջ ու ձախ կողմերից դէպի վեր են բարձրանում մեծ ու փոքր կատարներ, իսկ դէպի ներքեւ տարածւում են՝ բազմաթիւ ձորեր ու լաչնատարած դաշտեր :

Առաւօտեան ժամի 4-ն էր : Երկնքում մի աստղ ցոլաց եւ լուսաւորեց արշաւախումբը, ապա լսեց մի խուլ որոտ :

— Ընկերներ, ասացին տղաներն իրար, թռէ՛ք, Շարաֆի աստղն էր որ ընկաւ :

— Սուլթանի աստղն էր, որ խաւարեց, ասում են ուրիշներ՝ կատակաբանելով :

Բանակն հասել էր Արաուլի արեւելեան լանջը, իսկ սարի հարաւ-արեւմտեան ստորոտում փռած է խանասօրի լեռնադաշտը, որի վրայ ընկած էին մազրիկ ցեղին պատկանող համիդիէներու 250-ի չափ վըրաններ : Այս վրաններից աչքի են ընկնում երեք հատ սպիտակները, որոնք պատկանում են Շարաֆ-բէ-կին : Սա այն Շարաֆն է, որ վերջին կոտորածների ժամանակ Մեծ Մարդասպանի զործակից հանդիսացաւ եւ աւերեց ու քանդեց Աղբակի գաւառը՝ թալանելով բոլոր հացերին : 1894-ին 400 ձիաւոր ուղարկեց Դերեկի վանքի վրայ արշաւելու, որին միացան եւ կառավարական չխօւնի չափ զինւորները եւ որոնց պատուիրած էր յեղափոխականների այդ բոցը ոչնչացնել. բայց քսանի չափ հացդուկները քաջարար դիմադրելով՝ նրանց չետ դարձրին :

Սա այն Շարաֆն է՝ արիւնհարբու եւ կատաղի,

որը 96-ին Ս. Բարթուղիմէոս վանքի շրջակայքում շրջապատեց անգէն վանեցիներին եւ զինւած Արմենականներին՝ Աւետիսեանի ղեկավարութեամբ եւ բոլորին էլ ջարդեց անգթաբար ու իր այդ «քաջագործութիւնների» համար սուլթանից ստացաւ հազարապետութեան պաշտօն եւ օսմանիէի Բ. կարգի շքանշան :

Ահա այդ տանջւած հայերի, խողխողւած մանուկների, լլկւած կոյսերի, աւերւած տների վրէժն էր, որ կանչում էր հայ Փիղալիներին եւ աւիւն ու հոգի էր ներշնչում նրանց :

Լոյսն արգէն բացւում էր : Պէտք էր դադար առնել եւ թագնւել, որպէսզի թշնամին չկարողանայ նշմարել խմբի գործողութիւնները : Որոշւեցաւ հետեւակ խումբը պահել ձորում, իսկ հեծեւազնդին պատուիրւեցաւ գրաւել շրջակայքի ռազմադիրտական տեսակէտից կարեւոր դիրքերը : Հեռու արեւմուտքում երեւում են Սիւխանն ու Արտասը, Վարազն ու Առնոսը, որոնք պահապան հրեշտակների պէս կանգնած են, իսկ դէպի հարաւ ձգւած են Կորտոնաց լեռները, որի դէմ առ դէմ, իր կուրծքը դարաւոր յիշատակներով զարդարւած Ս. Բարթուղիմէոսի վանքըն է երեւում :

Արաուլի գաղաթի վրայ պատերազմական խորհուրդն է ժողով դումարել՝ վճռելու օրւայ անելիքները : Հրամանատարն ու իր օգնականները դիտակներով ուսումնասիրում էին վրանների դիրքերն ու դէպի նրանք տանող ճանապարհները : Երկար խորհրդ դակցելուց յետոյ վճռում են՝ վրանների դիրքին համեմատ՝ ուժը երկու մասի բաժանել—մի մասը աղե-

զի ձեռով պիտի չըջապատէր վրանների արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմերը, իսկ միւսը՝ արեւելեան եւ հիւսիս-արեւմտեան: Հեծելագունդը պիտի բռնէր երկուսի միջեւ գտնուած տարածութիւնը՝ բաւականաչափ հեռաւորութեան վրայ թիկունքը պաշտպանելու համար:

Իւրաքանչիւր խմբապետ մանրամասնօրէն եւ պարզ կերպով աշխատում էր իր խմբի անդամներին բացատրել չարձակման յատակագիծը, որպէսզի ամէն մէկը գիտակցաբար սկսէր կռիւը, որից եւ կախած էր յաջողութիւնը:

Խորհրդաւոր վայրկեանն էր մօտենում: Մինչեւ աչժմ միասին եղած ընկերները պիտի բաժանւէին իրարից՝ դիրքերը գրաւելու: Գուցէ մահը չատերին իրարից բաժանէր: Ֆիդայի քահանան՝ մի ձեռքին խաչ, միւսին՝ սուր, կրակոտ եւ ոգեւորիչ խօսքեր ասաց, օրհնեց բոլոր հայդուկներին, յաջողութիւն մաղթեց նրանց բազուկներին, եւ յիշեցրեց Ն. դարը, երբ Ղեւոնդ Լըէցը օրհնում էր Վարդանի բանակները:

Բոլորն էլ վերջին մնաս-բարեւն ասացին ու բաժանւեցին առանձին խմբերի:

— Ընկերներ, լուեցաւ թիւրք ընկերոջ՝ Սամէլի ձայնը, եթէ ես ընկնեմ, յիշեցէք գոնէ, որ մի թիւրք զինուոր ձեզ հետ միացած կուռն էր բռնութեան դէմ:

Արեւն արդէն մայր էր մտնում: Հայդուկային խմբերը կամաց-կամաց, մեղմ երգեցողութեամբ Արաուլի բարձր գաղաթից ներքեւ էին իջնում դէպի Խանասորայ ընդարձակ լեռնադաշտը: Այդտեղ, աչգ

հարթութեան վրայ էին փռւած մազրիկցիները՝ վրան ները, որի մէջ բնակւում էին յեղափոխականներին անհաշտ թշնամի եւ սուլթանի կամակատար Շարաֆին մարդիկը :

Վճռւած էր յարձակում գործել լուսաբացին, բայց դեռ գիշերւայ ժամի 11-ն էր : Նրանք վրաններէ ից 4-500 քայլ հեռաւորութեան վրայ էին գտնւում :

Լռութեան մէջ լսւում է հրմանատարի ձայնը — «Տղէ՛րք, ձեզ մատաղ, վրէժխնդրութեան ժամն հասաւ արդէն : Լինել-չլինելու վայրկեանն է այժմ : Մեր խոհեմութիւնից ու կարգապահութիւնից է կախւած գործի յաջող կամ անյաջող ելքը : Կուեցէք մինչեւ ձեր վերջին շունչը, բայց միշտ խնայեցէք կանանց եւ երեխաներին» :

Խմբերն սկսեցին բաժանւել եւ իւրաքանչիւրն իր առաջուց որոշած դիրքը գրաւել : Այդ բոլոր գործողութիւնները կատարւում էին զգուշաբար, լուռ, շունչը փորը ձգած, որովհետեւ մի անզգոյշ շարժում թշնամին կարող էր պատրաստութեան մղել, նախօրօք դիրքեր գրաւել եւ մեծ ծրագիրը ջուրը ձգել :

Յնդապետի սպիտակ վրանները գտնւում էին գետի միւս եզերքին : Գետը տղմոտ էր եւ անցնելը՝ դժւար : Եթէ հայդուկները չանցնէին՝ ցեղապետին վնաս չէր հասնի, իսկ անցնելն էլ՝ անհնար էր :

— «Տղէ՛րք, գետը անցէք», ձայն տւեց հրամանատարը, եւ երկու տասնեակ, ոտքերը տիղմի մէջ խրելով, թռան միւս կողմը : Վրանների պահապանները լուռ էին, դեռ չէին իմանում գալիք վտանգը. բայց շունը հաչում էր, ձին՝ խրխնջում, ոչխարնե-

ՀԱՆԱՍՈՐԻ ԽՄՔԵՐԻՆ ՄԷԿԸ

ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

ըը՝ մայում : Եօթ հարիւր քայլ տարածութեամբ՝ հայ չեղափոխականները շղթայի ձեւով առաջ էին շարժւում եւ իրենց մէջ առնում մազրիկցիներէ 250-ի չափ վրանները : Բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ , հրացանները լեցուցած , սպասում էին փողի ձայնին : Քիչ յետոյ լսւում է քիւրդ պահապաններէց մէկի ձայնը « 10՝, 10՝, հուն չի մարիվըն » (է՛յ, է՛յ, դուք ի՞նչ մարդիկ էք) :

Տիրում է խորին լռութիւն : Հարցումը նորից կրկնւում է եւ աչս անգամ պատասխանի փոխարէն նկատում է օձանման շղթան եւ իրարանցումը տիրում է բոլորին :

— Զիաւոր հասցրէք Բաշ-Գալա , լսւում է մի ձայն :

— Յայտնեցէք աղաչին :

— Աստաւ՛ծ , Ֆիդայիներն եկան , ո՞ւր փախչենք , ողբում է մի կին : Եւ այսպէս քրդական վրանների մէջ տիրում է անպատմելի մի շփոթ :

Հնչւեց ռազմական փողը : Մօսին հրացանների համազարկերը յայտարարեցին կռւի սկիզբը եւ խանասօրը թնդաց :

— Մի՛ խնայէք փամփուշտները , եղաւ հրամանատարի պատէրը :

Մօսիները հրաշք էին գործում : Քիւրդերը մընացել էին չարած : Ամէն կողմից լացի , կոծի աղաղակներ էին լսւում : Քրդական դիակները թաւազլոր ընկնում էին , հայդուկները սրբազան ոգեւորութեան մէջ էին , նրանք դարաւոր վրէժն էր ուր լուծում էին եւ աչգ կռւի , գնդակների , աղաղակների միջից լըս-

ւում էին յեղափոխականների ռազմաչունչ երգի բառերը։—

«Կրակ տեղացե՛ք, անդադար կրակ,
Փառք մեր գէնֆերին, առատ է գնդակ»:

Իրար ետեւից քրդերը փախուստի ճամբայ են բռնում, որպէսզի մի կերպ ազատեն եւ չըջակաները հաւար ձգեն, բայց նրանք իրենց վրանների առաջ էին փուռում: Համարեա ոչ մի ընդդիմութիւն չեղաւ, որի համար էլ կարեւոր էր գրոհ տալ վրանների վրայ եւ մնացած տղամարդկանց էլ կոտորել:

— Դէպի վրանները, լսեցաւ հրամանատարի ձայնը, և հայդուկներն «ուռա՛» կանչելով՝ առաջ ուղացան: Այս չարձակման ժամանակ է, որ հաջ ֆիղալին իր հոգու բարձրութիւնն է ցուցադրում: Հրամայւած էր կանանց եւ երեխաներին չսպանել: Հեռից արձակւած մօսինի զնդակներին զոհ զնափողներ անխուսափելիօրէն պիտի լինէին, իսկ այժմ, երբ նրանք տներն են մտնում՝ կարող են կանանց և երեխաներին զատել:

Դէպի թոյլերն ունեցած խղճահարութիւնն այն աստիճանի էր զարգացած, որ հարիւրապետի օգնական Կարօն վրանների մէջ է մտնում թէ չէ՝ հորթերի պարսնները կտրտում է եւ նրանց ազատ արձակում:

Մի ֆիղայի, տարիներով այրւած իր սրտի մոլեգնութեամբ յարձակում է մեծի, փոքրի վրայ, եւ երբ նա պատրաստուում էր սպանելու երկու երեխաների, որոնք ասլուշ-ասլուշ եւ արտասուքն աչքերին դիտում էին այդ բոլորը, ընկերն առաջ է անցնում եւ հրացանն ուղղելով նրա կրծքին՝ յայտարարում «Ե-

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻՆ ՄԷՋ
ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ԴՐՕՇԱԿԸ

Թէ դու կը յանդգնիս ձեռք դպցնել այդ երեսաներին, ես էլ քեզ կը սպանեմ» :

Երբ տղաները վրանները մտան՝ հրացանները փոխանակեցին դաշոյններով . հայ քաջերը մէկը միւսի չետեւից փռում էին անխիղճ քիւրդերին, որոնք, ո՞վ գիտէ, քանի-քանի անմեղ հայ կանանց եւ աղջիկների սրախողխող էին արել : Բոլոր վրաններն էլ աչրւում էին ու խորտակւում :

Ընդհանուր հրամանատարի հոգսերից մէկն էլ լինում է անպայման սպանել Շարաֆին, եւ այդ նըպատակով նա իր հետ է տարել աղբակցի մի Ֆիդայու, որ մազրիկցիների ցեղապետին մօտ ծառայել էր եւ նրան լաւ էր ճանաչում : Երբ նախկին ծառան ներս է մտնում իր տիրոջ վրանը, տեսնում է Շարաֆին վիրաւորւած, իսկ կինը՝ չէյխ Համիդի աղջիկը, արտասուլից ու հեծեծալով, տեսնելով իր նախկին ստրուկին, պազատագին դիմում է նրան «դուն մեր հացն ես կերել, ազատիր ինձ եւ ամուսնուս : Ես հայ եմ, կը դամ ձեզ հետ, տարէք ուր որ կ'ուզէք, միայն խնայեցէք մեզ» :

Շարաֆի վրանի կողքին լինում է եւ Աբդիւրահման հարիւրապետի վրանը : Տեսնելով այս բոլորը եւ զգալով իր անզօրութիւնը, նա խնդրում է որ իրեն չսպանեն, որովհետեւ ինքը քիւրդ չէ, այլ պետական զինուոր :

— Ի հարկէ պէտք է խնայել, ինչպէս դու ներողամիտ ես եղել քո ոտքերն ընկած հայ երեսաների եւ կոյսերի վերաբերմամբ, պատասխանում են նրան արհամարհանքով եւ սպանում :

Թշնամու դիակները չորս կողմը փռւած էին,

վրանները մուխը երկինք էր ելնում, ֆիդայիներն իրենց վրէժն էին լուծում՝ դռալով վրանները միջից «այս իմ կնոջ փոխարէն. այս իմ որդու փոխարէն» եւ սպանում էին չորս հոգու։ «Նս իմ պարտքս կատարեցի, այլ եւս ցաւ չունեմ, եթէ մեռնեմ» մռնչում էին նրանք, դուրս գալով վրանից։ Մի ուրիշ հայդուկ երգելով «Թամզարա» էր խաղում եւ երբ ընկերները հարցնում են պատճառը, նա սառնասրտօրէն, առանց այլայլեւելու պատասխանում է «ոտքիցս վիրաւորւած եմ, դրա համար եմ պարում»։

Ընդհանուր չփոթի ժամանակ 10–15 մարդ հնարաւորութիւն են ունենում ազատեւելու եւ արշաւանքի լուրը տարածելու շրջակայ քիւրդ ցեղերի մէջ։ Վրանները մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ դնւում էին տասնեակներով այլ վրաններ, որոնցից 20–30 մարդ, բլուրների վրայով անցնելով հարաւային կողմում դիրքեր բռնեցին, երբ դեռ տրդաները դաշտի մէջ կուռնում էին։

Պէտք էր խանասօրայ դաշտի հետ մնաս-բարեաւ ասել եւ դէպի Արաուլի բարձունքները ելնել՝ յարմարաւոր դիրքեր գրաւելու համար, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենային օգնութեան հասնող քիւրդերի եւ զինւորների հետ կռիւ մղել։

Նախօրօք, զինւորական խորհրդի յատուկ կարգադրութեամբ, մի քանի փոքրաթիւ խմբեր դիրքեր էին գրաւել եւ յատկապէս ձիաւորներ պատրաստել էին այդ գործը գլուխ հանել, որի համար էլ առաջուց գրաւել էին ռազմական տեսակէտից կարեւոր երկու բլուրներ։ Քիչ չետոյ նրանք նկատում են, որ չիսուների չափ ձիաւորներ, փոքրիկ պտոյտ կատարելով

ցանկանում են Արաուլի ստորոտի ամենաբարձր դիրքը գրաւել, բայց հեծեւազնդից ուղարկւած երկու Ֆիդային ելնում են բլուրն ու մի քանի ժամայ ընթացքում՝ կռւելով չեն թողնում թշնամուն մօտենալու։ Շուտով այդ երկու հոգուն օգնութեան են հասնում հինգ ընկերներ, որոնցից մէկը մնում է նըրանց մօտ, իսկ միւս չորսն աւելի վեր բարձրանալով՝ յարմարաւոր դիրքեր են գրաւում։

Նախկին երկուսը՝ քահանան եւ միւսն էլ վաճառական, կատաղի կռւի մէջ էին։ Նորեկ ընկերը տեսնելով այդ, ծիծաղելով հարցնում է.

— Հը՛, կռիւներդ շատ տաք է երեւում։

— Կռի՞ւս որն է... կտորում ենք էս շան ծընունդներին, պատասխանում է վաճառականը։

Քիւրդներն անել դրութեան մէջ էին մնացել—ո՛ր դիրք ցանկանում էին գրաւել, նրանց չէր յաջողւում, որովհետեւ Ֆիդայիները արդէն գրաւել էին։ Նրանք ստիպւում են մի շրջան գործելով թաւրաւա բլուրը գրաւել, որտեղից իրենց զնդակները կարող էին հասցնել նպատակին, բայց այդ դիրքն էլ գրաւել էին Պեծի-Աշոտն ու ասորի Եւնանը իրենց ընկերների հետ։

Հրամանատարի հրամանով բանակի մի մասը նահանջի փողը հնչեցրեց եւ ձիաւոր խմբի պաշտպանութեամբ Արաուլի գագաթին առաջուց որոշած դիրքերը գրաւեց, իսկ միւս մասը դեռ մնում էր վրաններին մօտ՝ իր «հաշիւը» վերջացնելու։

Թշնամին կամաց-կամաց ստաւրանում էր. նա ծանօթ շրջակայքին, ճիգ էր թափում շրջապատելու

հայդուկներին և միաժամանակ թարմ ուժ ունենալով՝ ուժեղ չարձակողականի է սկսում :

Բոլորն էլ պէտք է նահանջէին եւ յարմարաւոր վայրերից կուր սկսէին նոր եկած թշնամիների դէմ : Գործը բաւականաչափ դժւար էր , որովհետեւ տղաներն յոգնած էին , ծանր բեռը չալակին եւ անդադար կուր մէջ : Սկսած գործը պէտք էր յաջողութեամբ վերջացնել եւ ահա հայդուկները , իրենց հետ առնելով այնպիսի իրեր , որոնք այդ օրւայ յիշատակ կարող էին ծառայել , անցան դէպի դիրքերը : Մագրիկցիներից վերցրւած են Շարաֆ-բէկի սուրը , ուսնոցները , պաշտօնական գլխարկը , նրա եւ Արդիւբահմանի շքանշանները եւ համիդիէ գունդ կազմելու համար սուլթանի տւած հրովարտակը : Իրենց հետ վերցընում են նաեւ բաւականաչափ ձիաններ , 15-20 գոմէշներ՝ վիրաւորներին ու յոգնածներին փոխադրելու համար , բազմաթիւ հրացաններ , որոնցից շատերը Արմենական նահատակներից են եղել յափըշտակւած : Այն հրացանները , որ անկարելի էր վերցընել՝ փչացնում են , որ թշնամին չկարողանայ գործ ածել : Կարօն , այդ հմուտ զինագործը , հրացաններն անգործածելի էր դարձնում :

Քիւրդերի թիւը բազմապատկւել էր : Մինչև , այդ՝ տղաների դրութիւնը շատ լաւ էր , ունէին միայն երեք վիրաւոր : Այժմ դիրք ունեցողները պարտաւոր էին զգուշութեամբ եւ հմտութեամբ պաշտպանել տղաների վերջին խմբի նահանջը , որոնք շրջապատւած էին քրդերով :

Պարտւած աշիրէթի վրէժը լուծելու եւ նոր հրացաններ ձեռք ձգելու տենչը ոգեւորել էր քրդե-

ըին, որոնք անկանոն յարձակումով աշխատում էին շփոթեցնել տղաներին եւ նրանց դուրս քշել դիրքերից, բայց անյաջող, որովհետեւ իրենց դիմաց հանդիպում էին փորձաւոր մարտիկներին: Նահանջը կատարւում էր կանոնաւոր եւ կանխօրօք վճռւած ուղղութեամբ: Բանակի մի մասը պառկած գետնի վրայ՝ կռիւ էր մղում թշնամու դէմ՝ հնարաւորութիւն տալով միւս մասին աւելի վեր բարձրանալու եւ երբ այս գործողութիւնն յաջողութեամբ էր կատարւում, իրենք էին պառկում գետնի վրայ եւ չմեցնելով թշնամուն՝ միւս ընկերներին առիթ էին տալիս բարձրանալու: Յեղափոխականները գնահատում էին իրենց իւրաքանչիւր մի գնդակը, ի դուր տեղը չէին վատնում առատօրէն՝ ինչպէս խառնիճաղանձ քրդերը. այդ պատճառով է որ իւրաքանչիւր գնդակ մի դիակ էր գլորում եւ ամէն անգամ, երբ նման մի դէպք էր պատահում, տղաները ոգեւորւած յեղափոխական երգեր էին երգում եւ կանչում. «Կեցցէ Յեղափոխութիւնը», իսկ մի այլ խմբակ իբրեւ արձագանգ՝ ձայնակցում էր — «Կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը»:

Կռիւը շատ տեղերում տաքանում էր եւ տղաները կռւում էին յաճախ քսան քայլի վրայ: Չնայած նրանց պատուիրւած էր ո'չ մի ընդհարում չունենալ մինչեւ համապատասխան դիրքերի գրաւումը, բայց թշնամու արեան կարօտ Փիդայիները անզուսպ ոգեւորութեամբ դուրս էին թռնում քարերի չետեւից ու կրակ մաղում:

Այդ օրն աչքի ընկաւ Կարօն, որին իրաւամբ հերոս կարելի է անւանել:

Կարօն առաջնակարգ զինագործ էր եւ անշեղ դնդակահար, առաջին անգամն էր որ մասնակցում էր կռւի, այդ պատճառով անլազօրէն մի դիրքից միւսն էր թռչում, հալածում թշնամուն եւ նորից նոր թափով առաջ խիզախում: Չնայած ընկերները նրան խնդրում, աղաչում էին եւ շատ անգամ հրամայում, որ նա իր վտանգաւոր խաղերից հեռու կենայ, որ նա առաջ չնետուի ու իր կեանքը թանկ գնահատէ, Կարօն իր նպատակէն ետ չէր կենայ:

Աստիճանաբար վեր բարձրանալով եւ կռւելով տղաների մեծ մասը հնարաւորութիւն կ'ունենան դիրքեր գրաւելու: Թիկունքի պաշտպանութիւնը մնացել էր Փար-Հատին, որի դրութիւնը քանի գընում վտանգաւոր էր դառնում: Տեսնելով այդ՝ Փար-Հատը օգնութիւն է խնդրում վերջին խմբի քսան տարեկան Սաղաթէլից, որ ցած իջնալով իր ընկերոջ կողքին դիրք է բռնում եւ սկսում կռւել: Մի խումբ քիւրդեր աննկատելի ճանապարհներով առաջ են ընթանում եւ այդ երկուսին շղթայի մէջ առնում: Կարօն այդ ժամանակ երկու հազար քայլի վրայ դիրք գրաւած է լինում: Նա գիտէր որ ուշացած ընկերների կան, որի համար էլ իր դիրքը չէր թողնում: Քիչ չէտոյ նա գլուխը վեր է բարձրացնում եւ տեսնում Փար-Հատի եւ Սաղաթէլի անել դրութիւնը: Սիրող սիրտը կսկծում է, արցունքով լեցւում են զգայուն Կարօի աչքերը եւ նա անմիջապէս երկու ընկերոջ ուղարկում է հրամանատարի մօտ՝ օգնութիւն խնդրելու: Մինչ այս, մինչ աչն, դրութիւնը վտանգալից էր դառնում, օգնութիւնն ուշանում էր, որովհետեւ խումբը բաւականաչափ հեռուն էր եւ Կարօն,

չկարողանալով համբերել եւ տեսնելով միաժամանակ մի այլ ընկերոջ գետին գլորւելը՝ Փար-Հատի մօտ, դուրս է ցատկում իր դիրքից, գնդակների տարափի տակ դէպի տղաներն է ընթանում եւ երբ աչնքան մօտենում է, որ գնդակները կարող են լինում ծակել թշնամու կուրծքը, չոքում է մի քարի յետեւ եւ կրակ թափելով քիւրդերի գլխին, հնարաւորութիւն է տալիս երկուսին դուրս գալու իրենց դիրքերից եւ աւելի վեր ելնելու։ Այդ ժամանակ օգնութեան են հասնում երեք հոգի՝ Կիւտապին, Գրիգորը եւ Յարութիւնը, որոնց հետ միասին Կարօն սկսում է հայածել թշնամուն, սպանում են մօտ 14 հոգի, որոնցից միայն ութը ձիաւորի Կարօն է գլորում։

Փար-Հատի դիրքի մօտ նահատակւում են Ռուբէն Տէր-Կարապետեանը, Արշակ Ոսկանեանը եւ ծանրապէս վիրաւորւում է Սաղաթէլ խան Ջօհրաբեանը։ Այդ փոքրիկ խմբակն ուղիղ եօթ ժամ կռիւ է մղել եօթնապատիկ աւելի թշնամու դէմ։ Դրանց մէջ իր չանդգնութեամբ աչքի էր ընկնում երիտասարդ Սաղաթէլը, որ երկու տեղից՝ կողքից եւ ոտից վիրաւորւում է։ Ընկերները հաւաքելով նահատակների գէնքերը, վիրաւոր Սաղաթէլի հետ վերէն ելնում եւ լերան գագաթին հանդիպում են բանակին։ Բոլորն էլ հաւատացած էին որ այդ անվեհեր խմբակն այլ եւս գոյութիւն չունի, որ նա վաղուց է զոհ գնացել, իսկ այժմ նրանք ազատ են եւ քարերի յետեւից դուրս են պրծել՝ ուրախանների նրման։ Հայդուկների ուրախութեան չափ ու սահման չկար, նրանք արտասուլից գրկում են իրենց պաշտելի ընկերներին, բաց մի ըոպէ նրանց ուրախու-

Թիւնը վշտի է փոխւում, երբ երիտասարդ եւ գաղափարական Սաղաթէլը երկու ժամ անընդհատ մահւան դէմ մաքառելուց չետոյ, հոգին փչում է իր սիրած Հայաստանի հողի վրայ:

Ի ուրն էլ խորին ցաւակցութեամբ ծռնել են չոքում այդ թարմ եւ մաքուր շիրիմի առաջ, երգւում են վրէժ խնդիր լինել եւ շարունակել սուրբ գործը: Նրանք մի աննշան հողակոյտ կանգնեցնելով իրենց սիրած ընկերոջ դիակի վրայ, առաջ են անցնում՝ արշաւանքը իր վերջակէտին հասցնելու համար:

Հետեւեալ օրւայ առաւօտեան ժամի տասն էր: Հայդուկներն արդէն գրաւել էին տասներկու դիրք եւ շրջապատւած էին մօտ երկու հազար զինւած թըշնամիներով, որոնք ամէն կերպ աշխատում էին վեր բարձրանալ՝ տղաներին դիրքից դուրս քշելու, բայց այդ նրանց չէր չաջողւում, որովհետեւ եւ ոչ մի յեղափոխական իր դիրքը չէր թողնում:

Կռիւը կամաց-կամաց թուլանում էր, միայն արեւելեան ըլուրի՝ Թաւրաւլայի վրայ դեռ կատաղօրէն շարունակւում էր: Կէս օրւայ մօտ, վրայ է հասնում եւ շիկակ ցեղի զլխաւորը՝ Զաւար-աղան իր մարդկանցով: Սա այն աւազակն է, որ երկու ամիս առաջ ծարօի բերդում պարսից կառավարութեան դէմ կռւած եւ ամրացած էր սահմանազլխի սարերում: Այժմ լուր առնելով Փիղաչիների մասին՝ իր մի քանի հարիւր մարդկանցով եկել էր նրանց «կոտորելու»: Մի տասնեակ հայդուկներ քաջաբար յետ են մղում դրանց, մինչեւ որ երկրորդ տասնեակն էլ օգնութեան է հասնում:

— Տղերք ջան, հասէք, գոռում է մի Փիղայի եւ

չորս-հինգ հոգի թռնում են նրա յետեւից ու միահամուռ համազարկերով ստիպում են քրդերին, երեք զոհ տալով՝ թողնել ու փախչել: Քիչ յետոյ այդ դիրքն էլ դրաւում է: Այդ ժամանակ արեւմտեան մասում տղաները իմանիկի դիրքից ետ են քշում թըշնամուն եւ Արաուլի «միջնաբերդ»ը ամէն կողմից ապահովում:

Փոքրիկ խմբակները թեթեւ ընդհարումներ են ունենում թշնամիների հետ, իսկ տղաների մեծ մասն հաւաքելով միատեղ՝ իրենց տոպրակները բաց են անում՝ դաթա ու հալւա հանում՝ ճաշելու համար: Նրանք տաք-տաք խօսում էին օրւայ դէպքերի մասին, զւարճախօսութիւններ էին անում, իսկ մի քիչ հեռու՝ Ֆիդայի բժիշկը, այդ տոկուն եւ անզուգական ընկերը, թեւերը յետ քաշած՝ հիւանդներին էր խնամում, նրանց վէրքերը լւանում, դեղ դրնում եւ փաթաթում:

Նա հանգիստ չունէր եւ իր դերի մէջ էր դեռ առաւօտուանից: Բանակի մի այլ մասում կազմւում է զինուորական խորհուրդը՝ վճռելու յետադայ անելիքները: Արշաւանքն համարեա իր նպատակին հասել էր, մազրիկիցները ցեղը կոտորւել, սահմանագըլխի վրանարնակ քիւրդերը վախից Երկրի խորերն էին դաղթել, չըջակայ թիւրք եւ քիւրդ ազգաբնակութիւնը ահ ու սարսափի մէջ էր, իսկ կառավարութիւնը՝ անճարակ:

Միւս կողմից՝ Բաշ-Գալէից մօտ երկու հազար քիւրդ ձիաւորներ էին եկել, ամէն կողմից չըջապատել էին մի բուռն քաջերին, որոնք իրենց ունեցած փամփուշտի կէսը սպառել էին (միայն Կարօն իր 300

փամփուշտը սպառել էր մինչեւ կէսօրւայ ժամի 3-ն ու ընկերներինց էր վերցնում), ուտեստի քանակը նւազում էր, աւելի ուշ թշնամու շղթան ճեղքել անցնել էլ աւելի դժւար կը լինէր եւ կ'ունենային բաւականին շատ կորուստ, որով օրւայ փառաւոր չաղթանակը կարող էր նսեմանալ եւ քիւրդերի վրայ թողած սարսափն էլ աչնքան ազդու չէր լինի: Վերոյիշեալ բոլոր պատճառաբանութիւններն ի նկատի առնելով՝ զինուորական խորհուրդը, գրեթէ միաձայն որոշում է նահանջել:

Նահանջի ճանապարհն ուսումնասիրել էր Դումանը, որ իր վարպետութեամբ, ընդունակութիւններով արչաւանքի սիւներից մէկն էր: Որոշած գծի ուղղութեամբ՝ բաւական հեռու տարածութեան վերայ, վաթսուների չափ ձիաւորներ էին իջել եւ մարգագետնի կանաչ խոտերի միջից դիտում էին: Տղաները կարծում են թէ՝ այդ ճանապարհը վտանգւած է, որ թշնամին գիտէ նահանջի գիծը եւ այդ պատճառով էլ որոշում են դիրքերում մնալ՝ այդ խորհրդաւոր ձիանների ով լինելը ճշգորէն պարզելու համար: Նրանք կամաց-կամաց մօտենում են տղաների դիրքերին եւ երբ բաւականաչափ մօտենում են, դիրքապահները գնդակ են արձակում, որից ձիաւորները չետ են փախչում: Դրանք կուին մասնակցողներ չէին, այլ եկել էին միայն դիտելու համար: Յետոյ պարզւում է, որ դրանք պարսիկ կառավարութեան բարեկամ քիւրդեր էին, որոնք եկել էին այդ անհաւասար կուին ականատես լինելու:

Երեկոյեան դէմ էր: Արեւը կամացուկ իր մընսա-բարովն էր ասում եւ միայն վերջին ճառա-

գալթներն էին մնացել, որոնցով լուսաւորւում էին սարերն ու դիրքերը: Դիմացի բլրակի վրայ քրդերի հազարաւոր ձիաւորներ ի մի էին խմբւել: Նրանք ինչ—որ խորհրդաւոր որոշումներ էին կայացնում, հրամաններ էին տալիս եւ պատրաստւում էին, ըստ սովորութեան վերջին յարձակումը գործելու: Այդ դիտէին յեղափոխականները, որոնք ամրացել էին իրենց դիրքերում: Քիչ յետոյ նրանք երկու մեծ խմբի են բաժանւում եւ յարձակում երկու գլխաւոր դիրքերի վրայ — Թաւրաժայի եւ Խանիքի: Ի՞նչ ապականջ խլացնող ձայներ էին, որոնք ձիանների խըր—խընջոցի, սարերի արձագանգի հետ միասին կազմում էին մի ահռելի և դիւակաւ համերգ: Իսկ երբ այդ բոլորի հետ խառնւում էր և հրացանների միահամուռ զարկը, յեղափոխականների ոգեւորւած երգը—

«Կուեցէ՛ք տղերք, կուեցէ՛ք քաջ քաջ,
Անվեհեք կանգնած քեմամու առաջ»,

այն ժամանակ նոր ոգի, նոր աւիւն էր ստացւում եւ մոռացւում էին քաղցն ու թուլութիւնը, վէրքն ու ցաւերը, և միայն տարւում էին մի գերազոյն ապրի ցումով: Այդ գաղափարական եւ հերոսական դիմաւորութեան հանդէպ քիւրդերի անմիտ եւ ոչխարանման յարձակումները ո՛չ մի նշանակութիւն չունէին: Նրանք իրենց յոյսը իրենց ձայների, աղմուկների վրայ էին դրել եւ միաժամանակ էլ իրենց վերջին դրոհը պատրաստել՝ կամ գրաւելու հայդուկների դիրքերն ու նրանց անխնայ կոտորել եւ կամ յետ նահանջել՝ միւս առաւօտեան աւելի մտածւած եւ պատրաստւած արշաւանքի սկսելու:

Անչեղ զնգալիներ յառաւիի տակ քրդերն իրենց գլուխը կորցնում եւ ուժերը կենտրոնացնում են Թաւրաւայի դիրքի շուրջը: Շուտով մի խումբ տղաներ օգնութեան են հասնում եւ պատնէշ կանգնեցնում նրանց առաջ: Թշնամին կատաղում, բորբոքւում էր, երբ իրենց հրացանների զնգալիներն ընկնում էին տղաների դիրքերից քսան-երեսուն քայլ հեռաւորութեան վրայ, իսկ չեղափոխականների զնգալիներն իրենց նպատակին էին հասնում:

Քիչ չետոյ իմանիկում կռիւը սաստկանում է, ուր կենտրոնացել էին համիդիէ եւ կանոնաւոր զինւորները, որոնք իրենց դիրքերից չէին համարձակւում ելնելու:

— Ամօ'թ է, ամօ'թ, կանչում էին հայդուկները. «զոչ» ի կռիւ է, ասպարէզ ելէք:

Այդ յարձակման ժամանակ Ջաւար աղայի եղբայրն իր ութը մարդկանցով ընկնում է, իսկ իր տղան վիրաւորւում է ճակատից, որից յետոյ իր մարդկանցով փախչում է:

Շուտով կռիւն ամէն կէտի վրայ դադարում է, բացի մէկից, ուր Կարօն 15-20 ընկերներով կռւում էր հերոսաբար: Լուսինն արդէն իր դէմքը պարզել էր ամպերի տակից, երբ եւ հրաման է տրւում ի մի հաւաքելու, որպէսզի նահանջի համար պատրաստութիւն տեսնեն: Կարօն դեռ շարունակում էր կռւել, այն էլ քսան-երեսուն քայլի վրայ: Դիրքում մնացել էին ինքն ու Կրէտացին, որոնք չըջապատւել էին 25-30 քրդերով: Այդ միջոցին ընկերներից մէկը հասնում է նրան, խնդրում է վերջացնել կռիւը եւ որոշւած տեղը հաւաքւել, բայց Կարօն մերժում է ասե-

լով. «սրանց հէրն անիծած, ես դեռ պէտք է կուեմ»:

— Բայց հրաման է տրւած քաշւելու, տղերքն արդէն գնացին եւ մեզ չեն սպասի, պնդում են ընկերները: Կարօն յամառում է եւ Կրէտացու հետ շարունակում է օրհասական կռիւը: Նա անպատուութիւն (համարում իր թիկունքը դարձնել թշնամուն. և չնայած որ դեռ առաւօտեան կռիւներին աջ թեւից վիրաւորւած է եղել ուխտւած հայդուկը՝ խիզախ Կրէտացու հետ կռւում է քաջարար, լուծում է հայի դարաւոր վրէժը եւ սիրած դիրքերի մէջ մնալով՝ նահատակում է ընկերոջ հետ....

Գիտակցական մահը հաւասար է անմահութեան, իսկ նրանք մեռան սիրով եւ յօժարակամ....

Արաուլի արեւմտեան փէշերի վրայ իջնող երկու լեռնաշղթաներն էին ընտրւած իբրեւ նահանջի ճանապարհ, որ պաշտպանւում էր առաջուց: Մինչ այդ, բոլոր տղաներն էլ հաւաքւում են, պայուսակները բացած հալւա ու գաթա են ուտում և օրւայ տպաւորութիւններից խօսում: Շատերը չէին ցանկանում վերագառնալ, նրանք այն կարծիքն էին յայտնում, որ պէտք է մնալ եւ նահատակւած ընկերների վրէժը լուծել:

— Վալլահ, լաւ բան ի, ես ոչ ոքի մտիկ չեմ տայ, քառսուն խոքի կ'առնեմ, կ'երթամ քն չատը՝ ճերաց վրայ, խօսում էր հարիւրապետ Յ., որ սկզբում այս արշաւանքի գէմ էր գնացել եւ համամիտ չէր:

Մի այլ տեղ, հայաստանցի պարզ գիւղացիները, քննադատելով քրդերին, շեշտելով նրանց վախկոտութիւնն ու թուլամորթութիւնը, կրկնելով իրենց

յաղթանակները, չէին մոռանում խարազանելու և, աչն հալերին, որոնք «ծառի տակ պառկած, բերանը բաց են արել, որ խնձորն ընկնի մէջը»։ Այդ մանրանրկարները ցոյց են տալիս թէ՛ ո՛րքան յեղափոխութեան ցանած սերմերը հասունացել են։ Ժողովուրդը նոր գիտակցութեան է եկել եւ միաժամանակ այն, որ դրանցից իւրաքանչիւրն իր շրջանում մի մարմնացած բողոք պիտի լինի եւ կենդանի պրօպագանդառաջ տանող։

Կենտրոնական խումբը պէտք է առաջ անցնէր։ Քսան հոգուց բաղկացած մի խումբ, որի մէջ կային ընդհանուր հրամանատարն ու Դումանը, կազմեցին յետնապահ խումբը, որ ո՛չ մի վտանգ չսպառնայ միւսներին։ Խումբը կարողանում է ապահովաբար տեղ հասնել, իսկ այդ քսան հոգու հետ չատ արկածներ են պատահում, որոնց վրայ արժէ թեթեւ ուշադրութիւն դարձնել։

Որպէսզի թշնամուց աննկատելի մնան եւ իրենց ճանապարհներն յաջողութեամբ շարունակեն, խումբապետները բաժանում են եւ քայլում որոշ տարածութեան վրայ։ Բաժանւելով նրանցից՝ Դումանն առաջ է անցնում եւ քիչ չետոյ լսում է օգնութեան մի ճիչ։ Ձայնից ճանաչելով ընկերոջը, նա վազելով օգնութեան է հասնում։ Ընկերը վիրաւոր ընկած էր, տրեխները կորցրած եւ անկարող քալելու։ Դումանը մի ձի է գտնում, նստեցնում է նրան եւ այսպէս, կամացուկ առաջ է ընթանում, երբ մի գնդակ վիրաւորում է Դ-ի ձախ թեւը։ Նա դրա վրայ ուշադրութիւն չի դարձնում, այլ աւելի շուտ մտածում է թէ՛ ինչպէս ապահով տեղ հասնեն, մանաւանդ

որ ձին էլ բաւականաչափ չոգնած է լինում : Վերջապէս , ճանապարհների դժւարութեան պատճառով , Դումանն ընկերոջ իջեցնում է ձիուց , հագցնում է նրան իր տրեխներն ու երկու օր անընդհատ քալելով ապահով տեղ են հասնում :

Մի այլ փոքրիկ խմբակ , բաղկացած 8-9 հոգուց , բոլորովին ալ ճանապարհով քալելով՝ հասնում է մի ձոր : Վերեւի բլրակից լսում են հրացանների ձայներ . դրանք քրդեր էին , որոնք սուլում էին , «տղաներ» էին կանչում (իմանալով որ յեղափոխականներն այդպէս են անւանում իրար) , փնտռում էին քարերի յետեւը : Հաջգուկներն իսկոյն հրացանները լեցրած , քարերն ի վեր մագլցելով բարձրանում են բլուրը՝ թշնամուն շրջապատելու , բայց նրանց այնտեղ չեն կարողանում գտնել : Սարսափելի յոգնածութիւնը , անորոշ ճանապարհը , ընկերների անյայտութիւնը եւ անտանելի ծարաւը տանջում էին այդ փոքրիկ խմբակին : Բլրակից ցած իջնելով՝ նրանք մտնում են մի խոտաւէտ դաշտ , որի միջից առւակն էր հոսում : Աննկարագրելի էր նրանց ուրախութիւնը : Բոլորն էլ վրայ են հասնում , խոտը յետ յետ դարձնում , անկշտօրէն խմում , ապա ջրամաններն էլ լեցնելով՝ ճամբայ ելնում : Պէտք էր մի ուրիշ տեղ պատսպարւել , չարմարաւոր դիրքեր բռնել , մինչեւ մութը վրայ ընկնէր :

Բարձրանալով մօտակայ սարը , նրանք դիրքեր կը պատրաստեն , հրացանները կը լեցնեն ու գրկած կը պառկեն :

Անուշ քնի մէջ են լինում տղաները , երբ յան-

կարծ մարթին հրացանի ձայներ են լսում : Նրանք իսկոյն վեր են թռնում իրենց տեղերից , դիրքեր գրաւում եւ պատրաստում յարձակելու թշնամու վրայ , կարծելով թէ սրանք չըջապատել են յետ մընացած հայդուկներին , բայց ո՛չ մի մօտին հրացանի ձայն չլսելով , խոհեմութիւն են համարում լռել : Քրդերը երեք-չորս ժամ փնտռում են , ման են գալիս քարերի յետեւը , ձորերի մէջ , սուլում , կանչում , երբեմն էլ հրացաններ արձակում , բայց տեսնելով որ ոչ ոք չի պատասխանում եւ հաւատացած որ Զանֆիդայիներ չկան , թողնում հեռանում են : Այդ դէպքից յետոյ խմբի տղաները վեր են բարձրանում , մանրամասն ուսումնասիրում են չըջակայքի ճանապարհները եւ որոշում թէ՛ ի՞նչ գծով պէտք է առաջ անցնեն :

Նրեկոյեան մութն ընկնելուց յետոյ , նրանք իրենց թագստոցից ցած են իջնում . 24 ժամ ծարաւ մնալուց յետոյ , ձորի մէջ աղբիւր են գտնում , կէս ժամի չափ նստում մօտը , հանգստանում , ծարաւին յանգեցնում ու առաջ անցնում : Վեց օր էր ճանապարհ էին քալել եւ իւրաքանչիւր օր հազիւ մի քանի ժամ հանգիստ առել : Քառասուն ժամ էր ոչինչ չէին կերել եւ երեւակայեցէք թէ ո՛րպիսի ուրախութիւն կարելի է պատճառել տղաներին , երբ հասնում են մի գիւղ , ուր կարելի էր երկու օր հանգիստ առնել եւ սպասել միւս ընկերներին :

Կենտրոնական խումբն ապահովաբար անցել էր իր տեղը , իսկ առանձին խմբակներն էլ , ահագին նեղութիւններ քաշելով՝ կարողանում են գտնել իրար : Ի՞նչ մաքուր , գաղափարական ըոպէներ էին լինում

դրանք, երբ եղբայրաբար գրկախառնուում էին իրար, արցունքներ թափում : Ձէ՞ որ փոխադարձաբար իրար կորած, նահատակւած էին համարում, իսկ այժմ առողջ էին եւ իրար քով :

Այսպէս վերջացաւ Խանասորայ արշաւանքը :

Ներոպական բոլոր մեծ թերթերն արձագանգեցին այդ յեղափոխական քայլին և ուրախութեամբ արձանագրեցին այն, որ հայ Ֆիդայիները չարամիտներ եւ աւազակներ չեն, այլ որ նրանք գաղափարական անձնաւորութիւններ են, որոնք խնայում են թոյլերին, կանանց եւ երեխաներին, իսկ աւարառութեան ո՛չ մի տրամադրութիւն ու որոշում չունէին : Թիւրք պաշտօնական ներկայացուցիչները եւ մասնաւորապէս նրանցից կաշառւած թերթերը հայ ժողովրդին համարում էին խռովարար, աւազակաբարոյ . Խանասորայ արշաւանքի առթիւ թիւրք կառավարութիւնը աշխատում էր ցոյց տալ Ներոպայի մտածող եւ հետաքրքրող հասարակական խաւերին, որ փայլուն չաջողութիւն հայերը չեն ունեցել, բայց երբ այդ անյաջող է անցնում, նա դիմում է երկրորդ միջոցին՝ պաշտօնական ազդով «Կօրէսպօնտանդ Պօլիտիկի» մէջ բացատրութիւն է տալիս, որ դրանք կաշաղներ են, որոնք կողոպտում են խեղճ հասարակութեան :

Ներոպական մամուլը երեւան հանեց ընդհակառակը եւ դովասանքով խօսեց այդ շարժման մաքրութեան եւ հայերի քաջութեան մասին : Դիւանագիտութեան թիւրք կառավարութիւնն հաւատացրել էր, որ այլեւս յեղափոխական խմբեր չկան, որ նրանք մեռան եւ մոռացւեցան, որ երկիրը խաղաղ

է, իսկ հայ հասարակութիւնը՝ շնորհակալ, որ «հայ ժողովրդի ծայրագոյն տարրերը, ինչպէս նաեւ կօմիտէները, ահաբեկ եղած կոտորածներէն, ամէն յոյս կորուսած են նոր շարժումի մը յաջողութեան մասին»:

Այդ շարժումը թիւրք կառավարութեան չփոթեցրեց, նա մեծ քանակութեամբ զօրք փոխադրեց դէպի ռուս-պարսկական սահմանագլուխը, մեղադրեց Պարսից կառավարութեան, որ իբրեւ թէ՛ համակըրանք էր ցոյց տալիս դէպի ապստամբները եւ ամէն կերպ նպաստում էր հալերին: Թիւրք բարձր պաշտօնեաներն զգացին, որ քիւրդերն այնքան էլ տոկուն եւ կռուող չեն, եւ որ անկարող են պատնէշ կանգնել յեղափոխականների առաջ:

Վանն էլ մեծ պատրաստութեան մէջ էր, ամէն կողմից զինուորներ էին լեցւում և դիրքերն էլ ամրացւում: Ահ ու սարսափից կառավարութիւնն իր մօտ կանչեց հայ երեւելիներին, առաջնորդին եւ հետեւեալն յայտարարեց. —

«Եթէ հայ հրոսակներ քաղաք գան, որեւէ տան մէջ ապաստանին, իսկոյն իմաց տւէք ինձ: Եթէ տունը վառել իսկ հրամայեմ, հոգ մի՛ ընէք, իմ ծախքովս պիտի շինել տամ: Իսկ եթէ չիմացնէք — վա՛յ ձեզ, ամբողջ ժողովուրդը կոտորել կուտամ, առանց նաշելու սեռին եւ հասակին»:

Կառավարութեան այդ անուշախոսութիւնը մի կենդանի պրօպագանդէ է ժողովրդի մէջ, ինչպէս եւ հրապատակ ցեղերը կը սկսին անվստահութիւն տածել, իսկ այդ բոլորի դիմաց հայ Փիղաջու հմայքն աւելի կը բարձրանայ, յեղափոխութիւնն էլ կը ծաւալուի:

Ի՞նչ դիրք բռնեցին հայ կղերականներն ու հա-
րուստները.— ինչպէս միշտ՝ քծնող, քսու եւ բա-
ցասական : Թէ՛ վանում եւ թէ՛ այն ժամանակեայ
պատրիարք Օրմանեանը Պօլսում՝ անմիջապէս որո-
շեցին հաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքնե-
րը սփռել վեհ . սուլթանի ոտների ներքոյ, կռիւ յայ-
տարարեցին չեղափոխականների դէմ, ամէն միջոցի
դիմեցին վարկաբեկելու անձնուրաց եւ հասարակա-
կան շահը պինդ գրկած հայդուկներին : Նրանք խո-
րին շնորհակալութիւն յայտնեցին թիւրք կառավա-
րութեան, որ վերջին դէպքերի առթիւ շատ հայրա-
բար է վերաբերւել դէպի հայութիւնը... այսինքն
կոտորած չի սարքել ու միաժամանակ իրենք էլ սկը-
սեցին գրել, տարածել, յայտարարել, որ դրանք ա-
ւագակներ են, գողեր են եւ ժողովրդի շահերին վը-
նասողներ : Նրանց այդ բացասական վերաբերմուն-
քին իբրեւ պատասխան բաւական է յիշել գերմանա-
կան թերթի թղթակից եւ ճանապարհորդ, այդ ժա-
մանակ պարսկա-թիւրք սահմանագլխում գտնւած
Հանս Ֆիւլերի նկարագրութիւնը :

«Արշաւախումբը կազմւած էր երեք հարիւր հո-
դուց, դրանց մէջ 25 ձիաւոր : Արշաւանքը կատար-
ւում էր այն կարգով ու ձեւով, ինչպէս պրուսական
զօրքի մէջ, ես անձամբ տեսայ : Զօրքը մեծ մա-
սամբ բաղկացած էր բազում դժնդակ փորձերից ան-
ցած հասակաւոր մարդկանցից : Մռայլ, լուրջ դէմ-
քեր, պողպատէ կազմւած քներ : Ես աւելի շատ
էի երեւակայում այդ տարրերը : Տիրօլի ազատու-
թեան դիւցազուններն էին յիշեցնում այդ մարդիկ՝
իրենց լայնալանջ, ջղուտ եւ կարճ ու լիքը կազմւած

քով: Շատերը նրանցից կոտորածների ժամանակ կորցրել էին կին, որդիք, եղբայրներ եւ ծնողք: Իսկոյն նկատուում էր, որ խնդիրը երեսակայական, թեթեւամիտ խաղի մասին չէր, այլ լուրջ գործի»:

Եւ այսպէս, ընդհանուր կոտորածներից յետոյ, երբ վհատութիւնը տիրել էր բոլորին, երբ յեղափոխութեան բարեկամներն անգամ երես էին դարձրել դադափարական աշխատանքից եւ երբ ոչակցիան թեւատարած քնացրել էր հայ ժողովրդին, Խանասորայ արչաւանքը եկաւ ցնցելու բոլորին, թուլերին ոգի ներշնչելու, անհաւատներին՝ չոյս եւ խանդավառութիւն: Այսքանն էլ բաւական էր ցոյց տալու, որ հայը կոտորուող չի համարուում, այլ եւ կոտորող, որ նա վախկոտ չէ, այլ եւ վախեցնող, եւ որ նա գիտէ իր պատիւը զէնքով պաշտպանել:

ԹԵՂՈՒՏԻ ԿՈՒԻԻԸ	Աղբիւր-Սերօբը, Բա- ղէշի չրջանի հայ թէ- թիւրք հասարակութեան համար աներեւոյթ ուժի
---------------------------	--

համբաւ էր ստացել: Քրդական ցեղերը նրա անունից ահ ու սարսափի մէջ էին: Կառավարութիւնն էլ ամէն միջոց գործադրեց նրան ձերբակալելու, բայց չչաջողուեց, որովհետեւ հայ ժողովուրդն իր համա-կրօութեամբ պաշտպան էր հանդիսանում նրան:

Յուլիսի վերջերին, երեսուն հասանցի քիւրդ ձիաւորներ չարձակուած կր գործեն թեղուտ դիւղի դուռները վրայ եւ տաւարը կը քչեն: Այդ լուրն անմիջապէս Աղբիւրին կը հասնի, որ չորս ընկերներով, առանց սպասելու, իսկոյն օգնութեան կը հասնի եւ

երկուստեք կատաղի կռիւ կը սկսւի : Չորս յեղափոխականները, տարբեր դիրքեր մտնելով, թաղնւելով բաւական մեծ քարերի չետեւ, սկսում են գնդակներ տեղալ ոչխարի հօտը քշող քիւրդերի վրայ ու նրանց մէջ չփոթ առաջացնել : Քիւրդերը խորամանկութեան կը դիմեն : Երկու-երեք հոգու կը պատուիրեն աւարը քել, իսկ միւսները կը շարունակեն դընդակ տեղալ եւ պաշարել քառեակին :

Հինգ-վեց ժամ կռիւը տեւում է : Թշնամին անկարող էր որեւէ վնաս հասցնել տղաներին : Մօսիններն իրենց յատուկ դերն էին խաղում : Մի քանի սպանւած եւ վիրաւոր քիւրդեր արդէն փռւում են դաշտում : Տասնեակ ոչխարների փոխարէն քիւրդերի գիակներն են ընկնում : Այդ իրենց կրած վնասը կատաղեցնում է հասանցիներին, որոնք վճռում են խորտակել յեղափոխականների բոյնը : Աղբիւրը հրաման էր տւել աւելորդ գնդակ չփճացնել, եւ երբ փրփրած աւազակները դիրքերին են մօտենում, իրար յետեւից լսող համազարկերը ստիպում են նրանց յետ նահանջել :

Գիշերուայ ժամի 1-ն էր, երբ թշնամին յուսահատ լքում է դիրքերը : Տղաներն էլ իրենց տեղերից ելնելով շարունակում են ճանապարհը՝ առաջ տանելու իրենց յեղափոխական գործունէութիւնը : Աղբիւր-Սերոբը ժողովրդի սիրելին էր դարձել, որովհետեւ նա ո՛չ թէ մեծ արշաւանքներ էր ծրագրում, այլ նրա կռիւները կապ ունէին ժողովրդի առօրեայ կարիքների հետ, նա պաշտպանում էր գիւղացիներին ամենօրեայ աւազակներից, օգնութեան էր հասնում վտանգի ըրպէին եւ թույլ չէր տալիս, որ անդէն

Եւ անպաշտպան հայութիւնը սարսափի մէջ լինի :
Նա հայ գիւղացիների պահապանն էր , իսկ թշնամի-
ների՝ հոգէառը :

Վճռաժ էր Պօլսոյ գըլ-
ՌՈՒՄԲԵՐԸ խաւոր կենտրոններում ,
ՊՕԼՍՈՒՄ օգոստոս Ծ-ի օրը , մի քա-

նի ռումբեր պայթեցնել ,
Բանկ Օտտօմանի տարեդարձի մօտալուտ լինելը
յայտարարելով :

Օսմանեան Բանկայի շինութեան մէջ կը մտնի
Դաշնակցութեան ահաբեկիչներից մէկը՝ ուժանակի
ծրարը ձեռքին : Պահապանները կասկածելով՝ հարց
ու փորձ կ'անեն : Կ'աշխատեն տղային ձերբակալել :
Վերջինս պաղարիւնութեամբ , առանց չփոթելու ,
ամէն միջոց գործ կը դնէ ռումբը սիկարով պայթե-
ցնելու , բայց նրան աչդ չի յաջողւի , որովհետեւ
սկտական զինւորներից մէկը ձեռքին զարնելով՝
արգելք կը հանդիսանայ :

Ահաբեկիչը կը ձերբակալւի :

Նոյն օրը եւ նոյն ժամին՝ Կալաթա-Սէրայի առ-
ջեւ երկու ոմրաձիգեր պատրաստ էին մի ուժեղ հար-
ւած տալու կառավարութեան զինւորներին : Նրանք
վճռել էին որ մէկը ռումբը պիտի նետէր , որի վրայ
ոստիկաններ եւ զինւորներ պիտի հաւաքէին , որից
յետոյ միայն երկրորդը պիտի ռումբը պայթեցնէր :
Առաջին ռումբը չի պայթում , իսկ տղան էլ ձերբա-
կալուած է : Երկրորդ ընկերն էլ , առաջուց նկատւած
լինելով , նորից թակարդն է ընկնում : Այդ դէպքն էլ
է վիժում :

Երբորդ ունեւր, նոյն օրը, պիտի պաշտէր Բ. Դրան «Թէչրիֆաթ»ի սենեակների մօտ :

Որոչւած ժամին երկու ահաբեկիչները ներս են մտնում՝ ծրարը ձեռքին : Նրանք անմիջապէս մըտնում են նրբանցք, որ բաւականին երկար տարածւում էր եւ ուր բոլորովին մարդ չկար : Այդտեղ կային ձիաններ, ախոռներ եւ սպասաւորի սենեակներ : Նախարարների տեղը բաւականաչափ հեռու էր : Երկուսով, առանց տատանւելու, առաջ են անցնում եւ մտնում մի նրբանցք, ուր բաւականին բազմութիւն է լինում հաւաքւած : Ամբոխը, խնդրատունները լեցւել էին, խօսում-վիճում էին, իսկ սօֆթանները ծալապատիկ դետինը նստած՝ ծխում էին : Ահաբեկիչները, ընտրելով «Թէչրիֆաթ»ի սենեակը, նստում են դրան դիմաց ու ոտերի մէջ առնում ծրարը : Չորս անգամ սիկարը կպցնում են, բայց պատրոյգը չի վառւում : Նոր սիկառ վառելով՝ այս անգամ կրակը կպցնում են ու իրենք կամացուկ դուրս են գալիս փողոց, ուր եւ անհամբեր սպասում են պայթիւնին : 48 վայրկեանից յետոյ լսում է մի ուժեղ ձայն, երկիրը ցնցւում է, շինութիւնների պատերը շարժւում են, թիւրքերը խելակորոյս փախչում են դէպի դուրս, խանութպաններն իրենց խանութներն են գոցում, իսկ մի քանի տասնեակ ոստիկաններ, ահաբեկիչների մօտով վազելով դէպի դէպքի վայրն են շտապում :

Կառավարութիւնն ապշահար է : Ահաբեկիչներին կը փնտռեն, բայց անուն չգիտեն, այլ միայն արտաքին նշաններ ունին՝ խարտեաչ, սեւ, շագանակագոյն մազեր, երկար կամ կարճ հասակ, կա-

պոչտ աչքերով երիտասարդներ: Ամէն անցորդ որ իր մօտ ծրար ունի՝ խուզարկութեան է ենթարկում: Յոյն վիրաբոյժ պ. Լօզօֆէթիսին կառքի միջից կը հանեն, ծրարը հետը կը քաշքշեն, ոստիկանատուն տանելով կը խուզարկեն եւ միայն բժշկական դործիքներ գտնելով՝ ազատ կ'արձակեն: Թիւրք պաշտօնեաները կատաղած են այդ դէպքի առթիւ: Կասկածի տակ են բոլոր հայերը, որոնց հետ խօսակցութեան ժամանակ թիւրքերը հեզնում են «ոումը մըն ալ դուն նետէ, որ քեզի արտաքին դործոց նախարար ընեն»:

Ձերբակալութիւններն սկսւում են ուժեղ կերպով: Կէտիկ-Փաշայի կողմերը ձերբակալելով քսանի չափ հաչ երիտասարդներ՝ դէպի Գում-Գաբու են տանում, եւ որպէսզի ոտքի ձայները չլսին՝ կօշիկները հանել են տալիս: Նոյն օրը Պօլսոյ Կենտրոնական Կօմիտէն մի յայտարարութիւն է ուղարկում վեց պետութիւնների դեսպաններին, յիշեցնելով հայ ժողովրդի անտանելի դրութիւնը, եւրոպական դաշլիճների անտարբերութիւնը դէպի հայկական բարենորոգումները, շեշտելով միաժամանակ, որ այս բոլորը նախերգանք են այն մեծ շարժումների, որ հաչ չեղափոխականները պատրաստուում են իրագործելու, եթէ միայն չուտափոյթ ուշադրութիւն չդարձնեն հայկական տառապանքների վրայ: Յայտարարութիւնը վերջանում է հետեւեալ տողերով — «Մենք կը պահանջենք, որ տիրող բռնութեան եւ անասնձ կամաչականութեան փոխարէն՝ օրէնքը միայն թագաւորէ: Մենք կը պահանջենք ինչ որ անհրաժեշտ է լոկ իբրեւ մարդ ապրելու համար եւ եր-

բէք չպիտի դադրենք գործելէ մինչեւ չիրականանան մեր այս արդար, իրաւացի եւ նահատակ եղբայրներու արիւնով նւիրադործւած պահանջները» :

Տերօրական այս դէպքերի առթիւ յեղափոխական տարրերը հրճւանքի մէջ էին, երիտասարդութիւնն աւելի ոգեւորւած էր, չնայած կանխօրօք պատրաստւած ծրագիրն ամբողջովին իրադործւած չէր :

Կառավարութիւնն աւելի դողոցքի մէջ էր ընկել. նա սարսափահար էր լինում աներեւոյթ ձայներից եւ ռումբերից : Նրա ներկայացուցիչ ոստիկաններն ու լրտեսներն ամէն կերպ աշխատում էին մի անգամից խորտակել յեղափոխականների բոցնը եւ այդ նպատակով էլ առիթը չէին փախցնում օգտուելու հաշ հարուստների եւ կղերի օժանդակութիւններից :

Պէտք է շեշտել, որ օգոստոս 9-ի առաւօտեան, Օրմանեանը խառն ժողով է գումարել տալիս Ղալաթիա, յայտնում որ յեղափոխականները նոր դէպքեր են պատրաստում, ուր եւ վճռում է կանխօրօք յայտնել կառավարութեան, որպէսզի վերջինն աւելի ներողամիտ լինի դէպի «հաշ ժողովուրդը» (իմա՛ աղաները) : Մինչ նրանք պատրաստում էին Բ. Դուռ գնալու եւ զգուշացնելու գալիք դէպքերի համար, ռումբը պայթում է...

Այդ դէպքերից յետոյ, Օրմանեանը սուլթանի իր վրայ դրած յոյսերն իրականացնում է : Նա իր չընորհակալութիւնն է յայտնում մարդասպանին, որ որոշել է միայն «մեղաւորներին» պատժել, իսկ ինքն էլ իր կողմից պատուիրում է քահանաներին եւ քա-

րողիչներին, յորդոր կարդալ ժողովրդին՝ հաւատա-
րիմ մնալու պետութեան, պահպանել կարգ ու կա-
նոնը, եկեղեցական ու դպրոցական հիմնարկութիւն-
ների մէջ «վնասակար» մարդկանց չընդունել եւ ա-
մէն կերպ հոգ տանել հանրային ապահովութեան :
Իր այս քայլով պատրիարքը փոխադարձ լրտեսու-
թեան դուռ է բաց անում, չեղափոխականներին մատ
նելու ճանապարհ է ցոյց տալիս :

Այդ բոլորի արդիւնքն այն է լինում, որ ձեր-
բակալւածներից տասը հոգի մեղադրւում են իբրեւ
հեղինակներ ոմբային գործողութիւնների, որոնցից
ութը հոգին մահւան են դատապարտւում :

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնն այդ առթիւ սեպ-
տեմբեր 6-ին հետեւեալ հեռագիրն է ուղղում եւրո-
պական մեծ պետութիւնների արտաքին գործոց նա-
խարարներին. — «Թոքատի կոտորածների հեղինակ-
ները ներման արժանացած լինելով, վրդովեցուցիչ
անտարբերութիւն կը լինի թոյլ տալ մահով պատ-
ժել քաղաքական յանցանքների համար վերջերս
դատաւարտւած հայերին : Խնդրում ենք ձեր վսե-
մութիւնից արգելք հանդիսանալ զուր արիւն թափե-
լուն, որը միայն ներկայ կացութիւնը ծանրացնելու
կը ծառայի» :

ՔԱԹԱՒԻՆԻ
ԵՒ ԱՒԵՐԱԿ ԶՐԱՂԱՅԻ
ԿՌԻՒՆԵՐԸ*)

Խանասորայ պատմական
չաղթանակից չետոյ, եր-
կիրը խմորումների մէջ էր
եւ շնորհիւ Դաշնակցու-
թեան կանոնաւոր եւ ա-

*) Դէպքն իր մանրամասնութիւններով գրի առաւ

նընդհատ գործունէութեան, կազմակերպւած շըրջաններն օրէցօր աւելանում էին եւ հսկայական ցանցով պատում՝ Վան, Տարօն, Սասուն, Ախլաթ ու Բաղէշ, մինչև վերին Բուլանըխներ, Կոր, ևն.։ Այդ շղթայի ղեկավարութիւնը գտնւում էր աջնպիսի փորձառու եւ ժողովրդականացած անհատի ձեռքում, ինչպիսին էր Աղբիւր-Սերօբը :

Արշաւանքից յետոյ ժողովրդի զինման գործին նւիրւած յայտնի եւ անյայտ ընկերներ՝ Սիմօնը, Ալէքսան Զիրօեանը, Հայրէ-Սղոմուկ ևն., ամէն միջոց գործ էին դնում՝ գիշեր թէ ցերեկ, աւելի լաջն շրջաններ առնել իրենց ցանցի մէջ։ Նրանցից ամէն մէկը միւսի գաղափարական ուսուցիչն էր, որ վտանգի եւ զուլումի օրերին բազմահազուստ պտըտում էր ժողովրդի մէջ՝ վարժապետի կամ քահանայի, երբեմն էլ թիւրք շէյխի կամ մօլլայի դերում . . . :

Ներքի ներսի ուժը զուտ տեղական եւ հաստատուն էր։ Ամէն մի խումբ իր որոշեալ շրջանն ու սահմաններն ունէր։ Կարիք էր զգացւում միայն դրսից եկած մի ստւար թռուցիկ խմբի, որի ներկայութիւնը կարողանար որոշ ազդեցութիւն թողնել շրջակայ աշիրաթների եւ կառավարական պաշտօնեաների վրայ։

Այդ նպատակով եղած բանակցութիւնները չաջողութեամբ են պսակւում եւ ահա 1898 թւին, սեպտեմբերին մի մեծ խումբ, բաղկացած 78 հոգուց

ընկեր Հայաստանցին, ահանատեսի պատմածի հիման վրայ։

Եւ առաջնորդութեամբ Առաքելի, Մուշեղի (Նշդան-
եան), Գէլենց Առիւծ Կարապետի, Ճամբայ է ելնում
Մանազկերտ-Բուլանրիս դժով, աշխատելով ամէն
կերպ խուսափել աւելորդ եւ անժամանակ կոխնե-
րից:

Սեպտեմբերի 3-ին խումբն հանգիստ է առնում
Սիպկնցոց սահմանի մէջ՝ Քէօշկայ լեռան արեւել-
եան ստորոտում (Քէօշք՝ սիպկնցոց քիւրդ բէկերի
գլուխն է, որ իր մէջ խոշոր ապարանք ունի, որի հա-
մար եւ դիւղն ու շրջակայքը Քէօշք են կոչւում):
Քիւրդ երկու պահապաններ հեռուից նկատում են
այդ զինւած եւ օտարոտի մարդկանց խումբը, իս-
կոյն հաւար են ձգում ու 2-2500 համիդիէ զինուոր-
ներ, ձիաւոր ու հետեւակ քիւրդեր մըջիւնի նման
դէպի տղաների դիրքերն են վազում: Անմիջապէս
հայդուկներն էլ են գործի անցնում եւ չարմարագոյն
վայրերը գրաւում: Կռին սկսւում է: Քրդերը մի
քանի անգամ գրոհ են տալիս, խտացած շարքերով,
բայց քաջարի մարտիկների մօտիններն անմիջապէս
յետ են մղում նրանց: Թշնամին բազմաթիւ դիակներ
է տալիս: Նա անկարող է մի քաջ առաջանալ: Ամ-
բողջ օրն անրնդհատ կռւելուց յետոյ, երեկոյեան
դէմ, քիւրդերը փախուստի են դիմում:

Գիշերւայ մթութիւնից օգտւելով՝ հայդուկներն
անցնում են Քէօշքայ լեռան միւս կողմը՝ Քաթալին
բարձրանալու համար: Դժբաղդութիւնն հետապըն-
դում էր նրանց. հազիւ մի քանի ժամ ճամբայ էին
կտրել, երբ սպտահում են քրդական պահակախմբի,
որ տղաների դիրքերն էր ուսումնասիրում: Հրացան
սլարսելու ժամանակ չէր եւ ահա լուռ ու մունջ,

խնայարները ձեռներին հայդուկներն յարձակում են քրդերի վրայ, սրախողխող են անում շատերին՝ եւ միայն մի քանի հոգի հնարաւորութիւն են ունենում փախչելու եւ լուր տանելու աշիրաթներին :

Երեք ժամ էլ քալելով, յոգնած ու սոված հայդուկները մի կերպով բարձրանում են Քաթաւին լեւան գագաթը՝ Կարակայա գիւղի ուղղութեամբ : Սոված եւ ուժասպառ, նրանք անմիջապէս բանջարեղէններ են որոնում՝ ուտելու համար եւ մի կողմից էլ մտածում են հաց գտնելու մասին :

«Անիծեա՛լ սովութիւն», խոր ա՛խ քաշելով առաջ Առաքելը, «հացի պակասը միշտ մեր թշնամին է եղել» : Մինչ նրանք հացի մասին էին խորհում, Քաթաւին լեռը կամաց-կամաց սլաշարւում էր : Շրջանի Դութալ դայմագամանիստ քաղաքից հեռագիր են խփում Մանազկերտի բերդը թէ՛ «Փիւլայիները մեզ հետ կատաղի կռիւ մղելով բարձրացան Քաթաւին : Դիմադրում ենք, դուք էլ այդ կողմից օգնութեան հասէք» :

Այս հեռագրին վրայ, տեղական երկու հարիւրի չափ կառավարական զինուորներ եւ բազմաթիւ քրդեր՝ հասնանցի բէկերի առաջնորդութեամբ, պաշարում են տղաներին հիւսիսային թեւից :

Հէյդարցի աշիրէթներն էլ դէպի Քաթաւին են բարձրանում Մարմուղ կէս հայաբնակ գիւղի կողմից, իսկ սիպկնցիք՝ Քէօչքայ կողմից դէպի լեռ են ելնում :

Արշալոյսին, երբ հայդուկները թշնամուց չըրջապատւին իմանում են, չնայած յոգնածութեան եւ քաղցին, մի ըստէ կը մոռանան ամէն ինչ՝ եւ խմբի

«Մահ կամ Աղատութիւն» վերտառութեամբ ժապաւէտեայ դրօշն են բարձրացնում :

Սկսում է կատաղի եւ անհաւասար կռիւր : Տրդաներն իւրաքանչիւր մի գնդակ իր նպատակին են հասցնում, որի համար եւ շատ անգամ գովասանական խօսքեր են լսում թշնամիներէրից :

Ահա Ալիար քիւրդ գիւղի շէյխի երկու «թոսուն» (կտրիճ) տիտղոսը կրող որդիներն առաջ ընկան, եւ զնդակների տարաւի տակ, կրօնական կանչերով եւ հաշոյանքներով «կուռէ խորսէ՛, ամ հաթըն» (հոտաներու տղաքներ, մենք եկանք) կանչելով դէպի դիրքերը վազեցին : Տղաներն իրարու ձայն տւին եւ հրացանների զարկը դադրեց : Քիւրդի լածուկներն աւելի սգեւորեցին ու դէպի վեր ելան, Մուշկի դիրքից անդալարար դէպի Գէլենց Կարօն անցան : Այդ ժամանակ տղաներն հրացանները դէպի նրանց ուղղեցին, պահանջելով «թէսլիմ, թէսլիմ պրպրն, հէ՛յ, կուռէ՛ քէրէ», (անձնատուր, անձնատուր եղէք, իշու. ծնունդներ) : Ահ ու սարսափ տիւրեց նրանց : Հայդուկները երկուսին էլ բռնելով, ստն ու ձեռքը կապելով՝ մօտակայ խոտի դէզի մէջ ձգեցին ու լուցկիով կրակ տւին, ալրեցին :

— Մատապ կ'ուղարկեմ քեզ, ո՛վ եօթն անւան տէր Սուրբ Կարապետ, ասաց Կարօն ու զնդակներն ուղղեց դէպի սիպկնցոց խուժանը, որ լերան ետեւից դէպի վեր էր բարձրանում : Հաջողներն իսկոյն տասնեակներն են բաժանում : Կարակայա գիւղի դիրքի մէջ են քաջարի եւ փորձաւոր տղաները՝ Առաքելը, Մուշկը, Կարօն եւ ուրիշ հինգ ընկերներ : Բոլորն էլ սգեւորեաժ են եւ կուռում են խոր հաւատքով :

ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԵԱՆ Ո՛՛Հ մի նշան: Թ՛չնամին այդ ըզ-
դում էր եւ անկարող էր դիմադրել: Անօթութիւնն էր
որ շատ էր նեղում տղաներին: Եւ ահա նրանք ութը
հոգուց բաղկացած «Հացի յանձնախումբ» են ընտ-
րում, որի պարտականութիւնն էր անյապաղ ու-
տելիք գտնել: Կէսօրին մօտ էր: «Հացի յանձնա-
խումբ»ն իր կարճատեւ խորհրդակցութիւնից յետոյ
վճռում է հրացանները թողնել դիրքերում, որպէս-
զի իրենց ձերբակալութիւնով այդ թանկագին իրերն
էլ չկորչեն, հանում են իրենց վրայի կովկասեան
տարազն ու ներքեւի սպիտակ հագուստով, դէպի
Կարակալա տանող հեղեղատար փոսի միջով, եր-
կու ոտի ու ձեռքերի վրայ չորեքթաթ տալով, թըշ-
նամուց աննշմար կարողանում են գիւղ մտնել: Գիւղի
մէջ կռուող աշիրաթներէից ոչ ոք չկար, բայց տղանե-
րը մոռացել էին որ կալի հաւաքման ժամանակն էր և
որ միւլթէզիմը մի քանի զինւորներով աչնտեղ էր՝
հսկելու համար եկամուտի վրայ: Ութ օտարոտի
մարդկանց երեւալն ահ է ազդում պաշտօնեաների
վրայ, որոնք պատրաստուում են փախչելու, բայց
նկատելով որ անզէն են, իսկոյն վրանին են յարձակ-
ւում ու ձերբակալելով տանում ոէս Աւդալի տունը:

Ֆադէհ բէկի քիւրդ մշակները պահանջում են
հրապարակով զնդակահար անել այդ ութ հաչերին,
բայց զինւորների մի մասը մերժում է: Տեղական
հայերն ու ոէս Աւդալը խնդրում են ազատ արձա-
կել այդ մշակներին, որոնք, իբրեւ թէ, լեռն աշխա-
տած ժամանակ կռւի են հանդիպել եւ գիւղն ա-
պաստանել, խոստանալով դրամական մեծ գումար
ներ տալ, բայց անօգուտ: Շուտով զինւորներն էլ

կատաղելով բոլորին դուրս են հանում ու սոված, չոգնած Փիղալիներին դաշունահար անում: Նրանցից չատերի ստամոքսի մէջ կանանչ խոտ են գտնում, որոնցով մի քանի օրից ի վեր կերակրւել էին:

Քաթաւինի լերան գագաթին անօթութեան ճիրաններում անգամ յանդուգն հայդուկները անպատմելի կոխ են մղում թշնամու դէմ մինչեւ երեկոյ, երբ եւ վճռում են, օգտւելով մթութիւնից, զանազան խմբերի բաժանւել եւ ճեղքելով թշնամու շղթան՝ ճամբայ բաց անել:

Մի մասը՝ Մարմուդ գիւղի ճամբով, չաջողում է ճեղքել շղթան եւ անցնել Քուաներ կոչւած քարաբլուրների մէջ, ուր եւ իր հետքը կորցնում է: Միւս խմբերն էլ կարողանում են խուսափել, բացի առաջնորդույ ութնեակից, որ Աւերակ ջրաղացի ուղղութիւնն է բռնում՝ Կարակայա գիւղի վրայով, յուսարով թէ հացաբեր խմբին կը պատահեն եւ նրանցով խումբը կ'ուժեղացնեն: Քաթաւինի այդ կուէի մէջ հայդուկային խումբը կ'ունենայ երեսուսուն սպանւած եւ երկու վիրաւոր, իսկ թշնամին՝ հարիւր սպանւած եւ նոյնքան էլ վիրաւոր, ինչպէս յետոյ տեղեկացրել էր պաշտօնական զեկուցումը:

Այդ նահանջից յետոյ քրդերը կը նկատեն, որ հրացանաձողութիւն չկայ, կը կարծեն թէ՝ Փիղալիների գնդակներն հատել են եւ կամ բոլորն էլ սպանւած են, անմիջապէս լեռն ի վեր են վազում, ամէն քարի տակ փնտռում են զիականեր՝ կողոպտելու եւ գէնքեր յափշտակելու համար: Բայց ո՞րքան են զարմանում նրանք, երբ միայն երկու դաշոյն եւ դի-

ականեր են գտնուած :

— Այդչափ են եղել արդէն , միայն երեսուն հոգի և ո՛րպիսի յանդուգն դիմադրութիւն հազարների դիմաց , փափսում են իրար քրդերը . . . Գիշեր ժամանակ կռիւն մասնակցողները , յաղթական «լավըզ» երգով դէպի բերդ են դիմում՝ կառավարութեան պատմելու իրենց քաջագործութիւնը :

Ճանապարհին քրդերից մի քանիսը գտնուած են սղանների կորցրած լաստիկից պատրաստուած մեքենական կնիքը եւ բժշկական դեղօրայք պարունակող մի պաշուսակ : Անկարող լինելով հանելուկը պարզել , որովհետեւ հաւատացած էին թէ՛ բոլորին էլ սպանել են լերան գագաթին , վճռում են յայտնել կառավարութեան թէ՛ խլել են Ֆիդայիներից : Նրանց այդ պատմութեան իշխանութիւնը չի հաւատում , որովհետեւ տեղական զօրքի հրամանատարն արդէն մանրամասն եւ հիացմունքով զեկուցում էր տեւել , յայտնելով որ ջանֆիդայիները չնայած անօթութեան , կռեցին քաջաբար և նրանց հրացանների «վո՛ւյ , վո՛ւյ» ձայները ահ ու դող էին ազդում բոլորին :

Կնիքի ինչ լինելը չեն կարողանում հասկանալ , չնայած արեւելցու բնաւորութեան եւ երեւակացութեան յատուկ բազմաթիւ ենթադրութիւններին . վերջապէս ստիպւած են լինում դիմելու մի հայի օգնութեան , որ բացատրում է թէ՛ վտանգաւոր ու չինչ չկայ , որ մի քանի հայերէն գրեր են :

Ութ հոգուց բաղկացած խումբը , գիշերը մի քանի ժամ ճամբայ կտրելով , հասնում է Աւերակ ջրաղացը (երկար ժամանակից ի վեր անգործածելի) ,

ուր եւ խոնաւ ու բորբոսնած պատերի տակ, անասելի աղտեղութեան մէջ, գետին կը փռեն ու անուշ կը քնանան: Վիրաւոր երկու ընկերոջ վէրքերն էլ զանազան լաթերով, առանց դեղերի կապում են եւ սպասում իրենց ճակատագրի ընթացքին: Գէլենց Կարօն պահապան է նշանակւում դրան վրայ:

Կէս գիշերին մօտ էր: Զրաղացի մօտով մի խաշնարած իր հօտն էր քշում շտապելով դէպի գիւղ՝ երբեմնակի հայերէն եւ երբեմն էլ թիւրքերէն հայհոյելով:

Երբ նա բաւականաչափ մօտենում է ջրաղացին, Կարօն մեղմ ու քնքոյշ ձայնով դիմում է նրան.

— Հայ տղայ, այդ ոչխարներն ո՞ւր կը տանիս:

— Աղա, վալահի, գիւղը կը տանիմ, չփոթւելով պատասխանում է տղան:

— Մի՛ վախենար, ես հայ եմ, քրիստոնեայ եմ, ասաց Կարօն, մենք անօթի ենք, հացերնիս պակսեր է:

Տղան առաջարկում է մի ոչխար մօրթել եւ ուտել, բաց Կարօն ընդգիծանում է, ասելով թէ կըրակ վառել չեն կարող, որպէսզի աննկատելի մնան, որովհետեւ ջրաղացը քսան վայրկեան հեռաւորութիւն ունի բերդից:

Քաջարի տղան իր համաձայնութիւնն է տալիս հաց բերելու, ոչխարները թողնելով Կարօի իշխանութեան ներքոյ: Առաջուց խաչի եւ Աւետարանի վրայ երգւելով, որ իրենից բացի ոչ ոք չի իմանայ, տղան վազում է դէպի գիւղ: Կարօն ներս է մտնում աչքալոյս տալու ընկերներին: Առաքելն ու Մուշեղը

իրար են նայում, կարծես ինչ որ մօտալուտ վտանգ զգալով:

— Գոնէ հաց ուտէինք, յետոյ մեռնէինք, ո՛ւ՛ֆ, ո՛ւ՛ֆ, ձայնեց վիրաւորներէից մէկը:

— Զէնքերնիդ վեր առէք տղաք, դուրսը պատրաստ կենանք, այսպիսի պարագաների մէջ փորձանքն աւելի բարեկամ է, քան որեւէ խաշնարած կամ հօտաղ, ասաց Առաքելը:

— Նս տղայի սիրտը կարգացի, բա՛ն չկայ: Բայց գէնքերնիս պատրաստ պահելուն չեմ հակառակիր: Ուժ ունի՞նք կռուելու կամ փախչելու, պատասխանեց Կարօն, եւ բացի վիրաւորներէից, միւսները դուրս թռան ջրաղացից:

Փոքրիկ հովիւը, որ պահած հայդուկների համար հաց պիտի բերէր, Բերդան գիւղն էր հասել: Նա ճանապարհին մտածել ու որոշել էր, որ եթէ իրեն ձերբակալեն, պիտի պատասխանէ որ հացն իրեն համար է, որպէսզի չվտանգէ հացրենիքի համար կռուողներին: Նա այդքան հասկացել էր: Նրա բաղբից՝ հանդիպեցաւ մի բաղէջցի խանութպանի, որ «ընկերութեան մարդ» էր եւ խնդրեց իր հետ գալ մինչեւ Փռուռուն, մի հատ չլալ առնել, մէջը հացով լեցնել եւ չալակը բարձնել: Բաղէջցին, կարծես, զգաց եղելութիւնը, լուռ ու մունջ հետեւեցաւ նրան, բաւական թուով հաց գնեց ու ճանապարհ դրեց փոքրիկին:

Առաքելը, Մուշկղը եւ Կարօն հեռւից նկատեցին փոքրիկին, ընդառաջ վազեցին, առան հացն ու տղայի հետ ներս մտան:

Վիրաւոր ընկերներից բաղէջցի Արմենակ Դար-

բինեանը անմիջապէս, վէրքը բռնելով, հացի չալի վրայ նետուեցաւ, գոչելով. «այս ամէնը մենք կըրնա՞նք ուտել»։ Տղաններն ախորժակով կերան եւ կըշտացան, բացի վիրաւորներէց, որոնք մահաւան ճիւղաններում էին գալարւում։

Քիչ չետոյ փոքրիկ հովիւին համբուրեցին եւ ճամբայ դրին։ Մինչ տղաններն այստեղ էին, բերդի մէջ անպատմելի դէպքեր էին տեղի ունենում։

Վաղ առաւօտեան, ձիաւոր զօրքի հրամանատարի՝ միրալայի տան մօտ, փլած ախոռի պատերի մէջ, աղաչի երկու ծառաները երկու յեղափոխականի են ձերբակալում, որոնք քնած եւ թմրած վիճակի մէջ էին։ Սրանք ճամբան կորցրած եւ գիշերով բերդ հասած էին։ Անօթութիւնից բաւական թուլացած լինելով՝ անկարող էին առաջ շարժւել։ Այս երկուսը՝ մին նշանաւոր ջրխորցի Նազօն, միւսը՝ Կարճկանցին, ամենաչն պաղարիւնութեամբ իրենց գէնքերը դուրս են թողնում եւ ապա քաղաք մտնում։

Միրալայը նրանց բանտ է առաջնորդում, որտեղից էլ կապւած վիճակով դէպի Մուշ է ուղարկում։

Թիւրք խուժանը կատաղած էր։ Հայերն իրենց տներն ու խանութները փակել էին՝ սարսափած կոտորածի ուրաւականից։ Տեղի է ունենում կողոպուտ եւ միայն շնորհիւ Փաղէհ-բէկի միջնորդութեան՝ կոտորածի առաջն է առնւում։

Բերդի խուժանի զայրոյթն ու կատաղութիւնն իր սահմանից անցնում է, երբ ջրաղացի մօտից մի քիւրդ մազապուրծ փախած՝ գալիս է եւ պատմում, որ իրենք երկու ընկերով գնացել էին Աւերակ ջրաղացի մօտ «գազ» կոչւած վառելանիւթը հաւաքելու,

Երբ իր ընկերը քիչ հեռանում է առևակից ջուր խմելու, Ֆիդայիներին հրացանազարկ է լինում :

Բաւական էր այսքանը : Յայտնի աւազակապետներ — Ըռզաք-Ֆադէհ, Սիւլէյման, Մահմուտ, Ռաշիդ-Մահմէ, Մահմուդ-Սայիդ եւ Մահմուդ-Ամիր իրենց աշիրէթներին եւ կառավարական ղինւորներին հետ միասին դէպի ջրաղացքն են քալում : Տղաներն հեռւից նկատեցին այդ խուժանի մօտենալը : Որոշեցին անմիջապէս մօտակա լեռը բարձրանալ, բայց վիրաւոր ընկերներն անկարող էին շարժւել, ուստի եւ որոշեցին նրանց հետ մնալ եւ կռւել թշնամու դէմ : Անմիջապէս զանազան ուղղութեամբ ծակեր փորեցին եւ դիրքեր շինեցին, իսկ Մուշեղին էլ յանձնեցաւ դուռը պաշտպանել :

Թիւրք խուժանի մէջ կար նաեւ մշեցի հայ ոստիկան Նազարը, որ բոլորից առաջ անցաւ, ձիուց վար իջաւ էւ մտաւ մի քարի յետեւ ու դառնալով դէպի տղաներն ասաց .

— Հէ՛յ, հայ Ֆիդայիներ, զիս լաւ ճանչցէք, ես Նազարն եմ, ձեր մեծ կտորը սկանջը պիտի թողեմ . քիւրդի ձեռքէն ազատեցաք, Նազարի ձեռքէն ինտո՞ր պիտի ազատի՛ք, ասաց ու առաջին զնդակն արձակեց :

Եղտանեան Մուշեղը ճանաչում էր այդ սրիկալին, ուստի դիմեց նրան ասելով . «Թիւրքի սերունդ, պնակալէց ոստիկան, եթէ դուռն քաջ ես, դըլուխդ մատնաչափ մը վեր բարձրացրու ու եթէ դրն դակով չզարկի, անձնատուր լինեմ քեզ, Նազար կոչւածիդ» :

Նազարը Փէսը հրացանի ծայրը անցկացրեց եւ

բարձրացրեց գոռալով. «Ահաւասիկ»։ Մուշեղի գնդակը ծակեց Ֆէսն ու անցաւ դէպի խուժանը։ Երկուստեք կռիւն սկսւած էր։ Քրդերի գնդակները ջրաղացքի քարերին էին զարնւում, իսկ հայդուկները իւրաքանչիւր գնդակն իր նպատակին էր հասնում։ Տեսնելով որ մի բուռն հայերին անկարելի է յաղթահարել, վճռում են կրակ տալ ջրաղացը եւ այդ նպատակով քաղաքի հաչ վաճառականներին թալանելով՝ երեսուն սնտուկ քարիւղ են հաւաքում եւ նախօրօք աթարները վառելով յանձնում 18 պատանու, որոնք մօտակաջ ժայռի մօտ գտնւած բլուրը պիտի բարձրանային եւ այնտեղից վար նետէին։ Դրանք բոլորն էլ առաջ շարժեցան, բայց դեռ բլուրը չբարձրացած՝ մէկիկ-մէկիկ գնդակահար եղան՝ բոլորն էլ գլուխներից զարնելով։

Ճլլակատար Նուրօ անունով բաղէչցի թիւրքը, արեւելքցու պարճենկոտութեամբ, չոխորտանքով յայտարարեց, որ մինչեւ ինքը կրակ չձգէ, ո՛չ ոք չի կարող։ Երբ բաւականաչափ մօտեցել էր, ընկերներից Սիմօնը խնդրեց որ իրեն թոյլատրւի խրփելու։

— Կանթուրճի Նուրօ, ահաւասիկ փէշքէշ մը կը զրկեմ քեզի, ասաց ու գնդակն ուղիղ ճակատի միջից զարնեց։

Թշնամին ահ ու սարսափի մէջ էր այս պատահարներից։ Սիւլէյման բէկն իր ղօլամներով աւելի մօտ գիրքերում էր դտնւում։ Նրա մարդկանց մէջ էր Դիւկնիկ գիւղացի Մուսօ անունով մի հայ, որ իր քաջասրտութեամբ մեծ համբաւ էր ձգել թիւրքերի մէջ։ Տեսնելով որ բոլորը կը մրսեն, խորհուրդ

կը տայ, որ քարիւղ լեցնեն ամբարների վրայ եւ վառեն՝ տաքնալու համար: Նրա նպատակն էր ֆիզայիների ուշադրութիւնը դարձնել եւ ուղղութիւն ցոյց տալ, որ դիւրութեամբ կարողանան զարնել թշնամուն:

Տղաները չկամեցան օգտուել այդ առիթից՝ զարնելու համար, այլ մտածեցին թողնել ջրաղացն ու հեռանալ: Վճռեցին որ վիրաւոր ընկերներին էլ իրենց հետ տանեն, բայց այդ անկարելի եղաւ, որով եւ իրենց թախանձանքով, ընկերները ջերմ համբուրւելուց, գրկախառնւելուց յետոյ, Մուշեղը երկու հարւածով վերջ է տալիս նրանց անտանելի տառապանքներին: Լացով, արցունքով հեռացան ընկերները՝ կատարելով իրենց պարտականութեան ամենադժարինը:

Հրացանի որոտի վրայ Մուսօն պոռաց թէ՝ մի շարժւէք տեղերնիցդ, բացատրեց որ քարիւղի լոյսով կարող են հրացանազարկ անել ու պատւիրեց հանգցնել, քարերի յետեւը մտնել՝ մութի մէջ պահուելու համար: Մինչ սրանք իրենց կաշին էին փրկուծ, Մուսօն նկատում էր թէ՝ ինչպէս հայդուկներն հեռանում են կամաց-կամաց եւ թէ ինչպէս նրանք մօտակայ սարի գագաթից միւս կողմը չըրջւեցան եւ Քռաներ կոչւած քարաբլուրի ճամբան բռնեցին, որտեղով գնացել էին միւս ընկերները:

Մուսօն, իմանալով որ տղաներն արդէն հեռացել են, դիմում է իր բէկին եւ յայտնում, որ ամօթ է մի քանի զինւած մարդուց դողալ եւ յարձակում չգործել: Պէտք է անմիջապէս գործի անցնել, դիմեց նա աշիրէթապետին եւ ասաց. «հոգ չէ թէ յի-

սուն—հարիւր մարդ զոհ կը տաք, առաջին յարձակուողը ես ինքս պիտի լինիմ եւ հոգ չէ թէ առաջին զոհըն էլ ես լինիմ»։ Քիւրդերը չէին չամարձակուած մօտենալ, որովհետեւ ծանօթ էին Փիղայու անշեղ զնդակին։ Այդ ժամանակ Մուսօն դիմեց սովորական միջոցին՝ գրգռեց Սիւլէյման բէկին, որ եթէ ինքը լինի նախադարձակողը՝ շքանշաններն ու պատիւներն իրեն կը մնան։ Մուսօն առաջինն եղաւ որ առաջ անցաւ։ Երբ բաւական մօտեցել էր ջրաղացին, ձայն տւեց․ «Հէյ, Փիղայիներ, անձնատուր եղէք, թէ ոչ կտոր-կտոր կը լինիք»։ Պատասխան չկար։ Մուսօն ներս մտաւ։ Բոլոր քրդերը զարմացել էին հաչի քաջութեան վրայ։ Քիչ յետոյ Մուսօն ձայն տւեց թէ՝ հոս Փիղայի չկայ, միայն երկու դիակներ են՝ առանց զէնքի։ Քիւրդերը կատաղած ներս են մտնում, եւ համոզւելով Մուսօյի ասածներին ու անկարող լինելով բացատրել այդ հանելուկը, վերադառնում են բերդ՝ առիթներ փնտռելով իրենց վրէժխնդրութեան չափուրդ տալու։

Ամսի 5-ին, կառավարութեան պաշտօնական քննիչները զնացին դէպքի վայրը՝ մանրամասն տեղեկագիր պատրաստելու։ Ամէն ինչ վերջանալուց յետոյ, երկու դիակները բերդ են տեղափոխում։ Գաղանացած խուժանը անմիջապէս յարձակուում է դիակների վրայ՝ սրերով եւ բրերով։ Յետոյ սպառնալիք են կարդում հաչերին՝ արգիլելով չմօտենալ եւ թաղելու փորձ չանել։

Գիշերը, սակայն, դիակները անյայտանում են։ Կարծում են թէ Մուսօն է վերցնողը՝ հողին յանձնելու համար։

Պատահաբար ձերբակալւած ընկեր Նատօն՝ բարձրահասակ եւ հուժկու կազմւածքով մի տղամարդ, բանտն է նետուում եւ ապա Բաղէշ փոխադրւում, ուր եւ հինգ տարի մնալուց յետոյ՝ ընկերների միջոցով ազատուում է:

Սիւլէյման բէկի ղօլամները գիւղ վերադառնալու ժամանակ՝ Թունտրաս գիւղի ճանապարհին չորս ուրիշ յեղափոխականներ ճանդիպում են, եւ որովհետեւ իրենց մեծը պատւիրել էր որեւէ կասկածելի հայու ճանդիպած ժամանակ՝ ձերբակալելով տուն տանել, չորսին էլ ձերբակալում են: Դրանցից մէկը Բօստանքեանդցի էր, որ համոզել էր թէ գնանք գիւղ՝ մի տնից հաց առնենք, մի քիչ հանգստանանք եւ ապա առաջ շարժւենք:

Բէկը մի քանի ժամից յետոյ վերադառնում է, ճանաչում է բօստանքեանդցուն, որուն տանը հաց էր կերել ժամանակին, պատւիրում է նրան վար դրնել, իսկ միւս երեքին դուրս հանելով՝ չանձնում է խուժանի դատաստանին, որոնց մի ակնթարթում սսլանում են: Ապա բէկն իր մօտ է կանչում ոէս Սարգիսին, չետոյ միւս երիտասարդին ու իրենց չէյիին եւ յայտնում է իր միտքը, որ բօստանքեանդցին պիտի իր հաւատը փոխէ, մահմետական դառնայ, որպէսզի կարելի լինի կատաղած խուժանի բարկութիւնից փրկել:

Հայ յեղափոխականը, խոչոր անպատուութիւն համարելով հաւատափոխութիւնը, քաջաբար քրննադատում է նրանց կրօնն ու սովորութիւնները, պարզում է իր ժողովրդի ցաւն ու կարիքները եւ իր երդումը՝ հաւատարիմ մնալ իր հաւատքին մին-

չեւ վերջին շունչը : Բէկի եւ շէյխի համոզումներն ի գուր են անցնում : Տղան անդրդւելի է մնում եւ միաժամանակ քննադատում , պախարակում մահմեդական կրօնը :

Ռէս Սարգիսը ոչինչ չէր խօսում : Նա միայն արտասւալի աչքերով վկայ էր լինում այդ բոլորին : Զնայած նրա հոգին տակն ու վրայ էր լինում , բայց անկարող էր միջամտել :

Սուր խօսքերից եւ քննադատութիւններից յետոյ , շէյխը տղային դուրս է հանում եւ չանձնում խուժանին : Տղան անվահերաբար իր դաշոյնն է հանում , ընկնում է այդ վախկոտ արարածների մէջ եւ վերջապէս տեսնելով որ չեն կարողանում մօտենալ իրեն , բոլորն էլ հեռու են փախչում , դառնում է դէպի շէյխն ու ասում .—

«Ե՛յ , կատղած շէյխ , տեսար որ քիւրդի զէնքը չի կարող մեռցնել հայ Փիղայուն... ահաւասիկ ես ինքս իմ ձեռքով վերջ կը դնեմ կեանքիս»...

Եւ դաշոյնի մի հարւածով քաջարի հայ պատանին փրկեց ազգի , յեղափոխութեան եւ իր պատիւը :

Այդ նոյն ժամանակ , բերդից մի խումբ քիւրդ կանայք են վերադառնում , որոնք արդէն լսած են լինում հայ Փիղայիների քաջագործութիւնը , իրենց ամուսինների տմարդութիւնը , որոնց հիման վրայ անմիջապէս երգ են չօրինում ու երգում—

Առաքել կազի կըր , Մուշե՛ղ , պրայէ մօ

Մէրկէլի չէյ բըխա պըպա...

Նաւէ մօ պըզա կեդրօնա-մաւըն

Ջան Սերոբ փաչա բնամուսա...

Լէխա՛ Կարօ, Լէխա՛ Մուշեղ Ջան...

Լէխա՛ լամուկէ կորմանջան...

(Առաքելն կանչեց Մուշե՛ղ, իմ եղբայր,

Կտրիճ շարժիր դուն այս կուի վայր.

Անունն այս կուին երբ կենտրոն հասնի

Սերոբ փաշան պատուովն մեր հրճւի...

Ձա՛րկ Կարօ, զա՛րկ Մուշեղ-Ջան,

Ձա՛րկ քիւրդի լամուկներին)...

Շէյխն չանդիմանեց քիւրդ կանանց եւ պատւիրեց նրանց անյապաղ հեռանալ: Նրանք հեռացան, բայց իրենց կրծքի տակ մի տաքուկ անկիւն պահեցին՝ հայ կտրիճ ֆիդայիների համար:

Այսպէս վերջացաւ Քաթաւինի եւ Աւերակ ջրաղացի յաջորդական, անընդհատ կռիւները, որոնց ընթացքում աջնքան տոկունութիւն, ոգեւորութիւն եւ քաջութիւն ցուցադրեց հայ յեղափոխականը: Խմբի միւս ցրւած անդամները, թւով երեսուն հոգի, օգոստոսի 6-ին միանում են Քաւաների մէջ, ապա նորից իրենց ճամբան շարունակելով՝ դէպի Բաղէչ են ուղեւորւում:

Ճանապարհին մի քանի աննշան ընդհարումներ ունենալուց չետոյ, նրանք վերջապէս հասնում են Սողորդ՝ Սերոբ փաշայի գիւղը:

ԲԱՅՇԷՆԻ
ԿՈՒԻՒՐՆԻ

Բաղէչի շրջանում Աղ-
բիւրն իր մի խումբ ըն-
կերներով կառավարու-
թեան անհանգստութիւն

էր սլատճառում : Նոր կուսակալը Պօլսից գալու ժա-
մանակ հրահանգ էր ստացել այս յեղափոխականին
կենդանի կամ մեռած ձեռք ձգել : Այդ պատէրը
կենտրոնից՝ կարեւոր էր գաւառական պաշտօնեայի
համար եւ նրա չաջող ելքից էր կախած իր ապա-
դան եւ ստանալիք շքանշանները : Այդ նպատակին
հասնելու համար նա մի քանի խորհրդակցական ժո-
վներ դումարեց մահմեդականներից եւ հայերից
բաղկացած եւ նրանցից էլ յանձնաժողով ընտրե-
լով՝ հրամայեց սլտտել գիւղերն ու ստորագրութիւն
հաւաքել գիւղացիներից , որ Աղբիւրին իրենց տնե-
րում չեն պահի եւ խսկոյն կառավարութեան ձեռքը
կը յանձնեն :

Գիւղացիները միայն խոստացան , բայց նրան-
ցից ամէն մէկը պատրաստ էր վտանգի ընդհին
պաշտպանել իր ազատութեան համար կուռղ մար-
տիկներին : Այդ միջոցն անյաջող անցաւ եւ նոր
կուսակալը որոշեց հին ձեւերին դիմել — կասկա-
ծելի մարդկանց ձերբակալել եւ ընդհարումներ ու-
նենալ՝ զինւած հայերի հետ : 98 թւականի հոկտեմ-
բեր 20-ին Աղբիւրն իր 16 ընկերներով ապաստա-
նում է Բաբէջն գիւղը , որ Բաղէչից կէս ժամ հեռա-
ւորութեան վրայ է գտնւում : Լուրն անմիջապէս
հասնում է կառավարութեան , մատնիչներն իրենց
վրայ դրած պարտականութիւնն հաւատարմու-
թեամբ են կատարում , եւ ահա գիւղերայ ժամի 12-

ին, մի ջոկատ զինւորներ յիշեալ գիւղը չորս կողմից շրջապատում են, պահանջելով յեղադիմական ներից՝ անձնատուր լինել:

Աղբիւրն առաջուց իմանալով այդ բոլորը, ընկերներով իր թագստոցից դուրս կը գայ եւ յարմարաւոր գիրքեր գրաւելով՝ կրակ կը տեղայ թշնամու գլխին:

— Տղե՛րք, կանչում է պաշտելի խմբապետը, կուեցէք եւ դիմացի քարերը բարձրացէք:

Հայդուկները քաջաբար դիմադրելով դէպի դիմացի բլուրն են բարձրանում եւ քիչ չետոյ, ոտքից վերաւոր մի ընկեր տալով, նրանք գրաւում են ապահով վայրերը եւ հերոսաբար դիմադրում կըրկնապատիկ աւելի թշնամուն: Այդ կռիւը տեւում է երկու ժամ: Ոստիկաններն անկարող են լինում իրագործել կառավարութեան հրամանը: Հրամանատարը վերադառնում է քաղաք՝ օգնական զօրք եւ թնդանօթներ բերելու:

— Ի՞նչպէս եղաւ, հարցնում է կուսակալը վերադարձող պաշտօնեային, պիտի բռնէ՞ք, խորտակէ՞ք այս անգամ, թէ ո՛չ:

— Կամ կը կոտորենք ամէնն ալ կամ ողջ կը բռնենք, այս անգամ ձեռքնուս չեն ազատիր, դուռոցաբար պատասխանում է հրամանատարը:

Մինչ այս, մինչ աչն, շրջակայ քիւրդ ցեղերն էլ չտապել էին օգնութեան՝ Սերոբ փաշային ձերբակալելու եւ կամ սպանելու: Այդ արշաւանքին մասնակցելը մեծ պատիւ կը բերէր նրանց, և կառավարութեան մօտ էլ պարզ երես կը լինէին: Վայրենի աղաղակներով, անկանոն շարքերով, ձիաւոր

եւ հետեւակ իրար խառնւած՝ նրանք շտապում են դէպի Բաբէջն եւ դեռ իրենց յարձակումները չսկըսած՝ ստիպւած են լինում չետ նահանջել, որովհետեւ մօսինի փրկարար զնդակները իրար յետեւից դիակներ էին խլում թշնամուց։ Այդ քիւրդ ցեղերն այն դերը կատարեցին, որ նրանք բլուրը պաշարած պահեցին մինչեւ երեկոյեան ժամի երկուքը, երբ եւ քաղաքից վրայ հասան թնդանօթները։

Կանոնաւոր զօրքի հրացանների ու թնդանօթների որոտը մեծ սարսափ տարածեց զիւղացիներէ մէջ։ Ռուժբերը որոտում էին։ չըջակալ ձորերն արձագանդ էին տալիս, միայն յեղափոխականներն էին սառնասրտօրէն ունկնդրում այդ բոլորին։

Երկու կողմից էլ կուռում էին օրհասական կերպով։ Յեղափոխականներն իրենց զնդակների հետ չատ մեծ խնամքով էին վարւում։ Մի քանի անգամ, թշնամու կողմից խիտ շարքերով, յարձակում եղաւ, բայց միշտ էլ յետ մղեցաւ։ Հազարապետը մի քանի տասնեակ զինւորի հրամայեց թնդանօթի արձակումից անմիջապէս չետոյ համազարկեր սկըսեն, զբաղեցնեն Ֆիդայիներին, որպէսզի հնարաւորութիւն լինի թնդանօթները լեցնելու։ Այդ փորձն էլ չի չաջողում, որովհետեւ Աղբիւր-Սերօրը մի քանի հոգի է զատում, որոնց պարտականութիւնը պիտի լինէր չարմարաւոր դիրքեր գրաւելով՝ միայն թնդանօթաձիգների վրայ հրացան պարպել, իսկ միւսները զօրքի եւ քիւրդերի հետ պիտի կուէին։ Այդ չաջողում է տղաներին, որովհետեւ առաջին փորձի արդիւնքն այն է լինում, որ թնդանօթաձիգների գլխաւորը դետին է տապալւում։ Զօրքե-

րի հրամանատարն . անել դրութեան մէջ է մնում : Նա կատաղում է եւ չգիտէ ի՞նչ անելը : Երբեմն հրամայում է զինւորներին մի մասին առաջ անցնել՝ երբեմն բոլորին եւ երբեմն էլ մի քանի մասի բաժանելով նրանց :

Սերոբ փաշան խրախուսում է տղաներին , հրամաններ է արձակում եւ ապա կռիւ մէջ նետում : Տղաներն էլ խանդավառութեամբ երգեր են հնչեցնում , թշնամու վերաբերեալ սրախօսութիւններ են անում , ապա քաջաբար , անվհատ կռիւը շարունակում : Ժամի վեցի մօտերը թշնամու գնդակներէց մէկը դիպչում է պուլանըխցի Սարգսի գլխին , որ անձայն իր հոգին աւանդում է՝ քնածի դիրքի մէջ լինելով : Կռիւ էն տաք ժամանակը ընկերներէց մէկը դառնալով Աղբիւրին յայտնում է՝

— Սարգիսը չգիտեմ քնա՞ւ , ի՞նչ եղաւ :

— Բան չկայ , պատասխանում է պաղարին խմբապետը , ան թող քնէ , դուք կուեցէք :

Կռիւն անընդհատ տեւում է մինչեւ երեկոյ : Թշնամու ուժեղ վերջին ջարձակումն էլ յետ է մղւում : Այդ բոլորից յետոյ վճռում է ամենայն զգուշութեամբ բլրից իջնել եւ անհետանալ : Որոշում է մի կողմով իջնել , որ երբ թշնամին հանդիպի , կարողանան դիրքեր գրաւել եւ կռիւը շարունակել : Մութը վրայ է հասնում : Հայդուկներէց միայն մի քանի հոգի վերջին գնդակներն արձակում են : Շըրջակայքում ո՛չ մի շարժում չկար : Անշուշտ , ամբողջ խումբն իրենց երկու վիրաւոր ընկերներին վերցնելով իջնում են բլուրից եւ յաջողութեամբ խուսափում թշնամուց :

Թշնամին ունեցել էր բազմաթիւ վիրաւորներ եւ երեսունի չափ կորուստ : Կառավարութիւնը աւելի եւս մտատանջութեան մէջ էր : Այս յաջողակ դէպքն էլ չէր կարողացած օգտագործել : Մահմեդական ժողովուրդն անպատմելի վախի մէջ էր : Սերոր փաշայի եւ իր ընկերների ուրաւականը միշտ նըրանց աչքի առաջ էր : Չկարողանալով այլ կերպ պատժել հայդուկներին, ամբոխը կուի օրը կատաղում է, յարձակում է գործում հաշերի խանութների վրայ՝ թալանելու եւ կոտորելու նպատակով, բայց, հանդիպելով երիտասարդութեան գիտակից եւ կազմակերպւած մասի կողմից դիմադրութեան՝ աւելի առաջ չի գնում : Այդ դէպքի ժամանակ էլ Թշնամին կ'ունենայ երկու սպանւած եւ մօտ երեսուն վիրաւոր :

Բարչէնի կռիւը խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ թէ՛ մահմեդականների եւ թէ՛ մանաւանդ հայերի վրայ, որոնց մէջ տիրեց եռանդ ու ոգեւորութիւն, կազմակերպութեան շարքերը խտացան եւ մարտնչողների թիւն օր ըստ օրէ աւելացաւ :

99 թւականն է : Ապրիլ 25-ը յիշատակելի կը մընայ Տարօնի ինքնապաշտպանութեան պատմու-

թեան մէջ : Այդ օրը Դաշնակցական գործիչներից Գուրգէնը իր եօթ ընկերներով Դաշտ է իջնում գիւղացիներին այցելելու եւ կազմակերպական գործով զբաղւելու : Շրջագայելուց յետոյ՝ նա հասնում է Յրօնք գիւղը, որ Մուշից երեք ժամ հեռաւորու-

Թեան վրայ է գտնուում եւ հայաշատ կենտրոն է : Լրտեսներն անմիջապէս իմաց են տալիս Բաղէչ եւ Մուշ՝ կառավարութեան ներկայացուցիչներին, որոնք երկար ժամանակէ ի վեր էր որ փնտռում էին այդ անհանգիստ տարրերին : Իտարէի ժողովի անդամ յայտնի ցեղապետ եւ արիւնոուշտ Դալիֆ-է-Փէնդին ու հեծելազօրքի հրամանատար Ալայի պէյը հրաման են ստանում շրջապատել գիւղը ու Զան-Փիղայիներին ձերբակալել կամ ոչնչացնել : Հրամանը բարձրից էր եւ պէտք էր ճշտութեամբ կատարել այն : Յիսուն ձիաւոր զինւորներ բաւական չէին արշաւանքը սկսելու, պէտք էր աւելի օգնական ու ժեր խնդրել, եւ ահա յատուկ մարդ են ուղարկում Մուշ՝ կառավարչի մօտ, եւ մի քանի հարիւր մարդ են խնդրում, որ անմիջապէս ուղարկւում է :

Դալիֆ էֆէնդին էլ շրջակայ բոլոր քիւրդ ցեղապետներին յայտնում է՝ որ շտապեն յեղափոխականներին ջարդելու, որ կառավարութիւնը նւէրներ է խոստացել, եւ ահա մի քանի հազար բաշիրօղուքներ շրջապատում են գիւղը :

Օրը կիւրակի էր : Հրամանատարն իր մօտ է կանչում գիւղի ոէս Սլօին ու պահանջում է. «Ջան-Փիղայի կայ հոս. Բաղէչէն ուղղակի եկած ենք, ցոյց տուր անոնց պահաւած տեղը, թէ ոչ հիմա գիւղը կը վառենք» : Տանուտէրը յայտնում է որ այդ բոլորը սուտ է, որ գիւղում օտարական մարդ չկայ եւ ամէն կերպ աշխատում է չետ դարձնել նրանց՝ բաց անօգուտ : Իսկոյն հրաման է արձակւում չարչարել գիւղացիներին, տանջանքների ու ծեծի ենթարկել, մինչեւ նրանցից մէկը ճարահատեալ՝ մա-

բազի տեղն է ցոյց տալիս, ուր պահւած է լինում Գուրգէնն իր ընկերներով:

Մարազը շրջապատում են: Տղաները մատնելւած են: Դուրս ելնել ազատւել չի լինի՝ այդքան բազմութեան միջից: Պէտք էր ուրեմն, չամառօրէն կռիւ մղել եւ մինչեւ երեկոյ զբաղեցնել թշնամուն: Հրամանատարն ու Դալիֆ-էֆէնդին մի ժամ բանակ ցութիւններ են վարում՝ խոստանալով ազատութիւն եւ ընծաներ: Բայց հայ յեղափոխականները կտրականապէս մերժում են, մահը նախապատիւ հա մարելով՝ քան անձնատուր լինելը:

Սկսում է կռիւը: Գուրգէնի հետ էին չայտնի հայդուկներ՝ Ռուբէն, Տիգրան, Վարդան, Կրպօ, Նշան եւ Փարսահտան, որոնք վճռել էին դիմադրել միասին: Գնդակների տարափը կը տեղար: Այդ ժամանակ Գուրգէնը պատւիրում է երգ սկսել եւ ցնծութեամբ մահը դիմաւորել: Հրացանների որոտի հետ միաժամանակ լսում են—

«Կուեցէ՛ք տղերք, կուեցէ՛ք քաջ-քաջ,
Անվեհեր կանգնած քեւամու առաջ»...

Տղաները մարազի դռնից կուել չէին կարող, որովհետեւ դէմ յանդիման բազմաթիւ հրացանաւորներ էին սպասում. երգիքով էլ կրակ տալ անիմաստ էր, որովհետեւ թշնամին չէր համարձակում մօտենալ: Այդ պատճառով էլ որոշում է չետելի մասից պատը փորել եւ այնտեղից կուել: Փորւածքն արդէն պատրաստ է լինում, երբ եւ տղաները նկատում են որ դիմացի կտուրի վրայ նստած Դալիֆ-էֆէնդին դիտում է կռիւը: Մի գնդակը բաւական է լի-

նուժ՝ նրա կեանքին վերջ տալու: Քիւրդերն ու զինւորներն իսկոյն շտապում են դէպի ալդ անցքը, որի չորս կողմն սկսում է անհաւասար կռիւր: Այդ ժամանակ չորս զինւոր եւ չորս քիւրդ են սպանւում, որոնց մէջ եւ հազարապետ Հասան բէյը: Թշնամին յուսահատւում է: Երեկոն էլ մօտենում է եւ յեղափոխականները կարող են խուսափել, եթէ ըրպէ առաջ հաշիւը չվերջացնեն: Հրամանատարն հրամայում է մարազը կրակել և մօտակայ խարդոս գիւղից քարիւղ բերելով՝ կրակ են տալիս հերոսների բնակավայրը: Նրանք չեն յուսահատւում: Վճռում են խմբովին դուրս թռնել եւ մի ջաջող յարձակումով յետ մղել թշնամուն, ապա դուրս գալ ազատ դաշտը: Այդ նպատակով չորս հոգի դուրս են թռնում, բայց բոլորն էլ նահատակւում են տեղն ու տեղը: Երկրորդ խումբը՝ խուրչուղն ու Տիգրանը, կարողանում են դուրս ելնել, երեք հոգու էլ սպանել, բայց բազմաթիւ արձակած գնդակներից զոհ գնալով՝ ընկնում են իրենց ընկերների դիակների մօտ:

Քիչ չետոյ, Գուրգէնն ու Մկրտն են դուրս թռնում, անդադար հրացան արձակելով՝ աջ ու ձախ:

Նրանք ե՛ւ կրակում էին ե՛ւ ոգեւորւած իրենց երգը երգում.

«Մնաք բարեաւ սուր, հրացան,
Մնաք բարեաւ ընկերներ»...

Այդ երկուսին յաջողւում է չլիթ ձգել թշնամու շարքերի մէջ:

Այդ երգը, նահատակութեան այդ մեղեդին, ինչպէս բնորոշել է Հրայրը, այնքան ազդեց Ալայի

սլէյի վրայ, որ հրաման տւեց զինւորներին. «Աստուած սիրողը թող մի բոպէ դադար տայ գնդակներին»:

Նրանց յաջողութեամբ է ճեղքել թշնամու շղթան: Գուրգէնը կէս ժամուայ ճանապարհ կտրեց, բայց հեծեալները յետեւից հասան: Նա վտանգի մէջ էր: Փամփուլտներն հատել էին եւ նա, որպէսզի հրացանը թշնամու ձեռքը չընկնի, զարկում է քարին, փչրում է աչն, ու անխռով սպասում է մահւան՝ արդէն վիրաւորւած: Թշնամին հեռից գնդակներով զարնում է եւ քաջարի հայդուկն անկենդան մայր հողի գիրկն է ընկնում:

Մկրօն էլ անասելի քաջութեամբ կուելով, հասնում է մինչեւ Մեղրազետի եզերքը, բայց հանդիպելով օգնութեան փութացող քիւրդերի խմբակին, նրանց հետ էլ կուի կը բռնւի ու վիրաւոր կ'ընկնի:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում Մկրօյի մահը Հրայրը — «Հայդուկներէն Մկրտիչը թշնամույ սլարիսպը ճեղքելով անցաւ, կուեցաւ անօրինակ քաջութեամբ մինչեւ Մեղրազետի ափերը, հոն փամփուլտները հատնելէ յետոյ, վիրաւոր ընկաւ, ծնկներին վրայ եկած, դաշոյնը ձեռին կը սպառնար մահ, եւ ոչ ոք չէր համարձակեր մօտենալ աչդ ու ժասպառին. ժպիտը երեսին կը խնդար թշնամույ վատհոգիութեան ու թուլութեան վրայ: Հեռից ստացաւ նորէն վէրքեր եւ ինկա՛ւ: Մկրտիչը ներկեց իր արիւնով Մեղրազետի ջրերը»...

Հայդուկներից մէկն էլ մարագում վիրաւորւած լինելով եւ չկարողանալով դուրս ելնել՝ ծխա-

մահ է լինում :

Բոլոր նահատակների գլուխը կտրելով տանում են Մուշ, ուր ամսի 26-ին, առաւօտից մինչեւ երեկոյ, արեւի տակ, կառավարութեան շէնքի մօտ, գետնի վրայ փռւած են մնում : Երեկոյեան դէմ, յայտնում են Առաջնորդարան, որ քահանայ ուղարկեն՝ կրօնական արարողութիւն կատարելու համար : Հայերից եւ ոչ ոք չի մօտենում կառավարութեան շէնքին՝ իբրեւ բողոքի նշան : Ոստիկանների հսկողութեան տակ մի քանի մշակներ գլուխները առնելով, միայն մի քահանայի ուղեկցութեամբ, թաղում են քաղաքի արեւելահարաւ մասում գտնււած գերեզմանոցում, որ գտնւում է Ս. Մարիանէ եկեղեցու դիմաց :

Այդպէս են ընկնում մի բուն քաջեր :

ՊԱՂՐ-ԴԱՂԻ
ԿՈՒԻԻԸ

99 Թւականի յունիս ամիսն է : Զինակիր խումբը, 18 հոգուց բաղկացած, Պարսկաստանից

Խանասորայ վրայով երկիր պիտի մտնէր : Ահագին դժւարութիւններ յաղթահարելով խումբն հասնում է Խանասորայ պատմական դաշտի մօտ, ուր և հանդիպում է քրդերի, որոնք կարծելով թէ՝ 97 թւի տարեդարձը պիտի լինի, իսկոյն հաւաճւում են ձգտում շրջականերն ու դէպի Վան ձիաւոր ուղարկում՝ կառավարութեան իմաց տալու : Այդտեղ Փիղայիները քաջաբար դիմադրում են, Շարաֆի մարդկանցից վաթսուն, Դապախ խանի մարդկանցից 18 հոգի են սպանում եւ ապա օգտւելով գիշերւայ մը-

Թուլթիւնից՝ անցնում են Պաղը-Դաղ, ուր եւ չըջապատւում են կանոնաւոր զինւորներով ու բաշխօղուկներով :

Գիշերւայ ժամի 1-ն է : Ընկերներից երկուսը, որոնք ջրի էին գնացել, լսում են շան հաչոց եւ այդ մասին տեղեկացնում են միւսներին : Շուտով իմացւում է որ մօտակայքում քրդերի վրաններ կան, եւ որպէսզի աննկատելի մնան եւ ճանապարհը շարունակեն՝ քիչ հանգստանալուց յետոյ, վճռում են մօտակայ բլուրը բարձրանալ : Այդ բլուրը նկատում է մի քիւրդ, որ վախից Թազնւում է մի քարի ետեւ : Քիւրդի ներկայութիւնը գաղտնի չէր մնացել եւ հայդուկներից, բայց նրան հրացանազարկ անելն հաւասար կը լինէր կռիւի յայտարարութեան : Այդ պատճառով աշխատում են նրան ձերբակալել, բայց ապարդիւն : Քիւրդը կարողանում է ազատւել եւ իմաց տալ իւրայիններին : Շուտով վրայ են հասնում 25 ձիաւոր, որոնց հետ կռիւ են բռնում տղաները : Իրենց դիրքն անյարմար լինելով որոշում են բարձրանալ Պաղը-Դաղ : Չորս հոգի առաջուց բարձրանալով դիրք են բռնում եւ ապա չետ մղում Թշնամուն՝ հնարաւորութիւն տալով միւս ընկերներին ապահով դիրքեր գրաւելու : Մի քանի ժամից չետոյ վրայ են հասնում մի քանի հարիւր քիւրդեր, որոնց երեւալով կռիւն աւելի կատաղի բնոյթ է կրում : Բազմաթիւ քարերի ետեւ Թազնւած, մօսին հրացանները գրկած հաչ չեղափոխականները թոյլ չեն տալիս մի քայլ առաջ անցնելու՝ վատթար թըշնամուն : Երկու համարձակ ընկերներ, իրենց դիրքերից դուրս թռնելով, յարձակւում են քիւրդերի

վրայ, բայց սպանւում են՝ իրենց անզգուշութեան պատճառով: Դրանցից կուռուբաշցի Կարապետը, սրտից զարնւելով, իսկոյն հոգին աւանդում է, իսկ սպակերտցի Սիմոնը՝ ճակատից մահացու վէրք է ստանում:

Մութը վրայ է հասնում: Պէտք էր օգտւել հանգամանքից ու հեռանալ: Վիրաւոր Սիմոնը չար-չարանքների եւ գալարումների ճանկերումն է: Նա աղաչում է ընկերներին իրեն սպանել, բայց ոչ ոք յանձն չի առնում: Ի՞նչ ոճրագործութիւն, ի՞նչ այլանդակութիւն՝ սպանել մօտիկ եւ սիրելի ընկերոջը, որի հետ տարիներով ապրել, կուել, լացել ու խնդացել ես: Բայց չէ՞ որ եթէ քիւրդերի ձեռքն ընկնի, աւելի անխիղճ պիտի վարւէին, մահն աւելի պիտի յետաձգէին ու երկարացնէին...

Կարճ խորհրդածութիւնից յետոյ, նրանք վրձնում են կատարել իրենց տխուր եւ դժւարին պարտքը... մի աւելորդ գնդակով վերջ տալով Սիմոնի կեանքին...

Այդ բոլորից յետոյ նրանք ճանապարհ են ընկնում, բայց քիչ քայլելուց յետոյ, քարերի ետեւ թագնւած քիւրդերը հրացան են պարպում և վիրաւորում մի այլ ընկերոջ: Տղաները չեն պատասխանում: Նրանք կապում են վէրքը եւ շարունակում իրենց ճանապարհը: Դեռ չհասած Վէնիսի Հաշու ձորին, նրանք նորից չրջապատւում են բազմաթիւ քրդերով ու մի վաշտ էլ կանոնաւոր զինւորներով: Հինգ ժամ տեւում է այդ կռիւը: Յեղափոխականները դիմադրում են կատաղաբար՝ ո՛չ մի վիրաւոր չտալով: Նոյնիսկ վիրաւոր ընկերն էլ է մասնակ-

ցում կուին՝ կարծես աւելի ոգեւորւելով եւ առողջանալով : Թշնամին բազմաթիւ վիրաւորներ կ'ունենայ եւ հնարաւորութիւն չի ունենայ հետապնդելու հայդուկներին, որոնք օգտւելով մութից՝ գէնքերը վերցրած, առաջ են սլանում՝ իրենց հետքերը կորցնելով :

99 Թւի հոկտեմբեր 25-ն

Կէլիէ-ԳոնիՋԱՆԻ

էր :

Կոնիէ

Բաղէշի Ալայ-պէկը,

Գուրգէնի նահատակու-

թեան ոճրամիտ հեղինակը, 500 զինւորի գլուխ անցած լուր է տարածում, որ ինքը Մօթկնայ քիւրդ ցեղապետների վրայ պիտի արշաւէ՝ նրանց պատժելու համար : Նա չէր մոռացել նաեւ հրաւէր կարդալ պալաքցի, խիանցի եւ այլ քիւրդ աշիրաթների, որոնք 1500 հոգու գլուխ անցած, խոյթ գաւառակի վրայով, գիշեր ժամանակ, աննկատելի կերպով կը գան եւ Կէլիէ-Գուզան գիւղը կը շրջապատեն :

Սեւ դաւաճանութիւնն իր նպատակին հասած էր :

Գէղաչէնցի Աւօն թունաւորել էր Աղբիւր-Սերորին, եւ հսկան, որից կառավարութիւնն էր դուրս, իր 12 ընկերներով Կէլիէ-Գուզան էր ապաստանել՝ վերջին օրերն անցկացնելու :

Շուտով վրայ կը հասնի Ալայ-պէկը, ապա Բըշարի խալիլ-աղան՝ իրենց օգնական ուժերով :

Դրութիւնը վճռական էր : Սերորը հիւանդ էր, թուլացած եւ անկարող շարժւելու : Ընկերները՝ վշտաբեկ էին և միայն մտահոգւած իրենց սիրելի

խմբապետի կեանքն ազատելու խնդրով :

Իրենց պաշարելը լուր են տալիս Սերոբին , որը հրամայում է իրեն դուրս հանել , դէպի դիրքերը տանել , որովհետեւ կամենում է վերջին անգամ չափւել թշնամիների հետ :

Նա , իր վերջին հրամանով , խումբը երեք մասի է բաժանում , ապա պատւիրում է տղաներին՝ իր մասին չմտածել , այլ ամէն կերպ աշխատել՝ խուսափելու համար :

Մի քանի ընկերներ , Սերոբի թեւերը մտած , հազիւ կարողանում են նրան դուրս հանել :

Նա խնդրում է իր զինակիցներից , որ իրեն տեղաւորեն դիրքի մօտ գտնւած քարի չետելը— «Դրէք զիս սա քարին առաջ , իմ վերջին օրն է եւ ջանացէք դուք գէթ ձեր կեանքը ազատել . մնաք բարով»... :

Սկսում է հրացանաձգութիւնը : Հայդուկները կատաղած եւ վրէժխնդրութեամբ լեցւած , կրակ են տեղում թշնամու գլխին : Տաք եւ անհաւասար կռիւ էր , որի ժամանակ մի բոլոն հայդուկներ եւ վիրաւորւած առիւծը դիմադրում էին կանխօրօք յարմարաւոր դիրքեր գրաւած թշնամուն :

Ութ ժամ անընդհատ այդ կռիւը կը տեւէ , որի ընթացքում՝ տղաները մեծ կորուստ են պատճառում եւ միայն Աղբիւրի խնդրի համաձայն՝ հեռանալու մասին են մտածում :

Սերոբն ուժասպառ էր : Թոյնը զօրաւոր կերպով ներգործել էր նրա վրայ եւ նա անկարող էր հրացանը շարժել :

Երբ նա զգաց , որ հրացանն իր ձեռքից ընկնում է , նա մի խոր ա՛խ քաշեց եւ ընկաւ :

Իր կիներ, քաջասիրտ եւ հաւատարիմ Սօսին, վերցնում է հայդուկի հրացանն ու շարունակում պաշտպանել դիրքը եւ ամուսնու դիակը :

Կատաղած քիւրդերն ու թիւրքերը գրոհ են տալիս, շրջապատում դիրքերն ու վերջին համազարկով՝ չաղթանակը ձեռք բերում :

Նրանց ուրախութեան չափ ու սահման չկար :

Նրանք կտրում են Սերոբի գլուխը եւ Սօսիի հետ միասին փոխադրում Մուշ, Բաղէշ՝ ցուցադրելու իրենց քաջագործութիւնը :

Այդ կուէի մէջ նահատակւում են Աղբիւրի երկու եղբայրները՝ Մխէն եւ Զաքէն եւ իր 12 տարեկան զաւակը՝ Յակոբ անունով : Կուէի մէջ հերոսաբար ընկնում են նաեւ Կէլիէ-Գուզանի Քաջ անունով քահանան եւ ինը հայդուկներ : Միայն չորս հայդուկ, խիզախաբար չարձակւում գործելով թըշնամու վրայ, կարողանում են ճեղքել շղթան ու անյետանալ՝ ապագայում վրէժխնդիր լինելու համար :

ԽԱՍՏՈՒՐԻ

ԿՈՒԻԵԼ

99 թւի հոկտեմբեր 26-ն է : Զինակիր խումբը, բաղկացած մի քանի տասնեակներից, Բագրեւանդի (Ալաշկերտ) Խաստուր գիւղի մօտ կանգ է առնում մի փոքր հանգստանալու համար : Նրանք անկարող էին ժամանակին հասնել որոշւած դիրքերին, որովհետեւ 4-5 ժամւայ ճանապարհ կար, և յոգնած ու դադրած, մի քանի օր նեղութիւններ քաշած հայդուկները չէին կարող արագ քայլել : Պաղ էր և բուրն էլ մրսում էին : Պեխերնին ամբողջովին սառույց

էր կտրել եւ լսելով վալադներին, որ մօտակայում յարմարաւոր դիրքեր չկան, որոշում են դաշտում մնալ, մի քիչ հանգստանալ եւ ապա ճանապարհ ընկնել:

— Գիւղ մտնենք, ասաց խաստուրցի Ղուկասը, ե քանի որ անունս Փիղայի է՝ տունս էլ, տեղս էլ, մալ ու մուքս էլ թող այս հրացանիս դուրպան լինեն: Ընկերներ, չուշանանք, ասողերը շուտով երկընքում կ'աներեւոյթանան, արշալոյսը հեռու չէ: Շուրջերնիս խորին լուսթիւն է տիրում: Ինչո՞ւ ենք այսպիսի պաղի ժամանակ՝ սառը գետնի վրայ տաւածւել: Սկսում ենք պաղել, վեր կացէք գնանք մեր տուն:

— Գիւղ մտնել, բայց...

— Էլ ի՞նչ բայց, ընդհատեց Ղուկասը, բայց երի ժամանակն անցել է, գոնէ մի ժամ կը հանգստանանք ու չենք պաղի, պէխերիցս սառցի կտորներ են կախւել...

Ոչ ոք տեղից չէր շարժւում:

— Վեր կացէ՛ք, գնանք, կրկնեց Ղուկասն ու դէպի գիւղ վազեց:

— Գիւղը մտնենք, կրկնեցին վալադները, ամենայրմար գիւղն է, եթէ կուի բռնւելու լինինք, գոնէ մի քիչ հանգստացած կը լինինք եւ պաղած չենք լինի, իսկ եթէ ոչինչ չպատահի՝ աւելի լաւ: Երեկոյեան դէմ բոլորովին թարմացած՝ ճանապարհներս կը շարունակենք:

— Աւելի լաւ է դաշտում մնանք, քան գիւղ մտնենք. եթէ ընդհարում ունեցանք այստեղ, գոնէ մենք կը տուժենք միայնակ, իսկ եթէ գիւղում բան

պատահեց՝ դիւղացիք էլ կարող են վնասուել, ասացին շատերն ու պառկեցին գետնի վրայ:

Տղաներն այսպէս հատ ու կտոր խօսակցութեան մէջ էին, երբ Ղուկասը վերադարձաւ գիւղից ու ժպտադէմ դիմեց նրանց ասելով. «Ամէն ինչ պատրաստ է, գիւղում ո՛չ քիւրդ կայ եւ ո՛չ էլ ասկեար, շուտով եկէք գնանք»:

Վալադներն առաջ անցան, իսկ խումբը կամացուկ քայլերով հետեւեց նրանց: Մի քիչ յետոյ զինակիր խումբը գիւղը մտաւ եւ ուղիղ դէպի Ուստիկ վարժապետի գոմը գնաց: Հաջողակները տեղաւորեցան յարգի, խոտի վրայ, ոտները մեկնեցին եւ հանգստանալու պատրաստութիւն կը տեսնէին, երբ վարժապետը ներս մտաւ եւ նրանց բարի գալուստ մաղթեց— «Շատ ուրախ եմ, որ ձեզ իմ յարկիս տակն եմ տեսնում: Անհոգ եղէք, յոյս ունիմ, որ մեզ ո՛չ մի վտանգ չի սպառնայ: Իսկ հակառակ դէպքում թող իմ արինս էլ մեր սրբազան դատին նւիրական լինի եւ մեր նահատակ զինակների վրայ հիմնապնդւի մեր եւ մեր սերունդի փրկութիւնը, ազատութիւնը»:

Մի քանի ժամ քնանալուց յետոյ, առաւօտեան ժամի 10-ի մօտերը նրանք վեր կացան, լացեցան եւ իրենց գործերով սկսան զբաղուել — մէկը հրացանն էր սրբում, միւսը՝ չարուխի կապերն էր ամրացնում, իսկ երրորդը՝ թութունը հանելով գլանիկ էր պատրաստում: Խաչիկը մինչ այդ աչալուրջ կերպով հսկում էր, ներս ու դուրս էր անում եւ միշտ էլ ապահով լուրեր էր հասցնում:

Քիչ յետոյ դրան չէմքին մի կին երեւաց, յայտ

նեց զինւորներ ի երեւալն ու «պատրաստ եղէք» առնելով հեռացաւ :

Մատնութիւնն իր գործն էր տեսել եւ դեռ տըղաների քնած ժամանակ լուր էին տւել կառավարութեան, եւ ահա հարիւր հոգի ասկեաներ վրայ էին հասել ջարդ ու փշուր անելու, բայց տեղեկանալով որ Փիղապիները մի քանի հոգի չեն, այլ մի քանի տասնեակ, չէին համարձակւել մօտենալ, այլ մարդ էին ուղարկել շրջակաները՝ քիւրդ աշիրաթներ ի եւ համիդիէ գնդերի մէջ հաւար ձգելու, իսկ Ղարա-Քիլիսայից էլ թնդանօթ բերել տալու :

Տղաներն իմանալով այդ՝ իսկոյն պատրաստութիւններ են տեսնում. տիրում է մի առանձին ոգեւորութիւն՝ հանգստից յետոյ սպասում էին մի փառաւոր յաղթանակի :

Խմբադետն հրացանը ձախ ձեռքն առաւ, իսկ աջով բռնեց խէնջալը, որ նշանակում է թէ՛ ցանկութիւն ունի խօսելու : Բոլորն էլ լռեցին :

— Ընկերներ՛ր, Փիղապիներ, ահա վճռական րոպէն, յիշեցէ՛ք ձեր կոչումը : Թշնամին իրաւի բազմաթիւ է, բայց չոյս ունիմ չէք ընկճւի նրանց գնդակների տարափի տակ : Վրէ՛ժ, ընկերներ, վրէ՛ժ՝ մեր սուրբ ու ամայացած հայրենիքի, վրէ՛ժ՝ անպատուած քոյրերի, մայրերի ու սրբապղծւած նւիրական վաչրերի... Տղերք ջան, ըստրուկ ենք ծնւել, բայց ստրուկ մնում են միայն նւիրանք, որոնք կամենում են ստրուկ լինել : Մենք յեղափոխականներ ենք, թանկ ծախենք մեր կեանքը : Ընկերներ՛ր, կուենք միասին, ապրինք միասին եւ մեռնինք միասին»...

— Կեցցէ՛ք չեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ք մեր խըմբապետը, որոտացին հայդուկներն ու իրենց ուխտը կատարեցին. «Երդուամ ենք յանուն Դաշնակցութեան եւ յանուն Փիղաչիի մեծ կոչման, կուեւ մինչեւ մեր վերջին շունչը, թող մեր մահը վրէժի նոր ուխտ լինի մեզնից յետոյ եկող խմբերին»:

Ասկեարները չըջապատել էին գոմը: Շատերը նրանցից դիրք էին բռնել 30-40 քայլ հեռաւորութեան վրայ գտնւած տներում:

Յանկարծ, կտուրն ի վար 3-400 գնդակ արձակեց թշնամու կողմից:

Կռին սկսեց: Հայդուկներն «ուռա» կանչելով դէպի դուրս համազարկ տւին: Գոմը մթնեց: Այդ ժամանակ առաջին տասնեակը, որ առաջուց դուրս էր եկել գոմից՝ զինւորական խորհրդի միաձայն վճռի համաձայն եւ շարւել էր պատի մօտ՝ թըշնամուց աննկատելի իր կատաղի, չանդուզն յարձակումները սկսեց: Զօրքն ու քիւրդերը այդ անակընկըսել էր ճեմարանի չորս պատերի մէջ, Նահապետւիս գոմն ու կրակում առաջին տասնեակի վրայ: Այդ առիթից օգտուում են տղաներն ու իրար յետեւից դուրս թռնում մարագից ու դէպի հակառակորդները արշաւում: Հայդուկները դուրսն էին: Թշնամին առաջուց չըջապատել էր գիւղն ու գրաւել բոլոր կարևոր դիրքերը, այնպէս, որ շատ մեծ դժւարութիւն կար յառաջանալու դէպի մօտակայ բլուրը, ուր պէտք էր ապաստանել:

Կռին աստիճանաբար տաքանում էր: Յեղափոխականներն ուրախ զւարթ, երգ երգելով քշում էին թշնամուն: Քիւրդերի գլխաւորները սալաւաթ

էին կանչում՝ ոգեւորելու իրենց հետեւորդներին : Յուսահատութիւնը տիրել էր հակառակորդին : Նըրանց սպանւածների եւ վիրաւորների թիւը տասնեակներով կարելի էր հաշւել : Շատ տեղեր էլ կանոնաւոր զինւորները զէնքերը մի կողմ նետելով , աղաչում էին խնայել իրենց կեանքը՝ «Ալլահ աեգքընա , գմայըն պանա , օջաղընա տիււմիւրմ» ասելով :

Գոմի դռան մօտ , առաջին յարձակման ժամանակ , նահատակւել էր տասնապետ Գրիգորը , որի հրացանին ցանկանում էր տիրանալ Դարվիշ-աղան , որ խաստուր գիւղի տէրն էր , բայց նա՝ ճակատից հայդուկի գնդակ ընդունելով , գետին է գլորւում : Դարվիշի եղբայրը կամենում է ազատել իր հարազատի դիակը , բայց նա էլ փուռւմ է , իր եղբօր հետ դէպի յաւիտենականութիւնը միասին ճամբորդելու համար : Նոյն վիճակին են ենթարկւում եւ աղաչի երկու որդիները :

Թշնամին վհատւում է եւ կամաց-կամաց տեղի տալիս : խմբապետի հրամանի համաձայն , չորս տասնեակներն արչաւում են դէպի մօտակայ բլուրը , չաջողութեամբ անցնում են գետն ու երեք քառորդ ժամից նրանք կարողանում են տիրանալ այդ կարեւոր դիրքերին : խմբի մի մասն էլ գիւղում մընում է կռիւը շարունակելու համար : Թիւրք կանոնաւոր զինւորներն ու համիդիէները գրաւել էին աւելի չարմարաւոր եւ բարձր դիրքեր , որ բլրից հեռու էր մօտ հազար հինգ հարիւր քայլ :

Բլուրի մակարդակը քառորդ քառակուսի վերստաչափ էր եւ պէտք էր որ տղաները ցրւէին բազմաթիւ դիրքեր գրաւելու , որպէսզի Թշնամին չկարո-

ղանար յանկարծակիի բերել և պաշարման մէջ առնել:

Կռիւր հայդուկների կողմից պաշտպանողական բնոյթ էր կրում, որովհետեւ յարձակումով մօտենալ թւով աւելի շատ թշնամիները՝ գիտակցաբար դէպի մահ գնալ էր նշանակում: Արեւը կամաց-կամաց մնաս-բարովի էր պատրաստուում: Թշնամին բռնել էր արեւմտեան դիրքերը, այդ պատճառով էլ տղաների համար բաւականաչափ դժւար էր կուել եւ հրացան արձակել, որովհետեւ արեւի ճառագայթներն արգելք էին հանդիսանում:

Շատերը, նոյնիսկ հրացան չէին արձակում, այլ խողովակներ սրբելով էին զբաղւած: Այդ լուր-թիւնը թշնամուն ուժ ներշնչեց, որ իր վերջին ուժերն հաւաքելով դէպի դիրքերը բարձրացաւ: Երկու կողմից էլ նրանք վեր էին ելնում՝ շրջապատելու հայդուկներին: Երկու կողմից էլ չէին խնայում գնդակներն, ու զգում էին, որ ըոպէն վճռական է: Իսկոյն խմբապետն իր մօտ է կանչում սուլիչներով՝ տղաներին և պատւիրում է կռիւր շարունակել խէնչարներով եւ տասնոց ատրճանակներով, որոնք անընձան էին նման դէպքերում: Կատաղի կռիւ էր: Ոչ ոք յոյս ունէր թէ պիտի ապրէր, բոլորն էլ վերջին անգամ ժպտում էին մալր բնութեան: Յանկարծ լսւում է հրամանատարի խրոխտ ձայնը՝ «պառկել» եւ բոլորն էլ իսկոյն գետին են փուլում: Այժմ երկու կողմից բարձրացող թշնամիներն իրար դէմ էին կուում եւ շատ ուշ հասկացան «պառկելու» ռազմագիտական նշանակութիւնը: Տղաներն էլ իրենց պառկած տեղերից էին կրակ տալիս և աջ ու ձախ

Թշնամին գետին էր գլորւում : Ջարդը կատարեալ էր : Թշնամու սխալելը եւ հրամանատարի խելացի հրամանը՝ «պառկելը»՝ փրկեց շատերին : Թշնամին սարսափահար, առանց մնալու, համարեա գլորւելով բլուրն ի վար, մի աննկարագրելի, խելագար վազք սկսեց՝ ազատւելու Փիղայու գնդակներից : Տղաները երկու մասի բաժանւելով՝ սկսում են հալածել նրանց, մինչեւ որ խմբապետը, իրենց ճանապարհը շարունակելու համար, յետ է կանչում :

Բոլորն էլ ուրախութիւնից արտասւում էին իրար գրկախառնած եւ շրջապատած իրենց սիրելի հրամանատարին :

Այդ տեղից տղաները շտապում են աւելի բարձրը դիրքերը գրաւելու, որ ցորեկով հակառակորդի ձեռքումն էր, և ո'րպիսի ուրախութիւն, երբ այդ վայրերը գրաււած են լինում գիւղում մնացած հայ-ղուկներով :

Սրանք հրամանատարի օգնականի ղեկավարութեամբ կռիւ են մղում գիւղում եւ ցրելով թշնամուն՝ շտապում են բարձր դիրքերը գրաւելու :

Գիւղից վերադարձող եւ միւս հայղուկները գրկախառնւեցի՝ ու ուրախ, զւարթ երգ երգելով՝ պար բռնեցին՝ մէջ ընդ մէջ էլ կանչելով «կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը, կեցցեն խմբապետները» :

Նոր եկողները պատմեցին, որ այս սեւ մատնութեան գործը կատարել է խաստուրցի Յովսէփ անունով հայը :

Ձինւորները նախ քան Փիղայիւների հետ կռւելը՝ խէնչարով սպանում են իյաչիկ վարժապետին և ի'ր եղբօրը, որոնք համարձակւել էին տեղ տալ

«Ելտանգաւոր» մարդկանց : Մի երիտասարդ հայ օրիորդ աչքի էր ընկել իր քաջասրտութեամբ : Մինչ թշնամու շրջապատելը, հայ օրիորդը ջուր էր կըրում իր պատուի համար կռուող յեղափոխականներին եւ նախ քան կռիւը նա գոմի մէջն էր, երբ տղաները խնդրում են նրան՝ անմիջապէս թողնել եւ հեռանալ : Նա, այդ սրտոտ հերոսուհին, մերժում է նրանց առաջարկն ասելով. «Ո՛չ, ես պէտք է ձեզ հետ լինեմ, կամ ապրիլ ձեզ հետ, կամ ձեզ հետ մեռնիլ» : Այդ պատասխանից յետոյ՝ դժար է լինում նրան համոզել, եւ օրիորդն կռւի ամբողջ ընթացքում մնում է օգնելու հայդուկներին :

Երեկոցեան, կռւի ժամանակ, տղաների արձակած գնդակներից մէկը մտնում է զինւորների պատերազմական փոշի բերանն այն ժամանակ, երբ զինւորը փչելիս է լինում, որից փողահարը տեղն ու տեղը սպանւում է : Այդ դէպքը հիմք է ծառայում զանազան առասպելների եւ խօսակցութիւնների եւ պատմում են իրար մէջ, որ Փիդային գիշերը ցերեկւայ պէս պարզ տեսնում է :

Թշնամին շատ մեծ կորուստ էր տւել : Հաստատ աղբիւրներից քաղած են, որ 350-ի մօտ է, որոնց մէջ են Դարվիշ-աղան, իր եղբայրը, երկու որդիներն, երկու հատ շէյխ, Ալի փաշայի տղան, երեք հատ հազարապետ և շատ հարիւրապետներ ու պաշտօնեաներ :

Կռւին մասնակցում էին ութ հարիւր հոգի հետեւակ զօրք, երեք հարիւր հոգի կանոնաւոր հեծելազօրք եւ քրդական հինգ աշիրաթներ զարդիկ :

Նահատակւած յեղափոխականներն եղել են՝

չորս հատ տասնապետ՝ կեսարացի Միհրան, սի-
փանցի Դրիգոր, տիգրանակերտցի Հաճի, խնուցի
Պետո եւ մի օգնական՝ էրզրումցի Աւետիս։ Հաջ-
դուկներից նահատակուել էին տասը հատ, որոնցից
մէկը չիսուն տարեկան էր, երկուսը երեսունից ա-
ւելի, իսկ միւսները մինչեւ երեսուն, որոնցից հինգ
հոգին ծաղիկ հասակի մէջ էին դեռ՝ 22-23 տարե-
կան։ Այդ կռիւը բարոյական խոշոր ազդեցութիւն
է թողել քիւրդերի վրայ, որոնցից շատերն իրենց
աղայի դէմ բողոք էին բարձրացրել, ասելով. «Չա-
նըմ, նրանք ջան-Փիղաչի, զաչախ մարդ են, ինչո՞ւ
համար կռիւ առիթ էք տալիս։ Գալի՞ս են թէ գնում
են՝ մեր ի՞նչ գործն է։ Ո՛ւր ուզում են գնան, ինչ
ուզում են՝ անեն, չէ՞ որ մեզ չեն վնասում, ոչ մեր
մալն են տանում եւ ոչ էլ մեր մուլքը։ Դո՛ւրս ենք
գալիս կռուում հետները՝ մեր տունն են քանդում։
Լա՞ւ եղաւ, որ տներնիս քանդեցին, այսքան մարդ
ջարդեցին, իրենք էլ փառաւորապէս անցան իրենց
գործին գացին»։

ՍՊՂԱՆ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒՒԼԸ

Աղբիւրի մահից մի շա-
բաթ յետոյ, քրդերն ա-
ռիթ փնտռելով արշաւում
են Սասնոյ գիւղերի վը-
րայ՝ իբրեւ չգանձւած հարկերն հաւաքելու դիտա-
ւորութեամբ։ Չկար Սերոբ-փաշան եւ նրանք կար-
ծում էին թէ՝ դիմադրութեան չեն հանդիպի։

1899 թւականի նոյեմբեր 2-ն էր։ Պշարի տղայ
Խալիլ, երկու հարիւր հոգով չարձակուում է Տալ-
ւորիկի Սպղան գիւղի վրայ, ուր այդ ժամանակ

գտնուում էր Սերոբի կնքահայր հաչդուկ Մարգարը : Յարմար առիթն էր վրէժ լուծելու Սերոբի մահւան համար , եւ ետ մղելու աներես հակառակորդներին , որոնք հանգիստ չէին տալիս հաչ ժողովրդին :

Ուալիլը չըջապատում է գիւղը , ապա մի քանի ներկայացուցիչներ է ուղարկում գիւղի մեծամեծներին մօտ , պահանջելով , որ չգանձւած հարկերը յանձնեն , հակառակ դէպքում ամէն ինչ քար ու քանդ կ'անէ : Այդ պատճառով միայն մի քանի ժամ ժամանակ է տալիս : Գիւղացիները , սրտապնդւած հաչդուկ Մարգարի ներկայութիւնից եւ ունենալով մի քանի հատ էլ զինւած երիտասարդներ , մերժողական պատասխան են տալիս և յայտնում , որ պատրաստ են մինչեւ վերջին շունչ դիմադրելու եւ իրենց պատիւը պաշտպանելու :

Մերժումից յետոյ , Մարգարն իր չորս կողմն է հաւաքում գիւղի զինւած երիտասարդներին եւ նրանց խրախուսում հետեւեալ խօսքերով . « Տըղա՛յք , ահաւասիկ Ուալիլ աղան Աղբիւրի գլուխը կերաւ եւ հիմա ալ այսչափ մարդով եկեր եւ դէպի գիւղը կը յառաջանայ իր ուզածն անելու . . . Ալ ինչո՞ւ կ'ապրինք . մենք Աղբիւրից աւելի չենք » : Տասը կտրիճներ դուրս են թռնում եւ գիւղի մօտերը դիրք բռնելով՝ թշնամու դէմ յանդիման ելնում :

Սկսում է կռիւը : Մի քանի ժամ տեւող կռիւ ընթացքում՝ գիւղացիները ամէն օգնութիւն ցոյց են տալիս իրենց իրաւունքը պաշտպանող հերոսներին , որոնք ոգեւորութեան մէջ ամէն ինչ մոռացել էին եւ միայն թշնամու առաջխաղացն էին կասեցը-

նում :

Ուալիւը չի կարողանում իր նպատակին հասնել : Նա չորս սպանւած եւ վեց վիրաւոր տալով յետ է դառնում՝ իր մտքի մէջ որոճալով նոր եւ ուժեղ չարձակումը : Հայերի կողմից զոհուած են Ձաքար եւ Պօղոս երիտասարդները : Այս դէպքն իսկոյն կառավարութեան ականջն է հասնում , որ վրդովուած է եւ միաժամանակ զայրանում , որովհետեւ չէր կարծում թէ՝ Սերոբի մահւանից յետոյ գիմադրութիւն կարող է լինել : Քիչ յետոյ , հայերի դէմ կառավարական զինւորներ են ուղարկուած , որոնց դէմ իսկոյն ցցուած են զինւած հայերը : Տեսնելով աչդ չանդուզն պատրաստակամութիւնը՝ Բաղէշից հրամայուած են՝ առանց վնաս հասցնելու գիւղացիներին , ձերբակալել Գարրիէլ քահանային և մի քանի ազդեցիկ մարդկանց ու վերադառնալ :

ԱՊԱՂԱՅԻ ԿՌԻԻԸ

99 թւականի դեկտեմբերի 2-ն է :

Դաշնակցական զինակիր խումբը , բաղկացած վեց հոգուց , Պարսկաստանից Վասպուրական պիտի անցնէր : Ուաչան հայ գիւղի մօտ նկատուած է քիւրդերից եւ հաւարն իսկոյն ընկնում է շրջակայ աշիրէթների մէջ : Զինատարներն ամէն կերպ աշխատում են խուսափիլ , բայց անկարելի է լինում , որովհետեւ կանոնաւոր կերպով նրանց լրտեսում էին : Որոշում են հրացան արձակել հանդիպած քրդերի վրայ , վիրաւորում են մէկին ձեռքից , որպէսզի այդ միջոցով կարողանան փախուստի մատնել :

Շուտով վրայ են հասնում բազմաթիւ քրդեր, որոնք սկսում են հետապնդել զինատար խմբին։ Ամբողջ գիշերն անընդհատ առաջ են գնում տղաները, աշխատում են չարմարաւոր դիրքեր գրաւել, բայց չը կարողանալով, ստիպւած են լինում բաց դաշտում մնալ։ Հետեւեալ օրը նրանք ստիպւած են լինում գետն անցնել, երբ եւ ամբողջովին թրջւում են։ Գետի միւս ափին կրակ են վառում, հանում են հագուստները չորցնելու եւ մի քիչ էլ հանգստանալու երբ յանկարծ նկատում են որ դաշտը լեցւում է ձիաւորներով, որոնք ամէն կողմից շրջապատում են տղաներին։ Կրակն իսկոյն հանգցնում են եւ վազում մօտակաջ փոսերը՝ ապաստանելու համար։ Այդ ժամանակ քիւրդերն չարձակում են գործում եւ սպանում երկու հոգու։ Միւս չորսն էլ իսկոյն պառկում են նահատակւած ընկերների դիակների մօտ ու իրենց էլ սպանւած ձեւացնում։ Թշնամին ուրախութիւնից վազում է կողոպտելու եւ գլուխները կտրելու նպատակով։ Երկու հարիւր քայլի վրայ, երբ քիւրդերը շարքեր կազմած առաջ են ընթանում, իսկոյն «մեռած» հայդուկների կողմից լաւում է ուժեղ համազարկ։ Քիւրդերը մի քանի սպանւած եւ վիրաւոր տալով ստիպւած են լինում յետ փախչել։ Յեղափոխականները, խմբապետ Յովհաննէսի կարգադրութեամբ, փոսերի մէջ չարմար դիրքեր գրաւելով, երգւում են մինչեւ վերջին շունչը կուռն, իրենց ընկերների վրէժն առնել, ապա միայն նրանց ետեւից գնալ։ Դեռ իրենք չոգնած, հագուստները թրջուած, սոված ու քրտնաթոր, սպասում էին թըշնամու չարձակման, երբ միւս կողմից Մուսղաֆա-

բէկի մօտ վեց հարիւր համիդիէներն իսկոյն միա-
համուռ առաջ են նետուում «եա Օմար» կանչելով :

Յարձակումն անսպասելի էր եւ թիկունքից : Տղաներից երեք հոգի սպանուում են , իսկ Յովհան-
նէսն էլ վիրաւորուում է : Վերջինս անկարող լինելով
հրացան արձակել , սպասում է , երբ քիւրդերը մօ-
տենում են , ատրճանակի հարւածներով երկու հո-
գու էլ վիրաւորում է եւ ապա մեռնում : Քիւրդերից
սպանուում են 13 հոգի եւ երեքն էլ վիրաւորուում :
Դրանց մէջ լինում են եւ հոգեւորականներ :

Փիղայիներին թալանում են՝ հագուստ , ոտ-
նամաններ , ներքնազգեստ , դրամ և ամէն ինչ տա-
նելով : Ապա նրանք հաւաքում են մօսին հրացան-
ները , որոնցից մի քանիսը տղաները նախօրօք փչա-
ցըրել էին , որպէսզի թշնամին անկարող լինի գործ
ածելու : Այնուամենայնիւ նրանցից երեքը լաւ դրու-
րութեան մէջ , ընկնում են թշնամու ձեռքը , որի հա-
մար էլ ցեղապետների մէջ կռիւ է ծագում թէ՛ ո՞ր
մօտ պիտի մնան նրանք : Այդ վէճը հասնում է կա-
ռավարութեան ականջը , որ իր կողմից պահանջ է
դնում զէնքերը չանձնել պետութեան : Այդ պահան-
ջը մերժում են եւ միայն նահատակ ընկերների դի-
ականերն են տալիս :

Փէղայիներից Ֆուռթօին ճանաչելով , գլուխը
կտրում են՝ խաչէնցիներին ցոյց տալու : Այդ կռի-
ւը , չնայած բոլոր մասնակցողներն էլ սպանուում են ,
խոր տպաւորութիւն է թողնում թշնամիների վր-
այ : «Եթէ Փիղայիները թրջած չլինէին , ասում
էին քիւրդերը , անկարելի պիտի լինէր նրանց մօ-
սիների զէմ կռւել : Այդ մօսիները ահից էր , որ ա-

ռաջին անգամ չվստահեցանք քիչ ուժով չարձակում գործել»:

Բարոյական այդ ազդեցութիւնը աւելի է բարձրանում, երբ նահատակած ընկերների գրք-պաններից «Դրօշակ»-ի 99 թւի 6-7 թւերն են հանում, ապա հետաքրքրելով բովանդակութեամբ, կարդացնել են տալիս մի հայի ու խոր ակնածութեամբ լսում թարգմանութիւնը:

Նրանց վրայ առանձին տպաւորութիւն է թողնում Գուրգէնի եւ իր ընկերների հերոսական կռիւլը:

Այնուհետեւ նրանք առասպելներ են սարքում, տարածում ժողովրդի մէջ, որ Ֆիդայիները վեց հազար հոգով յարձակում պիտի գործեն եւ իրենց սպանած ընկերների վրէժը պիտի լուծեն:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ

Ծնւած է 1875 թ.

ՓԱՅԼԱԾՈՒ Պէօցիւք Տէրէ եւ մինչեւ
ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՍԱՔԵԱՆ*) 1888 թւականն իր մանկութիւնն աշնտեղ է անցկացրած ու սկզբնական կրթութիւնն էլ ստացած է տեղական նախակրթարանի մէջ:

Իր հայրը՝ Միսաք աղա, բնիկ սամաթիացի, նորից կը վերադառնայ իր հայրենիք եւ իր սիրած թաղերից մէկի մէջ հաստատուելով, կը սկսի որդիներ ի կրթութեան հոգը տանել: Արտաշէսը կ'ընդունի Սահակեան վարժարանի մէջ և իր ազնիւ ու անկեղծ բնավորութեամբ, մանաւանդ տոկուն աշխատասիրութեամբ բոլորին սիրելի կը դառնայ: Գլխաւորապէս նա տարւած էր հայոց պատմութեամբ եւ գրականութեամբ, մանրագնին ուսումնասիրում էր իր ձեռքն ընկած իւրաքանչիւր մի թուղթ: Արտաշէսը ունէր եւ մի այլ յատկութիւն, նա վերացական մարդ չէր, նա կեանքի թշուառու-

*) Մանրամասն կենսագրականն ստացել եմ հանգուցեալի եղբայր՝ Միքայէլ Միսաքեանից:

Թիւններ տեսած եւ իր քնքոյշ սրտով զգացած էր եւ այդ էր պատճառը, որ իւրաքանչիւր մի անարդարութիւն նրա մէջ առաջ էր բերում ցասում եւ բողոք: Նա դեռ չատ վաղ հասկացաւ մարդկային հասարակութեան մէջ տիրող անհաւասարութիւնները՝ քաղաքական, տնտեսական հողի վրայ եւ այդ էր պատճառը, որ վճռեց կուել այդ անարդարութիւնների դէմ:

Դեռ աշակերտական կեանքի մէջ էր, երբ դրսից ինչ որ գործիչների, կուռղների, պաշարողների մասին էր լսում եւ իր այդ հետաքրքրութեան արդիւնքն այն եղաւ որ 1893 թ.-ին, մտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի տակ:

Նոյն տարին աւարտելով Սահակեան վարժարանը, նա վճռեց ուսուցչական ասպարէզն ընտրել իրեն, որպէս գործունէութեան վաչր, համարելով այդ՝ սերունդ կրթելու, յեղափոխականացնելու միակ հաստատուն ճանապարհը: Չնայած ծնողների եւ բարեկամների խորհուրդներին եւ թախանձանքներին, որ յետ կենայ իր մտադրութիւնից, Արտաշէսն հայերէնի դասատուի պաշտօն ստանձնեց նոյն վարժարանում:

Միաժամանակ նա չէր մոռացել եւ ազգային գործերը: Իր ազատ ժամանակներին նա տեղական երիտասարդների հետ էր՝ վիճարանելով եւ բացատրելով օրւայ հրատապ հարցերի շուրջ: Բոլոր ընկերներն էլ հաւատում էին Արտաշէսին եւ գիտէին, որ իր զաղափարների իրագործման համար ո՛չ մի միջոցի առաջ կանգն չի առնի:

Եւ իրօք: Բնկերներից չատերը չզարմացան,

երբ երիտասարդ, վառվռուն Արտաշէսը, հայ ժողովուրդին աւելի օգտակար լինելու դիտաւորութեամբ վճռում է վարդապետական վեղարն օգտագործել, որի համար եւ Արմաշի դպրավանքն է մըտնում՝ 1894-ի վերջերը :

Յանդուզն եւ ագնիւ Արտաշէսը շատ շուտ զգաց այդ միջոցների սարսափելիութիւնը, նրա պատերի նեղլիկութիւնը և ահա մի օր, երազելով զէնքերն ու զգալով յեղափոխութեան կարօտը, վերադառնում է Պօլիս : 95 թւականն է : Աչքեանի օրով մեռած Ազգ. Սահմանադրութիւնն իզմիրլեանի օրով յարութիւն է առնում : Հայ ժողովուրդը, Ազգային Հիւադանոցի պարտէզի մէջ է տօնում այդ չաղթանակը : Յանկարծ մէկը վեր է բարձրանում «մի երիտասարդ՝ ձուածե, սիրուն դէմքով, սրածայր միւրուքով եւ ոգեւորւած կը նկարագրէ Սասունի կորածն ու զէնքի, վրէժի կը կանչէ ժողովուրդին, որ խոնւած նրա չորս կողմը՝ ծափահարութիւններով եւ կեցցէներով կը խլացնէ օդը» : Այդ երիտասարդը Միսաքեանն էր, որ լրտեսների աչքից չվրիպեցաւ :

Նա այդ դէպքից անմիջապէս չետոյ անցաւ իզմիր, ուր մի առ ժամանակ մնալուց չետոյ, նորից վերադարձաւ Պօլիս՝ այս անգամ օգոստոս 14-ի գործի կազմակերպողներից մէկն հանդիսանալով :

Նա տոկուն աշխատող էր, խստապահանջ էր դէպի ընկերները և գործը : Նա էր թագստոցներ գտնում, զէնքերի փոխադրութեան մասին մտածում, ընկերներին տեղաւորում, խրախուսում չափերին : Նա այն աստիճանին գաղափարական էր եւ

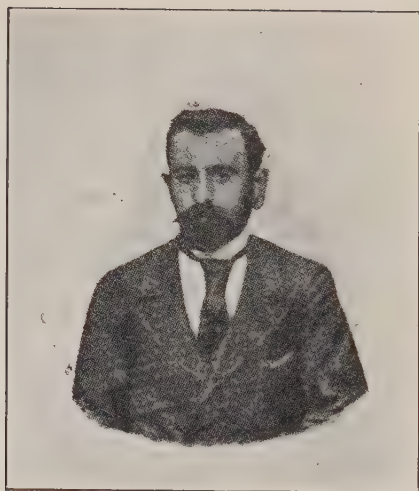
տարւած, որ ո'չ մի բոլէ իրենց տան ապահովութեան եւ իւրայինների կեանքի մասին չէր մտածում, այլ միշտ խորհրդակցական ժողովներ էր նըշանակում իրենց տան մէջ, որ քիչ անգամ թագըստոց չի հանդիսացել ումբերի եւ ատրճանակների համար:

Սամաթիոյ ինքնապաշտպանութեան կենտրոնական դէմքերից էր: Նա, Գնունին եւ Սուրէնը, ահա այն յեղափոխական երրորդութիւնը, որ կարողացաւ 18 ժամ անընդհատ դիմադրել՝ անվախ, յամարձակ եւ ի վերջոյ ընկնել, նահատակւել՝ ազատութեան ճանապարհի վրայ...

Արտաշէսը կուէց պաղարիւնութեամբ, որովհետեւ իրեն սկզբունք էր արել Րաֆֆու խօսքերը—

«Ես եւ գուցէ իմ բոլոր համախորհուրդներս կ'ընկնենք, բայց մեր անկումը ճանապարհ բաց կ'անէ մեր հետեւողների առջեւ, նրանք կ'անցնեն մեր դիակների վրայից»:

Եւ ընկաւ նա գիտակցութեամբ: Նոյնիսկ վերջին բոլէին, երբ մահն այնքան մօտալուտ էր, երբ վերջին բոլէներն էր ապրում, իր սիրելի գործն ու ընկերներին չթողեց եւ առանց մնաս բարով ասելու նոյն յարկի տակ գտնուող հարազատ մօրը, քրոջը և եղբօրը, հերոսի դափնեաչ պսակը ճակտին՝ յաւիտենականութեան գիրկն է նետուում, չարգանքի յիշատակ թողնելով իր չեանորդներին...

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ՍՈՒՐԻՆ

Բնիկ սամաթիացի էր, ուսած էր Գէորգեան ճեմարանում, իր կեանքի լաւագոյն մասն անց էր կացրել Արագածի լանջերուն վրայ, Անիի աւերակների մէջ, եւ տարւելով հայ անցեալի փառաւոր յուշարձաններից, տեսնելով եւ զգալով ներկան իր ցնցող եւ մահացնող պարագաներով, որոշեց նետւել չեղափոխական կուրի ասպարէզը:

Աշակերտական շրջանում շատերը կարող էին նրան չսիրել, բայց Արտաշին չարգել՝ անկարելի էր: Նա հեզ ու ներող էր իր ընկերական շրջաններում, բայց կեղծութեան եւ նենգութեան առթիւ նա կը կատաղէր եւ այն ժամանակ սոսկալի էր Արտաշը՝ իր կարչնեղ բազուկներով: Նա այն տիպերից էր, որոնք հոգով եւ մտքով են զգում հայրենիքի դժբաղդութիւնը, վերլուծելով անցեալը, քննելով եւ պատկերացնելով ներկան եւ գծելով ցանկալի նպատակ՝ ապագայի համար: Նա իր պայքարն արդէն ըսկըսել էր ճեմարանի չորս պատերի մէջ, նահապետեան-Կոստանեան դժնդակ ըէթիմի դէմ եւ իր բազմաթիւ ընկերների հետ միասին՝ 1891 թւին, փետ. ամսւայ բուք ու բորանին՝ չունենալով ոչ վկայական եւ ոչ էլ դրամ, թողեցին կղերականների փրտած որջն ու դուրս ելան «խռովարարները»: Այդ դէպքից յետոյ, նա վերադարձաւ Պօլիս, ապա հայ վարժապետի ցուպն առաւ իր ձեռքը: Մնողներն ու ծանօթները խնդացին վրան, որ ինը տարի սովորելուց յետոյ, նա «հայ վարժապետ» է դարձել, բայց Արտաշէսն արհամարհեց նրանց կարծիքն ու գնաց

Ժողովրդին ծառայելու :

Հինգ տարւայ ուսուցչական կեանքի մէջ նա շատ թշնամիներ վաստակեց՝ իր շիտակ եւ խարաղանող բնաւորութեան շնորհիւ : Ռոտոսթօն գիշերով փախաւ նախկին թաղականներէն եւ Հմայեակ Դիմաքսեան եպիսկոպոսէն, որոնք նրան որպէս յեղափոխականի մատնեցին կառավարութեան :

Կովկասից համակիր Դաշնակցութեան սկըգբունքին, նա շուտով յարեց Պօլսոյ «Զոհ» կօմիտէին, որի եռանդուն եւ գործունեայ անդամներից մէկըն եղաւ մինչեւ վերջին շունչը :

Նա եւ Գնունին միեւնոցն կօմիտէի մէջ էին եւ մինչդեռ վերջինս խանդ ու ոգեւորութիւն կը մտցընէր կօմիտէական գործերի մէջ, նա՝ Արտաշը իր շիտակ եւ արդարակորով խորհրդածութիւններով լրջութիւն կը մտցնէր : Ռումբերու եւ դինամիտի դործածութիւնը գաղտնիք էր Կենտրոնական Կօմիտէի մօտ, բայց պէտք էր արդէն այդ սեփականութիւն դարձնել միւս կօմիտէներուն : Եւ ահա մի պաշտակի մէջ դուած մի ումբը նէր ուղարկւեցաւ «Զոհ» կօմիտէին : Հինգշաբթի օրուայ նիստն է. կօմիտէի բոլոր անդամներն էյ ներկայ են : Կենտրոնական Կօմիտէի ներկայացուցչի ումբի գործածութեան մանրամասն բացատրութիւնից յետոյ, բոլորի երեւին մի գեղեցիկ եւ անբացատրելի հրճանք երեւցաւ, իսկ Արտաշն առնելով իր ձեռքն աչդ գունդը, փայլայեց և բացազանչեց. «Հիմա Պօլիսը մերն է» :

Եւ Արտաշը կրկնապատկեց իր եռանդը եւ զարմացրեց ընկերներին իր եռանդով ու վարչական ըն-

դունակութիւններով : Սամաթիոյ կուռի ծրագիրը իր եւ Գնունու չղացումն էր , որոնք ամէն կերպ աշխատել էին գործնական բնույթ տալ , բայց ոստիկանութեան կանխօրէն իմանալը՝ արգելք հանդիսացաւ այդ փառաւոր ծրագրի իրագործման : Սուրէնն այդ փառաւոր հերոսների հետ կուեցաւ մինչեւ վերջին րոպէն , սպառեց իր գնդակներն ու ումբերը , սառնութեամբ յետ մղեց թշնամիներին , կանգնեց վեհութեամբ իր չեղափոխականի կոչման բարձրութեան վրայ եւ վերջն էլ՝ ինքն ու Գնունին ջերմ ընկերական հրաժեշտ տալով... գաւաթներով թոյն ընդունեցին : Նայեցէք նորա դէմքի հանդարտութեան եւ ճակատի ծալքերի մէջ կենտրոնացած խոհականութեան . ներս թափանցեցէք նորա խոհուն եւ վճիտ աչքերով դէպի աւելի խորը , հոգեկան աշխարհը եւ դուք կը զգաք նորա վեհութիւնը , վճռականութիւնը , գլուխ կը խոնարհէք նորա գաղափարականութեան առաջ ու կ'երդէք զնալ նրա ճամբով . առաջ տանիլ սկսած սրբազան գործն ու բարձրը պահել նորա սիրած չեղափոխական դրօշը :

ԽԱԶԻԿ ԳՆՈՒՆԻ

Սամաթիոյ կուրի ան-
ՇԱՀԷՆ մահ երրորդութեան հո-
ԽԱԶԻԿ ԳՆՈՒՆԻ գին էր, նրան ղեկավարը,
տոն տուողը, մի խոշոր

յեղափոխական տիպ, որի մասին արժէ աւելի ման-
րամասն կանգն առնել: Նա ծնւել է Վասպուրական-
նի է. գիւղում 1865 թւականին: 1878-ին նա թող-
նում է հայրենի տունը, գիւղական մաճն ու հովա-
կան ցուպը, անցնում է ուսման տաճկական սահմանը,
Գէորգեան ճեմարանում ուսումն առնելու համար:
Մի քանի տարւայ ընթացքում աւարտելով տեղական
ծխական դպրոցը, նրան յաջողում է ընդունւել Ճե-
մարան, որ այն ժամանակ իր փառաւոր չըջանն էր
ապրում: Աշակերտական կեանքում արդէն նա երե-
ւան եկաւ յեղափոխականի յատուկ գծերով: Ուր բո-
ղոք կար վարչութեան դէմ, Գնունին հոն էր. ուր
յանդուգն մի քաջ կար, կամքի կարիք կար եւ մարմ-
նի ճարպիկութիւն, նա ղեկավար էր առաջին շար-
քերում, ուր ընկերով օգնութեան խնդիր կար— նա
բոլորից առաջ արձագանգ կը տար: Ընկերական
կեանքի մէջ անկեղծ եւ պարզ, նա կատաղի հակա-
ռակորդ էր կեղծիքի և ձեւականութեան: Մեծա-
ցած՝ գիւղական ազատ և լայն բնութեան գրկում,
հեռու քաղաքի ժխորից եւ խաբերայութիւններից,
անծանօթ մարդկանց հոգիների ըռպէական փոփո-
խութիւններին, նա Ճեմարանի չորս պատերի մե-
նութեան մէջ տարւեցաւ հանրային գաղափարներով
եւ միշտ պատրաստեցաւ ծառայելու այն գիւղա-
ցիութեան, որի ծոցից ինքն էր ելել: 1886 թ. Ճե-
մարանում տարածւած աչքացաւը ստիպեց Գնու-

նուն հեռանալ եւ վերադառնալ հայրենի գիւղը՝ իր աստիճանին բերելու նախկին խաչնարած ընկերներին, որոնք անտեղեակ կեանքից՝ խարխափում էին մթութեան մէջ։ Կարճ ժամանակից յետոյ նա բաց արաւ վարժարան, որի մէջ հաւաքելով գիւղի երեխաներին՝ սովորեցնում էր գրել-կարդալ եւ միաժամանակ տարածում էր չեղափոխական կայծը։ Տեղական իշխանութեան ստեղծած խաղերի պատճառով Գնունին ստիպւած էր հեռանալ գիւղից եւ անցնիլ Պօլիս, ուր Գատը-Գիւղի ազգային վարժարանին մէջ ուսուցիչ կ'ընդունւի։ Շատ չանցած այդ տեղ էլ կ'ուհեայ մի տիպիք ընդհարում, որի պատճառով էլ նրան դպրոցից կը հեռացնեն։

Մի կիրակի օր, եկեղեցու բակի մէջ իրեն կը մօտենայ գիւղի («եծ աղայի»), Աբիկ Ունճեանի կոյր հետեւորդներից մէկն ու հրամայական տոնով կ'ասի.

— Միւսիւ, գիտէ՞ք, որ Աբիկ էֆէնտին գաւազան դործածելու դէմ է. իսկ դուք հակառակի պէս ատանկ այլանդակ «չօպանի» մահակ մը առեր ու եկեղեցիին բակին մէջ իր քթին տակը կը պտտցնէք։ Շատ, շատ բարկացեր է. պատուիրեց, որ ձեռքերնիդ չառնէք։

— Ինձի նայէ, պարոն, ըսաւ Գնունին, էֆէնտինիդ բարեւ ըրէ եւ ըսէ, որ իրեն չվերաբերած դործին մէջ քիթը չխոթէ։ Հասկցա՞ր։

— Խելքդ գլուխդ ժողվէ, միւսիւ, չէ նէ դպրոցէն ճամբել կուտամ քեզի։

— Դուն կ'երեւայ թէ մարդ չես տեսեր դեռ, յիմար. այս գաւազանին կէսը գլխուդ կը ջարդեմ, կէսն ալ եկեղեցիին բակին մէջ կը թաղեմ ու ետքը

կ'երթամ ասկէ :

Այս միջադէպի վրայ, աղայի հրամանով, հետեւեալ օրը Գնունին վռնտած էր ուսուցչութեան պաշտօնից :

Պօլսոյ մէջ մի որեւէ վարժարանում չէր կարող մնալուն պաշտօն ունենալ, որովհետեւ իր կրակոտ բնաւորութեամբ միշտ ատելի էր աղա-հոգաբարձուներին : ԳՅ թւին, Անդրէասեանի հետ հրաւիրուած է Ռօտոսթօէն, սակայն բաղդն այստեղ էլ չի ժպտում նրան : Հմայեակ եպ. Դիմաքսեանը, նրկատելով որ այդ նոր երիտասարդներն իրենից աւելի են ժողովրդականութիւն վայելում, որ նրանք եկեղեցու հասոցթները չատկացնել էին տալիս դըպրոցին, որոշեց մի անգամից ազատել նրանցից եւ այդ նպատակով էլ յայտնեց կառավարութեան, որ այդ ուսուցիչները կովկասից եկած յեղափոխականներ են, որի համար էլ այդ անխոնջ մշակների համար վտանգալից դրութիւն ստեղծւեց :

Այդ բոլոր տանջանքներից և հալածանքներից յետոյ, նա զգաց գործունէութեան աւելի լացն, աւելի խիզախ եւ ազատ շրջան, որի համար էլ մտաւ Պօլսոյ Իանակցական շարքերը, գրկեց յեղափոխական ասպարէզն ու գիշեր ցերեկ նրան նւիրեց իր ժամանակը, մտածումներն ու հոգին : Գնունիին դորանից յետոյ, կը հանդիպիք պարտէզների մէջ, ուր նա՝ իր գլխին հաւաքած արհեստաւորներ, բանւորներ և գիւղացիներ, բացատրում է ճնշողների եւ ճնշողների տարբերութիւնը, յեղափոխական կուրիչանակութիւնն ու կազմակերպութիւնը :

Նա տեղաւորուած է Սամաթիա՝ ուսուցչի պաշ-

տօնով: Քիչ յետոյ զուգադիպութեամբ նոյն թաղի քարոզիչ է նշանակուում Դիմաքսեանը եւ այդ երկուսի մէջ սկսւում է կատաղի կռիւր: Շուտով նրան դպրոցից հեռացրին, բայց նա չյուսահատեցաւ եւ աւելի ամուր հաստատուեցաւ այդ շրջանում՝ իր չորս կողմն հաւաքելով բոլոր յեղափոխականացած տարրերին: 95-ին, պատահաբար կը ձերբակալուի, եւ վեց ամիս բանտի մէջ անասելի տանջանքների ենթարկւելով, վերջապէս կ'ազատուի: Բանտից շարունակ նամակներ կը գրէր «Շահէնն ի վանդակի» ստորագրութեամբ եւ իր չեղափոխական մտքերը կ'արծարծէր: Երբ բանտից կ'ելնէ, կը մտադրուի անցնիլ Վասպուրական, իր սիրելի հայրենիքը, չեղափոխական սերմերը ցանելու նպատակով, բայց Պօլսոյ մէջ նա կը նկատէ, որ մեծ չեղափոխութիւն է առաջ եկել, որ Դաշնակցութեան Ռումբ, Սիւնիք, Շանթ, Զոհ, Ապուպելճ խմբերն արդէն ցանցով պատել են, որ տիրում է խանդավառ ոգեւորութիւն, որ ինչ որ կարեւոր եւ խորհրդաւոր ծրագրի իրագործման համար պատրաստութիւններ են տեսնւում եւ այդ պատճառով էլ վճռում է մնալ եւ միանում է «Զոհ» խմբին:

Հաջի Տիգրան լրտեսի ամբաստանադիրը կազմողներից և բանտից փաստացի տեղեկութիւններ տւողներից մէկն է լինում Գնունին, որ պահանջում է անմիջապէս տերրօրի տալ: Քննութիւնից յետոյ որոշւում է խօսել Հաջի Տիգրանին, որն և իրագործւում է 95-ի յունիսի 2-ին:

Գնունին պաշտօն կը գտնէ Ազգային Որբանոցի մէջ, այս անգամ նա կը սիրէ ճակատագրից հալած-

ւած, բաղդի ալիքներին թողնւած աչդ անբաղդներին, որոց պաշտպանութեան համար էր որ կռիւ սկսեցաւ իր եւ հոգաբարձութեան միջեւ: Նորա նպատակն էր Որբանոցը հեռացնել հիւանդանոցից, որովհետեւ վերջինիս պաշտօնեաներն ու ծառաները անբարոյականացնում էին Որբանոցի սաներին: Նա իր աչդ կռիւ մէջ յաջողւում է, բայց շատ սուղ է նստում իրեն, որովհետեւ իր դէմ է զինում ամբողջ հոգաբարձութեան:

Հոգաբարձութիւնը առիթներ է գտնում Գնունու դէմ եւ ահա մի գեղեցիկ օր լուր է ստանում որ նա, այդ «վտանգաւոր» մարդը Դաշնակցական է եւ իր բարձի տակ ատրճանակ է պահում: Ատրճանակ, ի՞նչպէս կարող է պատահել, պէտք է հարցաքննել եւ արժանի պատիժը տալ:

— Իրա՞ւ է, պ. Գնունի, որ բարձերնուդ տակ ատրճանակ կը պահէք:

— Այո՛, ո՛չ միայն բարձիս տակ, այլ եւ մէջքս:

— Ի՞նչ պէտք ունիք ատրճանակի:

— Պապը—Ալիի կոտորածի օրը, երբ դուք ամէնքդ ալ պահւելտած էիք, մենք որբանոցին տղաքը բիրեբրով միայն կրցանք զինել ինքզինքնին պաշտպանելու համար: Իսկ ես բոլոր յոյսս դրած էի ռէվօլվէրիս փողին եւ գնդակներուն վրայ:

— Ո՛չ, պ. Գնունի, ձեր ատրճանակը պարզապէս դաւաճանութիւն մըն է որբանոցին դէմ, հոգաբարձութիւնս չի կրնար ներել:

— Ձեր կարճ խելքին ըմբռնումն է այդ: Ես ատրճանակ պիտի ունենամ միշտ եւ եթէ դուք անփութ էք տակաւին մէյ մէկ հատ ունենալու, ամօթ

ու վայ ձեզի. կը ցաւիմ վրանիդ: Գնունին վռնտւած էր պաշտօնից, բայց նա ուրախ էր եւ ոգեւորւած, որովհետեւ օգոստոս 14-ի օրւայ նախապատրաստութիւններին էր մասնակցում:

Յունիս Յ-ի ռոտսթօցի Գէորգի և չմշկածագացի Յովսէփի կախաղանները նրան հանգիստ չէին տալիս. նա չէր կարողանում պատկերացնել որ իր գաղափարակիրները պիտի ճօճէին փայտերի վրայ, օդի մէջ կախւած, եւ ահա Գնունին առաջարկում է Կ. Կօմիտէին, անցնիլ ռմբակիւր խմբի գլուխը, սատկեցնել դահիճները, խորտակել կախաղանը եւ տղաները ազատել: Այդ ծրագիրը բոլորի տենչանքն էր, տեսնում են համապատասխան պատրաստութիւններ, որոնք իրենց ժամանակին չկարողացան նպատակին հասնիլ: Ահա եւ ցանկալի օրւայ՝ օգոստոս 14-ի նախօրեակն է: Գնունին ոգեւորւած է եւ ինքնամոռացութեան մէջ է: Ժպտում է բոլորին եւ վերջին մնաս բարին ասելով ընկերներին՝ ջերմասլէս համբուրում է նրանց: Նոյն օրը հետեւեալ երկտողն է գրում իր մի մտերիմին.

«Սիրելիդ իմ,

Վաղը հարսանիքիս օրն է... Ազատութեան ոգին թեւերը բաց՝ անհամբեր ինծի կ'սպասէ: Ներէ՛ որ առանց քեզի կանխաւ լուր տալու, վերջնա կան որոշումս տւի: Հարսանիքիս շաքարը կ'ընդունիս:

Կարօտագին համբույրներով՝

ՇԱՀԷՆ»

Ի՞նչ է այս հակիրճ նամակը, որի մէջ մարդ գիտակցաբար դէպի մահն է գնում. այդ մի դարադլուխ է, հոգեկան աշխարհի անբացատրելի փոփոխութիւն, մարդկային զոհաբերութեան գերագոյն օրինակ: Զգալ, որ այսօր դու կաս, ապրում ես, որ այսօր կարող ես սիրել, խօսիլ ընկերներիդ հետ, ունենալ մաքուր ապրեցումներ, որ այսօր կարող ես քալել, շնչել, վիճել եւ ցանկանալ — իսկ վաղը՝ անշունչ մի դիակ, անկենդան, առանց զգացումի, գիտակցութեան, որ արդէն անկարող ես սիրել և խօսիլ — և այդ հակադրութիւններն իմանալուց յետոյ գիտակցաբար ընտրել վերջինը, զոհւել՝ միայն թէ հայրենիքն ազատւի, չապրել՝ միայն թէ ազգը գոյութիւն ունենայ — այդ մահը հաւասար է անմահութեան:

Եւ օգոստոս 14-ին, երբ Պօլսի կենտրոնական թաղամասում իր սիրելի ընկերները Բանկ Օտտոմանը պիտի գրաւէին, երբ նրանք ցոյց պիտի տային դիպլօմատիային եւ եւրոպական հասարակութեան, որ հայն էլ կուել գիտէ եւ կուով միայն կը ցանկանայ իր ազատութիւնը ձեռք բերել, ինքն էլ՝ գլուխ անցած մի խումբ կտրիճների, Սամաթիոյ զօրանոցին պիտի տիրանար, ահ ու սարսափ պիտի տարածէր իր սլաշտելի ուժանակներով ու ռումբերով: Գնունին, Անդրէասեանը, Միսաքեանը եւ Արապեանը, առաւօտեան ժամը եօթին կը պատրաստէին իրենց դիրքերը գնալու, երբ յանկարծ կը շրջապատեն Միսաքեանների տունն ու Գնունուն կը պահանջեն: Որպէսզի ընդհանուր ծրագիրը խանգարած չը

լինին, նրանք վճռում են լինել սառնասիրտ, յայտնել Կ. Կոմիտէին, ապա զբաղեցնել իրենց ձերբակալելու եկած ոստիկաններին, յայտնելով որ անձնատուր կը լինեն «միայն կէսօրին»։ Հինգ երկար ու ձիգ ժամեր ոստիկանները կը սպասեն դրան մօտ, որ ժամի 6-ին (ը. թ.) առանց կուրի ձերբակալեն չեղափոխականներին։

Ի՞նչ ժամեր էին դրանք, ի՞նչ տանջալից բոպէսներ, որքա՞ն մեծ եւ տոգորւած պիտի լինի մարդ, որ իրեն չըջապատւած տեսնէ զինւած, կատաղի թըշնամիներով, որոնք եկել են ձերբակալելու, դատելու եւ ապա կախաղան բարձրացնելու — բայց հանգիստ և անխռով մնայ, սպասելով ժամը 6-ին։

Կէս օրէն վերջ, Գնունին կը նետէ առաջին ոռւմբը եւ կ'սկսւի կռիւը, ահաւոր ու անհաւասար կռի՛ւ...

Գնունին զլխարաց՝ մէկ ձեռքը ուղիւղէր, միւսին մէջ՝ ոռւմբ, վրէժխնդրութեան ոգիին պէս երեւում է պատուհանի առաջ՝ սեւ մուխին եւ խլացընող որոտումների մէջ։ Զօրքը ամուր չգլթացել էր փողոցները, անց ու դարձը դադարել էր, մարդկային սուերներ չէին երեւում, միայն ոռւմբերի եւ ուժանակների որոտն էր դղրդեցնում Սամաթիան։ Կառավարութիւնը խելակորոյս, չգիտէր ի՞նչ անել։ Ոստիկանապետ Հիւսնին, որ իր չքախմբով հասել էր ողջ ողջ բռնելու այդ հերոսներին, խոստանում էր որ սուլթանը կը ներէ նրանց, եթէ կամովին անձնատուր լինեն։

— Դուն չէի՞ր, գաղան, որ վեց ամիս չարչրկեցիր ինձ բանտի մէջ, պատասխանում է Գնունին։

Քեզ ալ կը ճանչնանք, խօսքերդ ալ կը հասկնանք : Գնա, պատմէ տեսածդ Երլտըզի Դահիճին եւ ըսէ, որ այս նախերգանքն է ըլլալիքին : Անձնատուր ըլլալ... հա', հա', հա'... մեր դիակները կ'ստանաք բայց մեր մահը ձեզի շատ սուղ պիտի նստի...

18 Ժամ հերոսաբար կուելուց յետոյ, երբ ոչ յոյս կը մնայ օգնութեան, ոչ ռազմամթերք, չորս քաջերը կ'որոշեն ինքնասպան լինել : Գնունին սառնասրտութեամբ կը սպասէ իր հերթին եւ երբ կը տեսնէ իր շուրջը սիրելի Սուրէնի ջղաճգութիւնները՝ մօրֆինի ազդեցութեան տակ, ահանատես կ'ըլլայ Միսաքեանի եւ Արապեանի հոգեւարքին... մի վայրկեանից յետոյ իր վերջին ռումբը՝ կատաղի վրէժխնդրութեամբ լի, կը նետէ լիրբ զինւորներու մէջ եւ ապա ատրճանակի փողն էլ կ'ուղղէ դէպի իր բերանը...

Գնունին կուողներու առաջինը եւ մեռնողներու վերջինը եղաւ...

Եւ այսօր, Պալքըլի հանգստարանին մէջ, սառը հողն իր ներքեւ կը պահէ այդ պաշտելի դիւցազների ոսկորները, որոնք նախընտրելով մահը գերութիւնից, իրենց կեանքերը զոհ բերին ազգի եւ հայրենիքի համար :

Փա՛ռք նահատակ հերոսներին եւ չարգա՛նք յեղափոխական նոր սերնդին :

ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՐԵԱՆ

Բանկ Օտտոմանի դիւ-
 րազներգութեան հերոսն է
 ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՐԵԱՆ րից մէկն է ներկայանում
 մեր առաջ: Ահա նա, ե-

րիտասարդ, վառվռուն, իր խոշոր եւ խելօք աչքե-
 րով, իր լաջն եւ մտածկոտ ճակատով, իր յարատեւ
 քաղցր ժպիտով, որ երկու ումբ գրկած ներս է
 վազում դէպի Բանկայի դուռը՝ իր վրէժխնդրութիւ-
 նը թափելու սուլթանական կառավարութեան եւ
 նորան հպատակող դիպլոմատիայի վրայ:

Այդ մի պաշտելի, սիրելի անուն է, որ իր մէջ
 մարմնացնում է Հայ Յեղափոխութիւնը՝ իր գաղա-
 փարականութեամբ, անձնիրութեամբ, իր գործնա-
 կանութեամբ եւ հոգու խորութեամբ:

Ո՞վ էր դա, որ հանդիսացաւ մաքուր յեղափո-
 խականի տիպար, որ եղաւ Պօլսոյ Դաշնակցական
 մարմնի հոգին և Բանկ Օտտոմանի գրաւումի գա-
 ղափարի յղացողը, կազմակերպողն ու իրագոր-
 ծողը:

Դա Բաբէէն Սիւնին է, Խոսրովը:

Պետրոս Փարեան է իր իսկական անունը, ծըն-
 ւած Ալինի Բինկեան գիւղում, 1873 թւականին: Աղ-
 քատ ընտանիքի զաւակ էր, բայց հին ազնւական
 գերզաստանի մնացորդ: Մանուկ հասակում նա ձը-
 գեց իր հաջրենի տունը, մնաս բարեւ ասաց Եփրա-
 տի ալիքներին ու անցաւ Պօլիս՝ կրթութիւն ստա-
 նալու համար:

Թաղային վարժարաններից մէկում մի քանի
 տարի սովորելուց յետոյ, նա 1887 թ. մտաւ Կենտ-
 րոնական վարժարանը: Բնաւորութեամբ բաւական-

նին պարզասէր, սովոր ժուժկալութեան եւ չարքա-
չութեան՝ նա ամէն նեղութիւն չանձն կ'առնէր,
կ'արհամարհէր պերճանքը, ապառաժի կտորի վրայ
կը քնէր՝ միայն թէ աւելի մօտենար իր նպատակա-
կէտին: Այդ բոլորի հետ նա ունէր լայն եւ զգայուն
սիրտ, ապրեցումներով լի հոգեկան աշխարհ, ու-
րոնք սկսան աւելի փթթիլ, աւելի զարգանալ:

Նա հետեւում էր չափական գիտութիւնների,
որով նա իր զարգացումները ենթարկեց սառը եւ
առողջ տրամաբանութեան օրէնքներին: Հեռու էր
միստիկ, վերացական մտածողութիւններից, նա
ապրում էր կեանքով. իրականութեան դաժան պայ-
մաններն էին կաշկանդել նրան եւ նա վերլուծում
էր հայ ժողովրդի տանջանքները, կառավարութեան
անիրաւութիւններն ու կամաց-կամաց իր մէջ մշա-
կում ապագայ բողոքող եւ չեղափոխական Բարկէնի
բաղկացուցիչ մասերը:

Կատաղի հակառակորդ էր բռնակալական կա-
ռավարութեան եւ չէր կարող երեւակայել որ մէկը
կամ մի քանիսները իրաւունք ունին իրենց ձեռքում
կենտրոնացնելու բազմամիլիօն ժողովրդների բաղ-
դը: «Կառավարութիւն մը, ասում էր նա, հանրային
բարի իղձերուն մարմնացումը եւ անոնց արդար
դորժաղիքը պիտի ըլլայ. բայց այսպէս չեն ըլլար
բռնաւորները. ուրեմն հարկ է, որ հասարակութիւ-
նը իր բարի ցանկութիւնները չվստահի այդ տե-
սակ ապիկարներու, որոնց ձեռքին մէջ ամէն ազնիւ
ներշնչում ուշ կամ կանուխ մարդախոշոշ դաշոյնի
կը փոխարկւի եւ պատուհաս կը դառնայ խաղաղ
ժողովուրդներուն»: Ի՞նչ է այս. փիլիսոփայական

վերլուծում է տիրող ժամանակակից կարգերի, գիտակցական քննադատութիւն է բռնապետութեան եւ ապա յեղափոխական ճանապարհի անհրաժեշտութիւն՝ բարեփոխելու կամ՝ աւելի շուտ յեղափոխելու անիրաւ պայմանները :

Դեռ ուսանող ժամանակ նա դէմ էր ազնւական եւ դրամատէր դասակարգերին, որոնք ծոյլ, պորտաբոյծ կեանք անց կացնելով՝ անօգտակար տարրեր են հանդիսանում մարդկային չառաջդիմութեան տեսակէտից :

Սիրում էր մարդկութիւնը, նորա էութիւնը եւ որովհետեւ իր ազգութիւնն էլ նոյն մարդկութեան մի անբաժան մասնիկն է, որ աւելի մօտ է իր սըրտին, իր հոգեկան խառնւածքին եւ բնաւորութեան, աչն խոր գիտակցութիւնն ունէր, որ ծառայելով իր խեղճ, ճնշւած, բայց լայն հայեացքներով օժտւած ազգին՝ ծառայութիւն էր մատուցանում ընդհանուր մարդկութեան :

Ուսանողութեան նախավերջին տարին նա ձերբակալեցաւ, բանտ նետւեցաւ վեց ամիս, որի պատճառով էլ հայրը, որ տաճիկների մօտ կը ծառայէր՝ զրկւեցաւ իր տեղից : Բանտից չետոյ նա լուռ ու մունջ իր ուսումը շարունակեց, աւարտեց եւ մտադրւեցաւ նաւապետ ըլլալ : Իր ընտանիքը շատ խեղճ վիճակի մէջ էր, հայրը միայն սուրճ եւ ջուր կը ծախէր, որ հազիւ օրապահիկը կը լինէր եւ Բաբկէնը այդ բոլոր տառապանքների հանդէպ ամուր մնալու կտրուկ եւ լուրջ սկզբունքն ունէր . «Ի՞նչ ընեմ, հայութիւնն իմ ծնողացս պէս չա՛տ դժբաղդներ ունի, անոնց ամենուն մէկէն դարման քնելաւ է» : Այս խօսքին մէջ է թագնւած ինքը Բաբկէնը, իր մտածողու-

թեամբ, չեղափոխական տեմպով եւ վճռականութեամբ. նա կողմնակից չէր զիջումների, պալիատիւ-մասնակի փոփոխութիւնների. նա նկատում էր որ իր ընտանիքի թշուառութիւնը օրգանապէս կապւած է ազգի ստրուկ դրութեան հետ, որ մի թշուառութիւն վերացնելը հեշտ է, բաց դուրս կողքին հարիւրաւորներ, հազարաւորներ կան, որոնք միշտ ցաւի եւ վշտի մէջ կը մնան: Չարիքը հիմքից պիտի արմատախիլ անել եւ նա իր մտածումը կեանքի մէջ փառաւորապէս իրագործեց:

Նաւալին վարժարանի մէջ (Ազնապ-Գաբուի) նա վճռեց չեղափոխական ասպարէզը նետել եւ մի քանի ընկերներով կազմելով «Սիւնիք» խումբը, մտաւ «Դաշնակցութեան» դրօշակին ներքեւ: Շուտով վարժարանից վոնտեցաւ հայ լինելուն պատճառով: Նորա ուրախութեանը չափ չկաթ եւ որպէսզի աւելի ազատ լինէր իր քաջերի գործողութիւնների մէջ, նա հօրն հայրենիք ուղարկեց, իսկ կրտսեր եղբորն էլ մի տեղ սղմեց՝ հացի փարան հանելու համար:

Բարկէն Սիւնին իր սիրած ասպարէզումն էր. դիշեր-ցերեկ անդադար կ'աշխատէր, կուսակցական գործի ծանրութիւնը իր ուսերի վրայ էր ընկած եւ նա իր այդ աշխատանքը թեթեւացրեց երկաթէ կամքով եւ ինքնավստահութեամբ: Լաւ ծանօթ էր Պօլսոյ փողոցներին, ծակ ու ծուկերին. հրաշալի ուսումնասիրել էր տաճիկ ժողովրդի հոգեբանութիւնը, առանձնապէս ոստիկաններին: Օրը ցորեկով նա փոխադրութիւններ կ'անէր եւ այդ բոլորն աջալիսի պաղարինութեամբ, ճարպիկութեամբ, որ ոչ մի կասկած չէր հրաւիրի իր վրան:

Չափազանց դաղտնապահ էր և եթէ իմանար, հռովմայեցի զինւորականի պէս, որ իր բաճկոնը գիտէ իր գաղտնիքը՝ այն կ'այրէր: Ահաբեկչական գործողութիւնները կը տանէր ամենայն յաջողութեամբ եւ իր ընկերական խոր սիրով կարողանում էր կապել գործին մասնակցող բոլոր ընկերներին: Բռնութեան դէմ պիտի ուժ գործ ածել եւ բռնի ուժով վերացնել, այլապէս նա երկար ժամանակ խարազան կը դառնայ մարդկութեան գլխին: Սարսափելի ատում էր տաճիկ կառավարութեան եւ արհամարհանքով էր միշտ շեշտում, որ «բարութիւն չէ՞ միթէ, մարդկութեան միջից այդ հոտած լէշը վերցնել, թէեւ քիչ մը պիտի քրտնինք...»

Բաբկէնն ամէն տեղ էր. ամենուն սրտի մէջ, նրանց զգացմունքների հետ: Նորա ծրագիրները, երեւակայութեամբ քաշում էին իր յետեւից գործողների ահագին բազմութիւն: Նա եղաւ որ մանրամասուն ուսումնասիրած ներկայացրեց Պօլսոյ Կենտրոնական Կօմիտէին Բանկ Օտտօմանի ծրագիրը. նա էր որ առաջարկում էր միաժամանակ վառել ամբողջ Պօլիսը (մերժւեցաւ իբր անագորոյն գործողութիւն), նա էր որ գիշեր ցերեկ ուժանակներ կը տեղափոխէր եւ համապատասխան մասնակիցներ կը գտնէր, նա էր որ ոգեւորիչ խօսքերով բացատրում էր «ղարուս մեծագոյն յղացման», Բանկ Օտտօմանի գրաւման, մանրամասնութիւնները. նա էր որ զէնք, փամփուշտ, ռումբ էր բաժանում ընկերներին եւ նա էր որ իր վերջին մնաս-բարովի ժամանակ յիշեցընում էր «Հայկական Հարցը կը թաղուի, պէտք է կուենք եւ չարութիւն տանք անոր. եթէ մեր նպա-

տակին մէջ չաջողինք, ի դուր չեն մեր թափած արիւնները: Հակառակ պարագային մեր եղբայրները պիտի շարունակեն մեր սրբազան դատը ու աւելի կատաղօրէն եւ աւելի հաւատքով»:

Նա եղաւ էն խիզախներից, որ իր ատրճանակը ընկերներից մէկին նւիրելով ինքն իր սիրած եւ պատրաստած ռումբերով գօտեպնդւեցաւ եւ անվեհերութեամբ ներս խուժեց Բանկ Օտտօմանը: Նա եղաւ առաջիններից, որին թշնամու գնդակը դիպաւ, որից ռումբերը պայթեցան եւ պաշտելի Բարկէնը իր ծրագրած եւ սիրած գործի յաջող վախճանը չտեսնելով նահատակւեցաւ: Թշնամին ներս պիտի խուժէր, եթէ Բարկէնի ձեռքի ռումբերի ահեղ եւ սոսկումնալի պայթիւնը չլինէր եւ նա՝ իր մահով իսկ նըպաստեց գործի յաջողութեան:

Որքան կարճ նորա կենսագրականը, որքան անբաւարար նորա հոգու նկարագրութիւնը, որքան քիչ դէպքերի մանրամասնութիւնները, բայց այդ բոլորն էլ բաւական են Բարկէն Սիւնիի պէս ազգային մեծ նահատակին ճանաչելու համար: Եւ երբ նորա ընկերները պանքային տէր դարձան, երբ ցոյց տւին ամբողջ աշխարհին, որ իրենք էլ, որպէս հաշուութեան ներկայացուցիչները կուսել ու մեռնել գիտեն, եւ երբ իրենց յաղթանակից յետոյ՝ եւրոպական դիպլօմատիայի պնդումների վրայ պիտի թողնէին պանքան, ողջ մնացած ընկերները դուրս ելնելու ժամանակ նրա մարմինը արեան հեղեղներու մէջ գտան, իսկոյն փոխադրեցին Պանքայի գաւիթը, լըւացին արիւնով մկրտւած դէմքը, արտասուլից եւ ջերմ համբոյրներ դրօշմեցին ճակատի վրայ ու երդւեցին հաւատարիմ մնալ իրենց սրբազան ուխտին՝ ծառայել հայ ժողովրդին եւ նոր ազատութեան:

ՕՐ. ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

Կանացի տիպեր չեղա-
 փոխութիւնը շատ քիչ է
 ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԿԱՐԵԱՆ տւել, եղածներն էլ հայ
 կնոջ համեստութիւնն ու-
 նենալով՝ իրենց արած գործերը ծածկել են, չեն
 ցուցադրել եւ շատ տիպերի գործունէութիւնն էլ
 չեն արձանագրւած: Ո՞վ գիտէ քանի-քանի անքուն
 գիշերներ, բաբախող անհամբերութեամբ հայ աղ-
 ջիկները նպաստել են յեղափոխականների փախու-
 տին, նրանց թագնւելուն, զէնք փոխադրելու մէջ ա-
 հագին օգնութիւններ են հասցրել, դրօշակներ են
 կարել ու արտասւել... Բայց այդ բոլորի աճունե-
 րն անյայտ են առ այժմ յեղափոխական գրականու-
 թեան եւ միայն շատ քչերն են արժանացել հասարա-
 կութեան լայն ուշադրութեան, սրոնցից մէկը օր.
 Մարիամ Մակարեանն է. Մարօն:

Մարօն ծնւել է 1872 թ. Կովկասի ծովեզրեայ
 քաղաքներից մէկում: Փոքր հասակից ծնողներից
 զուրկ էր եւ ինքն էլ յանձնւած նախապաշարւած բա-
 րեկամների խնամքին: Կեանքից հալածւած, մաշ-
 րական փաղաքշանքից զրկւած, նա միայնակ էր,
 անտուն, տարաբաղդ եւ այդ պատճառով էլ իր հո-
 գին ընթանում էր համընթաց տառապեալների ցա-
 ւերի հետ: Աշակերտական հասակում նա իր գլխին
 էր հաւաքում ընկերուհիներին, բացատրում էր աշ-
 խարհի անարդարութիւններն ու Բաֆֆու հայրե-
 նաշուչ վէպերով ազգասիրական զգացմունքն էր
 վառ պահում: Դպրոցն աւարտելուց չետոյ, նա չի
 մնում փափուկ և հանգիստ կենտրոններում, այլ
 անմիջապէս մտնում է գիւղացիների մէջ, թափա-

ուում է չարքաչ աշխատաւորների կենտրոններն ու իր ուսուցչուհու պաշտօնով մեծ ծառայութիւն է մատուցանում կրթական գործին :

Յեղափոխական մտքերն աւելի են խմորւում , դադափարական երիտասարդների մի հոսանք Արագն անցնում է եւ մտնում Երկիր , աւելի մօտ լինելու հայկական տանջանքներին եւ ցաւերին , եւ այդ հոսանքի մէջ էր եւ օր . Մարօն , որ 1894 թ . անցաւ Պարսկաստան : Յեղափոխական համեստ մշակի պաշտօնով նա մտնում էր աշխատաւորների շարքերը , իր կրակոտ խօսքերով ներկայացնում էր հայրենիքի փրկութեան ուղին , շատ շատերին էլ յոյս էր ներշնչում , ոգեւորում , բայց նա անկարող էր լինել աւելի խիզախներից , որովհետեւ Փիղիքական պակասութիւն ունէր եւ միաժամանակ ունէր մի նշանաբան՝ «ազջկալ կոչումն է համեքտութիւն , խաղաղութիւն , քաղցրութիւն եւ պարզութիւն» , որ դրւած էր նորա չափաւորի առաջին երեսի վրայ :

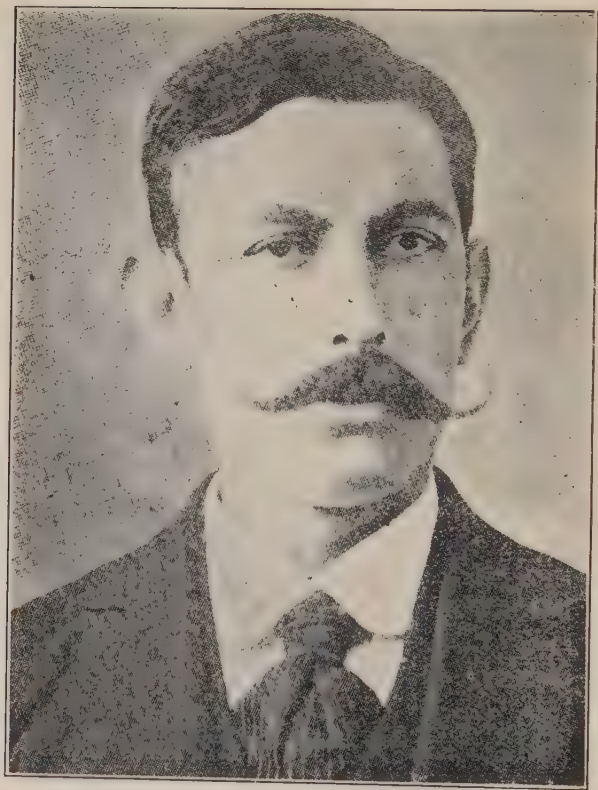
1896 թ . դեկտեմբեր 28-ին , բնկերները նրան դադում են անհնչադած , մահացու զնդակն անցել էր ուղիղ սրտից եւ վերջ տւել նորա կեանքին : Ի՞նչը ստիպեց նրան ինքնասպանութիւն գործել . իր Փիղիքական պակասութիւնը , որ հնարաւորութիւն չէր տալիս նրան աւելի եռանդուն մասնակցութիւն ունենալ յեղափոխական գործունէութեան մէջ , թէ Կարօի (նահատակւած Խանասորայ արշաւանքում) մերժումը սիրոյ մէջ , որովհետեւ իրեն հայրենիքի եւ ազգի սէրն էր աւելի քաշում — չայտնի չէ , միայն Մարօն մի նամակ էր թողել իր սիրած յեղափոխականին , որից քաղում ենք հետեւեալը .

«Անձդ զոհ դի՛ր հաչրենեաց սուրբ սեղանի վրայ. Բաբելէն Սիւնիի պէս լեցւիր թունալից վրէժ-խընդրութեամբ եւ... կատարիր վերջին կտակս. դորանով միայն կը հանգստանայ ոսկորներս զերեզմանի մէջ: Ես աչնքան քաջութիւն ունեցայ, որ կարողացայ կրակ տալ քո ետեւից բոլոր նաւերը: Այսուհետեւ դու բոլորովին ազատ ես, զործի՛ր: Ների՛ր ինձ, բիւր համբոյճներ: Վերջին բարեւներս բոլոր ընկերներին: ՄԱՐԾ»

Նամակի մէջ թագնւած է հերոսուհուն յատուկ աչն վճռականութիւնը, որ չխանգարելու համար սիրած չեղափոխականի գործունէութեան՝ նա վըճռում է ինքնասպան լինել: Այդ էլ մի առանձին ճըզողական ուժ է եւ աւելի զերագոյն ժամի, որ արտայայտոււմ է հայ աղջկայ մօտ:

Պարզ օր էր, ձիւնի հաստ շերտերը պատել էին երկիրը: Գիւղի զանգակները տխուր հնչում էին եւ գիւղացիներն ու իրենց ընտանիքները չուղարկաւորում էին մի կարմիր դազաղ, որ իրենց ուսերի վրայ տանում էին հայ հաչգուկները: Սիրելի «Դադօի» դիակը հողին յանձնելու համար ամէն կողմից ներկայացուցիչներ էին եկել՝ հսկայ Արտօսից սկըսած մինչեւ Կովկաս: Փիղայիները տխուր եւ մըռալ էին. նրանք կորցնում էին իրենց սիրած քրոջ, որ աչնքան խնամքով էր նայում իրենց վրայ, հոգ տանում, ջղերը մաշում, ոգեւորում, կարկամում,

վէրքեր կապում եւ արցունքներ սրբում: Այժմ նա չկայ եւ Պարսկաստանի սահմանագլխային գիւղերից մէկի մօտ գտնւած հաջողւկների գերեզմանոց կազմող բլուրներից մէկի վրայ, սառը հողի տակ հանգչում է նորա սիրող սիրտը: Հանգիստ ոսկորներին, պաշտելի Մարօ:

ԱՐՏԱՇԷՍ Մ. ԴԵԻՇԱՆ

ԱՄԷՆ մի յեղափոխա-
 ԵԳԻՊՏԱՅԻ ԼԱՆ գործիչ մի տիպ, իւ-
 ԱՐՏԱՇԷՍ Մ. ԴԵԻԵԱՆ րայատուկ խառնածք է
 1868-1897 ներկայացնում, հայ ժո-

ղովրդի հոգեկան յատ-
 կութիւնների մի խտացած մասն է՝ երեւան հանում,
 եւ Եգիպտացիին դրանցից մէկն էր: Եօթ տարւան
 յեղափոխական կեանք ունեցաւ, որի իւրաքանչիւր
 ժամը ահագին ուժ պահանջեց աչդ խոհուն եւ ե-
 ոանդուն յեղափոխականից: Միջին եւ կորովի հա-
 սակ ունէր, լայն ուսերի վրայ գեղեցիկ գլուխ՝ ա-
 ոատ մազերով զարդարւած, խրոխտ դէմք ունէր, ո-
 րը ծիծաղելու ժամանակ այնքան հաճոյալից էր լի-
 նում, իսկ բարկութեան եւ զայրոյթի արտայայտու-
 թեան ատեն՝ խրոխտ եւ ահարկու. խոշոր եւ բոցա-
 վառ աչքեր ունէր, որոնք հայելիի պէս պատկերա-
 ցնում էին նորա իմացականութիւնն ու ընկերական
 անկեղծութիւնը: Նա հրացանը ձեռքին չմեռաւ,
 բայց իր գործունէութիւնը հերոսութիւնների եւ
 տանջանքների այնպիսի մի շարան է, որ իրաւամբ
 կարելի կը լինի հերոսների դասը դասել:

Եգիպտացին սերտ կապւած էր Պօլսոյ Դաշնակ-
 ցական մարմինների գործունէութեան հետ: Պօլիս
 եկաւ նա Եգիպտոսի յեղափոխական միջնորդրտում
 երկու տարի չարաչար աշխատելուց յետոյ: 92 թւին
 նա արդէն տաճկական բռնակալութեան կենտրոնա-
 վայրումն էր եւ քարոզչի, յեղափոխական գործչի
 պաշտօնով: Նա գիտէր իր շրջանը, ուր պիտի խօ-
 սէր, նա գործ չունէր ուսեալների հետ, որոնք իրեն
 չէին կարող հասկանալ, նա բուն ժողովրդի զաւակ-

ների մէջ էր, իր պէս մաքուր եւ հաւատացող: 92-97 թւականի գէնքերու մեծ մասը ինքը գնեց, փոխադրեց եւ ոչ ոք չէր կարող այնքան ճարպիկօրէն՝ լրտեսների եւ ոստիկանների քթի տակ այդ պաշտօնը այնքան յաջողութեամբ կատարել, որքան Դեւեանը:

Տերօրիստական գործողութիւններ կատարելու մէջ նա աննման էր: Ոչ միայն ինքը ամենայն սառնասրտութեամբ կը կատարէր ահաբեկումներ, այլ եւ նորեկներին, աշակերտներին փորձնական դասեր կը տար, ապա նրանց քննութիւնների կ'ենթարկէր, մինչև ապահովէր նրանց ընդունակութիւնների մէջ: Ահաբեկիչների գլուխ անցած նա աստիճանաբար կը լրտեսէր իր զօհը, մատնիչին կամ լրտեսին, կը սովորեցնէր «կարգը կատարելու» (խփելու) եղանակը, ցոյց կը տար փախուստի ճամբաները, թաղստոցները եւ երբ կը տեսնէր որ աշակերտները «աղէկ գիտեն դասերին» ինքը նշանը կը տար: Եգիպտացիին կը մնար մինչև խփէր մատնիչը, մինչև նա ընկնէր, մինչև «աշակերտները» փախնէին, ապա ինքը կը հեռանար իրրև հետաքրքիր մի անցորդ, որ «իբրեւ» այդ դէպքէն չչմած տուն կ'երթայ:

Եգիպտացիին մէկն եղաւ այն խիզախներից, որ առաջարկեց ու գործադրութեան ծրագիր ներկայացրեց Պօլսի Կենտրոնական Կոմիտէին, 96-ի ռամազանի 15-ին, սատկեցնելու սուլթանին:

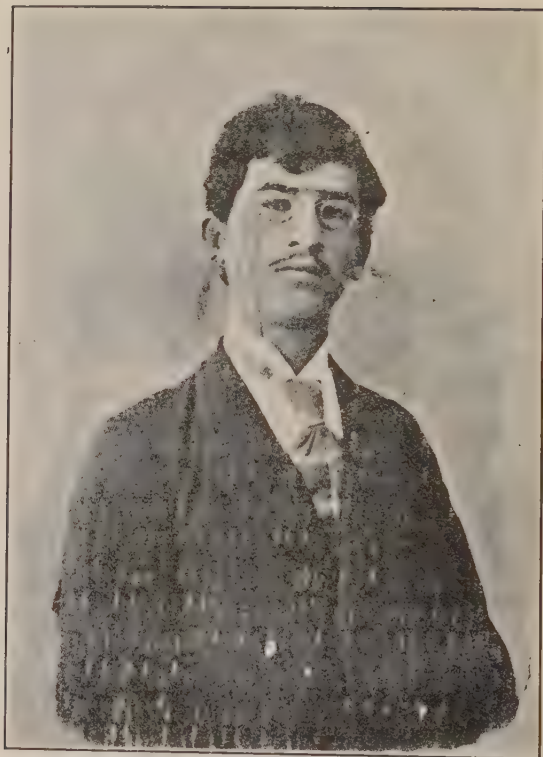
Եգիպտացիին Պօլսոյ փողոցները գիտէր իր հինգ մատի պէս, նրան էին պարտական իրենց գոյութեամբ «վտանգաւոր» չեղափոխականները, որոնք թագստի պէտք ունէին:

Երեք անգամ ոստիկանութեան ճանկն ընկաւ, բայց միշտ էլ յաջողեց ազատուել: Նրան միշտ փնտռում էին, բայց ոչ մի դէպքում չէին գտնում: Զինավաճառները նրան կը ճանաչէին որպէս անգորացի Մուստաֆա, տանտիկնոջ համար գէլգէկ հայ կաթոլիկ էր, ուրիշների համար՝ ղարաժանցի յոյն: Լրտեսներից, ոստիկաններից շատերը նրան իրենց վերհսկող բարձր պաշտօն ունեցող լրտես են նկատել նայելով նորա նայւածքին, Փէսին եւ քայլածքին, որի պատճառով էլ զգուշացել են:

Նա Պօլսոյ Դաշնակցական սերնդի ուսուցիչներից եղաւ եւ նորա ամենափայլուն աշակերտներից մէկը՝ Բաբկէն Սիւնին եղաւ: Աշխատեցաւ նա անդադար, հիւանդոտ դրութեամբ, հազը միշտ բերնին, թոքախտը իր կուրծքը մաշող, միշտ արիւն թքնելով. բայց չնայած այդ բոլորին, նա իր պարտականութիւնների վրայ էր, մինչեւ 94-ի ձմեռը ընկերները նրան բռնի Եգիպտոս ուղարկեցին՝ հանգըստանալու եւ առողջանալու համար: Մի քանի ամսից յետոյ անհամբեր Արտաշէսը կը վերադառնայ Պօլիս եւ գործ կը պահանջէ եւ ամէն անգամ, երբ ընկերները չորդորում էին հեռու մնալ աշխատանքից, նա ժպտալով պատասխանում էր. «Գերեզմանիս մէջ հանգստանալու շատ ժամանակ պիտի ունենամ»: 96-ի ամառը գործի պատրւակի տակ իր ծննդավայրն ուղարկեցին, բայց լսելով օգոստոս 14-ի պատրաստութիւնները, առանց անցադրի կը մտնէ Պօլիս, կը գտնէ ընկերներին, Բանկայի գրաւումից երկու ժամ առաջ, կը համբուրի ումբերն ու ատրճանակները եւ անմիջապէս գործի կը սկսի՝ 20

քիլօնոց ռումբեր տեղափոխելով, բայց Բանկան չը հասած, արդէն գնդակները կը վզզային, ռումբերը կը տեղային եւ նա ամբողջ օրը լաց եղաւ, որ չկարողացաւ մասնակից լինել այդ մեծ գործին:

Դէպքից յետոյ վեց ամիս մնաց Պօլսոմ, աննըկարագրելի ծառայութիւններ մատուցեց ընկերներին եւ ոչ մի անգամ չբողոքեց, արձակուրդ չխընդրեց, չնայած ոտերը կքած էին, ինքը՝ հիւժած... Պարտքի դաշտի վրայ որոշել էր մնալ մինչև վերջին չունչը եւ միայն ընկերները վերջին անգամ նորան Եգիպտոս փոխադրեցին, ուր 97 թ. յունիսի մէկին մեռաւ իր ամենէն աւելի ատած մահովը՝ հիւանդութեան անկողնու մէջ:

ՍԱՂԱԹԷԼ ԽԱՆ ԶՕՂՐԱՊԵԱՆ

ՄԱՂԱԹԻՒԼ ԽԱՆ Ծնած է 1877 թւին Հա-
մատանի մէջ: Լինելով
ՁՉՐԱՖԵԱՆ բարեկեցիկ ընտանիքի զա-
ւակ, նա իր ուսումն առ-

նում է հայրենի քաղաքի ամենալաւ դպրոցներից մէ-
կում, ապա անցնում է Թէհրան՝ մտնելով բողոքա-
կան միսիօնարների դպրոցը, որն եւ աւարտում է
երեք տարւայ ընթացքում:

Սաղաթէլը դպրոցական կեանքում ցոյց էր տա-
լիս բազմակողմանի ընդունակութիւն, որի համար
էլ ուսուցիչները խնդրում են ծնողներից թույլ տալ
նրան ուղարկելու աւելի բարձրագոյն դպրոցներ,
բայց ձերժում են ստանում, որովհետեւ սիրող սիր-
տերը չեն կարողանում զրկել իրենց սիրելի զաւա-
կից:

Ծնողները նրան իսկոյն յետ են կանչում եւ Հա-
մատանի մէջ տեղաւորում են պարսից կայսերական
բանկը: Իր աշխատանքի շնորհիւ նա չուտով տեղա-
փոխւում է Թէհրան՝ նոյն հիմնարկութեան պաշ-
տօնով: Նման ապահովութիւններով եւ պաշտօննե-
րով նա քիչ էր հետաքրքրւում, նրան տանջում էր
հեռաւոր արիւնակիցների վիճակը, տաճկահայ եղ-
բայրների ստրկական դրութիւնը եւ իր այդ հոգե-
կան պահանջներին դոհացում տալու համար ծանօ-
թացաւ Դաշնակցութեան տեղական նորակազմ կո-
միտէի հետ, ուսումնասիրեց մօտաւոր անցեալի
գործունէութիւնն ու փարեց այդ դրօշին՝ հանդի-
սանալով ամենաեռանդուն անդամներից մէկը: Այդ
խաղաղ կեանքն էլ նորան չի բաւականացնում, նա
աւելի իրական քայլեր էր պահանջում, նա ցանկա-

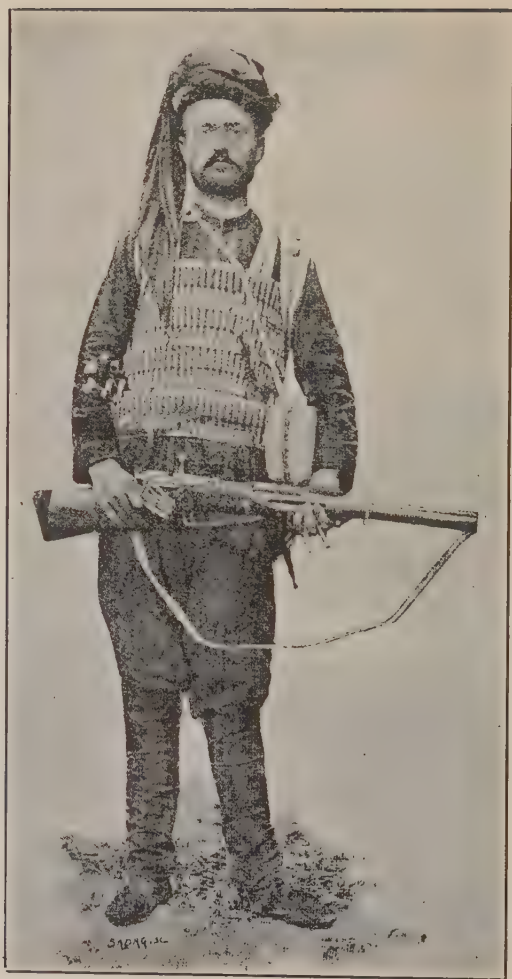
նում էր աւելի մօտ զգալ տառապանքի երկրին, նա կամենում էր անմիջական օգնութեան հասնել եւ իր արիւննով ողողէր այն ճանապարհը, որով ազատ հայ ժողովուրդը պիտի քալէր: Այդ դիտաւորութեամբ նա դիմում է տեղական կօմիտէին եւ կամաւոր դըրում:

Նրան բացատրում են Ֆիդայական կեանքի դժւարութիւնները, յիշեցնում են որ ինքն անվարժ է այդ բոլորին, որ շատ անգամ անօթի, ծարաւ պիտի մնայ, մի այլ անգամ մերկ եւ ցրտահար, բայց ազնիւ երիտասարդը մնում է անդրդւելի: Ամբողջ մի ամիս նա հոգեկան տանջանքների է ենթարկւում. ծընողների լացը, կսկիծը, ազգականների աղերսը, ընկերների խրատները, սիրած օրիորդի արտասուքները դադար չեն տալիս նրան: Նա հոգեկան այդ ալեկոծութեանը վերջ է տալիս շատ դիւրին կերպով. հազար վերստ ճանապարհ կտրելով նա անձամբ ներկայանում է Խանասօրայ արշաւանքը կազմակերպողներին, խնդրում, աղաչում է իրեն էլ վերցնել եւ մասնակից անել մեծ գործին, բայց մերժում է ստանում, որովհետեւ շատ երիտասարդ էր եւ չարքաչ կեանքին անձանօթ: Տեսնելով այդ անյաջողութիւնները, նա վերջին փորձն է անում՝ սպառնալով որ ինքնասպանութիւն կը գործէ, եթէ իրեն չտանեն:

Զիջանում են: Քսանամեայ երիտասարդ Սաղաթէլը, զինւորի ահագին բեռը շալակած, ընկերների հետ ուրախ-զւարթ խօսակցելով դէպի իր կէտ նպատակն է դիմում: Եւ Արաուլի բարձր փէշերի վրայ, երբ հայդուկները կատաղօրէն կռիւ էին մը-

ղում, երբ զնդակներն աջ ու ձախ մահ էին սփռում, Սաղաթէլը իր մի ընկերոջ օգնութեան է հասնում : Դիրքը վտանգի է ենթարկւում, կռիւը օրհասական բնույթ է ստանում, երիտասարդ հերոսը՝ չնայած ոտքից եւ կողքից վիրաւորւած էր, շարունակում է կռւել, մինչեւ ընկերները օգնութեան են հասնում : Վիրաւոր Սաղաթէլին տեղափոխում են լեռան գագաթը, շատ են աշխատում նրան առողջացնել, բայց երկու ժամից յետոյ նա իր մաքուր հոգին աւանդում է՝ ընկերների տաք համբոյրների ներքոյ :

Սաղաթէլը պարսկահայ առաջին ինտելիգենտ նահատակն է, որով իր հայրենակիցները կարող են պարծենալ, որովհետեւ այդ անբիծ հոգին իր յետեւից քարչ տւեց բազմաթիւ չեղափոխական դէմքեր՝ յանուն Տաճկահայ պաշտելի Ազատագրութեան :

ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱԻԹԵԱՆ

Ծնւել է 1870 թ. Ղա-
 ւ Ա Ն զախի Թաւուզ գիւղում :
 ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱԻԹԵԱՆ Կեանքի դպրոցում նա գի-

ջող էր իր ընկերների վե-
 րաբերմամբ, իսկ Թշնամու վերաբերմամբ՝ վրէժ-
 խընդիր : Շատ մեծ կրթութիւն չստացաւ իր ծնող-
 ների ազգատութեան պատճառով . նա իր ժամանակը
 զլխաւորապէս անց էր կացնում հայրենի լեռնե-
 րում եւ անտառներում : Ինչ որ խորհրդաւոր շշուկ-
 ներ էին պտտում այդ ժամանակ, որ հեռու հայրե-
 նիքում հաչ եղբայրներն են կոտորւում, մայրերն ու
 քոյրերը լլկւում եւ այդ պատճառով ինքները նրա հո-
 դին տակն ու վրայ էին անում : 96 թ. դարնան Ղա-
 զախում յայտնւեցաւ Դաշնակցութեան աւետիսնե-
 րից մէկը՝ Լուեցի Սաքօն, որ մարտիկ էր պատրաս-
 տում կուրի դաշտն ուղարկելու : Խանն առաջիններից
 եղաւ, որ իր համաձայնութիւնը տւեց, եւ չնայած
 իր ծերունի հօր աղաչանքներին՝ նա մնաց անսա-
 սան :

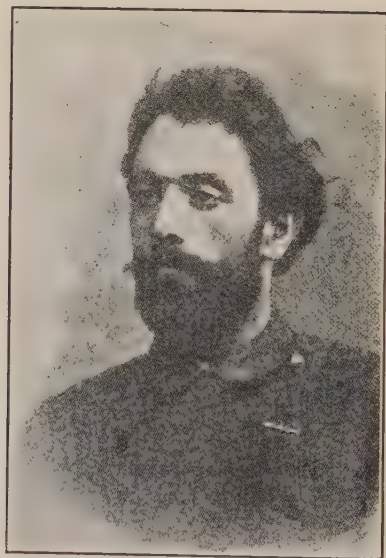
Մինչև յեղափոխական կռիւներին մասնակցե-
 լը, Խանը նւիրւեց փամփուշտ պատրաստելու, ա-
 պա մեծապէս նպաստեց զէնքեր փոխադրելու : Վա-
 նի կոտորածից յետոյ, Դաշնակցական ազդարար
 խումբը մտել էր Վան, կառավարութեան ցոյց տա-
 լու, որ չեղափոխութիւնը դեռ մեռած էր : Առաջի-
 նին յաջորդեց երկրորդը, որին մասնակցում էր եւ
 Խանը : Շնորհիւ իր քաջութեան, համարձակութեան
 եւ ճանապարհների լաւ ճանաչելու ընդունակու-
 թեան, անգին ծառայութիւններ մատուցց խմբին եւ
 շատ շուտով ընդհանուրի սէրը վայելեց :

Երբ յեղափոխական որոշ գործունէութիւնը դադարում էր, խանը՝ կազմակերպութեան վրայ չը ծանրանալով, արհեստով էր զբաղւում, կերակրելով շատ անգամ իր մօտիկ գաղափարակից ընկերներին :

97 թւականն էր, խանասօրայ արշաւանքն էր պատրաստւում : խանն անդադար վարժութիւններ էր անում հայդուկների հետ, փամփուշտներ էր բաժանում, աշխատում էր մեղւի նման եւ միշտ կըրկնում . «Իմ դարդն էնա՝ ըստեղից մի էն սարն հասնենք, փթեցինք», ցոյց տալով Արաուլը :

Այդ օրն էլ հասաւ եւ նա առաջին շարքերում էր, որոնք յարձակեցան վրանների վրայ եւ առաջին զոհերից էր, որոնք վրէժխնդրութեան կանչեցին միւսներին :

Խանը ժողովրդի զաւակ էր եւ նորա ցաւերն ապրում էր խորապէս : Նորա հոգին մաքուր էր, խօսքերն՝ անպաճոյճ, զգացմունքները՝ վեհ եւ հայրենիքի սէրը՝ գերազոյն :

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆ

Ծնւել է 1871 թ. Գողթ-
 ԿԱՐՕ նի Յղնայ գիւղում: Դեռ
 ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆ մանուկ հասակում նրա
 մէջ նկատուում էր յան-

դրգնութիւն, անկախութեան ոգի եւ միշտ հակա-
 ոակ էր վախկոտներին եւ վհատողներին: Դպրոցա-
 կան թէ դրսի կեանքում, նա միշտ պաշտպան էր
 հանդիսանում թոյլերին, որոնք առանձնապէս սի-
 րում էին նրան աչդ յատկութեան համար. իսկ զօ-
 րաւորները պատկառում էին նորա ուժի առաջ եւ
 չէին համարձակուում նորա կամքին հակառակ գը-
 նալ:

Դեռ մանկութիւնից նա սեփականութիւն չէր
 ճանաչում և իր ունեցած-չունեցածը տրամա-
 դրեւելի էր անում բոլոր ընկերներին:

Գիւղական ուսումնարանն աւարտելուց յետոյ,
 նա անցաւ Զաքարթալայի ծխական դպրոցը, այդ-
 տեղից էլ փոխադրւեց Թիֆլիսի Նիկօլաեւսկիյ դըպ-
 րոցը, յետոյ նոյն քաղաքի Բէալական միջնակարգ
 դպրոցը:

90-ական թւականների հայրենասիրական-յե-
 դափոխական շարժումները, արշաւախմբերի գոր-
 ծունէութիւնն ու երիտասարդութեան մէջ տեղի ու-
 նեցող խմորումները ստիպեցին Կարօին, այդ գոր-
 ծի եւ իրական աշխատանքի մարդուն, նետուել փո-
 թորկալից կեանքի մէջ եւ աւելի մօտիկից օգնու-
 թեան հասնել թշուառ հայրենիքին՝ նրան մարդկա-
 յին ամենատարրական իրաւունքները վերականգնե-
 լու:

Թողնելով իր ուսումը նա մտաւ նոր հիմնաւած

«Կովկաս» զինագործական արհեստանոցը, մէկուկէս տարւաջ ընթացքում կատարելագործեց, ապա անցաւ *** քաղաքը եւ մտաւ Դաշնակցութեան նոր հաստատւած զինագործարանը:

1892 թ. խօլերայի պատճառով բոլոր ընկերներն էլ հեռացան արհեստանոցից, բայց միայն Կարօն մնաց եւ անվեհերութեամբ իր գործը շարունակեց, չնայած ինքն էլ հիւանդացաւ:

Մանուկ չեղափոխութիւնն այնքան հիմնական փոփոխութիւն չէր առաջացրել հասարակական մըտածողութեան մէջ, արհեստանոցը նիւթական անձկալի վիճակի մէջ էր, միայն մի քանի «տաք» գլուխներ էին կպել եւ աշխատում էին ապագային համար:

93 թ. Կարօն մի քանի ընկերներով ստիպւած եղաւ պատել կովկասեան քաղաքները, արհեստանոցի համար նիւթեր եւ նպաստ հաւաքելու համար, բայց որովհետեւ անշարժութեան տարի էր, սառն ընդունելութիւն գտաւ ամէն տեղ: Կարօն միայնակ մնաց իր սիրած ասպարիզում, նրան ոչ ոք չէր յուսադրում: Նիւթապէս ընկճւած, հասարակութեան կողմից համակրութիւն չկար, բայց եւ այնպէս տոկուն Արիսը որոշեց իր գործը շարունակել, որովհետեւ իրեն սկզբունք էր դրել «սկսել ենք մի անգամ, մինչև վերջը պիտի տանենք»:

1894 թ.ին Կարօն զրկւում է օրինական կեանքից, հետապնդւում է ոստիկանութեան կողմից եւ այնուհետեւ թափառական կեանք վարում: 95 թ. օտարի անցագրով քիչ էր մնում ձերբակալէր, բայց շնորհիւ իր ճարպիկութեան ազատւում է եւ խուսա-

փում :

96 Թւին նա արդէն զէնքերի փոխադրութեամբ էր զբաղւում եւ արդէն աշխատանքի ամենանոսր շրջանն էր անցկացնում, երբ նա ձերբակալւում է պարսիկ կառավարութիւնից, որը մտադրած էր լանձնել այդ «վտանգաւոր» յեղափոխականին ուսկառավարութեան : Կէս զիշերին, երբ պահակները քնած են լինում իր բանտի դռան մօտ, Կարօն խորտակում է պատուհանը, դուրս է թռչում՝ իր հետ առնելով հրացանն ու կապոցը եւ անհետանում :

Կարօն նշանաւոր զինագործ էր. բոլոր յեղափոխականները, որոնք պարսկական սահմանն են անցել, զիտեն այդ տենդոտ աշխատաւորին, որ բացի մուրճից եւ զէնքերից, ուրիշ ոչ մի սեփականութիւն չունէր :

— Յիշատակ ես ուզում, գրում է ընկերներին՝ մէկը Կարօի եղբօրը, չգիտե՞ս միթէ որ նա սեփակաւ նութիւն ունեցող չէր : Իր շինած մօսիները — ահա քեզ նրանից՝ յիշատակ :

Ամէն անգամ, երբ հալդուկային խմբեր էին անցնում Հայաստան, Կարօն աղաչում էր իրեն էլ ուղարկել՝ գործի շահերի տեսակէտից :

Պանասօրայ արշաւանքի պատրաստութիւնների ժամանակ նա որոշեց մասնակից լինել եւ ոչ մի խօսակցութիւն, պատճառաբանութիւն նորան չհամոզեց յետ մնալու, որովհետեւ ասում էր նա «մինչեւ օրս ես ուրիշների համար հրացան էի պատրաստում, այժմ ես ինքս պիտի գործ ածեմ» :

Եւ նա մասնակցեցաւ առաջին անգամ, կուեցաւ ժողկենտրոնեամբ եւ նահատակեցաւ կուլի դաշտում :

Նա ամէն տեղ էր, ուր կատաղի էր կռիւը, եւ աւելի շուտ՝ ուր գնում էր, մոլեգնոտ կռիւ էր առաջ բերում: Նա անդադար կուռւմ էր եւ ոչ մի դէպքում իր թիկունքը թշնամուն չէր ցոյց տալիս: Նա հարիւրապետի օգնական էր եւ չնայած դրան նա միշտ իր զինւորների հետ էր, ոտով քայլելիս: Ամենայն սիրով կռիւների դադարից չետուց, նա նըստում էր մի քարի վրայ ու զինւորների հրացաններն էր շտկում: Նա զգում էր կատարելիք գործի մեծութիւնը եւ միշտ կրկնում էր ընկերներին «մենք ձեռնարկում ենք մի շատ վտանգաւոր քայլի, բայց ինչ որ լինի, թէպէտ զոհելու իսկ լինենք մեր ամբողջ ուժը, պէտք է դիմանանք եւ դիմադրենք մինչեւ վերջին րոպէն՝ կատարելով մի մեծ գործ»:

Առաջինն էր Կարօն վրանների վրայ գրոհ տրուողներից, որոնք Արաուլի ստորոտներում ուշանում էին: Կատաղի էր նա դէպի տիրապետողներն ու բռնակալները, վրէժխնդիր զօրաւորներից եւ ճրնջողներից, բայց իր կրծքի տակ ունէր նա մի քրնքոյշ, սիրող սիրտ, որ խնայում էր եւ իր պաշտպանութեան տակ էր առնում կենդանիներին եւ հորթերին:

Կարօն էր, որ նկատելով Փար-Հատի, Սադաթէլի եւ ուրիշների վտանգաւոր կացութիւնը, անմիջապէս օգնութեան է հասնում եւ ազատում նրանց: Նա օրինակ էր անձնւիրութեան եւ քաջութեան, նա տիպար էր անվախ եւ երդած հալդուկի, որ երգել էր մինչեւ վերջին շունչը կուել եւ ո՛չ մի դէպքում չհեռանալ դիրքերից, մինչեւ թշնամուն չհալածէ. եւ նա զոհ գնաց իր աչդ պաշտելի եւ ան-

նըման յամառութեան: Նորա համար հանգիստ չը
կար եւ նա ամէն տեղ էր: «Թշնամու եւ իր արիւնը
կարմրացրել էին իր մոխրագոյն չէրփէզքին եւ քըր-
տինքն ու վառողի ծուխը սեւացրել էին նորա ե-
րեսն ու ձեռքերը: Չափազանց յոգնած էր, որովհե-
տեւ նա թէ հրամայում էր, թէ կուում եւ թէ իր-
րեւ զինագործ սարքի էր բերում կուի մէջ փչացած
հրացանները»:

Մեռա՛ւ նա իր սիրած մահով եւ հայ չեղափո-
խութեան պատմութեան ամենաարդիւնաւէտ հեւ-
քերից մէկը եղաւ Կարօն:

ԱՍՏԻԱԾԱՏՈՒՐ ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ

ԿՐԷՏԱՅԻ
ԱՍՏԻԱԾԱՏՈՒՐ
ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ

Ծնւել էր 1871 թւին
Ղզլար քաղաքում: Իր
ծնողները այգեգործու-
թեամբ կ'գրադէին, ի-

րենց գոյութիւնը մի կերպ քարշ կը տային, բայց
եւ այնպէս իրենց որդուն ուղարկեցին իրենց քաղա-
քի Երկդասեան դպրոցը: 1885 թւի մարտ ամսին,
ռուսական հայակեր քաղաքականութեան որ-
պէս անմիջական հետեանք, փակեցան հայկական
դպրոցները եւ դասի ժամանակ ոստիկանները ներս
խուժելով բռնի հեռացրին աշակերտներին... Այդ
օրն անջնջելի մնաց այն ժամանակաշէրքերի
յիշողութեան մէջ, որոնք արցունքն աչքերին իրենց
տներն վերադարձան: Անէծքի եւ վրէժի այդ օրը չը-
մոռացաւ եւ Կրէտացին, որին ուսումից զրկելուց
յետոյ, առանց ըրպէ կորցնելու խանութպանի ա-
շակերտ կարգեցին: Գրքից՝ գործիքներ, դպրոցից՝
խանութ, ընկերների խրախճալից կեանքից՝ մոայլ
վարպետի հարւածներ...

1892 թւին նա զինւոր կ'երթայ: Կեանքի չան-
կարծակի այդ թռիչքն ու փոփոխութիւնը նրան ա-
ւելի վճռական եւ խոհուն կը դարձնեն: Իր ընդու-
նակութիւնների շնորհիւ եւ մանաւանդ իր ճշդա-
պահութեամբ նա իր մեծաւորների ուշադրութիւնը
կը գրաւէ և մի քանի ուրիշների հետ զինւորական
կրթարան կ'ուղարկուի: Ինն ամսից յետոյ նա կ'աւար-
տի դասընթացքն ու ենթասպայի աստիճան ստանա-
լով կը վերադառնայ հայրենիք: Բոլոր նորա մեծա-
ւորները մի կարծիք ունէին. «Ինչ գործ ալ որ յանձ-
նենք անոր, վստահ ենք որ օրինակելի կերպով պի-

տի կատարէ» : 96-ի դեկտեմբերին նա հրաժեշտ կը տայ ծնողներին եւ կ'ուղեւորւի Բագու քաղաքը՝ գործ փնտռելու պատրասկով :

Այժմ ազատ էր նա խանութից, զինւորական ծառայութիւնից : Նա իր խոհերի եւ յոյզերի հետ է, նա կուել եւ մարտնչել կ'ուզէ : 96-ի Վանի եւ Պօլսոյ դէպքերը ցնցել էին անկեղծ երիտասարդութեան, Կրէտէի ապստամբութիւնը լայն համակրութիւն էր կրել բոլոր յեղափոխական տարրերի եւ ճնշած ազգութիւնների կողմից : Բագուն, բանւորական այդ եռուն կենտրոնը, յեղափոխական խմորումների վայրը, Դաշնակցական պրօպագանդայի լայն ասպարէզը, տանջւածների, զրկւածների եւ վրիժառուների այդ հնոցը, կերտում էր հերոսներ և ստեղծում տիպեր :

Ընդհանուր խանդավառութեան միջոցին այդ վառվռուն երիտասարդը դիմում է Դաշնակցականներին, մտնում է նրանց շարքերն ու փարում յեղափոխական դրօշին : Քիչ ժամանակից յետոյ նա գործնական քայլի է դիմում և առաջարկում է. «Կո՛րեւ եմ ուզում, կո՛րեւ եթէ Հայաստանում գործ չկայ ինձ համար, կ'երթամ Կրէտէ, այնտեղ էլ նոյն բռնակալըն է» : Այդ օրւանից նորա անունը մնում է Կրէտացի : Շուտով երեւան եկաւ խանասօրայ արչաւանքի ծրագիրը, զանազան կողմից յեղափոխական տեմպերն իրենց երկրային հաշիւներն են մաքրում եւ Կրէտացիին ամենաառաջին շարքումն է լինում, նա սիրով ընդունւում է եւ անմիջապէս ճանապարհւելով սահմանադրուի, հաւաքման վայրը, ձեռնարկում է աշխատանքի : Յերեկներն զբաղւում է ան-

վարժ զինւորներին դասեր տալով, իսկ գիշերները՝ կուռի պատրաստութիւններով, փամփուշտներ լեցընելով:

Շուտով վրայ է հասնում եւ ցանկալի օրը: Բոլորն էլ տենդոտ անհամբերութեամբ սպասում էին չառաջխաղացման: Զինւորական պետերու ընտրութիւնները կը սկսւին եւ Կրէտացին տասնապետ կ'ընտրւի, որից յետոյ կ'առաջարկւի հարիւրապետի պաշտօն. «Ինչ անենք որ ենթասպայ եմ. հարիւր ոչխար արածացնելու շնորհքս գիտէ՞ք, որ հարիւր զինւորի պատասխանատուութիւնն ինձ էք յանձնում»: Ահագին դժւարութեամբ նա ընդունում է առաջին յիսնապետի օգնականի պաշտօնը:

Արշաւանքն սկսում է: Մազրիկցիները վրաններն այրւում են, քրդերը սարսափահար փախչում են եւ չեղափոխականներն չաղթական՝ վճռում են Արսուլի բարձունքները գրաւել և Կրէտացին վերջին ընկերներից էր, որ բանակի թիկունքը պիտի պաշտպանէր՝ անմոռաց Կարօի հետ: Կուեցին նըրանք միասին, հալածեցին թշնամուն, վրէժը լուծեցին, իրենց պարտքը կատարեցին եւ երկուսով միասին՝ Կրէտացին ու Կարօն ընկան հերոսի մահով...

Նայեցէք մի ըրպէ նրա պատկերին, այդ միջահասակ, սև չէրքէզքի հագած կրակոտ երիտասարդին: Նրա հեզ եւ կլորիկ դէմքը, որ իր վրայ ունի հաւասար շրջագծով միրուք և վերջինի միացած բեխեր. իրեն է գրաւում իւրաքանչիւր դիտողի, մանաւանդ նորա երկու լուսատու աստղերը՝ աչքերը, որոնցից, կարծէք, կրակ է թափւում եւ խոցում է՝

այնքան սուր : Ո՞վ չի յիշում որ նա աջ ձեռքի վրայ կռացած՝ հրացանն է բռնել եւ «ամէն րոպէ պատրաստ» պօզայի մէջ է գտնւում : Ատրճանակը, խէնչարը եւ երեք փամփուշտակալները նորա արտայայտութեան աւելի գրաւչութիւն են տալիս, մանաւանդ երբ գիտես որ այդ բոլորը ո՛չ թէ արիւն թափելու համար է, այլ տանջած ազգի իրաւունքները պաշտպանելու : Սիրելի Կրէտացին մի պարզ կտակ էր թողել ընկերներին, որ կտակը պիտի լինէր յետագայում բոլոր անձնէր երիտասարդների համար : «Եթէ մեռնիմ, ասել էր ընկերներին, կուից մի քանի օր առաջ, ասացէք այս մատանու տիրոջ (նշանւած էր) որ ես այն ճանապարհով եմ գնացել, որով պարտաւոր են գնալ մեր բոլոր հայ երիտասարդները» :

ՅԱԿՈԲ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ

**Երիտասարդ եւ վառ-
ՁԱԽԻՆ ՎՐՈՒՆ Յակոբն Հանդի-
ՅԱԿՈՐ ԳԱՐԱԿԻՉԵԱՆ սանում է տիպար այն յե-
(1873-1897) ղափոխականների, որոնք
խորապէս զգում են հայ-**

րենիքի տանջալից վիճակը, հոգիները տալին ու վը-
րայ են լինում և խանդավառութեան սրբազան բո-
ւաբան՝ նետում են ամէն ինչ ու յեղափոխութեան նը-
ւիրում: 1899 թ. Տրապիզոնի դպրոցական աշա-
կերտների մէջ կազմւում է «Հայաստանի Ազատագը-
րութեան» օգնելու նպատակով պատանիների մի
խումբ: Նրանցից իւրաքանչիւրը գաղտագողի եւ
բաւականին դժւարութեամբ շաքաթական տառը-
քսան փարա է նետում գանձանակը, ուր հաւաքւում
է վաթսուէն դահեկանի չափ գումար: Շուտով ոգե-
ւորւած պատանիների այդ շրջանը լուր է առնում,
որ Սասունի մէջ ինչ որ պատրաստութիւններ են
տեսնւում, ամէն կողմից ֆիդայիներ են հաւաք-
ւում, կատաղի, օրհասական կռիւ տեղի պիտի ու-
նենայ եւ ահա դրանք, գաղափարական այդ մաքուր
հոգիները վճռում են օր առաջ հասնիլ կռիւ վայրը,
մասնակցիլ այդ շարժման: Դրանք երեք հոգի են լի-
նում, որոնց մէջ և Զաւէնը: Փոքրիկ յեղափոխա-
կանները պաշմանաւորւում են մի սայլապանի հետ,
որ իրենց տեղափոխէ Էրզրում: Հասնում է դէպի
Հայաստան ուղեւորւելու օրը: Բոլորն էլ անհամբեր
սպասում են այդ ժամին. մնացող ընկերներն ար-
տասւում են եւ նախանձում, որ իրենք էլ չեն կա-
րող մասնակցել այդ արշաւանքին. իսկ գնացող հե-
րօսներն ուրախ են, որ վերջապէս պիտի տեսնեն

Հայաստանը, ծծեն նորա օդը, կուեն նորա ազատութեան համար. նրանք չէին մոռացել սպառազինւել... Ունէին ընդամէնը մի հին ուշիւղիկ եւ մի ժանդոտած դանակ:

Ծիծաղելի է այդ բոլորը, բայց ո՞վ մեղանից նման երազների մէջ չէ եղել, ո՞վ չի ցանկացել նոյն իսկ առանց զէնքի թռնել Հայաստան, ջարդել, փրշրել թշնամիներին, ազատել խեղճ հայերին եւ ապա վերադառնալ դպրոց ու... աշխարհագրութիւնից քննութիւն տալ: Այդ քայլերի մէջ էականը նոր սերունդի չլղափոխական դաստիարակութիւնն է ու նորա անձնագոհութեան պատրաստակամութիւնը:

Փոքրիկ հերոսները ճանապարհին մեծ դժուարութիւններ կրելով, շատ անգամ ոտով քալելով, մի կերպ կը հասնին «Եսիր-օղլու» կաշարանը: Տրապիզոնում Ձաւէնի ծնողները կը դիմեն կառավարութեան, կը պատմեն եղելութիւնն ու կը խնդրեն իրենց որդուն չետ դարձնել: Կառավարութիւնն անմիջապէս յետ կը դարձնի նրանց, հարցաքննութեան կ'ենթարկի եւ իմանալով որ իբր Սանասարեան դըպրոց պիտի գնան՝ ազատ կ'արձակէ:

Այդ դէպքերից յետոյ, Ձաւէնն արդէն յեղափոխականացած էր, նա եռանդուն մասնակցութիւն ունեցաւ տեղական Դաշնակցական խմբերի մէջ: 94 թւին նա կ'ընտրուի կօմիտէի անդամ եւ կը վարէ քարտուղարութեան պաշտօնը:

95 թւին նա կը մասնակցի Բահրի փաշայի, Տրապիզոնի կուսակալի մահափորձին մէջ, ապա քսան օր աչդ առթիւ կը բանտարկւի եւ որովհետեւ ինքը դեռ շատ երիտասարդ էր, ազատ կ'արձակւի:

Այդ դէպքից չետոյ նա կ'անցնի արտասահման եւ մի տարի վերջը նորից կը վերադառնայ հայրենիք՝ օգնելու Նգիպատացիին : Այնուհետեւ նա Պօլիս է եւ ռանդուն մասնակցութիւն ունի յեղափոխական գործերի մէջ :

97 թւականն է : Խանասօրայ արշաւանքի հետ միասին Պօլսոյ փողոցներում՝ զանազան հիմնարկութիւնների մէջ միաժամանակ ռումբեր պիտի պայթեցնէին : Յեղափոխական շարքերը տենդոտ գործունէութեան մէջ են : Պէտք էր պատմական ցոյցը կազմակերպել, միշտ ահ ու դող մտքերը պալատականների եւ սուլթանի մէջ, պէտք էր Հայկական Հարցը վառ պահել եւ միաժամանակ կրթել ապագայ երիտասարդութիւնը : Այդ նպատակով արդէն որոշ պատրաստութիւններ տեսնւում են և Զաւէնը Պօլիս է մնում՝ ահարեկչական գործողութիւններին մասնակցելու : Բաղդադ չի ժպտում այդ թարմ եւ վառվռուն երիտասարդին, որովհետեւ օգոստոս 13-ի առաւօտեան, նա շրջապատւում է զինուորներով եւ լրտեսներով, որոնք պահանջում են անձնուրաց յեղափոխականից՝ անձնատուր լինել : Զաւէնը կուռւմ է մինչեւ վերջին շունչ եւ երբ արդէն փամփուշտն հատցնելու վրայ է լինում, վերջին գընդակն էլ ուղղում է իր ճակատին՝ հերոսաբար ընկնելով իր սիրած ճանապարհի վրայ :

Զաւէնը ինտելիգենտ էր եւ յեղափոխական, նա իր իւրաքանչիւր քայլը կշռադատած էր անում և իրեն որպէս սկզբունք ընդունել էր իր իսկ խօսքերը .

«Թող իւրաքանչիւր հայ իր օգնութեան բաժինը հատուցանէ իր ազգին՝ կամ կեանքով, կամ խօսքով եւ կամ գրամով»:

Նա ընտրեց գիտակցաբար ամենադժւարինը եւ այդ պատճառով 24 տարեկան այդ երիտասարդը արժանի է խորը չարգանքի եւ անհուն սիրոյ:

ՏԻԳՐԱՆ ՏԷՐՕԵԱՆ

98 Թւականի անդուգա-
 վԱԶԳԻՆ կան զոհերից է եւ Վա-
 ՏԻԳՐԱՆ ՏԵՐՕԵԱՆ նայ ինքնապաշտպանու-
 թեան սիւներից մէկը:

Ցաւով ենք արձանագրում նորա մահը, բայց միշտ հպարտութեամբ պիտի չիչենք այդ անունը, որ իր ծննդեամբ կապւած է բուն աշխատաւոր ժողովրդի հետ, իսկ իր գործունէութեամբ՝ յեղափոխութեան: Ծնւել է 1873 թւին Վանի մէջ: Լինելով աղքատ ընտանիքի զաւակ, նա անկարող է լինում իր ուսումը չարունակել եւ ընկնում է աշխատանքի չետեւից: Դպրոցի մէջ նա աշակերտում է յայտնի յեղափոխական եւ առաջին նշանաւոր գործիչ Ագրիպասեանի: Նոր եւ թարմ հոսանքն էր մտել Վան եւ գրաւել էր երիտասարդների սիրտն ու ոգեւորութիւնը: Յեղափոխական սերմերն էին որ ցանւեցին եւ Վազգէնն եղաւ ամենաբերրի դաշտերից մէկը, որ ընդունեց այն եւ հաւատարմապէս մեծացրեց իր մէջ: Նորա հոգին կապւած էր հայրենիքի հետ, իսկ գործը՝ ասեղի, եւ դերձակի խանութի: Հօր ստիպմամբ նա պէտք է որոշ արհեստ սովորէր, որպէսզի կարողանար մի կտոր հացի տէր դառնալ ապագայում: Տիգրանը դժկամակում էր եւ բողոքում, բայց եւ այնպէս ստիպւած էր աշակերտել մի հայ-բողոքական դերձակի մօտ: Մի օր չանկարծ նորա համար լոյս ծագեցաւ: Վանի հայ խանութպաններից մէկին ծեծում էին թուրք ոստիկանները, որովհետեւ Փլան համարձակւել էր վերցրած ապրանքի գինը խնդրել: Ամբոխը լուռ եւ առանց միջամտութեան հետեւում էր այդ ողբերգական տեսարանին. ոչ ոքի բերանից

մի խօսք չէր ելնում, իսկ խեղճ հայը լալիս էր ու օգնութիւն հալցում. բայց ո՞վ էր լսողը. բոլորն էլ իրենց կաշւից էին վախենում:

Դերձակի խանութի առաջ նստած մի հայ պատանի դիտում էր այդ քստմենլի տեսարանն ու աչքերը չուած սպասում էր ներքին որոշման: Յանկարծ նա ձեռքի հագուստները վար ձգեց, թռաւ նստած տեղից, վազեց դէպի կուռի վաչրն ու ուժեղ հարած ներ տեղած թուրք զինւորների գլխին: Բազմութիւնն ապշահար մնաց: Ծեծւող հաճն ազատեց: Զինւորներն էլ ապուշ էին մնացել. նրանք չէին հաւատում եւ սպասում այսքան չանդգնութիւն մի հայի կողմից: Ժողովուրդը ամէն կողմից խռնեց եւ հնարաւորութիւն տւեց Տիգրանին ազատելու աննըկատ՝ ու իր հետքը կորսնցնելու: Նա այլևս սովորական մարդկանց շարքին չէր պատկանում, նա փախստական էր եւ իր սիրած ճամբին վրայ:

Երկրորդ դէպքն եկաւ եւ նրան աւելի կտրեց առօրեայ կեանքից եւ նետեց յեղափոխութեան գիրկը անվերադարձ: Առաջին գործնական հայրենասէրների նահատակութիւնն է՝ Զուխ-Գեաղուկի վրայ՝ Գօլօշեանի եւ Ագրիպասեանի: Այդ երկու զաղափարական մահերը ցնցեցին հայ երիտասարդութեան եւ մանաւանդ նրանց, որոնք աչակերտել էին Ագրիպասեանին: Սա իր «վերջին դասը» կարդաց իր աչակերտներին, բացատրեց նրանց հայրենիքի եւ հայ ժողովրդի տառապանքները, շեշտեց որ պէտք են զոհեր, որոցմով մեր ազատութիւնը ձեռք պիտի ձգենք, ապա ջերմ գրկախառնութեամբ ու արտաւալից բաժնւեցաւ իր ապագայ զաղափարակիցնե-

րից: Հեռացա՛ւ եւ իր ապարաղդ աշակերտները ա-
նոր հերոսական մահը լսեցին, ու երդւեցին նոյն
ճամբով ընթանալ ու վրէժխնդիր լինել իրենց պաշ-
տելի ուսուցչի մահւան փոխարէն: Դրանց մէջն էր
եւ Տէրօեանը, որ աւելի զգայուն էր իր ապրեցում-
ների մէջ եւ խոր իր արտայայտութիւններով: Եւ
գրեց նա իր առաջին ոտանաւորը ու միշտ երգեց.

«Դու, ով ցանկալի վաճ, իմ հայրենիք

Սիրոյդ կարօտով մաւրիմ ես հերիք»:

Հերի՛ք է որքան լուեցինք եւ աղի արցունք թա-
փեցինք, պէտք է գործի ձեռնարկել եւ կուրի բռու-
նակալութեան դէմ: Եւ նա դերձակի աշակերտու-
թիւնից թռաւ ուսուցչի յեղափոխական պրօպագան-
տիսդի պաշտօնին: Նա անդադար ժողովներ էր գու-
մարում եւ բացատրում հայրենիքի վիճակը, շար-
քերն աւելացնում եւ կայծերն բորբոքում. նա ամէն
տեղ էր, ուր անարդարութիւն կար եւ կարիք գոր-
ծելու. նա միշտ թշուառների ու անպաշտպանների
հետ էր եւ նա, այդ երիտասարդ յեղափոխականն իր
կարճատեւ կեանքով ընկերների համակրութիւնը
վայելեց եւ թուրք կառավարութեան սարսափ ազ-
դեց:

95 թւից սկսած Վանից դէպի պարսկական
սահմանը եղած կուրիների մէջ նա խոչոր եւ գործօն
մասնակցութիւն է ունեցել: 95-ի հոկտեմբերին նա
Սալմաստումն էր, որտեղ նա միացաւ վաթսուն հո-
գուց բաղկացած մի խմբի եւ անցաւ Երկիր: Սարա-
յի կուռում նա իր տասնըհինգ հոգով կարողացաւ
թափնւած մնալ մարագում եւ ապա ամենայն հմտու-

Թեամբ իր խումբը հասցնել նպատակակէտին : Վանի առաջին պատմական կռից յետոյ նա Պետօի հետ քաշաժ էր Վարազ, որտեղ նա չի համաձայնեց դէպի Պարսկաստան գնալու, եւ վերադարձաւ Վան : Ապա մասնակցում է Վարդանի հետ միասին Վանի երկրորդ կռիւն եւ չնայելով կառավարութեան ձեռք առած խստութիւններին, մնաց հայրենի քաղաքում : Պետօի մահւանից յետոյ յեղափոխական գործի ղեկավարութիւնն անցնում է Վազգէնին՝ Վանի շրջանում, ուր ամենայն ճարպիկութեամբ շարունակում է :

Պանասօրայ արշաւանքից առաջ նա նորից սալմաստն էր, որտեղից նա Միքօի հետ յետ պիտի դառնար Վան, արշաւանքից յետոյ առաջ եկած թրքական խժդժութիւններից պաշտպանելու քաղաքի հայ ազգաբնակիչները : Ճանապարհին նա մի հերոսական կռիւ է մղում Սպահան լճի մօտ եւ հալածելով թշնամիներին՝ իր խմբով յաջողութեամբ հասնում է Վան, ուր նա հինգ-վեց ամիս շարունակ մնում է քաղաքում եւ ամէն օր հալածւում կառավարական պաշտօնեաներից եւ լրտեսներից :

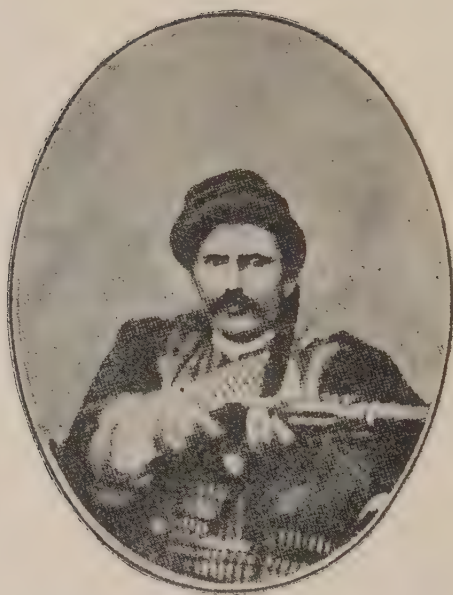
Հայ մատնիչներից Աճէմեան Կարապետն (Բաշօ) եւ Հայրապետ Թոնիրչինողեանը, իմանալով Վազգէնի ներկայութիւնը քաղաքում, իմաց են տալիս կառավարութեան աչդ մասին . նոյն այդ ժամանակներն էր, որ Ատրպատականի օսմանեան հիւպատոսը հեռագրով հաղորդեց, որ հարիւր հոգուց բաղկացած Դաշնակցական խումբն անցաւ սահմանն ու դէպի Վան է արշաւում : Սոսկումը տիրեց կառավար-

րութեան եւ թուրք խուժանին: Յուրա ձմեռ էր եւ ուրիշ տեղերից անկարող էին զօրք բերել տալ: Մի քանի հազար զօրք կար միայն եւ թնդանօթ էլ չունէին: Այդ ժամանակ վալիի օգնական Օհաննէս Ֆէրիտ կեղտոտ հայը, խորհուրդ է տալիս ձերբակալել Վազգէնին, որի հրամանով էր խումբն անցել Երկիր: Սկսում են խուզարկութիւնները. Այդեստանը չլթալի մէջ են առնում, բոլոր կասկածելի մարդկանց բանտն են նետում, գաղթական հաչերին վռնտում են քաղաքից, սպառնալիքներ են կարդում զանազան թաղերի բնակիչներին, թէ՛ «ո՛ր թաղում գտնուի Տէրօեանը, աւերենք պիտի այն շրջանը», բայց Վազգէնը չկար եւ կառավարութիւնն անզօր էր նրան գտնելու: Բոլոր տներից եւ թաղապետներից ստորագրութիւններ առան, որ այդ վրտանգաւոր յեղափոխականին իրենց մօտ չեն պահի: Այդ էլ չօգնեց: Այն ժամանակ միրալայը կանչեց թաղապետներին ու փաղաքշական բառերով բացատրեց ստեղծւած վտանգաւոր դրութիւնն ու վերջացրեց. «Մի՛ թէ Տիգրանը սուլթանէն աւելի կը սիրէք, որ չէք ուզեր կառավարութեան չանձնել եւ աչսչափ խնամով կը պահէք ու ձեր վստահութիւնը կը պակսեցնէք կառավարութեան քով»: Այդ միջոցըն էլ չի օգնում եւ կատաղած վալին դիմում է օտար պետութիւններին՝ անգլիական եւ Ֆրանսիական հիւպատոսներին, խնդրելով որ միջամտեն, Տէրօեանն յանձնեն, որին յետոյ ազատ կը կացուցանեն ու ո՛չ մի պատիժ չեն տալ: Հիւպատոսները միջամըտում են եւ խոստանում են ապահովել ազատութիւնը տարագիր յեղափոխականի, բայց նա անե-

ըսելով թէ իր ընկերներին հետ :

Այդ բոլորից չետոյ, պաշտօնեաները չըջապատում են հաջ տները, խուզարկում, ձեռքակալում անմեղներին ու բանտերը լեցնում. առաջնորդական տեղապահ Ստեփան վարդապետը բողոքում է այդ բոլորի դէմ. կառավարութիւնը մի առ ժամանակ դադրեցնում է խստութիւնները, բայց քիչ յետոյ վերսկսելու դիտաւորութեամբ: Երբ ժողովրդի տանջանքը ծաւալեցաւ, երբ թուրք կառավարութիւնն սկսեց անգթութիւններ եւ երբ եւրոպական հիւպատոսները սահանջեցին անձնատուր լինել, Վազգէնն իր երկու ընկերներով՝ խմբապետ Միքօի եւ վանեցի զինուոր Արշակի հետ դուրս է ելնում քաղաքից ու դէպի գիւղերը դնում: Այդ ժամանակ թուրք բռնակալութիւնն իր հին սովորութեան համաձայն, Կուռուբաչի դաշտում կը շրջապատէ երկու հարիւր կանոնաւոր զինւորներով: Հայդուկները կը կուխն հերոսաբար եւ այդ անհաւասար կուխն մէջ կը նահատակեն...

Վազգէնն այլեւս չկայ. յեղափոխական սիւներից մէկն էլ ընկաւ անգութ փոթորիկի հարւածներէ:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱԶԻԶ-ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՄԻՔՕ Արհեստով նա հիւսն էր
 ՄԻՔԱՅԷԼ եւ ապրում էր իր ընտա-
 ԱԶԻԶ — ՄԵԼԻՔԵԱՆ նեկան յարկի տակ՝ երե-

խաներով շրջապատւած : Բռնութիւնը տանել չկարողացաւ նաեւ 91 թւին, երբ 35 տարեկան էր, նա ձգեց իր ընտանիքն ու քրդերի յարձակման ժամանակ իր ցոյց տւած հերոսական ընդհարումից չեւոյ նա ալլեւս իրեն չէր պատկանում, նա տանջւած հայրենիքի սեփականութիւնն էր և նորա չարչարանքները բուժողներից մէկը :

Քիչ չեւոյ նա արդէն յեղափոխական խմբապետ էր եւ անդադար մասնակից բոլոր կռիւներին : Նա պարզ, անպաճոյճ մի տիպ էր եւ նորա համար մի վսեմ նպատակ կար — ամէն միջոց գործադրել հայ ժողովրդին իր անտանելի դրութիւնից ազատելու համար : Նա ալլ բոլորն անում էր զգացմունքով եւ ինքնապաշտպանութեան բնազդով, նա ապրում էր եւ մարմնացնում հայ ժողովրդի չատկութիւնները՝ բռնկումների մէջ՝ բուռն, համբերութեան մէջ՝ անօրինակ եւ վրէժխնդրութեան ժամանակ՝ ահարկու : 94 թւին նա արդէն զինակիր խմբի մէջ է, տեղափոխութիւններով է զբաղւած՝ իր նմաններին ոտի կանգնեցնելու եւ բռնութիւնը փշրելու : Ապա նա զինւած խմբով շրջում է իր հայրենի գաւառն ու մի քանի հարւածներ տալով զանազան քիւրդ աշիրաթների, հասկացնում, որ այդ անգէն ժողովուրդն իր պէս պաշտպաններ ունի եւ միաժամանակ կենդանի պրօպագանդ լինում բոլոր երիտասարդներին, որոնք իրենց գլուխն էին միայն խոնարհում եւ համբերութեամբ տանում հալածանքները :

96-ի գարնան Միքօն արիւնհահեղ ընդհարումների մէջ է քրդերի հետ : Նա եղեք հոգով է եւ այդ փոքրիկ խումբը անվեհերութեամբ մի քանի ժամ դիմադրում է , երկու ընկերներն նահատակում են , եւ ինքը միայնակ է շարունակում կռիւր : Շուտով ընկերները նրան օգնութեան են հասնում եւ օգտուելով դիշերւայ մութից՝ անյայտանում :

Նոյն թւի աշնանը , նա Վան է 24 հոգով , ուր նա տասը օր պահւում է եւ ապա օրհասական կռիւ մղում նոյնիսկ թնդանօթների դէմ :

97 թւին Միքօն մենք տեսնում ենք Աբաղայի կռիւներում , ապա նորից Վանի կռիւներում , որից յետոյ դարձեալ նա անցնում է գաւառներն ու անդէն ու աշխատաւոր հայ ժողովրդի պաշտպանութիւնն է ստանձնում : Միքօն , այդ կոշտ և կոպիտ գիւղականը , այդ մաքուր եւ զգայուն հոգին , այդ ջինջ եւ չտակ տիպը չի հեռանում ժողովրդից եւ անդադար ու անվերջ կռիւներ է մղում , նրա իրաւունքները պաշտպանելու համար :

98 թւին նա Վաղգէնի հետ պահւած է լինում Վանում եւ կառավարութեան սարսափներն աւելի չտարածելու եւ ժողովուրդն անասելի չարչարանքներից ազատելու դիտաւորութեամբ թողում է Վանն ու անցնում դաշտերը , ուր եւ շրջապատելով բազմաթիւ գինւորներով , հերոսական կռիւց յետոյ նահատակում է՝ իր սիրած հրացանը գրկին :

ՄԻՔՕ

ՎԱԶԳԻՆ

ԱՐՇԱԿ

ԱՐՇԱԿ ՉԱԼԿԱՏԱՐԵԱՆ

Հասարակ եւ հաւատարիմ չեղափոխական զինւորներից է, բնիկ վանեցի եւ 93 թւից նւիրւած չեղափոխական աշխատանքներին : Մերթ իբրեւ հասարակ մարտիկ, երբեմն խմբապետի օգնական, իսկ 96 թւից արդէն խմբապետ Միքօի զինակիր խմբի մէջ, նա մնում է անբաժան իր սիրած գործին ու մասնակցելով բազմաթիւ կռիւների, նա իր խմբապետի՝ Միքօի կողքին՝ հերոսաբար ընկնում է :

Երեք անգուղական զոհ : Մէկը գիտակից, ուսումնական, չեղափոխական դժւարութիւնները կշռած եւ գիտակցած՝ վազգէնն է այդ : Միւսը՝ հայ ժողովրդի բողոքի կենդանի ներկայացուցիչը, նորա պահապան հրեշտակը՝ զգացմունքով եւ բընազդով հասկացած չեղափոխութեան վեհ նշանակութիւնը՝ Միքօն է այդ : Իսկ երրորդը՝ ներկայացուցիչն է բոլոր այն հասարակ զինւորների, կըռուող հերոսների, որոնք ունին իրենց առանձնաշատուկ ներքնաշխարհն ու մաքրութիւնը. նա ներկայացուցիչն է բոլոր մեզ անչայտ Արշակների :

Ծնւած է 1875 թ.

ԹՕՓԱԼ ՏԷՐՏԷՐ Տրապիզոնում: Հայ կաթնօժիտի ԼՍՍՏՈՒՐԵԱՆ թուրքի լինելով հանդերձ, նա դէն շարտեց դաւանական տարբերութիւնները ու անմիջապէս փարեց յեղափոխական ազգային գաղափարին: Ազատագրական շարժումը շատ է վնասել կրօնական հատուածների հակընդդէմ դրութիւնից: Շատեր կարծել են թէ հայ եւ Հայաստան հոմանիշ են հայ լուսաւորչական հասկացողութեան եւ այդ պատճառով էլ հեռու են մնացել աշխատանքից եւ լոկ համակրանքից:

Պէտք էր վարագոյրը պատուել եւ ցոյց տալ ժողովրդին, որ կրօնը ազգութեան հիմքը չի կազմում, որ մենք մի հայրենիքի զաւակներ ենք, մի պատմութիւն ունենք եւ հոգեբանական մի ուղիով ենք ընթանում: Գործնական դասեր էին պէտք եւ անհատներ, որոնց միւսներն հետեւէին: Դրանցից մէկն ու չիչատակելին ընկեր Ասատուրեանն է, որ իր շրջապատի դէմ երկար մաքառելուց եւ հրաժարելուց յետոյ, մտնում է Դաշնակցութեան դրօշի տակ 1895 թւին:

Մի անգամ նեպուած էր ասպարէզ եւ որոշած չամառութեամբ շարունակել իր գործը: Տրապիզոնի շրջանի զինւորական ասպարէզում իր ցոյց տւած ծառայութիւններն անգնահատելի են: 1896-ի ամառը սիրով ստանձնեց մի դժւարին եւ պատասխանատու պաշտօն՝ ճանապարհորդել եւ ուսումնասիրել տեղափոխութեան զանազան գծեր եւ այլ հարցերի ուսումնասիրութիւն: Նա իր վրայ դրած պար-

տականութիւնը, ճշդութեամբ կատարեց եւ իր հետ ուսումնասիրական հսկայ նիւթ բերեց պարզաբանելով Կ. Կոմիտէին՝ ժողովրդի վերաբերմունքի փոփոխութիւնը դէպի գէնքը, որ կարճ ժամանակում ֆէդայական շարժումն ունեցել է իր խոշոր նշանակութիւնը եւ որ այժմ նոյնիսկ ծերունիները հաւատում են գէնքի միջոցով ձեռք բերած ազատութեան: Ինք անձամբ ուսումնասիրած լինելով այդ անհրաժեշտ կարիքն ու նրա փոխադրութեան միջոցը, Յովսէփը հաւատաց եւ անուհետեւ միայն գէնք փոխադրելով զբաղեցաւ մինչեւ իր մահը:

Ձէնքի փոխադրութիւն: Երկու բառ է պարունակում իր մէջ, արտաքին կազմաւածքը բաւական թոյլ, ազդեցութիւն չթողնուր, բայց բաւական է խորը թափանցել, բաւական է զբաղել կամ վառ երեւակայել, այն ժամանակ միայն այդ դժոխային աշխատանքն իր ամբողջ ծանրութեամբ եւ վեհութեամբ մեր առաջ կը պատկերանայ: Ամէն բոլոր վտանգի մէջ, որ կարող են լրտեսների միջոցաւ ձերբակալել քեզ եւ պահեստը գտնել, իւրաքանչիւր փոխադրութեան ատեն բազմաթիւ ընդհարումներ. մեծ զգուշութիւն է սլէտք բոլոր աշխատանքների ժամանակ, այլապէս սխալները կարող են անդառնալիօրէն վտանգել թէ չեղափոխական գործին, թէ անհատներին, թէ հայ ժողովրդին եւ այդ բոլորի պատասխանատուութիւնը փոխադրողի վրայ է ընկնում: Ծանր է այդ պատասխանատուութիւնը եւ միաժամանակ ցաւալի, որ նրանք պատմութեան մէջ անուն չեն թողնում, իրենց գործունէութիւնն անկարելի է իմանալ, որովհետեւ անյայտութեան մէջ

են գործել: Այդ տիպերից էր Թօփալ Տէրտէրը, որ իր կեանքն ու եռանդը նւիրել էր պաշտած գործին: Ահա 1896-ի ղեկավարներին, նա նաւային ճամբորդութիւն է կատարում, ճանապարհները ուսումնասիրելու եւ ղեռ Բիզա շհասած՝ ձերբակալուած է ոստիկանների կողմից ու յետ վերադարձում Տրապիզոն: Նրան մատնել են: Հարցաքննում են Յովսէփին: Տրուում են բազմաթիւ հարցեր, բայց փորձած յեղափոխականը կարողանում է նեղ ըոպէին ազատւելու ելք մտածել: Տւած պատասխանները լինում են անկապ, անիրմաստ եւ ծիծաղաշարժ, որ կարծում են թէ կամ գիտ է եւ կամ շատ «բարձր լեզուով» է խօսում, իրենք չեն հասկանում, որի համար էլ ստիպւած են լինում ուղարկել Պօլիս՝ աւելի բարձր պաշտօնեաների քննութեան:

Այնտեղ էլ երեք ամիս մաշկեցաւ. նրանից ոչինչ չկարողացան հասկանալ եւ ստիպւեցան նրան էլ մատնակից անել այն ժամանակւայ քաղաքական բանտարկեալների ներման: Յովսէփին ազատ էր եւ կրկին իր հայրենիքում: Բանտացիին կեանքն ու չարքաշ աշխատանքները նրան ուժասպառ էին արեւ: Նա թոքախտաւոր էր, ինչպէս շատ յեղափոխականներ. նա «պարտաւոր» էր շուտ գերեզման իջնել քան միւս հազարաւոր մահկանացուները եւ նա այնքան էլ չէր սոսկում այն խոր վիհից, որ իրեն էր յատկացւած Մայր տիեզերքի կողմից, որքան որ ղեռ եւրիտասարդ, թարմ հասակի մէջ, գործունէութեան ամենավառ շրջանում, գիտակցութիւն ունի, բայց կորչում է, եռանդ ունի՝ անհետանում է, յոյսեր ունի՝ փչրւում են: Նա զգում էր որ կեանքը հիւծ-

ւում է, մոմի պէս հալւում է եւ ինչպէս բոլոր թոքախտաւորները, նոյնպէս եւ ինքը առանձին քնքրւողութեամբ դործ էր ուզում իր ընկերներէից: Ընկերները ուշադրութիւն չէին դարձնում, այլ ամէն կերպ աշխատում էին նորան առողջացնել, ուժերը վերականգնել եւ տհազին դժւարութեամբ կարողանում են ուղարկել ծնողների մօտ՝ Խ. դիւղը: Ընտանեկան յարկն ու ծնողական գուրգուրանքը, հայրենի դաշտերն ու ձորերը նրան չէին հետաքրքրում եւ նա իր նամակների մէջ միշտ «դործ» էր խնդրում: «Գործ կ'ուզեմ», այսպէս էր սկսում նա իր նամակները եւ վերջացնում էր աւելի խիստ՝ «Գործ կ'ուզեմ, մի՛ թողուք որ շան պէս սատկիմ»: Մարդ ի՞նչ աստիճանի ծարաւ պիտի լինի յեղափոխական աշխատանքի, որ այդ աստիճան ծայրացի ոճաբանութեան հասնի: Նա արժանացաւ իր նպատակին, նորա թախանձանքներին գիջեցին րնկերներն ու դործ տւին, որից վերադարձաւ ուժասպառ ու պատրաստեցաւ անխռով ճամբայ ընկնելու դէպի իր պաշտած Եգիպտացու մօտ՝ չաւտենականութեան գիրկը:

ԲԱՆՏԱՍԱՐ ՄԱԼԵԱՆՑ

Ծնւել է 1873 թւին
ԳՈՒՐԳԻՆ ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍ քաղա-
ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱԼԵԱՆՑ քում: Դեռ պատանեկան
հասակում վառ և եռան-

դուն էր. նա իր շրջապատի անիրաւութիւնները տա
 նել չէր կարող եւ միշտ աշխատում էր սեփական
 ուժերով վերջ տալ նբանց, որքան աչգ հնարաւոր
 էր: Ռուսական բանակի զինւոր էր նա եւ կը դառնը-
 ւէր Նոր Բայազէդեան զնդի մէջ, ուր եւ նա կար-
 դաց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վրէժ կոմիտէի թոու-
 ցիկը. իմացաւ Հայաստանի թշւառ վիճակն ու
 վճռեց իր ամբողջ ընդունակութիւնը զոհել հայրե-
 նիքի ազատութեան համար:

«Էլ ո՞ր օրւայ համար պիտի դործի հրացանս,
 երբ Մեծ Մարդասպանը կրակի ու արեան ծով է
 դարձրել Մայր Հայաստանը»: Այդ հայկական ընդ-
 հանուր կոտորածից չետոյ էր, երբ ամէն հայ երի-
 տասարդ սրբազան պարտք էր համարում հայութեան
 նահատակների վրէժը լուծել: Եւ երիտասարդ Բաղ-
 տասարը իր մի քանի ընկերներով փախաւ ռուսա-
 կան զինւորական շարքերից ու ներկայացաւ «Վրէ-
 ժ»-ի կոմիտէին: Նրան սիրով ընդունեցին եւ իր սա
 կաւախօսութեամբ ու վտանգաւոր գործերի ժամա-
 նակ ցոյց տւած անվեհերութեամբ շուտով դարձաւ
 բոլոր ընկերների սիրելին: 1896 թւին Բուլղարա-
 ցու խմբին հետ մտաւ Վան, որտեղից էլ Հայոց
 Ձոր, ճանապարհին մի քանի ընդհարումներ ունե-
 նալով, որոնց մէջ նշանաւոր է «Կեմա-Մարազի»
 յայտնի կռիւը: Այդ տարւայ ծրագրւած արշաւանքը
 չիրադործւեցաւ. յետաձգւեցաւ աւելի չարմար

պաշմանների ներկայանալուն եւ հետեւապէս հաշ-
դուկներն ստիպւած էին իրենց իսկական աշխա-
տանքին կառչել: Ամեն մէկը մի կողմ անցած իր
արհեստներով կամ ընդունակութիւնների համա-
պատասխան պաշտօն գտնելով ապրում էր: Գուր-
դէնն էլ անգործ չմնալու եւ կազմակերպութեան վը-
րայ աւելորդ բեռ չդառնալու դիտաւորութեամբ
խոհարարի պաշտօն է ստանձնում Դաշնակցական
դինագործների բնակարանում: Ընկերները չէին
ցանկանայ այդ պաշտօնը նրան չանձնել եւ միշտ
կրկնում էին. «Գուրդէն, ինչո՞ւ ես միշտ ամաչե-
ցընում մեզ այդ դերովդ»: Բայց մաքուր եւ ազնիւ
յիշատիոխականը միշտ պատասխանում էր. «Դաշ-
նակցութեան սկզբունքով՝ աշխատանքի հաւասա-
րութիւն պէտք է լինի մեր մէջ. ես առ ալժմ կարող
եմ օգնել ձեզ իմ այս աշխատանքով՝ խոհարարու-
թեամբ»: Գուրդէն այդ փոքրիկ պաշտօնի մէջ էլ
ցոյց էր տալիս իր մաքրութիւնը եւ հաւատարմութիւնը
չեղափոխական գործը, որ սուրբ է եւ վեհ: Մի քա-
նի ամուսնայ արած ծախսերը նա պահել էր ամենայն
մանրամասնութեամբ եւ չիշատակած նոյնիսկ կէս
եւ մէկ չորրորդ կոպէկները եւ որոնք իբրեւ պատ-
մական տօղումանտներ մնում են եւ պատիւ են բե-
րում հայ հայդուկներին:

1897 թւի յունվար 25-ին, նա անցաւ Կով-
կաս, ուր իր տպաւորութիւնները, կռիւների
քաղցրութիւնն ու դադափարական, յեղափոխա-
կան կեանքը ներկայացնելով՝ «Թունաւորեց» իր
չրջապատն ու երբ գալունը բացւեցաւ, նա ան-
միջապէս ձգեց ամէն ինչ եւ թռաւ «Վրէժ» Կենտրո-

նական Կօմիտէին, ուր այդ ժամանակ բազմաթիւ յեղափոխականներ էին հաւաքուում, կենտրոնանում, ուր աշխատանքն այնքան շատ էր եւ ոգեւորութիւնը վառ: Գուրգէն դադար չունէր, նա չիստուն հոգու գլուխ անցած առաւօտից մինչեւ երեկոյ զինւորական վարժութիւններ էր անում եւ այդ բոլորը հաշկական բարբառով: Միաժամանակ նա պարտաւոր էր զինւորական հագուստներ գտնել, կերակրել յիստուն հոգու և զինել: Նա այդ բոլորը կատարում էր բանաստեղծական դիմացկունութեամբ եւ ուրախութեամբ: Հայրենիքի ազատութեան համար կուեւոլ տենչն այնքան արտայայտիչ էր նորա մէջ, որ չէր կարող համբերել մինչեւ արշաւանքի ծանրակշիւ խնդրի լուծումը, նորա իրագործումը, այդ պատճառով էլ նա միացաւ Վասպուրական մեկնող Տէրօեանի երեսուն հոգուց բաղկացած խմբին: Գնալու ժամանակ նա սրտագին կերպով բաժանեց ընկերներից եւ նորա վերջին խօսքերն էին. «Տղերք, ցտեսութիւն եմ ասում միայն, կը գաք երկիր, եւ մենք այն տեղ, հայրենիքում կը տեսնուենք»: Այլեւս ընկերները Գողթան գաւառի այդ համեստ, մաքուր եւ անբիծ Գուրգէնին չտեսան: Նա գնաց եւ մնաց հայրենիքում:

Վանի լճի արեւելեան մասում Գուրգէնը տաօը ընկերներով բաժանում է Վազգէնից ու ապահով անցնելով Բաղէշ, միանում է Սերոբի, Ուրւականի եւ միւս խմբերի հետ: Նա կուող լինելուց զատ, թղթակից էր, որ շատ ժողովրդական ոճով ներկայացնում էր հարազատ ժողովրդի վիճակը: «Հայրն այլեւս չի վախենում մեռնելուց, դանակը ոս-

կորին է հասել. եղած—չեղածը պատրաստ է գէնքի տալու, և սակայն այստեղ բաւական քանակութեամբ գէնք չի ճարուում: Ձէ՛նք, գէ՛նք հասցրէք»: Այդ ուղղութեամբ էլ նա գործեց Մուշի, Բաղէշի և Սասունի շրջաններում, կազմակերպեց ու զինեց ըստրուկ հալին, եւ մի օր էլ, երբ նա այցելութեան էր ելել անձամբ ստուգելու, իմանալու բոլորը, նա մատնուում է կառավարութեան ձեռքը՝ հաչ մատնիչների կողմից ու քաջարար դիմադրելով թշնամուն՝ Յրօնք գիւղի կուի մէջ, ընկնում է 26 տարեկան հասակում:*)

Մինչև այսօր էլ Տարօնի ժողովուրդը լալիս է «հեռւից եկած» այդ մաքուր ժողովրդական հերոսի մահը եւ միշտ էլ ուրախութեամբ կը վերջիշէ այդ անքար գերեզմանին մէջ թաղւած նահատակի կեանքըն ու գործերը: Աւելի լաւ բնորոշել է Հայ Գուսան իր մի ոտանաւորով՝ նւիրւած՝ «Գուրգէնի անմահ չիչատակին»:

*) Նրա մահը առիթ է տւել տարածելու ժողովրդի մէջ, որ երբ Գուրգէնը նւիրւել է չեղափոխութեան, հայրը դիմել է նրան, խնդրել է չմասնակնակցել այդ շարժումներին, ասելով թէ՝ «քո մի կշռով ոսկի կը տամ չեղափոխութեան՝ մի գնա՛ դուն», որին Գուրգէնը պատասխանել է. — «Ես պիտի գնամ իմ ազգի համար զոհւելու: Արիւն է պէտք, արիւն, եւ ո՛չ թէ ոսկի»:

Գլգլալով ջուրն է իջնում
 Մեոյ մեռւե սարերէն .
 Ծիծեռները ծի՛ւ-ծի՛ւ եկան
 Գարնան գալը երգելէն :

Գարուն չկայ հայի համար ,
 Ծաղիկ , ծիծեռ մեզ պէտք չեն .
 Գերեզմանս հողին հաւսար ,
 Թող փուռ բուսնի իմ վրէն . . .

Գնա՛ , ծիծեռ , թո՛ղ ինձ մենակ՝
 Վէրքը սրտիս՝ հողի տակ . . .

Բայց երբ տեսնես թշնամու դէմ
 Հայ ժողովուրդ սարի պէս ,
 Զէնքն ձեռին հպարտ կանգնած ,
 Հայե՛ր , լեռներ իրար պէս ,

Ա՛խ , այդ օրը արի՛ , ծա՛ ,
 Գարնան գալը նոր կանչէ .
 Հայոց գարնան , որ բիւր բարեւ
 Սիրտս խորն դողանջէ . . .

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆ

ԱՇՈՏ—ԹԱԹՈՒՂ

Ծնւած է 1870 թւին Կա-

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆ

րին քաղաքում : Նորա սլա-

տանեկան կեանքի մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ
կան եւ առ հասարակ կենսագրական նօթեր պակա-
սում են : Սովորել է Սանասարեան դպրոցում , եւ
աւարտելուց յետոյ թաղական խորհրդի քարտուղար
է եղել : Քաղաքական բունութիւններն եւ հայ ժողո-
վըրդի անվերջ տառապանքները նորան նետեցին
յեղափոխութեան գիրկն եւ նա 90-ական թւական-
ներին չարեց Դաշնակցութեան , դեռ քսան տարեկան
հասակում : Կարճ ժամանակաց ընթացքում , նա ոչ
միայն հանդիսացաւ շրջանի մտաւորականութեան
ղեկավարը , այլ եւ իր գործնական մասնակցու-
թեամբ ահաբեկման մէջ՝ աւելի սիրոյ եւ չարգանքի
արժանացաւ : 91-ին նա սպանեց Խաչատուր Կերէկ-
ցեանին , որ յեղափոխական շարքերի ծաւալման
խոչընդոտ էր հանդիսանում եւ այդ պատճառով էլ
ստիպւեցաւ հեռանալ եւ անցնել Կովկաս :

1892 թւին նա նորից գործունէութեան մէջ էր
եւ այս անգամ արդէն կուսակցութեան օրէնսդրա-
կան մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի մէջ՝ իբրեւ ներ-
կայացուցիչ : Այստեղ Արամեանն հանդէս եկաւ իր-
բեւ ուրոյն մտածող եւ պարզաբանեց իր այնքան
սլաշտած հաւատամքը՝ անհատական տերօրի դա-
շափարը :

Նա դէմ էր ընդհանուր շարժումներին , ապրս-
տամբութեան , որովհետեւ ժողովուրդը դեռ այդ
գիտակցութեան չի հասել , ցրւած է եւ միաժամա-
նակ վտանգաւոր , որովհետեւ կառավարութեան
ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ դորանով ամբողջ հայ

Ժողովրդի վրայ և խստութիւններն աւելի սիստէմաթիկ ու մտածւած կը լինեն :

— «Այդ բոլորի փոխարէն, պնդում էր նա, պէտք է ընդունել գործունէութեան մի այլ սիստէմ, աչն է՝ անհատական տեքօր, ուղղւած կառավարութեան կեղեքիչ պաշտօնեաների ու ամէն մի ճնշողի դէմ : Թող տերօրիստի պարտքը լինի վերջ դնել բռնաւորի կեանքին եւ սպանութիւնը կատարելուց չետոյ երբէք փախուստ չտայ, այլ կանգնի տեղն ու տեղը և յայտարարէ, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան եւ դրդման, որպէսզի իր պատճառով չվնասեն ուրիշներ, շատ անգամ ամբողջ գիւղեր եւ համայնքներ» :

Որպիսի գաղափարականութիւն եւ անձնագործութիւն : Յանկանո՞ւմ ես զոհւել ազգիդ եւ հայրենիքիդ, ասում է նա, պարտք համարիր ոչնչացնել բոլոր նրանց, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում ու անհատապէս զոհէ՜, որպէսզի ուրիշներ զոհ չերթան : Գնահատելի էին նորա այդ թափն ու մտածողութիւնը, բայց ընդունելութիւն չգտան, որովհետեւ եթէ տաճիկ կառավարութիւնը այնքան խելք ունենար, որ իսկական չանցաւորներին պատժէր ամէն մի քայլի մէջ, շատ աւելի տանելի պայմանների մէջ կը գտնէր հաշ ժողովուրդը : Ընդհակառակը նա առիթներ է փնտռում հայ ցեղի բնաջնջման եւ անհատական տերօրները կարող են միշտ առիթ լինել : Եւ վերջապէս անհատական բնոյթ ունեցող ձեռնարկները գնահատելի են և գովասանքի արժանի, բայց ան երբ միացած չէ կազմակերպութեան հետ, գործնական հետեւանքներ չի ունենայ : Նորա այդ առա-

ջարկը մերժում է և Արամը անխախտ իր մտքին՝ հեռանում է կուսակցութեան գործնականից եւ ըզբաղւում ընդհանուր պրօպագանդայով: 94 Թւի աշնան, հետեւելով մինչ աչդ կուսակցութեան գործունէութեան, նա վերադառնում է ժողովրդեան մէջ եւ այս անգամ աչն խոր հաւատքով, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել ժողովրդական ինքնապաշտպանական խմբեր եւ միաժամանակ Ֆիդայական զնդեր, որոնք կարողանան մի կողմից դէմ դնել քրտական աւարառու յարձակումներին եւ միւս կողմից՝ ճանապարհը հարթել դէպի մեծ ծրագրի իրագործումը:

Եւ իրեն չատուկ եռանդով նա ասպարէզ նետւեցաւ, գործեց անքուն գիշերներ, մխիթարեց հայ տառապեալ աշխատաւորին եւ մի կողմ նետելով իր ինտելիգենտութիւնը, նա գիւղացու հագուստների մէջ, տրեխներ հագած՝ իր սրբազան գործն էր տանում: Նորա այդ գիւղական աշխատանքների ժամանակ է լինում, երբ նա, 1896 Թւի Յուլիսի իննին ձերբակալւում է Քէօփրիւքէօյ գիւղում՝ գիւղական խրճիթի մէջ:

Նրա չեղափոխական տոկոսնութեան ու հաւատքի մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է որ քաղուածքներ անենք նորա վերջին նամակից, որ գրւած է Յունիս 30-ին, սահմանագլխի կօմիտէներից մէկին:

«Քէօփրիւքէօյում հանգիստ նստած... տանը ձեր հասցէին նամակներ էինք գրում: Յանկարծ լուր տւին որ Ալայ-բէկը «ղըրսերտար»-ների խմբով, Թւով 40-50 հօգի, եկել է գիւղը: Քիչ յետոյ եկաւ

գալմագամը 8-10 հոգով: Ես ընդհատեցի գրութիւնս, նամակների ծրարը պահեցի եւ իմֆս կամեցայ դուրս գալ փողոց, գոնէ այն տեղ բռնելու համար»: Արժէ՞ արդեօք բացատրութիւններ տալ, մի՞թէ պէտք է չիչեցնել, որ գլուխ խոնարհենք այդ մեծ գաղափարականի առաջ, որ ցանկանում է փողոցում ձերբակալուել՝ տնեցիներին վնաս չհասցնելու համար: Եւ նորա այդ անսպառ սիրոյ փոխարէն ինքը ժողովուրդը նոյնպիսի գուրգուրանքով է վերաբերում, որովհետեւ, ինչպէս ինքն է գրում. «տան տէրը եւ կանայք լալով աղաչում էին դուրս չգամ. ասում էին՝ տները չեն խուզարկելու, հանդերը պիտի խուզարկեն»:

Թաթուլը ձերբակալում է շնորհիւ նամակատար սուրհանդակի անփորձութեան, որ իր բռնելու ժամանակ նամակներն անմիջապէս յանձնում է կառավարական պաշտօնեաներին ու պարզապէս յայտնում թէ ումի՛ց է եւ որի՛ն պիտի յանձնի՝ հասցէներով միասին: Այդ այնքան էլ նշանակութիւն չէր ունենայ եւ կամ հնարաւորութիւն կը լինէր բանտից ազատելու, եթէ հարցաքննութեան ժամանակ նորա դէմ չցցւէր իր երէկւայ ընկերը, խնուսցի դաւաճան Տիգրան Գէորգեանը՝ Աղբայէլ կեղծ անուանով:

«Ես միշտ ուրանում էի Արամեան լինելս, բայց մի օր յանկարծ առաջս ցցւեց Աղբայէլը իր հարցումով. «դու Արամը չե՞ս, ինձ չե՞ս ճանաչում», ես խոստովանեցի Արամը լինելս: Ես համարեա ուշաթափ ընկայ մի աթոռի վրայ: Ինձ համար ծանր եւ ճնշող էր այն հանգամանքը, որ ես դատւում էի իմ

երէկւայ ընկերոջ առաջ. երէկւայ չեղափոխական Ագրայէլը, ոստիկան քօմիսէրի փալլուն համազգեստի մէջ, դաւաճանելով ամենահասարակ պարտականութիւններին, ամէն միջոց գործ էր դնում բանալու մեր բոլոր գաղտնիքները» :

Էրզրումի բանտում Արամեանը խիստ հսկողութեան տակ է առնւում, նրան շղթայում են եւ մի խուց նետում. ահա ինչպէս է նկարագրում նա. «Պցիկը, որի մէջ եմ, ոչ մի տեղից լոյս չի ընդունում, միայն դռան վրայ կայ մի փոքրիկ ծակ, որ բացւած է մի մութ միջանցքի մէջ. խցի երկարութիւնը մէկ ու կէս մէդր է, լայնութիւնը մէկ, բարձրութիւնը՝ մէկ ու կէս. խոնաւութիւնից օդը չափազանց ճնշող է. խոտի մի փոքրիկ կտոր, ջրի մի աման, մի հատ թիթեղէ ճրագաման, ահա այն բոլորը, որոնցից կազմւած է խցիկիս կահ-կարասիքը: Դուռը միշտ փակ է: Բնական կարիքների համար 1-2 րոպէով դուրս են տանում 24 ժամում երկու անգամ, առանց թողնելու մէկի երեսը տեսնեմ» :

Երեք երկար ու ձիգ տարիներ այդ հերոս նահատակը, այդպիսի դժոխային պայմանների մէջ է քարշ տալիս իր կեանքը եւ նոյնիսկ որոշ հրահանգներ ուղարկում դրսի ընկերներին: Բանտի կապանքները նրան չեն ընկճում, նա շատ անտարբեր է դէպի այդ բոլորն և աւելի ոգեւորուած է դրսի չեղափոխական աշխատանքներով: «Ի սէր Աստուծոյ, ըշտապեցէք Հանտակերտի եւ Պան-Արագի համար մարդիկ ուղարկել, գործեր շատ կան անելիք: Մեր վիշտը, տառապանքը կը կրկնասպառուիւն, եթէ մեզնից չետոյ ոչ ոք լինի մեր տեղը բռնող: Ա՛խ,

որքան անբաղդ ենք. մի՞թէ անգութ երկինքը այսպիսի կրիտիկական, այսպիսի ծանր բույժում մեզ պիտի գցէր թշնամու ճանկը»:

Աւելի չեղափոխական եւ աւելի համարձակ են լինում նորա պատասխանները հարցաքննութեան ժամանակ: Նա իր ով լինելը չի ուրանում, քննադատում է թուրք կառավարութեան վաչրագութիւնները, խարազանում է պաշտօնեաներին, որոնք մի քանի ոսկու ետեւից ընկած՝ արդարութիւնն են ոտքի տակ տալիս. չի ուրանում որ ինքն Արամն է, Կերեկցեանի սպանողը, որ ինք անգամ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որի կենտրոնը արտասահման է, հրատարակում է «Դրօշակ» թերթը, որ նրա ծրագրի հիմնական կէտերն են՝ տաճկական բռնակալութեան վերացում եւ հայ եւ այլ աշխատաւոր ժողովուրդների ազատագրում, որ կուսակցութիւնն իր բազմաթիւ հետեւորդներով կանգ չի առնելու եւ ոչ մի չեղափոխական միջոցի առաջ եւ որ ինքն էլ այդ կազմակերպութեան անունից գալիս է չեղափոխական գործերի համար:

Ոստիկանութիւնից նրան փոխադրում են նախնական դատարանը, ուր երկու անգամ հարցաքննում են, երբ եւ նա աւելի «համարձակ եւ կանոնաւոր գրեց չեղափոխական նպատակի, միջոցների եւ պատճառների վերաբերեալ խնդիրները»: Աշոտ-Թաթուլը գիտակցաբար չեղափոխական էր եւ այդ պատճառով նա չի թխտում իր անդամակցութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան և չի յուսահատւում ու վախենում մահից՝ չնայած հաւատացած էր որ իրեն «մահ կամ 101 տարւայ բանտարկութիւն» սպասում

էր: Այդ հաւատը նրան անձահացրեց եւ արժէր որ իր իսկ խօսքերով երեւան հանէր այն մեծ ու տոկուն հոգին, որ քիչ թէ շատ չափով, երկար կամ կարճ ժամանակով բնակուծ է իւրաքանչիւր մի հայի մէջ:

«Իմ վիճակի ծանրութիւնը ինձ չի ընկճում միայն նրա համար, որ ես գիտակցաբար ընտրել էի հասարակական գործունէութեան անպիսի ասպարէզ, որտեղ իւրաքանչիւր րոպէն սպասում էր ինձ բանտ կամ կախաղան եւ կամ մահաօրիթ սպանիչ գնդակը: Ես ցաւում եմ, սրտանց ցաւում, որ բազմազան շուտ զրկեց ինձ փշոտ ճանապարհներէից, որոնց մէջ բոքիկ ոտներով ման գալ սիրելի էր ինձ, որի մէջ դեռ երկար, մինչեւ վերջին շունչս կամենում էի տանջել քանի չարչարող հայ ժողովրդի համար չի ծագել նոր կեանքի նոր առաւօտ: Մուրազս մնաց անկատար: Երկինքը զրկեց ինձ հրացանը ձեռքս կռիւ դաշտում ընկնելու բազմապատկուած ինչ... Հաւանաբար երկու-երեք ամսից կուտան մեր վճիռը: Ենթադրում եմ որ ես կախաղանի կամ հարիւր մէկ տարւայ բանտարգելութեան կ'ենթարկեմ: Ոչինչ: Կամք յեղափոխութեան օրհնեալ լինի»:

Եւ կատարեց այն, ինչ որ գուշակեց ինքը: Օգոստոս 9-ին, 1899 թւի, երկուշաբթի առաւօտ արշալոյսին, մի վաշտ զօրքի հսկողութեան տակ, Արամ Արամեանը 29 տարեկան հասակում, դուրս հանեցաւ բանտից եւ դէպի Կարնոյ հրապարակներից մէկը առաջնորդւեցաւ: Արամը առանց մէկի օգնութեան, հաստատ քայլերով սլառւանդանի վրայ բարձացաւ եւ կարճ ու շանթահարող խօսքերով

դիմեց դէպի ժողովուրդը: Նա սուր քննադատութեան ենթարկեց կառավարութեան, գովաբանեց ազատագրական շարժումը, կոչ ըրաւ ժողովրդին՝ համախմբուել եւ գրոհ տալ՝ խորտակելու թշնամու դահը. յայտնեց որ ինքը գոհունակութեամբ է ընդառաջ գնում մահւան, որովհետեւ իր սիրելի ազգը պիտի փրկուի եւ իր ճառը վերջացրեց «Կեցցէ Յեղափոխութիւնը» բառերով, ապա ինքն իր ձեռքով չըլանն անցկացրեց իր վիզը, ոտի մի հարւածով դէն շարտեց սեղանն ու օդի մէջ մի քանի գերմարդկային պտույտներ գործելուց յետոյ՝ հոգին աւանդեց...

Չկայ նա, որ երկար տանջուեց եւ աշխատեց, չկայ նա, հայ ժողովրդի պահապան հրեշտակներէց ամենաարթունը, չեղափոխական գաղափարի կենդանի մարմնացումը, չկայ նա, որովհետեւ գիտակցաբար մահն է ընտրել, չկայ նորա դիակը, որ երեք օր շարունակ կախաղանի վրայ կախւած մնաց. եւ թուրքերը միշտ թամաչա էին անում, իսկ հայ ժողովուրդը միշտ լացով եւ արցունքով էր չիչում նորա մահը, իսկ անունը՝ հպարտութեամբ:

Նորա հոգին սակայն, կենդանի է եւ սաւառնում է այսօր հայրենի արիւնյաներկ դաշտերում եւ նորա ցանած սերմերը այսօր առատ հունձք են տուել, որովհետեւ անհատների փոխարէն՝ հազարաւորներ են այժմ նոյն ճանապարհով գնում:

Վերջացնենք այս փառաւոր դրազը իր իսկ վերջին բառերով. — «Թանկագին ընկերներ եւ ընկերուհիներ, երեւի մեզ վիճակւած կը լինի շուտով մեր գաղափարների համար կախաղանի վրայ տալ մեր

վերջին ունեցածը: Կը լինի^օ առիթ նորից գրելու—
այդ չգիտեմ: Մնա՞ք բարով, աւել պակաս հալալ
արէք: Կտակում ենք ձեզ մեր վրէժը եւ այն գործը,
որի համար մենք պատրաստ ենք կուել մինչեւ վեր-
ջը: Վստահ եղէք, ձեր ընկերները ունին բարոյա-
կան արիութիւն համարձակ քայլերով դիմելու դէ-
պի կախաղան, որը անկասկած վաղ թէ ուշ մեր հե-
տեւորդներին կը բարձրացնի դէպի ցանկալի վերա-
ծընութիւն... Անչափ կարօտով համբուրում եմ բո-
լորիդ եւ ցանկանում չաջողութիւն ձեր գործին, ուժ
ձեր բազուկներին: Եթէ մի օր երկինք բաց աչքե-
րով նւիրի ձեզ բաղդաւորութիւն՝ տեսնելու մեր
դադաւիարների չաղթանակը, կարմիր օրերում, զը-
ւարթ արչալոյսին՝ մեզ էլ յիշեցէք... Մահկանա-
ցունների մէջ մեզ կը համարենք ամենաերջանիկը:

ԹԱԹՈՒԼ»

ՍԵՐՈՒ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԱՂԲԻԻՐ **Սերոբ Վարդանեան**
ՍԵՐՈՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ծնած է 1864 թւին, Ախ-
 լաթ գաւառի Սողորդ
 գիւղի մէջ: Նա խէչի տան

զաւակներէց էր, հարուստ եւ պատւաւոր ընտանի-
 քի անդամ, որ իր կեանքի մէջ կարիք չի տեսել եւ
 միշտ էլ առատութեան մէջ է եղել:

Սերոբ, իր չորս եղբայրների մէջ ամենից պըզ-
 տիկն էր, որի համար էլ ապրում էր որոշ ազատու-
 թեան մէջ: Դեռ փոքր հասակից նա անհանգիստ
 տարր էր նկատուում գիւղում: Շատ էր սիրում ձի
 նստելը, սար ու ձոր պտտելը եւ որսորդութիւն ա-
 նելը: Իր որսորդական փորձերը նա կատարում էր
 ծտերի, հաւերի վրայ՝ իր պարսատիկով եւ աղեղ-
 ներով: Քիչ անգամ չէր պատահում, որ գիւղի հարս
 ներն ու աղջիկները դանգատի էին գնում Սերոբի
 մօր՝ Բայազի մօտ:

Երբ մի քիչ չափահաս եղաւ, մեծ եղբայրը՝
 գիւղի տանուտէր Մխէն, մի դաշոյն եւ հրացան նը-
 ւիրեց: Այդ օրը Սերոբի ուրախութեան օրն էր: Նա
 անմիջապէս վազեց անտառները՝ կենդանիներ որ-
 սալու եւ դրանից յետոյ ամէն օր: Նա շատ անգամ
 տուն էր վերադառնում՝ թռչուն, նապաստակ եւ
 կամ եղնիկ բերելով:

Իր այդ կեանքը շարունակւում է մինչեւ 21 տ.
 հասակը, երբ եւ նա հանգիպում է իր հօրեղբօր՝ Ա-
 ռաքելին, որ նոր էր վերադարձել Պօլսից՝ իր հետ
 ազգային-յեղափոխական գաղափարներ բերելով:
 Առաքելը մասնակցել էր Ներսէս պատրիարքի Ժա-
 մանակ տեղի ունեցած ազգային եռ ու զեռին: Մի օր

խմանալով իրենց Սերոբի քաջագործութիւնները, իր մօտ է կանչում նրան եւ ասում— «Սերոբ, իրաւ է, դուն լաւ, կտրիճ որսորդ ես, նշան առած տեղդ կը գամեա, բայց բաւական չէ վաչրի գազաններ որսալ, շատ հեշտ է ատ. երբեմն էլ մարդ-գազաններ որսալու է»... Այս եւ նման քարոզները Սերոբի վրայ խոր տպաւորութիւն են թողել: Նա արդէն վարակուել էր ազգացին-յեղափոխական գաղափարներով:

Սերոբը շատ անսանձ և յանդուգն քայլերի կը դիմէր շատ անգամ, որի համար էլ հօրեղբայրը վճռում է ամուսնացնել, որը, սակայն, չկարողացաւ արգելք հանդիսանալ նրա որսորդութեան: Մի օր էլ, երբ նա լեռն էր բարձացել, հանդիպում է երկու քիւրդի, որոնց հետ կուլի բռնւելով՝ մէկին ըսպանում է, իսկ միւսը կարողանում է փախչել:

Այդ դէպքը Սերոբի կեանքի մէջ փոխանցման կէտ է հանդիսանում, որովհետեւ հօրեղբայրը՝ քիւրդերի վրէժխնդրութիւնից եւ կառավարութեան հետապնդումներից ազատելու համար, նրան ուղարկում է Պօլիս:

91 թւականն էր: Մի օր Աղբիւրի մօտ են գալիս երկու ոստիկաններ, աշխատելով որոշ գաղտնիքներ դուրս կորզել, որը կռահելով Սերոբը՝ խուսափողական պատասխան է տալիս:

— Սերոբ Վարդանեանը դուք չէ՞ք, հարցնում են նրան:

— Չէ':

— Մի՛ վախենաք, վտանգաւոր բան չկայ. եթէ դուք չէք, չնորհք ըրէք մեզի ցցնելու. կարելի է դուք ճանչոր էք անոր հետ: Ապահով եղէք, վնա-

սակար բանի համար չէ փնտռելնիս, այդ մարդուն օգտակար բան մը ունինք ըսելիք:

Առաջին վտանգն է, որի մէջ Սերոբն է ընկնում եւ երբ կարողանում է ազատուել, վճռում է թողնել Պօլիսը: 92-ին նա արդէն կարողացել էր անցնել Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքը, ուր բաւական թւով հալ պանդուխտներ կային:

Նա չուտով իրեն աշխատանք է գտնում, որ չարունակում է միայն մի քանի ամիս, որից չետոյ որոշում է սրճարան բաց անել՝ աւելի ազատ զգալու համար: Քիչ չետոյ այդ գործն էլ ձգեց եւ խոհարարութեամբ զբաղեց, մինչեւ որ 1893-ի քօլերան եկաւ եւ նրան Կովկաս նետեց:

Քօլերայից փախչում էին բոլորը: Քաղաքի մէջ տիրում էր անասելի մի խուճապ: Հայերն էլ, գլուխները կորցրած, հիւպատոսից անցագիր էին խնդրում՝ Պօլիս վերադառնալու համար: Սուլինայի հիւպատոսը, մի քանի անցագիրներ տալուց չետոյ, վճռում է դադրեցնել: Հայերն յուսահատ դրու թեան մէջ էին, երբ Աղբիւրը վրայ է հասնում՝ գրնում է հիւպատոսի մօտ, պահանջում է Երկիր անցնելու թուղթ տալ, սպառնալով հակառակ դէպքում՝ հիւպատոսարանի դռները, պատուհանները կոտրատել: Այդ միջոցն իր նշանակութիւնն է ունենում եւ բոլոր հայերը կարողանում են ազատուել:

Ինքը, Սերոբը քաղաքը ձգում է 93-ի աշնան եւ անցնում է Պաթում՝ Տաճկահայաստան անցնելու համար:

Քիչ չետոյ նա անցնում է Կարին՝ Դաշնակցական կօմիտէի հրահանգի համաձայն գործելու հա-

մար :

Կարնոյ ընկերներն սկզբնական շրջանում աջնա-
քան էլ վստահաբար չեն վերաբերում, չեչտելով թէ
անկարող է աչդ երիտասարդը Երկրի մէջ որեւէ
գործ կատարել: Այդ պատճառով նա վերադառնում
է նորից Կովկաս, ուր եւ տեսակցելով նշանաւոր
Դաշնակցականների հետ, կարողանում է համոզել
եւ ցոյց տալ իր ընդունակութիւնները: Նա ընդուն-
ւում է հալոճակալին խմբերի մէջ՝ գլխաւորապէս
զէնքեր տարածելու, փոխադրելու գործին նպաստե-
լով: Նա գէնքի անբաժան ընկերն էր եւ հաստատ
հաւատացող:

— Տղա՛ք, կ'ըսէր բոլորին, առանց հացի մնա-
ցէք, առանց զէնքի մի՛ մնաք: «Զէնք եւ միութիւն»:

1893-94-ի ընթացքում նա կարողանում է մի
քանի անգամ անցնել Երկիր, մտնել իր հայրենի գա-
ւառը՝ սռանց ճանչցելու:

95-ին նա թողեց օտար հորիզոնները եւ անդա-
դար թափառումները՝ վճռելով մնալ Ախլաթի, Բա-
ղէշի շրջաններում, կազմակերպելու համար հայ
Ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը:

Նա անմիջապէս ձեռնարկեց կազմակերպու-
թեան: Նորանոր խմբեր երեւան եկան շատ հաշա-
րոնակ զիւղերում: Մուշր, Սասունը, Պուլանըլըր եւ
Բաղէշը նրա գործունէութեան կենտրոնավայրերն
էին, ուր նա ոտով պտտում էր եւ չեղափոխական
դադափարները տարածում, Ժողովրդական լեզուով
հասկաղնում թիւրք կառավարութեան հասցրած
հարւածներն ու կռիւի, ինքնապաշտպանութեան ան-
հրաժեշտութիւնը: Եւ գիւղացիները նրան լսում է-

ին, որովհետև խօսքից դործի անցնելը անմիջապէս էր կատարւում :

Սերոբի անունը տարածւում էր չրջակաները եւ քիւրդ ու թիւրք ահ ու սարսափի մէջ էին : Կառավարութիւնն յատուկ լրտեսներ էր նշանակել, որոնց պարտաւորութիւնն էր այդ վտանգաւոր չեղափոխականի տեղը ճշդել, բայց անօգուտ :

Քիւրդերն արդէն լուրջ սարսափի մէջ էին, նըրանք ամէն օր դիմում էին կառավարութեան կրկնելով թէ՝ «Սասուն կոտորւող իրենց եղբայրներուն վրէժը լուծելու համար, Ռուսիայէն եկած ջան-Քիւղաչիները կը վխտան այս կողմերը, որոնց մէջ է այն քաջ մարդը, որ ժամանակ մը յայտնի էր ամենքին Սողորդաչ Սերոբ անունով» :

95-ի կոտորածների ժամանակ, երբ սուլթանական անարդ կառավարութիւնը իր արիւնալից թաթն էր տարածում ամէն կողմ, Սերոբն իր 27 ընկերներով պաշտպան հանդիսացաւ իր չրջանի հայութեան : Ախլաթի այն գիւղերը, որոնց մէջ մի քանի զինւած հայգուկներ էին պահւած, ազատւել են կոտորածներից եւ այդ է պատճառը, որ ժողովուրդը օրհնում է Սերոբին եւ նրա զինակից ընկերներին : Ամէն կողմ ուր մի վտանգ էր պատահում, որ գիւղի վրայ չարձակում էր լինում, միշտ դիմում էին ազատութեան եւ օգնութեան աղբիւրին, որի համար էլ անւանում էին Աղբիւր-Սերոբ :

Նրա մասին չրջակայքի հարսներն ու աղջիկները բառասպելներ էին յօրինել, որ «Աղբիւր մէկ ձեռքով մէկ անգամէն եօթ քիւրդի գլուխ կտրեր է», որ «ուրիշ անգամ բօմբիներու (թիւրք զօրք) ձեռքէն պ-

դատուելու համար ծովը կը նետուի եւ երեք օր լողալէն ետքը Առտէր ու Լիմ անապատներ (կղզիներ) ցամաք կ'ելլէ» :

Սերոբը բազմաթիւ կռիւներ, ընդհարումներ է ունեցել քիւրդերի, կանոնաւոր զօրքի հետ՝ Սողորդի, Թեղուտի, Բարչէնի շրջաններում : Բարչէնի նըշանաւոր կռից չետոյ, թիւրքերը նրա փաշա տիտղոսը տւին :

Աղբիւրը ո՛չ միայն գինւորական մարդ էր, այլ եւ կազմակերպական : Նա իր ազատ ժամանակները նւիրում էր պրօպագանդայի, բացատրութիւններ էր տալիս գիւղացիներին, խմբեր էր առաջ բերում, գինում էր աւելի յանդուգն եւ ճարպիկ երիտասարդներին եւ միաժամանակ քննում էր նրանց բոլոր վիճելի հարցերն ու հանգիստանում իբր բարձրագոյն դատարանի նախագահ : Ախլաթի բոլոր գիւղերի մէջ, նա խելօք, անաչառ մարդկանցից յատուկ մարմիններ էր ընտրել տալիս, որոնք իրաւունք ունէին վրձիտներ տալու՝ յարաբերական եւ կամ քաղաքային դործերի վերաբերեալ : Դրանց վճիռները պարտադիր էին գիւղացիների համար : Շատ երկար ժամանակ գիւղացիները կառավարական դատարանի չէին դիմում : Ծանր եւ կնճռոտ խնդիրների համար բողոքներն ուղղւում էին Թ... Բիւրօին կամ Կենտրոնական Ժողովին, որի նախագահն էր ինքը, Սերոբը, եւ որի վճիռը անդառնալի, պարտադիր էր : Սէր եւ միութիւն էր տիրում շրջակայքում եւ ժողովուրդն էլ աստիճանաբար վարժւում էր տեղական ինքնավարութեան :

Սերոբ իր չարաբերութիւնները գիւղացիներին

հետ կը պահպանէր կամ այցելութիւններով եւ կամ թղթակցութիւններով: Նա շատ գրել-կարդալ չգիտէր, եղածն էլ օտարութեան մէջ էր ձեռք բերել. նա ունէր եւ մի կնիք Ա. Ս. սկզբնատառերով:

Նա շատ քնքուշ եւ սիրող սիրտ ունէր: Իւրաքանչիւր մի դժբաղդութիւն իր խոր ազդեցութիւնն էր թողնում այդ մաքուր հոգու վրայ: Նա առանձնապէս գնահատում էր իր ընկերների քաջագործութիւնը, փայփայում էր նրանց, բայց եւ չէր մոռանում լինել խստապահանջ անարդարութեան կամ անտեղի քայլի հանդէպ՝ անողոք:

Մի օր, պատմում է «Դրօշակ»-ի թղթակիցը, երբ Աղբիւրն իր խմբով ապաստանել էր Ներքովթալ սարը՝ Սողորդի շրջականերում քիւրդերին եւ զինւորներին հալածելուց յետոյ, պատահում է հետեւեալ դէպքը: Լսուում է հրացանի պայթիւն: Ամենքը պատրաստուեցան դիմադրելու պատահականութեան, երբ չանկարծ տեսան որ իրենց ընկերներից մէկն էր՝ այծեամ շալակած՝ ժպտադէմ դէպի Աղբիւրը եկաւ՝ համեղ որսը նւիրելով՝ նախաճաշի համար:

«Սերօր ոչ միայն չընդունեց, այլեւ խնդրեց ընկերներէն, որ ժողով ընեն ու դատեն այդ անկարգապահ ընկերը: Այդ քաջ որսորդը Սերօրի ամենասիրելի ընկերը, Սիմոնն էր. բայց Սերօր անողոք եղաւ եւ պահանջեց որ խիստ պատիժ տնօրինեն զիրենք խաբած եւ անակնկալ դրութեան մէջ ձգած ըլլալուն: Սիմոն տասնապետ էր եւ ժաշու կօմիտէն ուսուուոյ խաչ ստացած էր. Սերօր առաւ անոր խաչը:

եւ զայն սլարգ զինւորի աստիճանին իջեցնելով՝ շաբաթ մըն ալ բանտարկեց : Այդ մասին գրեց նաեւ Ժայռ կոմիտէին» :

Այս դէպքը ցոյց է տալիս թէ՛ որքան նա անողորմ էր դէպի իր ընկերներն ու յարգող կարգապահահուծիւնը :

Ահա այդ մարդն էր, Աղբիւր-Սերոբը, որ ահ ու սարսափի մէջ էր պահում ո'չ միայն քիւրտ եւ թիւրք ժողովուրդներին, այլ եւ կառավարութեան : Բոլոր միջոյնները՝ ձերբակալելու նրան, անօգուտ էին անցնում : Խստութիւններից թէ խորամանկ միջոցներից, անուշ լեզուից թէ խոստումներից նա կարողանում էր խուսափել :

Կառավարութիւնը տեսնելով այդ բոլորը, վրձում է իր կատաղութիւնը թափել Սերոբի ընտանիքի վրայ : Մի օր ոստիկանները վրայ են հասնում, թալանում հարուստ իջէի տունը, քչում կենդանիներին, ամէն ինչ տակն ու վրայ անելուց յետոյ ձերբակալում Մխէին եւ կնոջը՝ Տարօնին : Մխէն, սարսափելի տանջանքների ենթարկւելուց յետոյ կարող սնում է ազատւել . Տարօնն էլ ազատ է արձակւում՝ ծածկւած բազմաթիւ սպիներով :

Իջէնց մեծ տունը քանդւեցաւ :

Սերոբը չընկճեց : Նա կրկնապատկեց իր ուժը եւ գնահատելի տոկոսնութեամբ շարունակեց հաշտողութիւն պաշտպանութեան գործը կազմակերպել :

Նա երբեմն ասում էր ընկերներին՝ իրենց տան քանդւելու առթիւ . «Պէտք է բաղդաւորները երբեմն լան, որ թշուառները մխիթարեն : Տեսէք, մեր տու-

նը ձեզի օրինակ, ես նախ մեր տունը, Ախլաթի Խչէի մեծ օջախը քանդեցի, որ շատ մայրեր իրաւունք չունենան զիս անիծելու, ըսելով «մեր տունը քանդողին տունը քանդւի»:

Ժողովրդական այդ հերոսը, որին չկարողացաւ ձերբակալել կառավարութիւնն իր կաշառքներով եւ լրտեսներով, ընկաւ հայ մատնիչի ձեռքից: Գեղաշէնցի Աւօն, կաշառած կառավարութիւնից, հրաւիրում է Սերոբին ճաշի եւ թունաւորում նրան:

Եւ նա ուժասպառ, անկարող դիմադրելու իրեն շրջապատող զինուորներին, իր պաշտպանութիւնն յանձնում է իրեն հաւատարիմ եւ քաջասիրտ Սօսիին:

Ընկաւ Սերոբը պարտականութեան ճամբի վըրայ եւ առատ նիւթ մատակարարեց ժողովրդի վառ երեւակայութեան եւ բանաստեղծների քնարին:

Սասունի եւ Մուշի շրջանի քիւրդերը հետեւեալ երգն են երգում—

Խլաթի դաւառ,
Սողորդ գեղ ըսւած,
Իրեն բնակիչ՝
Աղբիւր ջան
Բարիքով լեցւած:

Պօղոս, Գրիգոր՝
Թիւրքին սիրական

Կ'ուզեն վերջացնել,
Աղբիւր ջան
Ամբողջ Հայաստան :

Պողոս, Գրիգոր՝
Խորհուրդ կազմեցին,
Թիւրք ոստիկաններ,
Աղբիւր ջան,
Ամբողջ կանչեցին :

Անիծած Դաւիթ
«Աղա-ջան» կանչեց .
— Կեղծութեամբ ըսաց—
Աղբիւր ջան,
Թէ զօրք մեզ պատեց :

Թողորդայ վերեւ,
Նոմրուտ մէծ սարէն,
Յուցակ տուաւ մեզ,
Աղբիւր ջան,
Զէն մօսիններէն :

Կեցցէ քաջ Աղբիւր
Եւ իր մօսինին,
Յիսուն եւ հինգ զօրք,
Աղբիւր ջան,
Ըրաւ ցան ու ցիր :

Սանաթ տւեցին,
Նորէն ղրկեցին,

Թեղուտ ու Սողորդ,
Աղբիւր ջան
Յանկարծ պատեցին :

Անիծեալ ըլլա՛յ
Դաւիթ ծնած տեղ,
Աւերակ դառնար
Աղբիւր ջան,
Կոշտեան ըսւած գեղ :

Բաղէշ վիւայէթ
Անուն Սալվի-Ջոր՝
Սօսի կը կանչէ .
«Հոգիս ջան,
Կեանքդ ազգին տուր» :

Անունդ էր Աղբիւր
«Մինչեւ Ռուսաց դուռ
— Աշոտ կը գրէր —
Աղբիւր ջան,
Կտրա՛, վճիռ տուր» :

Հայ-Գուսանի «Սերոբի Յիշատակին» խորագի-
րը կրող հետեւեալ գեղեցիկ բանաստեղծութիւնով
կը վերջացնենք մեր խօսքը ժողովրդական մեծ հերո-
սի մասին :

ՍԵՐՈՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ոսկէ զազաթը բանձրիկ Նէմրութայ
Վա'ռ—վա'ռ կը շողայ մէջ Վանայ ծովուն .

Ազիզ անունդ , քաջ Սերոր—փաշայ ,
Ալմաստով փէլուն մէջ մեր սրտերուն .
Թող արարքներուդ արժանի գովքն էլ՝
Խղճուկ գուսանիս անզարդ երգերում
Ջինջ աղբիւրի պէս գլայ , գլգլայ . . .

Նէմրութայ սարը հազար ակն ունի՝
Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կ'երթայ .
Մենակ Սերորի աղբիւրը սրտի
Խեղճ ժողովրդի սրտի մէջ կ'երթայ—
Ազատ օրերի , դալար օրերի ,
Ծարաւ ժողովրդի սրտի մէջ կ'երթայ . . .

Նէմրութայ սարը քառսուն ժէռ ունի ,
Քառսունի գլխուն մարմար քարափ կայ .
Էն քարափի վրայ արծիւն է նստեր—
Ժէռերի արքան իր դահի վրայ—
Ու կտուցի մէջ մի սիրտ է բռներ ,
Եւ զիլ կը կանչէ , չորս դին ձէն կուտայ ,
Սարերի արքան ամպերի վրայ . . .
— «Է՛յ , ականջ արէք , հովեր ու հաւքե՛ր ,
Կտրիճ Սերորի սիրտն է կտցիս մէջ ,—

Սիրտը , որ ձեզնէն բանձրանց կը թռնէր :
Է՛յ , ականջ արէք , սարեր ու ձորեր ,
Սերոր փաշայի սիրտն է կըտցիս մէջ ,

Սիրտը, որ ձեզնէն մեծ էր ու խորն էր :
 Սերոբ-Աղբիւրը ազատ Նէմրութից
 Աղբիւրի նման վազեց լեռն ի վայր
 Ու հեղեղ դառաւ, ահ ու մահ սփռեց,
 Զարկեց ու ջարդեց հայու դիւշմնին՝
 Քուրդին ու թուրքին հարո՛ւր ու հազա՛ր :

Ախ քուրդն ու թուրքը վախկոտ են, նամարդ,
 Սիրտ չունեն կուել ճակատ առ ճակատ :
 Փաշայ, փատիշահ աղւէս են, նամարդ,
 Սիրտ չունեն կուել ճակատ առ ճակատ :
 Եօթ տարի բոլոր ետեւէդ ընկան,
 Շւաքըդ տեսան, եօթը ծակ մտան .
 Վերջն հազար դաւով, հազար խաղերով
 Ընկար քա՛ջ Սերոբ... Ու երբ դուն ընկար
 Ես եկայ հասայ, սիրտդ հանեցի,
 Որ գէշ դուշմնին փաշ-բաժին չըլնի :

Իգիթ սիրտը քաջ Սերոբի
 Արեւի պէս
 Նէմրութ սարում լոյս կուտայ .
 Ու քարերում, սեւ հողերում
 Թէկուզ թաղեմ՝ չի մարի,
 Սուրբ վաթանի ազգի սիրուն
 Զուր յաւիտեան չի սառի :

Կտրիճ սիրտը քաջ Սերոբի
 Արեւի պէս
 Նէմրութ սարում բոց կուտայ .
 Սարի սառույց, ձիւների մէջ

Թէկուզ թաղեմ՝ չի սառի,—
 Ժողովրդի ազատ օրւայ,
 Պատւի սիրուն՝ չի սառի,
 Չուր չաւիտեան չի սառի»:

* * *

Նէմրութայ սարը հազար ակն ունի,
 Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կ'երթայ.
 Մենակ Աղբիւրի աղբիւրը սրտի
 Խեղճ ժողովրդի սրտի մէջ կ'երթայ—
 Ազատ օրերի, դաւար օրերի
 Ծարաւ վաթանի սրտի մէջ կ'երթայ...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

Վ Ե Ր Ջ

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
Ը	27	արեցին ապահովել	դարձրին
Ժ	22	է	է
ԺԴ	8	իւրաաքնչիւր	իւրաքանչիւր
19	31	ուր	որին
32	31	ըդ տողին շարունակութիւնն է — պա- տակութիւնը ցոյց տալ «վեհ. Սուլթա- նին» եւ հար-	նա
46	23	ուախութեամբ	ուրախութեամբ
55	20	յարաբերութիւններից	յատկու- թիւններից
73	22	կարո լթիւն	կարողութիւն
98	23	եպիսկոպոսն	եպիսկոպոսն
146	23	հանգստանալն	հանգստանալուն
147	11	այլ	այդ
152	10	բռնում	բռնում են
180	2	լուռ	լաւ
195	5	ապրում	ապրում է
224	29	երկրի	իր երկրի
297	2	անհա-	անհրա-
350	11	էին :	էին ,
362	8	Նանք	Նրանք
366	19	ըդ տողը պէտք է ըլլայ կալից ապշած մի քանի բոսի մոռացու- թեան են տա-	նա
381	17	որածն	տորածն
385	25	նահապետ	Նահապետ
429	9	1899	1889
463	12	ամբող	ամբողջ

